

Міністерство юстиції України
Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І КРИМІНАЛІСТИКИ

Збірник наукових праць

Виходить щорічно

Заснований у 2001 р.

Випуск 16

Харків
«Право»
2016

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (протокол № 12 від 30 листопада 2016 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 21930-11830ПР від 25.03.2016

Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : збірник наукових праць. Вип. 16 / ред. кол. : О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. — Х. : Право, 2016. — 500 с. : іл.

Засновники: Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Редакційна колегія: **О. М. Ключев** – доктор юридичних наук, професор (співголова редколегії), **В. Ю. Шепітько** – доктор юридичних наук, професор (співголова редколегії), **Т. Є. Балинян** – кандидат біологічних наук, **О. Є. Васюков** – доктор хімічних наук, професор, **Л. М. Дереча** – кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник, **О. Ф. Дьяченко** – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, **В. А. Журавель** – доктор юридичних наук, професор, **О. В. Капліна** – доктор юридичних наук, професор, **В. В. Колесніков** – кандидат юридичних наук, доцент, **О. В. Коломійцев** – кандидат технічних наук, **В. О. Коновалова** – доктор юридичних наук, професор, **І. П. Крайнов** – доктор технічних наук, професор, **В. О. Ольховський** – доктор медичних наук, професор, **М. І. Панов** – доктор юридичних наук, професор, **В. А. Руднев** – кандидат хімічних наук, **В. В. Сабадаш** – кандидат технічних наук, доцент, **Л. В. Свиридова** – кандидат юридичних наук, **Е. Б. Сімакова-Єфремян** – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (відповідальний секретар), **В. В. Тищенко** – доктор юридичних наук, професор, **І. М. Червяков** – доктор економічних наук, доцент, **М. Л. Цимбал** – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник, **В. М. Шевчук** – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний за випуск О. Ф. Дьяченко

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Адреса редакційної колегії: 61177, м. Харків, вул. Золочівська, 8-А,
Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, тел. 372-13-23

Анатолій Анатолійович Русецький

Радник Голови Адміністрації Президента України,
депутат Харківської обласної ради,
голова постійної комісії Харківської обласної
ради з правових питань, регуляторної
політики, законності, громадського порядку,
боротьби з корупцією та злочинністю;
кандидат юридичних наук,
доцент, член-кореспондент
Міжнародної кадрової академії

Шановні читачі збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики»!

Експертне забезпечення правосуддя в Україні – одне з найважливіших завдань суспільства і держави, яка прагне посісти гідне місце у світі. Судово-експертна та криміналістична діяльність стають усе більш затребуваними як у кримінальному провадженні, так і в інших видах судочинства. Розбудова правової держави на теренах України в умовах антитерористичної операції, трансформації злочинності, реформування органів кримінальної юстиції, нового кримінально-процесуального законодавства потребує консолідації зусиль теоретиків і практиків у протидії злочинності.

Сьогодні наша країна переживає складні часи, що, безумовно, відображається й на судово-експертній діяльності: безпрецедентне експертне навантаження фахівців, недостатній рівень фінансування судово-експертних установ (на оплату праці та придбання новітнього обладнання) – це проблеми, що потребують свого негайного вирішення. Однак, незважаючи на зазначені труднощі, науковці та практики у сфері судової експертизи й криміналістики виконують свої функції із забезпечення судово-експертної та криміналістичної діяльності на високому науковому рівні.

Джерелом будь-якого знання є практика, а головним його виробником – наука. Саме тому, важливим є розроблення сучасних наукових положень судової експертизи та криміналістики. Вихід у світ чергового випуску наукового фахового видання «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики», у якому опубліковано результати наукових досліджень учених і практиків України й зарубіжжя в галузі судової експертизи та криміналістики, є кроком уперед у цьому напрямі.

Бажаю всім авторам видання, членам редакційної колегії та читачам невичерпної енергії, оптимізму, процвітання, творчих успіхів, професійних досягнень, нових звершень і плідної праці!

А. Русецький

Від редакційної колегії

Редакційна колегія при формуванні шістнадцятого випуску збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» додержувалася традиційної рубрикації: у ньому подано матеріали щодо висвітлення сучасних проблем криміналістики, вирішення загальних питань теорії судової експертизи, організації та нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності, а також розділи, що формувалися із праць, у яких розкрито теоретичні й практичні проблеми за окремими класами, родами, видами та підвидами судових експертиз. Питання експертної практики виділено у відповідних підрозділах основних рубрик. У підготуванні статей для збірника взяли участь співробітники судово-експертних установ, вищих навчальних закладів, правоохоронних органів не тільки України, а й зарубіжних країн. У збірнику подано історичні матеріали до 85-ї річниці з дня смерті Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса та 50-ї річниці з дня смерті професора Миколи Миколайовича Бокаріуса, а також інформація про з'їзд кафедр криміналістики та міжнародну конференцію з проблем криміналістики й судової експертизи, які відбулися у Варшаві (Польща), ювілеї тощо.

Висловлюємо щиру вдячність усім авторам, які надали матеріали для оприлюднення в збірнику, а також фахівцям, які взяли участь у його виданні, та запрошуємо вчених і практиків до підготування статей у наступний випуск.

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ

УДК 343.98

В. Ю. Шепітько, завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,

В. М. Шевчук, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор,

В. В. Білоус, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент,

Л. І. Керик, асистент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

СИСТЕМА ЗАХОДІВ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ ЗБАГАЧЕННЮ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Розглянуто сучасні проблеми протидії незаконному збагаченню, які досліджуються з урахуванням міжнародно-правових, кримінально-правових, криміналістичних і кримінально-процесуальних аспектів. Проаналізовано сучасний стан і можливості створення та запровадження в практику дієвої системи заходів протидії незаконному збагаченню, яка тісно пов'язана із реформуванням національного законодавства, приведення його у відповідність із міжнародними вимогами та стандартами, ужиття невідкладних заходів, спрямованих на вдосконалення слідчої й судової практики. Із метою належного криміналістичного забезпечення виявлення та розслідування незаконного збагачення вбачається доцільним розроблення й формування криміналістичної методики розслідування таких злочинів. Обґрунтовано, що інформаційною основою формування оптимальної методики розслідування незаконного збагачення виступає криміналістична характеристика цього виду злочину.

Ключові слова: незаконне збагачення, корупція, злочини корупційної спрямованості, криміналістична характеристика незаконного збагачення, методика розслідування незаконного збагачення.

Процес розбудови правової держави в Україні зумовлює необхідність подолання певних труднощів, пов'язаних із негативною тенденцією зро-

стання рівня злочинності, набуття нею організованого та транснаціонального характеру. До числа злочинів, які на сьогодні є особливо небезпечними, належать злочини корупційної спрямованості, виявлення й розслідування яких становить особливу складність¹. Характерним для таких злочинів є високий рівень їх латентності, що пояснюється зростанням «професіоналізму» злочинців, недосконалістю законодавства, тісними «діловими» контактами осіб, які володіють значними грошовими сумами, добутими злочинним шляхом. Такі злочини складно виявити у зв'язку з тим, що в разі їх виявлення до кримінальної відповідальності притягуються як корумповані особи, так і ті, хто бере останніх на утримання й ставить у залежність. Отже, обидві сторони – учасники корупційних схем не зацікавлені в їх викритті та всіляко протидіють як виявленню, так і розслідуванню фактів корупції².

Запровадження ефективної системи протидії корупції в Україні передбачає реформування системи національного кримінального законодавства, приведення його у відповідність із міжнародними вимогами та стандартами, зокрема до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією. Законом України від 07.04.2011 № 3207-VI Кримінальний кодекс України було доповнено ст. 368², якою встановлено кримінальну відповідальність за незаконне збагачення. У процесі антикорупційної реформи редакція цієї статті протягом останнього часу неодноразово змінювалася (зокрема, законами від 18.04.2013 № 221-VII, від 18.04.2013 № 222-VII, від 14.10.2014 № 1698-VII, від 12.02.2015 № 198-VIII, від 10.11.2015 № 770-VIII). Тому чинна редакція ст. 368² КК України може застосовуватися лише щодо тих випадків незаконного збагачення, які мали місце, починаючи з 26 квітня 2015 р.

Установлення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення спрямоване на забезпечення більш ефективної кримінально-правової охорони відповідних суспільних відносин, а також передбачає створення й запровадження в практику дієвої системи протидії таким злочинам, яка тісно пов'язана із оптимізацією та раціоналізацією виявлення, розкриття й розслідування цих кримінальних явищ. Складність розроблення та ефективного впровадження в практику методики розслідування незаконного збагачення полягає в неоднозначності, наявності певних суперечностей і прогалин антикорупційного законодавства України, неодноразових законодавчих змінах цієї норми КК України, а також у відсутності узагальнень слідчої та судової практики.

Разом із тим на сьогодні правоохоронні й судові органи стикаються з певними труднощами при кримінально-правовій кваліфікації незаконного збагачення, у практичній діяльності виникають деякі проблеми в розкритті та розслідуванні цієї категорії злочинів. Отже, більшість теоретичних і практичних аспектів розслідування незаконного збагачення нині залишаються

¹ Див.: *Шепітько В. Ю.* Розслідування злочинів корупційної спрямованості : наук.-практ. посібник / В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель. — Х. : Харків юрид., 2013. — 220 с.

² Див.: *Суворов О. М.* Поняття службових злочинів корупційної спрямованості та їх криміналістична характеристика / О. М. Суворов // Часоп. Акад. адвокатури України. — 2014. — Т. 7, № 4. — С. 69.

недослідженими, зокрема такі, як криміналістична характеристика та кореляційні взаємозв'язки між її елементами, особливості виявлення ознак незаконного збагачення й початку кримінального провадження, типові слідчі ситуації та алгоритми їх вирішення, організація й планування розслідування, тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, проблеми розроблення й застосування тактичних операцій. Тому дослідження та розроблення основ методики розслідування незаконного збагачення в сучасних умовах боротьби з корупцією є актуальними й необхідними.

У цих дослідженнях поряд з аналізом слідчої й судової практики необхідно керуватися положеннями про криміналістичну характеристику злочинів, яка являє собою систему відомостей (інформації) про криміналістично значущі ознаки злочинів цього виду, що відбиває законодавчі зв'язки між ними та слугує побудові й перевірці слідчих версій у розслідуванні конкретних злочинних проявів.

Криміналістична характеристика незаконного збагачення виступає інформаційною основою побудови й формування оптимальної методики розслідування цього виду злочину. Між елементами такої характеристики мають простежуватися кореляційні взаємозв'язки та взаємозалежності, з урахуванням цих даних будуються й висувуються слідчі версії при розслідуванні розглядуваних злочинів. Для формування методики розслідування незаконного збагачення важливе значення мають такі елементи криміналістичної характеристики, як: предмет злочинного посягання, способи вчинення, способи приховування, типові сліди, обстановка вчинення таких злочинів і особа злочинця.

Предметом незаконного збагачення є активи в значному розмірі, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами. Розкриття поняття активів у значному розмірі міститься в п. 2 примітки до ст. 368² Кримінального кодексу України (КК України), основними характеристиками яких визначено: 1) їх природу як грошових коштів або іншого майна, а також доходів від них. Нормами Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції¹, учасницею якої є Україна, поняття майна визначене як будь-які активи, матеріальні або нематеріальні, рухомі або нерухомі, виражені в речах або в правах, а також юридичні документи, або активи, які підтверджують право власності на такі активи або інтерес у них. Предмет незаконного збагачення набуває більш широкого тлумачення, ніж гроші, цінні папери, рухоме і нерухоме майно; 2) їх розмір – вартість, що перевищує одну тисячу неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (склад злочину незаконного збагачення, який за своєю суттю є тісно пов'язаним зі злочином, передбаченим у ст. 368 КК України, передбачає значно суворіший, хоча і єдиний, критерій розміру неправомірно набутих активів, на відміну від прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, де розмір такої вигоди, необхідний для визнання діяння злочинним, є

¹ Див.: Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.

в десять разів нижчим за розмір, який є необхідним для кваліфікації діяння як незаконного збагачення); 3) відсутність доказів, якими підтверджується законність набуття активів. Має місце певна дискусійність змісту цього положення, що полягає в презумпції злочинного характеру набуття особою у власність активів у значному розмірі, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами. Цю презумпцію особа, яка обвинувачується в незаконному збагаченні, повинна спростувати, що прямо суперечить конституційному принципу презумпції невинуватості (ч. 1 ст. 62 Конституції України) і базовим нормам кримінального законодавства, зокрема ч. 2 ст. 2 КК України. Так, у ст. 62 Конституції України вказано, що ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Слід зазначити, що принцип презумпції невинуватості закріплений у п. 2 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. та ч. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини 1948 р. вказано, кожна особа, яка обвинувачена у вчиненні кримінального правопорушення, є невинуватою, поки її провини не буде доведено у визначеному законом порядку. Доцільним є наведення вимог презумпції невинуватості як основоположного принципу: тягар доведення покладений на орган обвинувачення; з припущення вини особи не повинно починатися розслідування злочину; обвинувачений має право не свідчити проти самого себе; право обвинуваченого на мовчання¹. Статтею 20 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції встановлено, що за умови дотримання своєї конституції та основоположних принципів своєї правової системи кожна Держава-учасниця розглядає можливість вжиття таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання злочином умисне незаконне збагачення, тобто значне збільшення активів державної посадової особи, яке перевищує її законні доходи і які вона не може раціонально обґрунтувати. Тому *презумпція злочинного характеру* суперечить Конституції та чинному законодавству України, оскільки в Конституції України встановлено *презумпцію невинуватості*.

У процесі доказування предмета незаконного збагачення необхідно виходити із найбільш детального опису та встановлення індивідуальних властивостей і ознак предмета цього злочинного посягання. Коли предметом незаконного збагачення є грошові кошти, то необхідно встановити яка саме сума, у якій валюті, якими купюрами, які індивідуальні ознаки купюр, по можливості номера купюр, які особливості та індивідуальні ознаки. Коли предметом незаконного збагачення виступають товарно-матеріальні цінності важливо встановити їх найменування, кількість, якісні ознаки, форму, розмір, колір, об'єм, вагу, індивідуальні ознаки, номери, дефекти, дані про джерела їх придбання, матеріал з якого вони виготовлені, клеймування, маркування, характеристика упаковки та інші індивідуальні ознаки, що мають криміналістичне значення.

Криміналістична особливість предмета незаконного збагачення полягає в тому, що це слідосприймаючі і слідоутворюючі об'єкти живої та неживої

¹ Див.: *Гарбазей Д. О.* Незаконне збагачення: міжнародно-правовий аспект / Д. О. Гарбазей // *Наук. вісн. Міжнар. гуманітар. ун-ту. Серія: Юриспруденція.* — 2013. — № 6-1. — Т. 2. — С. 213.

природи, їх якісно-кількісні показники, фізико-хімічні та споживчі властивості індивідуалізують предмет у матеріальному світі, зумовлюють способи вчинення й приховання таких злочинів.

Способи вчинення незаконного збагачення – це детермінована система дій злочинця з підготовки, виконання та приховування незаконного збагачення, а також з використання результатів цієї злочинної діяльності. Способи вчинення незаконного збагачення можуть бути різними. Незаконне збагачення може бути вчинене шляхом: а) набуття незаконних активів суб'єктом злочину; б) набуття незаконних активів і подальша їх передача іншій особі. Учинення злочину може проявлятися тільки у формі дії. Способи незаконного набуття активів можуть бути різними. Коли набуття таких активів відбувається в спосіб, визначений у КК України як окремих склад злочину, кваліфікувати таку поведінку потрібно не як незаконне збагачення, а як інший корупційний злочин.

При кримінально-правовій кваліфікації суспільно небезпечного діяння як незаконне збагачення за об'єктивною стороною достатньо встановити одну з дій: «набуття активів» чи «передачу активів». Крім того, законодавче визначення надається тільки останній. Інкримінувати особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, факт передачі нею активів у значному розмірі, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами, можна лише після доказування факту набуття цих активів.

Незаконне збагачення у формі набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів у значному розмірі, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами, вважається закінченим злочином із моменту такого набуття. Доказування факту вчинення незаконного збагачення у цій формі прояву вимагає встановлення невідповідності офіційних доходів зазначеної особи тим реальним активам, які наявні. Передача особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів у значному розмірі, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами, будь-якій іншій особі вважається закінченим злочином з моменту такої передачі. Особа, якій передаються активи, може бути фізичною або юридичною.

Одним із способів учинення незаконного збагачення є передача суб'єктом злочину активів у значному розмірі, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами, будь-якій іншій особі. Зауважимо, що навряд чи така «інша» особа буде належати до числа тих, вичерпний перелік яких закріплено у п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», інакше передача їй активів втрачає будь-який сенс як для злочинця, так і самої цієї особи. У зв'язку з цим особа, удостоєна довіри на офіційне одержання активів, може бути обрана злочинцем за критерієм її лояльності до бенефіціара та відсутності «індикаторів ризику» в очах представників державних органів і суспільства.

Однак існує реальний шанс викриття фіктивного статусу власника незаконних активів через специфічні особливості психологічного профілю такої підставної особи, що можуть виявлятися в певних актах її поведінки.

Наприклад, вихваляння у своєму соціальному колі (реальному і/або віртуальному, створеному в соціальних Інтернет-мережах) набутими активами та близькістю до їх бенефіціара. Або вірування в реальність наявного в неї, а насправді фіктивного статусу власника, і створення приводу для виникнення цивільно-правового спору за активи, докази існування якого знайдуть своє відображення в Єдиному державному реєстрі судових рішень і матеріалах відповідного провадження. Тому така особа може стати саме тією ланкою злочинної технології, яка не матиме доказів законності походження набутих активів, а її показання слугуватимуть цінним джерелом доказів учинення злочинного збагачення справжнім бенефіціаром. Особливу увагу при цьому слід звертати на таку криміналістичну категорію, як негативні обставини, які можуть бути виражені у відсутності в цієї особи відповідного віку, рівня освіти, спадщини чи офіційних доходів тощо, за наявності яких набуття нею підозрілих активів не викликало б обґрунтованих сумнівів у законності їх походження (наприклад, як у ситуації появи нового автомобіля преміум-класу в студента, який щойно досягнув повноліття й ще не має жодного власного заробітку).

Крім того, слід звернути увагу на той факт, що згідно з п. 3 примітки до ст. 368² КК України під активами в значному розмірі в цій статті розуміються не тільки грошові кошти або інше майно, а й доходи від них, якщо їх розмір (вартість) перевищує одну тисячу неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Приховування незаконного збагачення – це умисна дія злочинця, що полягає в перешкоджанні встановлення об'єктивної істини про незаконне збагачення шляхом приховування, знищення, маскування або фальсифікації слідів такого злочину, спрямовану на повне або часткове ухилення винуватого від кримінальної відповідальності.

Способи приховування незаконного збагачення пов'язані із застосуванням злочинцями окремих хитрощів, зокрема, з метою приховування повної та достовірної інформації про своє матеріальне становище, особи, які підозрюються у вчиненні незаконного збагачення, заздалегідь офіційно розривають шлюб у державних органах реєстрації актів цивільного стану, при цьому продовжують фактично проживати із дружиною та вести спільний побут. Мають місце випадки реєстрації суб'єктом злочину права власності на майно на осіб, які не є суб'єктами декларування й відомості про яких не підлягають декларуванню тощо.

Особа злочинця, будучи одним із найважливіших елементів криміналістичної характеристики незаконного збагачення, знаходить своє відбиття в способі вчинення й приховування, його «слідовій картині» та в предметі злочинного посягання.

Суб'єктом злочину, передбаченого ст. 368² КК України, є спеціальний суб'єкт, і, відповідно, притягненню до кримінальної відповідальності за вчинення злочину такого виду підлягає лише та особа, яка володіє ознаками спеціального суб'єкта. Згідно з ч. 2 ст. 18 КК України спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише

певна особа. Відповідно до диспозиції ст. 368² КК України суб'єктом передбаченого цією статтею злочину може бути лише особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. До кваліфікованих видів злочину віднесено незаконне збагачення, учинене службовою особою, яка займає відповідальне (ч. 2 ст. 368² КК України) або особливо відповідальне становище (ч. 3 ст. 368² КК України)¹.

Згідно з п. 1 примітки до ст. 368² КК України особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, є особи, зазначені в п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції». А саме такі особи, як: а) Президент України, Голова Верховної Ради України, його Перший заступник та заступник, Прем'єр-міністр України, Перший віцепрем'єр-міністр України, віцепрем'єр-міністри України, міністри, інші керівники центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, та їх заступники, Голова Служби безпеки України, Генеральний прокурор України, Голова Національного банку України, Голова та інші члени Рахункової палати, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим; б) народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати місцевих рад, сільські, селищні, міські голови; в) державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування; г) військові посадові особи Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та інших утворених відповідно до законів військових формувань, крім військовослужбовців строкової військової служби; г) судді Конституційного Суду України, інші професійні судді, члени, дисциплінарні інспектори Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, службові особи секретаріату цієї Комісії, Голова, заступник Голови, секретарі секцій Вищої ради юстиції, а також інші члени Вищої ради юстиції, народні засідателі і присяжні (під час виконання ними цих функцій); д) особи рядового і начальницького складу державної кримінально-виконавчої служби, податкової міліції, особи начальницького складу органів та підрозділів цивільного захисту, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України; е) посадові та службові особи органів прокуратури, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, дипломатичної служби, державної лісової охорони, державної охорони природно-заповідного фонду, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної податкової політики та державної політики у сфері державної митної справи; є) члени Національного агентства з питань запобігання корупції; ж) члени Центральної виборчої комісії; з) поліцейські; и) посадові та службові особи інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим.

Досліджуючи такий елемент криміналістичної характеристики зазначеного злочину, як особа злочинця, слід ураховувати, що для обрання або призначення на перераховані посади кандидат повинен відповідати визна-

¹ Див.: Драгоненко А. О. Суб'єкт незаконного збагачення / А. О. Драгоненко // Порівнял.-аналіт. право. — 2013. — № 3-2. — С. 254–256.

ченим законодавством вимогам щодо досягнення певного віку, одержання освіти (не рідко вищої юридичної), здобуття певного досвіду професійної діяльності тощо. Тому суб'єкти цього злочину володіють власним високим рівнем загальних і спеціальних (у тому числі юридичних) знань або мають необхідні ресурси для безперешкодного одержання таких знань з інших джерел, у тому числі й від найближчого соціального оточення. Означене становить підґрунтя для усвідомлення потенційної можливості притягнення до відповідальності за незаконне збагачення та може бути використано ними з метою протидії розслідуванню шляхом своєчасного вчинення дій, спрямованих на маскування як самих фактів незаконного отримання у власність певних активів, так і джерел їх походження. Для цього ними можуть широко використовуватися різні фікції, зокрема, у вигляді фіктивних правочинів і підставних осіб.

Тому при розслідуванні складних і заплутаних схем (технологій) незаконного збагачення слід визнати доцільним з'ясування горизонтальних і вертикальних зв'язків підозрюваних з іншими особами з метою встановлення кінцевого бенефіціара, прихованого за маскою номінального власника. Це завдання може бути виконано шляхом комплексного здійснення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, під час яких, передусім, повинні бути проаналізовані відкриті дані щодо осіб і активів, які містяться в різних державних реєстрах та електронних інформаційних системах або їх частинах, доступ до яких не обмежується їх власниками, володільцями або утримувачами чи не пов'язаний із подоланням системи логічного захисту.

Відповідно до ч. 2 ст. 61 Конституції України юридична відповідальність особи має індивідуальний характер. Зазначений імперативний припис Основного Закону знайшов свій розвиток, зокрема, у формулюванні завдань кримінального провадження. Так, згідно зі ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (КПК України) завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу та щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Відповідно до ч. 2 ст. 6 і ч. 2 ст. 19 Конституції України органи законодавчої, виконавчої й судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

При вирішенні питання стосовно можливості доказування законності незаконного збагачення за допомогою показань свідків необхідно виходити із визначення належності доказів. Так, відповідно до ч. 1 ст. 85 КПК Украї-

ни належними є докази, які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів. Таким чином, показання свідків щодо законності набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування, не будуть достовірними, а отже, не вважатимуться належними. Це впливає із того, що суб'єкт злочину, намагаючись приховати факт незаконного набуття активів, зазвичай, намагатиметься довести наявність законних підстав для такого набуття за допомогою сфабрикованих показань. Крім цього, імовірно, будуть також використовуватися сфабриковані документи.

Отже, показання свідків не будуть вважатися належними доказами через їх недостовірність. Проте відповідні показання неможливо безапеляційно не враховувати з огляду на те, що жоден доказ не має переваги над іншими. У разі використання відповідних показань, необхідно звертати увагу на інші обставини: чи мала можливість особа укласти відповідний правочин і виконувати його; чи задекларовано та сплачено податки з правочинів, на які посилаються особи як на підтвердження законності набуття активів, інші обставини, – усе це може бути встановлено шляхом аналізу податкових декларацій і майнового стану як особи – суб'єкта злочину, так і особи, з якою суб'єкт злочину, можливо, укладав правочини, на які останній посилається як на підтвердження своїх вимог і заперечень.

Належними доказами законності набуття активів особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, будуть, насамперед, податкові декларації, банківські документи, достовірно укладені договори, витяги з реєстрів прав власності, а також інші письмові докази, у тому числі засоби аудіо-, відеозапису, висновки експертів і спеціалістів, особливо при проведенні товарознавчих та економічних судових експертиз, речові докази. Показання свідків не будуть належними доказами законності набуття активів, проте останні можуть відігравати допоміжну роль чи оцінюватися у зв'язку з іншими доказами.

У предметі доказування в кримінальному провадженні щодо незаконного збагачення необхідно враховувати першочергову необхідність установлення джерел походження активів уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування осіб, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами. Ігнорування цього положення ускладнює доказування інших обставин, передбачених ст. 91 КПК України. Згідно з цією статтею в кримінальному провадженні, у тому числі й у кримінальному провадженні про незаконне збагачення, підлягають доказуванню: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; 4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального

правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; 6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок учинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призналися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення; 7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру.

Наведений перелік обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, має узагальнюючий і орієнтований характер. Залежно від учиненого кримінального правопорушення, перелік обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, конкретизується та індивідуалізується, у тому числі й при незаконному збагаченні з урахуванням положень ст. 368² КК України. Правильне визначення цих обставин, їх усебічне, повне та об'єктивне дослідження дозволить значно підвищити ефективність і результативність доказування в кримінальному провадженні про незаконне збагачення.

У цілому важливість і суспільна значущість окресленої проблеми застосовує на систематизоване викладення криміналістичних рекомендацій щодо методики розслідування злочинів, передбачених ст. 368² КК України, а також особливостей тактики провадження окремих слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій і тактичних операцій при розслідуванні злочинів цього виду та корупційних злочинів загалом у відповідних наукових статтях, монографіях, навчально-методичних посібниках тощо.

Таким чином, у сучасних умовах поширення злочинів корупційної спрямованості, серед яких особливе місце посідає незаконне збагачення, вельми актуальною та невідкладною постала проблема розроблення й запровадження ефективного механізму протидії цим кримінальним явищам. Створення такого механізму передбачає запровадження ефективної системи протидії таким злочинам, реформування кримінального та кримінального процесуального законодавства, ужиття невідкладних заходів, спрямованих на вдосконалення слідчої й судової практики, що ґрунтуються на новітніх досягненнях науки та техніки. Тому з метою належного криміналістичного забезпечення виявлення й розслідування незаконного збагачення вбачається доцільним розроблення та формування криміналістичної методики розслідування таких злочинів. Подальше наукове дослідження цієї проблематики, особливо в аспекті врахування сучасної ситуації електронного декларування депутатами та чиновниками, змін в антикорупційному законодавстві, КПК

України, впливу міжнародно-правових стандартів має не лише теоретичне, а й вагомим практичне значення. Усе це свідчить про важливість, своєчасність і необхідність наукового обґрунтування й розроблення криміналістичних рекомендацій проти дій незаконному збагаченню та в подальшому їх упровадженню в практичну діяльність, що забезпечить підвищення ефективності, результативності та якості процесу досудового розслідування й судового розгляду зазначених злочинних проявів.

СИСТЕМА МЕР ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ НЕЗАКОННОМУ ОБОГАЩЕНИЮ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Шепитько В. Ю., Шевчук В. М., Белоус В. В., Керик Л. И.

Рассмотрены современные проблемы противодействия незаконному обогащению, которые исследуются с учетом международно-правовых, уголовно-правовых, криминалистических и уголовно-процессуальных аспектов. Проанализированы современное состояние и возможности создания, а затем внедрения в практику действенной системы мер противодействия незаконному обогащению, которая тесно связана с реформированием национального законодательства, приведением его в соответствие с международно-правовыми требованиями и стандартами, проведением неотложных мер, направленных на совершенствование следственной и судебной практики. С целью надлежащего криминалистического обеспечения выявления и расследования незаконного обогащения представляется целесообразным формирование криминалистической методики расследования таких преступлений. Обосновано, что информационной основой формирования оптимальной методики расследования незаконного обогащения выступает криминалистическая характеристика этого вида преступления.

Ключевые слова: незаконное обогащение, коррупция, преступления коррупционной направленности, криминалистическая характеристика незаконного обогащения, методика расследования незаконного обогащения.

SYSTEM OF COUNTERMEASURES AGAINST ILLICIT ENRICHMENT IN CONTEMPORARY CONDITIONS

Shepitzko V. Yu, Shevchuk V. M., Bilous V. V., Keryk L. I.

The paper deals with the contemporary problems of counteraction to illegal enrichment which research is carried out with taking into account international legal, criminal legal, criminalistic and criminal procedural aspects. The current state and the possibility of creating and then putting into practice an effective system of countermeasures against illegal enrichment, which is closely linked to the reforming of the national legislation, bringing it into compliance with the international legal requirements and standards, and to the realization of urgent measures aimed at improving investigative and judicial practice are analyzed. In order to elaborate a proper criminalistic ensuring detection and investigation of illicit enrichment, it seems appropriate to form a criminalistic investigation technique of such crimes. It's substantiated that the information basis for the construction and realization of an optimal technique of investigation of the illegal enrichment serves a criminalistic characteristics of this type of crime. Correlated interrelations and interdependencies are traced between the elements of such characteristic. Taking into account

these data, investigative leads during inquiry of the considered crimes are built and put forward. Elements of criminalistic characteristic such as the subject of a criminal assault, ways of committing, methods of concealment, typical traces, situation of committing of such offenses and the personality of the offender have an important significance for the construction of an investigation technique of illegal enrichment. Further scientific study of this problem has not only theoretical but also great practical value and demonstrates the importance, timeliness and the need for scientific substantiation and development of the criminalistic recommendations to counteract illicit enrichment and their introduction into the practical activity in future.

Keywords: illicit enrichment, corruption, crimes of corruption orientation, criminalistic characteristic of illicit enrichment, investigation technique of illegal enrichment.

УДК 343.98

В. А. Журавель, головний учений секретар Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України

ПРИРОДА КРИМІНАЛІСТИКИ: СУЧАСНІ НАУКОВІ КОНЦЕПЦІЇ

Розглянуто генезис і сучасний стан наукових поглядів стосовно сутності природи криміналістики. Звернуто увагу на те, що зазначена проблематика є однією з найбільш дискусійних у загальній теорії криміналістики й до сьогодні вчені-криміналісти не дійшли узгодженої позиції з цього питання, а тому нині співіснують дві основні наукові концепції стосовно природи криміналістики, за однією з них криміналістика визнається спеціальною юридичною наукою, а за другою – наукою синтетичного (інтегрального) характеру. Щодо зазначених концепцій висловлена авторська позиція.

Ключові слова: природа криміналістики, диференціація та інтеграція знань, наукові концепції, юридичні науки, синтетичні науки.

Визначення сутності природи криміналістики вважається однією з найбільш актуальних і дискусійних проблем цієї галузі знань. Розв'язання зазначеної проблеми має не лише методологічне значення для криміналістики, а й впливає на реалізацію її завдань та функцій, з'ясування напрямів дослідження, встановлення характеру міжнаукових зв'язків. Водночас учені-криміналісти до сьогодні не дійшли згоди з багатьох ключових питань розглядуваної проблематики, свідченням тому є співіснування декількох наукових концепцій щодо сутності природи криміналістики. Як зазначається в спеціальній літературі, ця обставина в жодному разі не пов'язана з недоробкою окремих учених-криміналістів або з їх заангажованістю якоюсь однією концептуальною ідеєю, що об'єднує представників однієї наукової школи й не допускає їх «вільнодумства», а є підтвердженням того факту, що криміналістика – це складний і в багатьох відношеннях супе-

речливи у своєму емпіричному бутті об'єкт, який не піддається простому узагальненню¹.

Стан науки криміналістики, ступінь сформованості її загальної теорії, продуктивність реалізації завдань та функцій зумовлюють потребу в активізації досліджень зазначеної проблеми, формуванні узагальненої наукової позиції щодо неї.

До визначення сутності природи криміналістики тією чи іншою мірою в різні роки зверталися у своїх дослідженнях такі вчені-криміналістики, як Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, А. І. Вінберг, І. О. Возгрін, А. В. Дулов, Є. П. Іщенко, З. І. Кірсанов, В. Я. Колдін, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, Г. А. Матусовський, В. О. Образцов, О. Р. Россинська, П. І. Тарасов-Родіонов, О. Г. Філіпов, Б. М. Шавер, В. Ю. Шепітько, О. О. Ейсман, О. О. Ексархопуло, М. П. Яблоков, І. М. Якимов та ін. При цьому наукові погляди на зазначену проблему постійно змінювалися й криміналістику в різні історичні періоди розглядали як природничо-технічну науку, науку подвійної (дуалістичної) природи або юридичну науку. Остання концепція сьогодні є панівною як у криміналістиці, так і правовій науці в цілому.

Думку про те, що криміналістика є юридичною наукою прикладного характеру або спеціальною юридичною дисципліною, підтримують такі науковці, як О. Ю. Головін, А. Ф. Волобуєв, В. О. Коновалова, Г. А. Матусовський, О. С. Подшибякін, О. Г. Філіпов, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков та деякі інші. Зокрема, М. П. Яблоков вважає криміналістику «спеціальною юридичною наукою прикладного характеру», а її юридична сутність зумовлена загальними й окремими завданнями, об'єктами та предметом пізнання, соціальною значущістю, службовими функціями й суворою відповідністю її розробок і рекомендацій кримінально-процесуальному закону². На переконання В. Ю. Шепітька, криміналістика за своєю природою є юридичною наукою³. О. Г. Філіпов наголошує на тому, що дійсно криміналістика використовує певні положення інших наук, у тому числі природничих і технічних, але це жодним чином не може поставити під сумнів її правову природу⁴.

Прибічники розглядуваної наукової концепції на підтвердження своєї позиції наводять такі аргументи: а) криміналістика – правова наука, бо її предмет і об'єкти пізнання лежать у сфері правових явищ; б) криміналістика – правова наука, оскільки її службова функція, розв'язувані нею завдання належать до правової сфери діяльності державних органів, до правових процесів (розслідування, судовий розгляд); в) усі рекомендації, що розробляються криміналістикою для практики, мають суворо виражений правовий

¹ Див.: *Даньшин М. В.* Криміналістика XXI століття: місце у системі наукового знання : монографія / М. В. Даньшин. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. — С. 89.

² Див.: *Криміналістика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков.* — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 1999. — С. 11, 19–20.

³ Див.: *Шепітько В. Ю.* Криміналістика : курс лекцій / В. Ю. Шепітько. — Харьков : Одиссей, 2011. — С. 11.

⁴ Див.: *Криміналістика : учебник / под ред. А. Г. Филиппова.* — М. : Высш. образование, 2007. — С. 15–16, 19–20.

характер, заснований на законі, такий, що відповідає його духу й букві; вони покликані для життя з метою надання наукової допомоги слідчим і судовим органам у знаходженні істини в справі; г) юридичний характер криміналістики виявляється в нормативно-юридичній функції, властивій їй як галузі правознавства, під впливом якої багато наукових рекомендацій криміналістики вводиться в зміст правових норм; д) криміналістика пов'язана з багатьма науками – як суспільними, так і технічними, але зв'язки ці мають переважно окремих і локальний характер, тоді як основою для криміналістики є право, правові науки, слідча й судова практика¹; е) історично криміналістика зародилася в межах саме правової – кримінально-процесуальної науки²; ж) рекомендації криміналістики адресовані суб'єктам, діяльність яких має виключно правовий характер, юридичну регламентацію та природу; з) майбутнє криміналістики – лише юридичне застосування³.

З огляду на зазначене, у спеціальній літературі правильно зверталася увага на те, що сутність правової природи криміналістики пов'язана головним чином із правовою сферою застосування її знань і необхідністю дотримання законності в діяльності з розкриття й розслідування злочинних проявів. Разом із тим необхідно чітко відмежовувати сферу застосування криміналістичних знань і джерело (природу) їх походження. У зв'язку з цим доцільно розглядати природу науки криміналістики, виходячи з позицій специфіки об'єктів її пізнання, які мають синтетичну сутність і дослідження яких неможливе без залучення знань із різних наукових сфер⁴.

Останнім часом з'явилися нові погляди на природу криміналістики, за якими її відносять до гібридних наук і вона визнається наукою інтегральної або синтетичної природи. З цього приводу в криміналістичній літературі відзначалось, що природа криміналістики – це не комплекс будь-яких складових частин, не механічне об'єднання даних різних наук, а їх глибинний синтез⁵.

Про складність визначення сутності природи криміналістики свідчить і той факт, що окремі науковці неодноразово змінювали власну позицію щодо розглядуваного питання. Так, Р. С. Белкін спочатку був прибічником віднесення криміналістики до юридичних наук, але в подальшому змінив

¹ Див.: Матусовский Г. А. Криминалистика в системе наук и ее межнаучные связи : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика. Судебная экспертиза» / Г. А. Матусовский. — М., 1980. — С. 13.

² Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистки / Р. С. Белкин. — М. : Юристъ, 1997. — С. 161–162.

³ Див.: Данышин М. В. Указ. праця. — С. 92, 93.

⁴ Див.: Игошин В. В. Интегральная природа науки криминалистки и ее проявление в криминалистической технике : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / В. В. Игошин. — Ижевск, 2005. — С. 15.

⁵ Див.: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистки / Р. С. Белкин. — М. : НОРМА (Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. — С. 43.

свою позицію, зазначивши, що аргументи, які наводилися криміналістами на користь правової природи криміналістики, є спірними і не дають підстав для однозначного висновку. На підтвердження своєї думки він констатує:

1. Не весь предмет і не всі об'єкти пізнання криміналістики лежать у сфері правових явищ. Наприклад, не всі закономірності механізму злочину, злочинної діяльності, а тим більше виникнення інформації про злочин і його учасників лежать у сфері правових явищ. Частина з них – це закономірності взагалі будь-якої діяльності, закономірності процесу відображення, що мають загальний характер і не залежать від сфери їх дії, прояву.

2. Не можна вважати криміналістику правовою наукою лише з огляду на те, що її службова функція й завдання, які вона вирішує, належать до правової сфери діяльності державних органів і до правових процесів.

3. Не всі рекомендації, що розробляються криміналістикою для практики, мають правовий характер, засновані на законі, відповідають його духу й букві, зокрема, чи є правові знання в розробці правил фотографування на місці злочину?

4. Чи можна вважати зв'язок криміналістики з іншими, неправовими науками «окремими й локальними», а право, правові науки, правоохоронну практику – її основним «живильним середовищем»?

З огляду на викладене, Р. С. Белкін уважає, що слід говорити не про адаптацію, пристосування криміналістикою даних інших наук, а про сплавлення цих знань у межах предмета та змісту криміналістики, тобто про інтегральну природу криміналістики¹.

До висловленої позиції Р. С. Белкіна приєдналися Т. В. Авер'янова, О. Х. Волинський, Ю. Г. Корухов, В. П. Лавров, О. Р. Россинська, які відзначають, що в криміналістиці не можна виділити суто правові та природничо-наукові або технічні розділи, комплекси знань як якісь фіксовані структури. Вона є єдиним сплавом знань, а не сукупністю наук і є наукою синтетичної природи, а не комплексної (оскільки комплексування передбачає об'єднання окремих знань, а не їх злиття). Можливості криміналістики у вирішенні правових завдань безпосередньо залежать від її здатності акумулювати досягнення інших наук і забезпечити їх використання в розкритті та розслідуванні злочинів².

Зміна наукової парадигми щодо природи криміналістики була сприйнята вченими-криміналістами неоднозначно. Так, на думку О. Ю. Головіна, неюридична природа криміналістики багато в чому змінює й уявлення про її систему, а тому такі погляди науковців викликають серйозні заперечення³.

¹ Див.: *Белкин Р. С.* Курс криминалистики : в 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистики. — С. 167–169.

² Див.: *Криминалистика : учебник / под ред. Р. С. Белкина.* — М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. — С. 71; *Россинская Е. Р.* Криминалистика : курс лекций / Е. Р. Россинская. — М. : Норма, 2006. — С. 24–25; *Криминалистика : учеб. для студ. вузов / под ред. А. Ф. Волинского, В. П. Лаврова.* — 2-е изд. перераб. и доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2008. — С. 22.

³ Див.: *Головин А. Ю.* О систематике и содержании закономерностей, изучаемых криминалистикой / А. Ю. Головин // Проблемы системных исследований в крими-

О. О. Ексархопуло переконаний, що синтетичний характер криміналістичних знань не слід розглядати як підставу для змінення місця криміналістики в системі наук. Вона повинна залишатися в класифікаційному ряді наук юридичного циклу¹.

Отже, на сьогодні можна стверджувати про співіснування двох² основних наукових концепцій щодо сутності природи криміналістики: 1) усталена, традиційна, за якою криміналістика є спеціальною юридичною наукою; 2) новаторська, де криміналістика – це наука синтетичного (інтегрального) характеру.

Щодо першої концепції, то аргументів на її користь у юридичній літературі наведено достатня кількість, а тому вбачається за доцільне більш докладно зупинитися на синтетичній, інтегральній природі криміналістики.

Передусім слід констатувати високий ступінь наукового передбачення, який був притаманний славетному вченому-криміналісту Р. С. Белкіну. Саме він ще в середині 80-х рр. ХХ ст. зумів передбачити активізацію процесів диференціації та інтеграції наукових знань і появи значної кількості наук інтегральної природи. Як зазначається в наукознавчій літературі, процес виникнення так званих синтетичних (у сучасній трактовці інтегральних) наук ще більше посилюється. Системний, еволюційний, синергетичний підходи виступають стратегічними напрямками сучасного наукового пошуку. Інтегральні дослідження забезпечують рух до єдиного наукового знання, використання ідей і методів одних наук другими, перехід від дисциплінарних методів дослідження до проблемно-орієнтованих. На цій основі відбувається формування нових галузей знань, таких як біофізика, психофізика, езофізика, радіофотоніка та інші, і як підсумок створення універсальної наукової картини³.

Отже, на сьогодні існують правова та інтегральна парадигми щодо природи криміналістики. Як убачається, співіснування зазначених парадигм є до певної міри вимушеним. Це пояснюється, з одного боку, суто прагматичною мотивацією віднесення криміналістики до юридичних наук, а з другого, наявністю нині усталеного розподілу наук на природничі, технічні та гуманітарні й відсутністю в наукознавстві такого різновиду, як науки синтетичного (інтегрального) характеру. Але ця ситуація, на нашу думку, є тимчасовою та в подальшому за умов успішного формування класу інтегральних наук знайде своє розв'язання на користь останніх.

налістике и судебной экспертизе : материалы науч. конф., Москва, 4–5 декабря 2006 г. — М. : МАКС Пресс, 2006. — С. 45–46.

¹ Див.: Криміналістика : учебник / под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эксархопуло. — СПб. : Лань. — С. 71.

² Слід зазначити, що окремі науковці, як і раніше, підтримують точку зору стосовно подвійної, дуалістичної природи криміналістики (див., напр.: *Зашляпин Л. А.* Основы теории эффективности адвокатской деятельности: прелиминарный аспект / Л. А. Зашляпин. — Екатеринбург : Урал. ун-т, 2006. — С. 7–11.

³ Див.: *Исакова Е. И.* Современные процессы дифференциации и интеграции наук / Е. И. Исакова, И. В. Дьяконов // Гуманітар. вісн. ЗДІА. — 2010. — Вип. 43. — С. 30–32.

ПРИРОДА КРИМИНАЛИСТИКИ: СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНЫЕ КОНЦЕПЦИИ

Журавель В. А.

Рассмотрены генезис и современное состояние научных взглядов на сущность природы криминалистики. Обращено внимание на то, что указанная проблематика является одной из наиболее дискуссионных в общей теории криминалистики и до настоящего времени ученые-криминалисты не пришли к согласованной позиции по этому вопросу, а поэтому на сегодня сосуществуют две основные концепции касательно сущности природы криминалистики, по одной из них криминалистика признается специальной юридической наукой, а по другой – наукой синтетического (интегрального) характера. Относительно указанных концепций изложена авторская позиция.

Ключевые слова: природа криминалистики, дифференциация и интеграция знаний, научные концепции, юридические науки, синтетические науки.

NATURE OF CRIMINALISTICS: MODERN SCIENTIFIC CONCEPTS

Zhuravel V. A.

The paper discusses genesis and current state of scientific views about the essence nature of criminalistics. Attention is paid to the fact that the indicated problematics is one of the most debatable in the general theory of criminalistics and up to date criminalist scientists have not reached a consensus position on this matter. At present two basic scientific concepts about the essence nature of criminalistics co-exist, one of them considers criminalistics to be the special legal science and the second – the science of synthetic (integrated) nature. As to the latest concept, the recognition of criminalistics as a synthetic (integrated) science is the result of those integration processes taking place in modern science as a whole, as well as those tendencies which lead to the formation in science of a new class of scientific knowledge – integrated ones. It was concluded that criminalistics on the basis of the study subject, its functions and tasks integrates in itself the knowledge of the legal, technical and natural sciences. At the same time, criminalistics is a single alloy of knowledge rather than a collection of sciences because it is impossible to distinguish purely legal and natural or technical sections, that is, knowledge systems as a certain fixed structure. The complexity of solving problem concerning the essence nature of criminalistics is primarily due to the pragmatic motivation of its attribution to legal sciences and availability at nowadays of established sciences distribution on natural, technical and humanitarian and the absence in science of such kind as science of synthetic (integrated) nature. Indicated situation is temporary and in future under conditions of successful formation of integrated sciences class it will be resolved in favor of the latter.

Keywords: nature of criminalistics, differentiation and integration of knowledge, scientific concepts, legal sciences, synthetic sciences.

УДК 343.98

В. М. Шевчук, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ТАКТИКО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ КОМПЛЕКСІВ І ПРОБЛЕМИ ЇХ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Досліджено теоретичні засади тактико-криміналістичних комплексів і практики їх застосування в кримінальному провадженні. Проаналізовано наукові підходи до розуміння поняття «тактико-криміналістичний комплекс», його функціонального призначення в слідчій і судовій діяльності. Обґрунтовано, що доктринальні підходи до визначення зазначеного поняття мають базуватися на диференційованому розумінні таких організаційно-тактичних засобів, як тактична операція й тактична комбінація.

Ключові слова: тактико-криміналістичний комплекс, комплексні засоби криміналістичної тактики, криміналістичний комплекс, тактичні операції, тактичні комбінації, криміналістична теорія тактичних операцій.

Однією з визначальних тенденцій сучасного розвитку криміналістики та практики протидії злочинності є комплексна реалізація слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових, забезпечувальних організаційно-технічних та інших заходів із метою вирішення в певній слідчій ситуації окремих тактичних завдань, розв'язання яких в інший спосіб є неефективним або взагалі неможливим. У зв'язку з цим слушним є твердження Б. В. Щура, що прийшов час перейти від розрізнених методичних рекомендацій щодо тактичної доцільності проведення окремих слідчих дій до відповідного комплексного підходу, установлення певних залежностей із проміжним (тактичним) завданням розслідування¹. При цьому слід ураховувати, що тактико-криміналістичні комплекси при розслідуванні злочинів (прийоми, комбінації, операції) являють собою певні інструменти збирання й перевірки доказів. Вони розглядаються як процесуальна та організаційно-тактична форма здійснення оптимальних, допустимих способів дій, лінії поведінки в процесі вирішення тактичних завдань, що реалізується для досягнення цілей розслідування злочину².

Для позначення комплексних тактичних засобів у спеціальній літературі та практиці кримінального провадження використовують різноманітні терміни. Нерідко їх іменують «тактичний комплекс»³, «криміналістичний

¹ Див.: Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія / Б. В. Щур. — Х. : Харків юрид., 2010. — С. 185.

² Див.: Якушин С. Ю. Криминалистическая тактика: вопросы теории и практики : учеб. пособие / С. Ю. Якушин. — Казань : Казан. ун-т, 2010. — С. 50.

³ Див.: Селиванов Н. А. Советская криминалистика: система понятий / Н. А. Селиванов. — М. : Юрид. лит., 1982. — С. 92; Исаенко В. Н. Тактические комплексы в расследовании убийств с использованием сведений о материальных ценностях,

комплекс»¹, «тактико-криміналістичний комплекс» або «тактичний (криміналістичний) комплекс»², «організаційно-тактичний комплекс»³ та ін. У більшості випадків спостерігаються різні підходи до тлумачення розглядуваних понять, певні дискусії щодо їх сутності й змісту. Разом із тим, на жаль, однозначного розуміння сутності розглядуваних дій, заходів і прийомів немає до цього часу, так само як і немає єдиного наукового підходу щодо їх дослідження.

Отже, одним із нагальних завдань теоретичного розроблення проблематики комплексного використання тактичних засобів є вирішення проблеми понятійного апарату. Адже на початку будь-якого наукового дослідження необхідно визначити значення, місце та взаємозв'язок досліджуваного явища (категорії), розібратися в загальних теоретичних положеннях, сформулювати вихідні поняття й тільки тоді безпосередньо приступити до наукового розв'язання проблеми. Нехтування цим правилом призводить лише до плутанини, а іноді змушує «відкидати» вже наявний досвід теоретичних і прикладних досліджень та починати розгляд тих чи інших питань буквально з початку, з першооснов. У цьому аспекті, безсумнівно, значний науковий і практичний інтерес має поглиблене дослідження поняття «тактико-криміналістичний комплекс», його структури, співвідношення компонентів, що в ньому поєднуються, їх вплив один на одного тощо.

Формулювання поняття «тактико-криміналістичний комплекс» потребує передусім ретельного аналізу і з'ясування сутності терміна «комплекс», під яким розуміється (англ. *complex*, лат. *complexus* – сплетіння, поєднання, зв'язок) сукупність предметів, понять або асоціацій, які становлять одне ціле⁴. У тлумачних словниках термін «комплекс» трактується як сукупність, поєднання явищ та властивостей⁵ або сукупність предметів, пристроїв, програм, явищ, дій, властивостей, що становлять одне ціле, які діють в єдиній систе-

похищенных преступниками у потерпевших : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Н. Исаенко. — М., 1990. — С. 77; Головин А. Ю. Криминалистическая систематика / А. Ю. Головин / под ред. Н. П. Яблокова. — М. : ЛексЭкст, 2002. — С. 216–221; Шмонин А. В. Методология криминалистической методики : монография / А. В. Шмонин. — М. : Юрлитинформ, 2010. — С. 321–333 та ін.

¹ Див.: Сорокоотягин И. Н. Использование специальных познаний в криминалистическом комплексе «установление неопознанного трупа или его частей» / И. Н. Сорокоотягин, А. А. Шмидт. — Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1986. — С. 98; Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ / Г. А. Матусовский. — Харьков : Консум, 1999. — С. 155.

² Див.: Асташкина Е. Н. Расследование преступлений. Криминалистические комплексы : учеб.-практ. пособие / Е. Н. Асташкина, Н. А. Марочкин, А. Е. Михальчук. — М. : Приор-издат, 2003. — С. 5.

³ Див.: Шепітько В. Ю. Організаційно-тактичні засоби: поняття та значення / В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. — Х. : Право, 2009. — Вип. 18. — С. 185–192.

⁴ Див.: Большой словарь иностранных слов / сост. А. Ю. Москвин. — М. : Центрполиграф : Полус, 2001. — С. 299.

⁵ Див.: Толковый словарь русского языка / под ред. Д. Н. Ушакова. — М. : Астрель : АСТ, 2000. — Т. 1. — С. 1428.

мі, що мають загальне призначення, у комплексі – спільно, воєдино, не роз'єднуючи з чим-небудь¹, або сукупність, поєднання чого-небудь; група, сукупність предметів, явищ єдиного призначення².

У психологічній літературі під комплексом розуміється поєднання окремих психічних процесів у єдине ціле, відмінне від суми своїх елементів³; сукупність психічних елементів, що об'єднуються навколо якого-небудь тематичного ядра та асоціюються з певними почуттями⁴. У психології – це сукупність психічних процесів, які викликають неадекватну реакцію на будь-який зовнішній або внутрішній психічний подразник⁵ або сукупність яких-небудь психічних елементів, характерна для кого-небудь, що усвідомлюються ним і визначають його поведінку⁶. У свою чергу *комплексний* (лат. *complexus* – «сплетений») означає поєднаний з чимось, складний; такий, що охоплює групу предметів, явищ, дій, властивостей, процесів; який становить комплекс чого-небудь⁷.

У понятійному апараті криміналістики термін «тактичний (криміналістичний) комплекс» виник як наслідок намагання науковців об'єднати під «один дах» усі існуючі організаційно-тактичні засоби⁸. У цьому сенсі О. Ю. Головін справедливо зауважує, що завдання побудови чіткої та логічної системи понять у сучасній криміналістиці зумовлює необхідність введення в науку спеціального терміна, що позначає різні, об'єднані необхідністю вирішення певних завдань розслідування, комплекси дій слідчого⁹.

Разом із тим у теорії криміналістики питання щодо поняття «тактичний (криміналістичний) комплекс» залишається дискусійним. Зокрема, М. О. Селіванов під тактичним комплексом розуміє поєднання (комбінацію) тактичних прийомів у рамках однієї процесуальної дії¹⁰. В. І. Сорокотягін і О. А. Шмідт навпаки вважають, що криміналістичний комплекс являє собою поєднання безлічі слідчих, організаційно-перевірочних, контрольно-ревізійних заходів, а також дій із використанням спеціальних знань, що проводяться слідчим та іншими учасниками кримінального судочинства з метою своєчасного виконання окремих значних за обсягом завдань¹¹.

¹ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. — С. 445.

² Див.: *Ожегов С. И.* Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. — 3-е изд. — М.: АЗЪ, 1995. — С. 282.

³ Див.: *Юридична психологія: словник* / [Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.]. — Вид. 2-ге, уточ. та допов. — К.: КНТ, 2008. — С. 79.

⁴ Див.: *Столяренко Л. Д.* Психологія: учебник для вузов / Л. Д. Столяренко. — СПб.: Питер, 2008. — С. 269.

⁵ Див.: *Большой словарь иностранных слов.* — С. 299.

⁶ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови. — С. 445.

⁷ Див.: Там само. — С. 445.

⁸ Див.: *Колдин В. Я.* Логико-информационная структура следственного действия и тактической комбинации / В. Я. Колдин // *Криминалістика: учебник для вузов*; отв. ред. Н. П. Яблоков. — М., 1996. — С. 369.

⁹ Див.: *Головін А. Ю.* Указ. праця. — С. 216–217.

¹⁰ Див.: *Селіванов Н. А.* Указ. праця. — С. 92.

¹¹ Див.: *Сорокотягін І. Н., Шмідт А. А.* Указ. праця. — С. 98.

На думку Є. Г. Джакішева, поняття «тактико-криміналістичний комплекс» по суті поєднує дві категорії – «тактична операція» й «тактична комбінація». Такий підхід, як зазначає науковець, до позначення різних сукупностей слідчих дій є оптимальним, оскільки і тактична операція, і тактична комбінація взаємно доповнюють одна одну «й можуть бути використані одночасно для характеристики всієї системи із сукупності слідчих заходів»¹. Окремі вчені вважають, що тактико-криміналістичний комплекс являє собою сукупність слідчих дій, оперативно-розшукових, контрольно-ревізійних, технічних та інших заходів, а також сукупність тактичних прийомів, які реалізуються в рамках окремої слідчої дії. Ці комплекси застосовуються з метою вирішення конкретних завдань, які виникли на певних етапах розслідування злочинів в умовах тих чи інших слідчих ситуацій².

У свою чергу С. Ю. Якушин³ у системі тактико-криміналістичних комплексів розрізняє окремі тактичні прийоми та комплексні тактичні засоби – тактичні комбінації й тактичні операції. При цьому науковець наголошує, що поняття тактико-криміналістичного комплексу не повинно ототожнюватися з поняттям криміналістичного комплексу, яке є більш широким за своїм змістом. На думку О. Ю. Головіна, тактичні комплекси – це різнорівневі системи слідчих, оперативно-розшукових і організаційних дій, прийомів, спрямованих на вирішення поставлених завдань при розслідуванні кримінальної справи⁴.

Досліджуючи розглядувані проблеми, А. В. Шмонін зазначає, що термін «тактичний комплекс» – це організаційно-упорядкована сукупність (система) тактичних прийомів і/або процесуальних дій, та/або оперативно-розшукових, і/або інших заходів, спрямованих на вирішення завдань попереднього розслідування чи зумовлених цим завданням та слідчою ситуацією. На його думку, тактичні комплекси можуть уключати до свого складу такі елементи: тактичні прийоми; слідчі дії; інші процесуальні дії; організаційні заходи; технічні заходи; оперативно-розшукові заходи; ревізії й документальні перевірки (податкові перевірки); заходи з вивчення документальної інформації; заходи з використання засобів масової інформації та інтернет-технологій у процесі розслідування злочинів; заходи, пов'язані з використанням допомоги громадськості (громадських організацій, інших об'єднань громадян та ін.)⁵.

¹ Джакишев Е. Г. Проблемы совершенствования криминалистических приемов и средств борьбы с хищениями и иными корыстными преступлениями в сфере экономики : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза» / Е. Г. Джакишев. — Алматы, 1994. — С. 25.

² Див.: Асташкина Е. Н., Марочкин Н. А., Михальчук А. Е. Указ. праця. — С. 5.

³ Див.: Якушин С. Ю. Тактические задачи и средства их решения при расследовании преступлений / С. Ю. Якушин // Криміналіст першодрукований. — 2011. — № 3. — С. 63–66.

⁴ Див.: Головин А. Ю. Указ. праця. — С. 216.

⁵ Див.: Шмонин А. В. Методология криминалистической методики. — С. 346–347.

Викладену позицію А. В. Шмоніна було піддано критиці на сторінках криміналістичних видань. Зокрема, Б. В. Щур вважає, що складно уявити поєднання різнопорядкових засобів криміналістичної тактики – систем тактичних прийомів (або окремих тактичних прийомів) і процесуальних (слідчих) дій чи інших заходів, оскільки тактичні прийоми не існують самі по собі, вони застосовуються в межах слідчої дії. Тому й поєднання може бути слідчих дій та інших (процесуальних чи непроцесуальних) заходів. Інша справа, що існують різновиди тактичних операцій – 1) система слідчих дій; 2) комплекс слідчих дій і оперативно-розшукових заходів; 3) комплекс слідчих дій та організаційно-технічних заходів тощо. Ось такі поєднання можна було б віднести до тактичних комплексів, які використовуються як елемент окремої криміналістичної методики¹.

У криміналістичній літературі стосовно комплексного використання тактико-криміналістичних засобів розслідування злочинів висловлені різні позиції науковців. Так, одні вчені-криміналісти² пропонують розглядати тактичну комбінацію як найбільш загальне збірне поняття всієї сукупності комбінаційних тактичних дій у криміналістиці, тобто вони по суті отожднюють такі поняття, як «тактична комбінація» й «тактико-криміналістичний комплекс». Активним прибічником цієї позиції виступав Р. С. Белкін, який спочатку запропонував термін «тактична комбінація» для позначення тих тактичних прийомів допиту, які іменувалися «психологічними пастками» або «слідчими хитрощами», а пізніше, розширивши поняття тактичної комбінації, включив до нього поєднання не тільки тактичних прийомів, а й слідчих дій. На його думку, «тактична комбінація – це певне поєднання тактичних прийомів або слідчих дій, що ставить за мету вирішення конкретного завдання розслідування й зумовлене цією метою та слідчою ситуацією»³. Усі тактичні комбінації Р. С. Белкін поділяв на прості (що складаються із системи тактичних прийомів, які застосовуються в межах однієї слідчої дії) і складні (системи слідчих дій та інших заходів).

Своєрідністю наведеної концепції є те, що одним терміном – «тактична комбінація» позначаються два різних поняття: система тактичних прийомів, які застосовуються в ході провадження однієї слідчої дії, і комплекс слідчих, оперативно-розшукових та інших дій, спрямованих на вирішення окремих тактичних завдань. Щодо викладеної позиції, то на адресу її прибічників у криміналістичній літературі були висловлені критичні зауваження. Зокрема, М. П. Малютин вважає, що розглянуті поняття різні за своїм обсягом і об'єднуювати їх в одному визначенні навряд чи доцільно⁴.

¹ Див.: Щур Б. В. Указ. праця. — С. 188–189.

² Див.: Криміналістика : учеб. для вузов / [Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская] ; под ред. Р. С. Белкина. — М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. — С. 507–514; Чурилов С. Н. Криминалистическая методика: история и современность / С. Н. Чурилов. — М. : Маркетинг, 2002. — С. 343–356.

³ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике / Р. С. Белкин. — М. : Юрид. лит., 1988. — С. 140.

⁴ Див.: Малютин М. П. Тактические приемы в расследовании преступлений / М. П. Малютин. — М. : Юрлитинформ, 2009. — С. 25–31.

В. Ю. Сокол наголошує, що загальна спрямованість на вирішення виникаючих тактичних завдань не може бути підставою об'єднання системи тактичних прийомів і системи слідчих дій у рамках однієї теоретичної конструкції¹.

Інші науковці² обстоюють найпоширенішу в криміналістичній науці думку, за якою окремими організаційно-тактичними засобами здійснення розслідування виступають тактична операція й тактична комбінація. З огляду на це терміни «тактична комбінація» та «тактична операція» відображають окремі різновиди тактичних комплексів. «Тактична комбінація й тактична операція, – наголошує С. Ю. Якушин, – являють собою вид тактичних комплексів або комплексний тактичний засіб»³.

Разом із тим у криміналістиці висловлені різноманітні, далеко не однозначні погляди щодо розуміння та співвідношення понять «тактична операція» та «тактична комбінація». У своїх дослідженнях науковці ці категорії розглядають або як самостійні, або, навпаки, ототожнюють, змішують, убачаючи відмінність лише в термінології. Так, Є. Г. Джакішев об'єднує поняття «тактична комбінація» й «тактична операція» в одне, і пропонує такі комплекси дій називати «тактична комбінаційна операція», зазначаючи, що власне в такій формі ці поняття «...не суперечать одне одному, а навпаки, взаємно доповнюють одне одного й можуть використовуватися одночасно для характеристики всієї системи зі сполучення слідчих дій, оперативнорозшукових та інших заходів»⁴. В. І. Шиканов також уважав, що комбінація – атрибут теорії та практики оперативнорозшукової діяльності, а в криміналістиці термін «тактична комбінація» вживається лише тоді, коли підкреслюють, що тактична операція пов'язана з особливо складними, «багатоходовими» розрахунками, заснованими на можливостях рефлексивного аналізу, і передбачає широке використання оперативних можливостей органу дізнання⁵. Інакше кажучи, він уважав тактичну комбінацію різновидом тактичної операції.

Поряд із цим переважна більшість учених-криміналістів вважають тактичні операції й тактичні комбінації самостійними засобами та пропонують власні критерії їх розмежування. Так, А. В. Шмонін підтримує позицію про розмежування цих комплексів і їх самостійний статус. Такий висновок, на

¹ Див.: Сокол В. Ю. Методологические и организационные аспекты тактико-криминалистического обеспечения раскрытия преступлений / В. Ю. Сокол. — Краснодар : Изд-во Кубан. гос. ун-та, 1998. — С. 162.

² Див.: Асташкина Е. Н., Марочкин Н. А., Михальчук А. Е. Указ. праця. — С. 44; Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. — Минск : Изд. БГУ, 1979. — С. 45; Чебуренков А. А. Основы теории расследования : монография / А. А. Чебуренков. — М. : Юрлитинформ, 2010. — С. 68 та ін.

³ Якушин С. Ю. Криминалистическая тактика: вопросы теории и практики. — С. 137–138.

⁴ Джакішев Е. Г. Указ. праця. — С. 25–26.

⁵ Див.: Шиканов В. И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений / В. И. Шиканов. — Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 1983. — С. 18–19.

його думку, вважається важливим у методологічному плані й головним чином впливає на результати дослідження розглядуваної проблеми¹.

Окремими авторами наводяться й інші точки зору щодо розуміння тактичної комбінації й тактичної операції. Так, О. О. Михальчук і В. В. Степанов вважають, що тактична комбінація та тактична операція – це дві незалежні одна від одної самостійні криміналістичні категорії, однак тактична комбінація, крім того, що може мати незалежний характер, може також бути й структурним елементом тактичної операції².

На певний науковий інтерес заслуговує позиція В. Ю. Шепітька, який вважає, що до організаційно-тактичних засобів здійснення розслідування, як одних із різновидів засобів криміналістичної тактики, належать системи тактичних прийомів (тактична комбінація) та тактична операція як самостійні її елементи³. На його думку, визначення поняття «тактична комбінація», що охоплює поєднання слідчих дій, викликає заперечення. Більше того, він переконаний, що недоцільно об'єднувати в одному понятті дві самостійні категорії – «поєднання тактичних прийомів» (система прийомів) і «поєднання слідчих (або інших) дій» (тактична операція). Поєднання тактичних прийомів і слідчих дій мають різну мету та не є рівнозначними. В етимологічному сенсі термін «комбінація» тотожний терміну «система прийомів для досягнення чого-небудь». Тактична комбінація можлива лише в межах однієї слідчої (судової) дії й не передбачає поєднання з тактичними прийомами іншої процесуальної дії, тому її необхідно розглядати як синонім тактичних прийомів. Тактична ж операція передбачає поєднання однойменних і різнойменних слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних та інших заходів, спрямованих на виконання проміжного завдання розслідування в конкретній слідчій ситуації⁴.

Дещо в оновленій інтерпретації розглядає тактичну операцію й тактичну комбінацію С. Б. Россинський. На його думку, тактична комбінація – це визначена сукупність тактичних прийомів, слідчих і судових дій, яка має за мету вирішення конкретного завдання попереднього розслідування або судового розгляду й зумовлена цією метою та слідчою ситуацією. Уключення судових дій до числа елементів, які складають тактичну комбінацію, науковець мотивує такими причинами: а) процесуальне розмежування слідчих

¹ Див.: Шмонин А. В. Методика расследования преступлений : учеб. пособие / А. В. Шмонин. — М. : Юстицинформ, 2006. — С. 331–343.

² Див.: Михальчук А. Е. Соотношение тактических операций и комбинаций в криминалистике / А. Е. Михальчук, В. В. Степанов // Проблемы интенсификации деятельности по расследованию преступлений : сб. науч. тр. — Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1987. — С. 36.

³ Див.: Шепітько В. Ю. Познавательные функции деятельности следователя и средства криминалистической тактики / В. Ю. Шепітько // Актуальные вопросы применения уголовно-процессуального и уголовного законодательства в процессе расследования преступлений : сб. материалов межвуз. науч.-практ. конф. : в 2 ч. — М. : Акад. упр. МВД России, 2009. — Ч. 2. — С. 95–97.

⁴ Див.: Криміналістика : підручник / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.] / за ред. В. Ю. Шепітька. — 4-те вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2008. — С. 145.

і судових дій, які викликають криміналістичну їх диференціацію; б) розширення кола суб'єктів здійснення тактичної комбінації, до числа яких можна віднести суд і суддю; в) можливість її реалізації не лише на досудовому розслідуванні, а й у суді¹.

На наш погляд, розширюючи сферу застосування тактичних комбінацій і операцій, вводячи до числа суб'єктів їх здійснення суд, можемо вести мову про тактичні комбінації й операції в судовому провадженні. Яскравим прикладом підтримки такої позиції є твердження С. Ю. Якушина, що стосовно стадії судового слідства прикладом практичної реалізації складної тактичної комбінації може слугувати обрання судом (і сторонами) оптимальних тактичних прийомів і лінії поведінки з учасниками слідства в умовах конфліктної ситуації, (наприклад, при відмові від дачі показань, при неправдивих свідченнях, самообмові тощо). Вирішенню подібних ситуацій може слугувати застосування системи судових, організаційно-технічних дій і заходів, що охоплює: а) початковий судовий допит осіб, які дають узгоджені й правдиві свідчення; б) виїзд складу суду на місце події; в) проведення судового огляду; г) пред'явлення для огляду речових доказів; д) проведення впізнання в суді; є) застосування (за необхідності) дисциплінуючих засобів до порушників порядку в залі судового засідання та ін.²

Далі науковець зауважує, що за загальним правилом для судового розгляду не є характерним який-небудь оперативний супровід кримінальної справи, що знаходиться в провадженні. Ужиття передбачених законодавством заходів державного захисту свідків найчастіше має місце в досудовому розслідуванні. Разом із тим у ситуації змінення свідчень очевидцями злочину в залі судового засідання при провадженні кримінальної справи суд і сторона обвинувачення можуть застосовувати тактичні засоби забезпечувального характеру в рамках своєрідної тактичної операції³. Тому, на наш погляд, пропозиція про розширення сфери застосування тактичних комбінацій та операцій на судове провадження в суді є одним із перспективних напрямів теорії тактичних операцій, що потребує додаткового поглибленого дослідження й осмислення.

Розглядаючи співвідношення тактичної операції та тактичної комбінації, С. Б. Россинський зазначає, що основною відмінністю розглядуваних тактичних комплексів виступає наявність у структурі тактичної операції оперативно-розшукових заходів, у той час як тактична комбінація являє собою сукупність тактичних прийомів чи слідчих дій⁴. Тактична операція, наголошує науковець, об'єднує як елементи тактичної комбінації, які полягають

¹ Див.: *Россинский С. Б.* Обыск в форме специальной операции : учеб. пособ. для вузов / С. Б. Россинский ; под ред. В. Н. Григорьева. — М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2003. — С. 19–20.

² Див.: *Якушин С. Ю.* Криминалистическая тактика: вопросы теории и практики. — С. 50.

³ Див.: Там само. — С. 137–138.

⁴ Див.: *Россинский С. Б.* К вопросу о соотношении понятий «тактическая комбинация» и «тактическая операция» / С. Б. Россинский // Известия ТулГУ. — Тула, 2001. — Вып. 5. — С. 102–103.

у комплексі слідчих дій, так і елементи оперативної комбінації, які полягають у комплексі оперативно-розшукових комбінацій. Автор зазначає, що результати проведення тактичної комбінації можуть у повному обсязі бути доказами в справі, оскільки одержуються при провадженні слідчих (судових) дій, а результати тактичної операції є доказами лише частково, оскільки дані, отримані в ході здійснення оперативно-розшукових заходів, які не відповідають вимогам кримінально-процесуального законодавства, узагалі забороняється використовувати в процесі доказування в кримінальній справі. І, нарешті, тактична комбінація відрізняється від тактичної операції колом учасників. У тактичній комбінації бере участь слідчий (може бути група слідчих), прокурор і суд, які самостійно або за дорученням здійснюють ті чи інші слідчі (судові) дії, спрямовані на досягнення проміжного результату в справі¹.

Необхідно зазначити, що судові дії теж певним чином взаємопов'язані між собою, мають обиратися з урахуванням доцільної послідовності. Тому можна говорити про системи (комплекси) судових дій як важливий засіб криміналістичної тактики. Стосовно цього справедливим є те, що успішне здійснення судового розгляду значною мірою залежить від обраного судом порядку дослідження доказів. Якщо послідовність судового розгляду регламентована законом і суд не може за жодних обставин її змінити, то порядок проведення процесуальних дій визначається судом з урахуванням обставин кримінального провадження.

Певний науковий інтерес становлять спроби О. Д. Трубачова та М. Є. Мерецького до понятійного апарату криміналістики ввести термін «оперативно-тактична комбінація» й знову-таки із різним його тлумаченням. Так, О. Д. Трубачов «оперативно-тактичну комбінацію» розуміє як певну сукупність слідчих і оперативних дій, в основі яких лежить рефлексивне управління поведінкою допитуваного². У свою чергу М. Є. Мерецький робить висновок, що оперативно-тактична комбінація – це певна закономірна комплексна сукупність декількох тактичних і оперативних комбінацій, що плануються та проводяться з урахуванням (використанням) фактора раптовості з метою вирішення конкретних завдань розслідування, зумовлених певною слідчою ситуацією³.

На наше переконання, розроблення проблем використання тактичних операцій і тактичних комбінацій є, безумовно, необхідним для подальшого вдосконалення наукових основ процесу розслідування з метою його оптимізації. Разом із тим ми повністю погоджуємося з Р. С. Белкінім, який застерігав від захоплення прагненням до створення нових термінів і нехтуван-

¹ Див.: *Россинский С. Б.* Обыск в форме специальной операции. — С. 19–20.

² Див.: *Трубачев А. Д.* Влияние научно-технического прогресса на развитие методики расследования хищений, совершаемых с использованием служебного положения / А. Д. Трубачев // Проблемы развития криминалистики в условиях научно-технического прогресса : сб. науч. тр. — Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1982. — С. 115–116.

³ Див.: *Мерецкий Н. Е.* Криминалистика и оперативно-тактические комбинации : науч.-практ. пособие / Н. Е. Мерецкий. — М. : Юрлитинформ, 2007. — С. 21–31.

ням зваженим підходом до їх розроблення. Він справедливо підкреслював, що заміна існуючого терміна (термінів) є повною мірою виправданою лише в тому разі, якщо новий термін позначає нове визначення поняття, зміст якого змінився або суттєво уточнений. Якщо поняття, яке позначається терміном, змінилося, але при цьому не втратило своїх суттєвих рис, тобто якщо зміни торкнулись, наприклад, лише його обсягу, то термін, ураховуючи силу мовної традиції, доцільно зберегти¹.

Отже, з огляду на проведений аналіз можна стверджувати, що категорії «тактична комбінація» й «тактична операція» відбивають окремі різновиди засобів тактико-криміналістичних комплексів. Вони є відносно новими, специфічними діяльністними категоріями, що розкривають функціональний бік комплексних засобів криміналістичної тактики, які застосовуються слідчим (прокурором, судом) у процесі кримінального провадження. Тактична комбінація й тактична операція – динамічні категорії, сутністю яких є система процесуальних і непроцесуальних дій (заходів), взаємодія та вплив. Незважаючи на зовнішню схожість, вони є самостійними тактичними засобами, а їх розмежування відбувається на основі таких критеріїв: 1) сутність і зміст; 2) система цілей і завдань; 3) складність компонентів структури; 4) функціональне призначення; 5) масштабність і тривалість провадження; 6) складність організації; 7) суб'єктний склад учасників². Проте, незвертаючи увагу на певні критерії розмежування цих комплексів, необхідно погодитися з В. А. Журавлем, який зазначає, що запропоновані засоби слід розглядати не як конкуруючі між собою криміналістичні категорії, а навпаки, як доповнюючі одна одну, котрі в сукупності створюють єдиний, найбільш ефективний механізм отримання інформації, необхідної для розкриття, розслідування та попередження злочинних проявів³.

Таким чином, доктринальні підходи до визначення поняття «тактико-криміналістичний комплекс» мають ґрунтуватися на диференційованому розумінні таких організаційно-тактичних засобів, як тактична операція й тактична комбінація. На нашу думку, у такому разі найбільш удалим терміном для позначення комплексу процесуальних і непроцесуальних дій та заходів, спрямованих на вирішення окремих (проміжних) тактичних завдань, все ж таки є «тактична операція», оскільки термін розкриває сутність і зміст цього криміналістичного засобу. З метою уніфікації понять термін «тактична операція» доцільно застосовувати тільки тоді, коли йдеться про систему слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових, організаційно-технічних та інших заходів (у судовому проваджен-

¹ Див.: *Белкин Р. С.* Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики / Р. С. Белкин. — М. : Высш. шк. МВД СССР, 1970. — С. 63–64.

² Див.: *Шевчук В. М.* Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації : монографія / В. М. Шевчук. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2013. — С. 86–88.

³ Див.: *Журавель В. А.* Системи слідчих дій та тактичні операції в структурі окремої криміналістичної методики розслідування злочинів / В. А. Журавель // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2009. — № 2(57). — С. 197–208.

ні – про систему судових дій і організаційно-технічних та інших заходів), а термін «тактична комбінація» – лише стосовно системи тактичних прийомів у рамках проведення окремої слідчої чи судової дії.

При цьому тактичну операцію слід розглядати і як самостійну категорію криміналістики, і як особливий різновид тактико-криміналістичних комплексів розслідування та судового розгляду злочинів. Комплекс дій, що входять до структури тактичної операції, не замінює собою тактику слідчих чи судових дій, а утворює більш складну побудову, зміст якої не вичерпується тактичними прийомами, а включає також слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, оперативно-розшукові та інші заходи, що сприяють їх реалізації¹, а в судовому розгляді – судові дії та організаційно-технічні й інші заходи, спрямовані на вирішення окремих (проміжних) тактичних завдань. Порівняно з тактичними прийомами і їх поєднаннями тактичні операції відрізняються масштабністю та тривалістю дій, більш широким колом учасників і високим ступенем організованості їх діяльності.

Усе це зумовлює необхідність подальшого активного розроблення проблеми криміналістичної теорії тактичних операцій, що має не лише теоретичне, а й практичне значення, даючи можливість уключити в тактичний арсенал слідчого (судді) наукові рекомендації, здатні відіграти суттєву роль у підвищенні ефективності кримінального провадження, а в кінцевому підсумку в установленні істини. Чітке уявлення сутності тактичної операції та співвідношення її з іншими засобами криміналістичної тактики, тактико-криміналістичними комплексами слугує подальшому розвитку теорії криміналістики, удосконаленню судово-слідчої практики. Тому в сучасних умовах оновлення кримінального процесуального законодавства, реформування кримінальної юстиції дослідження та розроблення проблем тактико-криміналістичних комплексів і їх застосування в протидії злочинності є актуальними й зумовлені потребами сучасної практики.

НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ПОНИМАНИЮ ТАКТИКО-КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСОВ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ПРАКТИЧЕСКОГО ПРИМЕНЕНИЯ

Шевчук В. М.

Исследованы теоретические основы тактико-криминалистических комплексов и практика их применения в уголовном производстве. Проанализированы научные подходы к пониманию понятия «тактико-криминалистический комплекс», его функционального назначения в следственной и судебной деятельности. Обосновано, что доктринальные подходы к определению указанного понятия должны основываться на дифференцированном понимании таких организационно-тактических средств, как тактическая операция и тактическая комбинация.

Ключевые слова: тактико-криминалистический комплекс, комплексные средства криминалистической тактики, криминалистический комплекс, тактические операции, тактические комбинации, криминалистическая теория тактических операций.

¹ Див.: Шиканов В. И. Указ. праця. — С. 16–17.

SCIENTIFIC APPROACHES TO UNDERSTANDING TACTICAL
AND CRIMINALISTIC COMPLEXES AND PROBLEMS
OF THEIR PRACTICAL APPLICATION

Shevchuk V. M.

The paper examines theoretical foundations of tactical and criminalistic complexes and their practical application in the criminal proceedings. Scientific approaches to understanding notion «tactical and criminalistic complex», its functional purpose in the investigative and judicial activities are analyzed. The history of the origin, development and formation of the tactical and criminalistic complexes as scientific criminalistic category and complex tactical means of practical activity in criminal proceedings are considered. It is proved that the doctrinal approaches to the definition of the notion under consideration should be based on the differentiated understanding of such organizational and tactical means as a tactical operation and tactical combination which are relatively new, specific activity categories reflecting individual variants of tactical and criminalistic complexes means and reveal the functional aspect in the process of their realization. Tactical operation and tactical combination are considered not as competing criminalistic categories but, on the contrary, as complementary. Tactical and criminalistic complexes in the investigation of crimes are considered as certain instruments of evidence collection and verification. Proper representation of the essence of the tactical operation and its relation to other means of criminalistic tactics, tactical criminalistic complexes serve for the further development of criminalistics theory, improvement of the judicial and investigative practice. In the current conditions of reforming criminal procedural law, criminal justice bodies, research and analysis of the problems of tactical and criminalistic complexes and their application in counteraction to criminality are relevant and determined by the needs of practice. Development of problems of tactical and criminalistic complexes practical application is undoubtedly necessary for the further improvement of scientific foundations of criminal proceedings process with the purpose of its optimization and efficiency increase.

Keywords: tactical and criminalistic complex, complex means of criminalistic tactics, criminalistic complex, tactical operations, tactical combinations, criminalistic theory of tactical operations.

УДК 343.9(075.8)

В. Н. Терехович, адвокат Коллегии присяжных адвокатов Латвии, доктор права, доцент,

Э. В. Ниманде, доцент кафедры уголовно-правовых наук Латвийского университета, доктор права, доцент

ОСОБЕННОСТИ ПОНЯТИЯ ОРУЖИЯ
В КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОМ ОРУЖИЕВЕДЕНИИ

С позиции современных основ криминалистического оружиеведения и практики расследования преступных деяний описаны особенности криминалистического понятия оружия. Раскрыта сущность процесса конкретизации и определения криминалистического понятия оружия.

Ключевые слова: уголовное правоприменение, расследование преступных деяний, криминалистическое оружиеведение, объект познания криминалистического оружиеведения.

Любая научно-исследовательская деятельность предусматривает не только получение новых достоверных знаний, но и обобщение, обозначение, систематизацию и публикацию этих знаний. Это требование выработано исторически и практически осуществляется в виде проведения тематических научных семинаров, коллоквиумов, конференций, издания различных сборников научных публикаций, монографий, учебной и методической литературы. Только так результаты научно-исследовательской деятельности могут быть доступны и приняты научным сообществом. Только в таком виде результаты научно-исследовательской деятельности могут передаваться последующим поколениям исследователей и использоваться в академическом, профессиональном образовании и практической деятельности.

В сфере расследования преступных деяний востребованы научные знания из различных областей. Эти знания образуют основание доказательной базы по любому уголовному делу и в состязательном уголовном процессе их используют как сторона обвинения, так и сторона защиты. Поэтому крайне важно их единообразие, общепринятая положительная научная оценка достоверности и практической ценности этих знаний.

Охраняя законом наиболее важные сферы прав и интересов личности и общества, в национальных источниках уголовного права всегда предусматривается ограничение на изготовление, приобретение, ношение и применение оружия как потенциально опасного предмета при совершении преступных деяний. Понятие оружия и его отдельных разновидностей используется в нормах уголовного права либо как предмет состава преступного деяния, либо как квалифицирующий признак объективной стороны состава преступного деяния, либо как факультативный признак объективной стороны состава преступного деяния.

В уголовном правоприменении использование знаний об оружии и специфике его применения, возможности идентификации, диагностики и классификации оружия и следов его применения всегда относилось к сфере специального познания и реализовывалось в виде криминалистической экспертизы¹. Достоверность результатов криминалистической экспертизы и возможность их оценки с необходимостью требует научной обоснованности методики конкретного вида криминалистической экспертизы. Эти требования особенно явно востребованы в криминалистической экспертизе оружия и следов его применения, поскольку данный вид судебной экспертизы традиционно является обязательным в процессе расследования преступных деяний, совершенных с использованием оружия.

Научную обоснованность методики криминалистической экспертизы оружия и следов его применения образуют две составляющие: методологическая, описывающая научную сторону процесса получения результатов в пределах конкретного вида экспертизы, и предметная, описывающая теоретическую обоснованность основных понятий предмета конкретного вида экспертизы. Например, основным понятием криминалистической эксперти-

¹ Подробнее см.: *Терехович В. Н.* Криминалистика. Конспект курса лекций / В. Н. Терехович. — Рига, 2008. — С. 103–114; *Он же.* Основы криминалистического исследования холодного оружия. — Рига, 2010. — С. 103–217.

зы холодного оружия является понятие оружия. Суть этого понятия раскрывается в пределах криминалистического оружиеведения.

На протяжении исторического развития криминалистики ученые-криминалисты пытались обобщить и систематизировать знания об отдельных видах оружия и следах их применения. Этой работе предшествовали два этапа: целенаправленное обобщение судебной и экспертной практики и создание теоретических основ отдельных видов оружия и следов их применения. Ее ключевым моментом было определение логического объема криминалистически значимых видов оружия и формулирование критериев криминалистической оценки этих видов оружия и следов их применения. Реальность этого процесса такова, что динамика развития такого процесса определяется не только историческими, социально-экономическими, научно-техническими условиями, в которых работают ученые-криминалисты разных стран, но и той системой национального уголовного права, в которой предусматривается использование полученных знаний.

Для того чтобы правильно определить специфику оружия как основного объекта познания криминалистического оружиеведения прежде всего необходимо оговорить криминалистическую ценность тех предметов материальной действительности, которые определяются как оружие и следы его применения. Оружие не появилось в культуре человеческой цивилизации как элемент уголовно-правовых конструкций и не в связи с расследованием преступных деяний. Оно по своей сущности, прежде всего, является предметом материальной культуры народов. Нет ни одного народа, в истории которого не было необходимости, удовлетворяя свои интересы, нападать или защищаться от врагов, добывать пищу охотой и т. п. В целях увеличения эффективности такой деятельности человек изготавливал или приспособлявал предметы, применение которых способствовало оптимальному достижению такой цели. Исторически эти предметы получили название оружие. По своей сущности оружие – это разновидность орудия труда, конструктивные особенности и способ применения которого определялись необходимостью защиты и нападения. Таким образом, оружие – это такое орудие, которое предназначено для защиты или нападения. В современных военно-технических дисциплинах комплекс технических средств обороны и нападения называется вооружением. Такова данность понятия «оружие», природа которого неразрывно связана с материальной культурой человеческой цивилизации.

Наше представление о логическом объеме понятия «оружие» находится в прямой зависимости от множества реально существующих или исторически существовавших конкретных образцов оружия. Логический объем такого множества ограничивается видами энергии, применение которой заложено в конструктивные особенности того или иного вида оружия. Эта идея положена в основу деления понятия «оружие» в военно-технических дисциплинах. Таким образом, выбирая классифицирующий признак, т. е. основание классификации – вид энергии, которая используется для реализации боевых свойств конкретного вида оружия, в военно-технических дисциплинах выделяют следующие группы оружия: «холодное оружие»

(вид энергии – мускульная сила человека), «огнестрельное оружие» (вид энергии – энергия горения пороховых веществ), «оружие взрывного действия» (вид энергии – кинетическая энергия взрыва), «атомное оружие» (вид энергии – энергия ядерной реакции), «химическое оружие» (вид энергии – энергия деструктивных, необратимых для биологических систем химических реакций) и т. п.

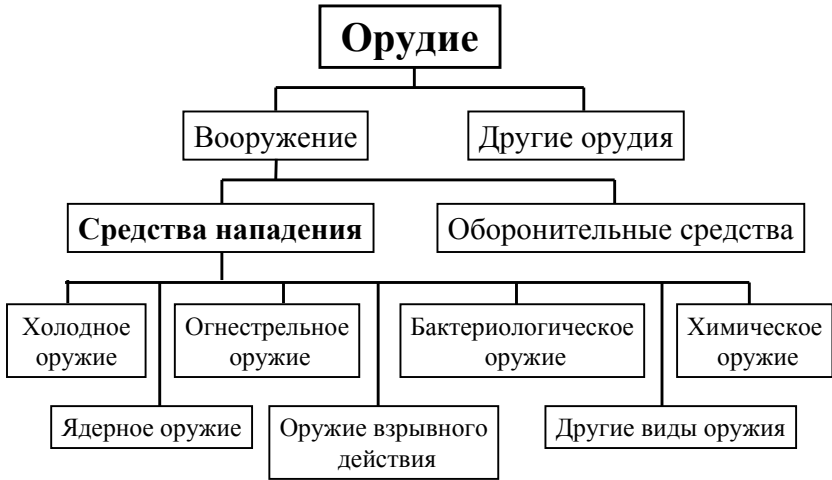

Рисунок. Классификация понятия «орудие»

Понятие «оружие» используют в различных областях знаний и деятельности человека. Однако каждая из этих областей использования понятия «оружие» вкладывает свой смысл, свое значение в это понятие. Например, для этнографа или историка материальной культуры народов, специалистов военно-технических дисциплин, специалистов в области торговли и т. д. понятие «оружие» наполняется разными смыслами. Не является исключением из этого правила и область расследования преступных деяний.

Понятие «оружие» как элемент уголовно-правовых конструкций – это предмет, конструктивные особенности и техническое состояние которого реально могут облегчить причинение им тяжких и смертельных телесных повреждений человеку. Предмет, которым невозможно причинить тяжкие и смертельные телесные повреждения человеку, в криминалистическом смысле оружием не является. Эти требования к оружию выработаны исторически криминалистической практикой расследования преступных деяний в пределах континентальной системы права. Поэтому определение оружия, используемое в военно-технических дисциплинах, не достаточно понятно дает представление о тех предметах, которые обобщены в криминалистическом понятии «оружие». Такое положение вещей не дает возможности в континентальной системе уголовного правоприменения напрямую ис-

пользовать общепринятое энциклопедическое понятие «оружие». Этот недостаток устраняется конкретизацией понятия «оружие», вводя в данное понятие криминалистические ценности. Криминалистическая конкретизация понятия «оружие» позволяет выявить существенные признаки и четко определить логический объем криминалистического понятия «оружие», следовательно, определить понятно и точно понятие «оружие», пригодное для использования в криминалистической практике.

Правильное формирование криминалистического понятия оружия предусматривает ценностный характер понятий, вводимых в судебную теорию и практику. Истинный момент в юридическом мышлении вторичен по отношению к ценностному моменту. Поэтому при квалификации насильственных преступных деяний необходимо учитывать, насколько наличие орудия преступления, его предназначенность, техническое состояние облегчило либо могло бы облегчить совершение конкретного преступления. Следовательно, вводя понятие оружия в криминалистическую практику, необходимо учитывать реальную опасность применения конкретного предмета для причинения тяжких, либо смертельных телесных повреждений. Такую реальную опасность характеризуют *предназначенность предмета* и его *пригодность для реализации предназначенных функций*. Таким образом, конкретизация объема криминалистического понятия оружия требует дополнительной классификации оружия с учетом его пригодности для реализации, заложенных в его конструкцию боевых свойств.

Как правило, на исследование экспертам поступают образцы оружия, технические параметры которых полностью соответствуют параметрам, изначально заложенным в процессе изготовления конкретного образца оружия. Однако экспертная и судебная практика показала, что насильственные действия с оружием, как правило, совершаются образцами оружия, бывшими в пользовании. Следовательно, имеющие в различной степени выраженные дефекты.

С криминалистической точки зрения важно, насколько имеющиеся у конкретного образца оружия дефекты влияют на пригодность реализации его боевых свойств. В случае, когда наличие дефектов у конкретного образца оружия незначительно снижает боевые свойства оружия, и такие дефекты легко устранимы в определенных условиях при наличии материалов и навыков, такой конкретный образец оружия необходимо признавать пригодным для применения. В случае, когда наличие дефектов конкретного образца оружия исключает возможность реализации изначально заложенных в него боевых свойств, такой образец оружия необходимо признавать непригодным для применения. Таким образом, оружие, в зависимости от технического состояния, подразделяется на две группы:

1) *оружие, пригодное для применения (технически исправное, имеющее дефекты);*

2) *оружие, не пригодное для применения.*

Изложенное обстоятельство является основанием для утверждения того, что еще одним (помимо предназначенности) существенным признаком криминалистического понятия оружия будет реальная возможность реали-

заци боевых свойств, изначально заложенных в конструкцию конкретного образца оружия, иными словами, *техническое состояние* оружия, для реализации его боевых свойств.

В теории уголовного права используется положение об индивидуальной уголовной ответственности, к тому же в судебной практике преступные деяния, в которых оружие выступает как предмет преступления (кража, изготовление, сбыт, ношение), либо как орудие преступления (применение оружия) встречаются случаи только с индивидуальным оружием. Это определяет целесообразность, при конкретизации криминалистического понятия оружия, провести также классификацию оружия в зависимости от *числа людей, необходимых для применения оружия*. При выборе данного основания классификации, оружие можно подразделить на две группы:

1) *индивидуальное оружие* – оружие, которое переносит, подготавливает и применяет один человек. Например, кинжал, пистолет, граната и т. д.;

2) *коллективное оружие* – оружие, для перемещения, подготовки и применения которого необходимо двое и более человек. Например, онагр, аркбаллиста, различные виды артиллерии и т. д.

Таким образом, существенным (с практической точки зрения) признаком криминалистического понятия оружия является также индивидуальность его применения. Однако с теоретической точки зрения можно предположить возможность появления в криминалистической практике случаев применения коллективного оружия. Например, в случаях расследования массовых беспорядков.

Конкретизация криминалистического понятия оружия по указанным основаниям наглядно иллюстрируется перекрестной классификацией оружия по двум основаниям:

1) *по техническому состоянию* – оружие пригодное для применения, оружие не пригодное для применения;

2) *по числу людей, которое необходимо для владения оружием* – индивидуальное оружие, коллективное оружие.

Именно эти основания (признаки) позволяют с учетом криминалистической практики конкретизировать криминалистическое понятие оружия. Таким образом, *оружием в криминалистическом оружьеведении признается только индивидуальное оружие, техническое состояние которого позволяет реализовывать его боевые свойства*.

ОСОБЛИВОСТІ ПОНЯТТЯ ЗБРОЇ В КРИМІНАЛІСТИЧНОМУ ЗБРОЄЗНАВСТВІ

Терехович В. М., Німанде Е. В.

Из позицій сучасних основ криміналістичного зброєзнавства та практики розслідування злочинних діянь описано особливості криміналістичного поняття зброї. Розкрито сутність процесу конкретизації й визначення криміналістичного поняття зброї.

Ключові слова: кримінальне правозастосування, розслідування злочинних діянь, криміналістичне зброєзнавство, об'єкт пізнання криміналістичного зброєзнавства.

FEATURES OF THE NOTION OF WEAPONS IN THE CRIMINALISTICAL SCIENCE ON WEAPONS

Terehovich V. N., Nimande E. V.

The notion of the weapon and its individual variations are used in the norms of the criminal law or as the subject of a criminal act composition or as a qualifying attribute of a criminal act objective side, or as an optional feature of a criminal act composition objective side. By its essence, weapon is a kind of labor instruments whose structural features and method of use were defined by the need to protect and attack. The term «weapon» is used in various fields of knowledge and human activities. However, each of these areas of using notion «weapon» puts its importance into this notion. Definition of weapons used in military and technical disciplines does not clearly enough give an idea about the subjects which are summarized in the criminalistic notion of «weapons». The term «weapon» as an element of criminal law framework is the subject whose structural peculiarities and technical condition may actually facilitate causing serious and fatal injuries to man by them. The paper describes the criminalistic notion formation features on weapons from the position of the contemporary ideas of criminalistical science on weapons and practice of criminal acts investigation. It reveals the need and essence of concretizing signs of weapons criminalistic notion. As a basis for concretization of weapons notion is taken an encyclopedic notion, i. e., weapon is a tool designed for attack and defense. Concretization of this concept is carried out by cross-classification of weapons notion on two grounds – on the technical condition and the number of people which is necessary for working with a weapon. This cross-classification serves as a logical basis for the criminalistical definition of weapons. Thus, in criminalistic science on weapons a weapon is recognized only an individual weapon whose technical condition allows to realize its combating qualities.

Keywords: criminal law enforcement, investigation of criminal acts, criminalistical science on weapons, object of cognition of criminalistical science on weapons.

УДК 343.985

В. О. Малярова, професор кафедри криміналістики та судової експертології Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ АЛГОРИТМІЗАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто питання щодо криміналістичного алгоритму розслідування як гнучкої системи науково розроблених і формалізованих приписів послідовного виконання в певному порядку оптимальних варіантів слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-пошукових заходів та інших дій, об'єднаних задумом ефективного вирішення проміжних завдань розслідування злочину з урахуванням відповідних типових слідчих ситуацій. Надано авторське бачення алгоритму пошуку невідомого злочинця як послідовного вирішення конкретних завдань розслідування.

Ключові слова: пошукова діяльність слідчого; установлення особи, яка вчинила злочин; алгоритм пошуку невідомого злочинця.

Згідно зі ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України одним із завдань кримінального провадження є «...забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини...»¹.

Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» до основних повноважень поліції, крім іншого належить покладене на неї завдання щодо розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання та ін. (п. 7 ч. 1 ст. 23)². Одним із серйозних недоліків чинного кримінального процесуального законодавства є відсутність прямої вказівки законодавця на необхідність розкриття злочину, тобто на пошук і встановлення особи, яка його вчинила. Адже процес розслідування злочину закономірно й логічно повинен призвести до встановлення істини в кримінальному провадженні, а отже, і до встановлення особи злочинця. Без цього неможливе швидке, повне й неупереджене розслідування та судовий розгляд. Тобто неможливе вирішення завдань кримінального провадження. Можна констатувати, що ця прогалина в законодавстві України вже сьогодні вкрай негативно позначається на загальному рівні розкриття злочинів, і серед багатьох інших факторів сприяє різкому погіршенню криминогенної обстановки в країні.

Безумовно, що пошук злочинців та в подальшому їх затримання сприяють швидкому, повному й неупередженому розслідуванню кримінальних проваджень, а недоліки пошукової діяльності слідчого негативно впливають на загальнодержавний рівень боротьби зі злочинністю. Ось чому проблемам пошуку злочинця приділяється багато уваги в криміналістиці. Установлення в процесі доказування особи, котра вчинила злочин, повинне бути одним із центральних завдань досудового розслідування. Вирішення цього завдання пов'язане з подоланням певних труднощів, особливо тоді, коли злочинцю вдалося втекти з місця злочину. Особу, яка вчинила злочин, можна вважати встановленою, якщо в слідчого є дані, що дозволяють індивідуалізувати й ототожнити певну особу. Відомості про особу злочинця як об'єкт пошуку формуються в результаті дії закономірностей виникнення криміналістичної інформації. Процес установлення чи пошуку невідомого злочинця доцільно розглядати як алгоритм пошукової діяльності слідчого.

Метою розслідування будь-якого виду злочинів є встановлення істини в кримінальному провадженні. Досягнення цієї мети можливе лише в тому разі, якщо слідчий вчасно вибере найоптимальніший шлях пізнання злочину на основі інформації, яку він має на початковому етапі розслідування, після внесення інформації до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄСДР).

Практична реалізація такого напрямку вбачається вченими у створенні програмно-цільового методу розслідування конкретних видів злочинів, що знаходить своє відображення в розробленні спеціалізованих програм роз-

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. — Х. : Право, 2012. — С. 3.

² Див.: Закон України «Про Національну поліцію». — Х. : Право, 2015. — С. 14.

слідування, алгоритмів процесу розслідування окремих видів злочинів або проведення конкретних слідчих (розшукових) дій¹.

Питання алгоритмізації розслідування піддаються найретельнішому вивченню, підсумком якого стала розробка нових типових програм (алгоритмів) розслідування окремих видів злочинів, типових програм проведення окремих слідчих (розшукових) дій, а також наукових і практичних основ застосування таких програм (алгоритмів) як у ручному, так і машинному варіанті, тобто із застосуванням ЕОМ та ін.

Програмування можна визначити як метод раціоналізації розслідування й оптимізації його планування, зміст якого становлять програми, спрямовані на визначення наявної ситуації, з'ясування завдань розслідування та обрання засобів їх досягнення².

Слід зауважити, що серед учених не існує єдності думок щодо назви як самого методу (програмно-цільовий, програмування, алгоритмізація), так і приписів, що становлять його зміст (програма, алгоритм)³. Ці терміни ґрунтуються на кібернетичній термінології. Отже, в інформатиці під алгоритмом розуміють точний припис, що визначає обчислювальний процес, який веде від вихідних даних до шуканого результату. Програма ж являє собою опис алгоритму мовою програмування. З огляду на те, що в криміналістичній літературі, розкриваючи проблему алгоритмізації розслідування, автори подають точну систему дій, зорієнтованих на типові слідчі ситуації того або іншого етапу розслідування залежно від виду злочинного діяння, уявляється правильним використання терміна «алгоритм». При цьому метод оптимізації процесу розслідування доцільно назвати алгоритмізацією⁴.

У криміналістичній діяльності стосовно розслідування злочинів алгоритмізація – це формалізована діяльність слідчого, прокурора й інших осіб за допомогою мови логіки висловлення, що являє собою компонент мето-

¹ Див.: Курс криміналістики : Особенная часть. Т. 1: Методики расследования насильственных и корыстно-насильственных преступлений / отв. ред. В. Е. Корноухов. — М. : Юристъ, 2001. — С. 12–19.

² Див.: Зорин Г. А. Криминалистическая методология : науч.-популяр. изд. / Г. А. Зорин. — Минск : Амалфея, 2000. — С. 145–146.

³ Див.: Густов Г. А. Программно-целевой метод организации раскрытия убийств : конспект лекций / Г. А. Густов. — Л. : ЛГУ, 1985. — С. 6–7, 145–146; Матусовский Г. А. Возможности разработки и применения в целях расследования типовых схем признаков хищений и программ для ЭВМ / Г. А. Матусовский, А. А. Дудников // Проблемы совершенствования расследования и профилактика преступлений на современном этапе. — Уфа : Изд-во Башкир. гос. ун-та, 1990. — С. 129–130; Цветков С. И. Перспективы использования ЭВМ для алгоритмизации преступлений на современном этапе / С. И. Цветков, Е. П. Ищенко. — Уфа : Изд-во Башкир. гос. ун-та, 1990. — С. 26.

⁴ Див.: Турчин Д. А. Система следов как алгоритм действий следователя / Д. А. Турчин // Алгоритмы и организация решений следственных задач. — Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1982. — С. 36–37; Томш В. Г. Подходы к разработке алгоритма поведения сотрудника ОВД в условиях многолобности / В. Г. Томш, Ю. Н. Черторицкий // Алгоритмы и организация решений следственных задач. — Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1982. — С. 92–97.

дики вирішення криміналістичних завдань¹. Алгоритмізація дозволяє перетворити цей процес із діяльності слабо контрольованої на діяльність програмно-керовану, підвищити об'єктивність її результатів, створити реальні передумови для автоматизованого оброблення інформації.

Алгоритмізацію розслідування можна розглядати як творчий процес створення формалізованої моделі діяльності слідчого щодо вирішення завдань розслідування злочину у вигляді алгоритму, практичне використання якого сприяє оптимізації зазначеної діяльності й підвищенню її ефективності². Важливою передумовою успішного здійснення алгоритмізації слідчої діяльності з розслідування злочинів є розроблення типових алгоритмів розслідування окремих видів злочинів і проведення слідчих (розшукових) дій.

Криміналістичний алгоритм розслідування – це гнучка система науково розроблених і формалізованих приписів послідовного виконання в певному порядку оптимальних варіантів слідчих дій, оперативно-пошукових заходів та інших дій, об'єднаних задумом ефективного вирішення проміжних завдань розслідування злочину з урахуванням відповідних типових слідчих ситуацій³.

З пізнавальної точки зору вихідним у процесі встановлення невідомого злочинця є визначення проміжних завдань, відповідних їм методів і суб'єктів, що ведуть до вирішення кінцевого завдання. Теоретичною основою пошукової діяльності слідчого є положення окремих вчень криміналістики: теорії ідентифікації та діагностики.

Алгоритм пошуку невідомого злочинця включає послідовне вирішення таких завдань:

- 1) виявлення джерел інформації про ознаки невідомого злочинця;
- 2) побудова гіпотетичної моделі особи злочинця та встановлення його належності до:
 - широкої сукупності (класу) осіб за загальними ознаками;
 - вузької сукупності (групи) осіб за окремими ознаками;
- 3) установлення обмеженої, кількісно визначеної групи осіб, що перевіряються;
- 4) установлення особи, що перевіряється, тобто особи, яка згідно з обставинами кримінального провадження може бути невідомим злочинцем, і за необхідності отримання від неї зразків для експертизи відповідно до ст. 245 КПК України;
- 5) ідентифікація конкретної особи;
- 6) установлення невідомого злочинця.

¹ Див.: *Быховский И. Е.* Программирование расследования: возможности и перспективы / И. Е. Быховский // Актуальные проблемы советской криминалистики. — М.: Юрид. лит., 1980. — С. 63.

² Див.: *Асташкина Е. Н.* Криминалистические алгоритмы в расследовании квартирных краж: учеб. пособие / Е. Н. Асташкина, Н. А. Марочкин. — М.: Юрлитинформ, 2003. — С. 12.

³ Див.: *Малярова В. О.* Тактико-криміналістичні та процесуальні основи пошуку та затримання злочинця: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. О. Малярова. — Х., 2005. — 238 с.

На початкових етапах (завдання 1–3) найбільш широко використовуються методи діагностичних досліджень, метою яких є віднесення невідомого злочинця (особи, що ідентифікується) до все вузких класифікаційних сукупностей за допомогою стаціонарних і спеціально створених класифікацій. Установлення обмежених класів і груп є важливим при організації пошукових заходів (завдання 4). Після визначення кола осіб, що перевіряються, настає етап ототожнення (завдання 5). Злочинець установлюється за результатами ідентифікації (завдання 6). При цьому кожне наступне завдання впливає з попереднього і, як правило, не може бути розв'язане без вирішення попереднього.

Докладніше розглядаючи наданий алгоритм, можна констатувати, що кожне із шести проміжних завдань алгоритму пошуку невідомого злочинця передбачає конкретні, властиві цьому проміжному завданню дії.

Проміжне завдання № 1. Виявлення матеріальних та ідеальних джерел інформації про злочин і злочинця. Це є основою для вирішення ідентифікаційно-пошукових завдань. Сліди шуканого злочинця, що відображають його властивості, слугують первісною ідентифікаційною інформацією про особу, яка пов'язана з розслідуваною подією.

Проміжне завдання № 2. На основі властивостей невідомого злочинця, що встановлені за залишеними слідами, початкове завдання його пошуку визначається як перехід від встановлення невизначено широких сукупностей (класів) осіб до встановлення їх вузьких, якісно визначених сукупностей (груп), тобто вихідної сукупності. Установити належність невиявленого злочинця до класу або групи осіб – означає скласти уявлення про те, до якої сукупності (вікової, статеві, расові, національної, професійної та ін.), якої соціальної категорії, якої верстви населення він належить¹. Вирішення цього завдання навіть на рівні побудови гіпотетичної моделі злочинця дозволяє окреслити коло осіб, серед яких він може перебувати. При цьому вихідну сукупність можна визначити як мінімальну множину, коло шуканих осіб, виділених на основі вихідної ідентифікаційної інформації, що міститься в слідах злочину.

В основу визначення групової належності злочинця може бути покладене достовірне знання про яку-небудь його ознаку (ознаки), коли є відповідні докази, а також можливе (імовірне) знання, яке впливає з аналізу даних про спосіб, мотив учинення злочину тощо. Формований комплекс пошукових ознак може бути комбінованим і включати встановлені й передбачувані ознаки. Зазвичай первинні дані дозволяють скласти уявлення про досить велике коло людей, які підлягають перевірці. Після чого виникає завдання забезпечити конкретизацію вихідної множини об'єктів, що перевіряються. З цією метою проводиться класифікація, поділ зазначеної множини на групи, підгрупи інших, невідомих ознак злочинця.

Установлення класу здійснюється на основі технічних, природничо-наукових стаціонарних класифікацій, створених поза зв'язком із розслідуваною

¹ Див.: *Образцов В. А.* Криміналістика: модели средств и технологий раскрытия преступлений : курс лекций / В. А. Образцов. — М. : ИМПЭ-ПАБЛИЦ, 2004. — С. 296.

подією, а підставами класифікацій виступають загальні ознаки осіб. Характерними рисами такого дослідження з метою класифікації є: а) одержання вихідної інформації за слідами невідомого злочинця; б) використання еталонів різних класифікаційних груп (наприклад, зразків крові), а також описів їх властивостей у картотеках, каталогах, довідниках тощо (наприклад, опис зовнішності); в) порівняння виявлених слідів і еталонів (описів) за класифікаційними ознаками, виділеними до початку дослідження; г) установлення мінімального за обсягом класу, що обов'язково містить шукану особу.

Як правило, слідчий може встановити лише відносно широкі класифікаційні групи, а подальше визначення найвужчої сукупності вимагає залучення спеціалістів. Звуженню кола осіб, які перевіряються, сприяє одержання даних про нові, до цього невідомі ознаки злочинця, і виключення їх до ознак гіпотетичної уявної моделі особи злочинця, виключення з таких груп осіб, для яких ці ознаки не характерні.

Після того, як можливості стаціонарних класифікацій вичерпані, подальша індивідуалізація цієї особи здійснюється шляхом накопичення ознак, що використовуються для формування спеціальних (нестационарних) класів. Для їх утворення можуть бути використані не всі ідентифікаційні властивості або окремі ознаки особи, а тільки ті, які добре виражені й достатньо стійкі в ідентифікаційний період, наприклад «особливі прикмети». Зрозуміло, що чим більша кількість специфічних, добре виражених і стійких ідентифікаційних властивостей була використана для формування нестационарної класифікації, тим таке обмеження буде значнішим для розслідування. Слідчий, застосовуючи метод обмеження, виходячи з обставин кримінального провадження, виділяє зі складу зазначеного класу більш вузьку групу осіб.

Проміжне завдання № 3. Установлення обмеженої, кількісно визначеної групи осіб, що перевіряються (до якої належить невідомий злочинець), здійснюється двома взаємозалежними методами: а) методом обмеження, який полягає у встановленні об'єктивного зв'язку осіб, що входять у групу, з розслідуваною подією; б) методом виключення, який полягає в тому, що порівняльне дослідження здійснюється з метою послідовного виключення основної маси осіб, які входять у групу, що перевіряється, а особи, які залишилися, піддаються всебічному ідентифікаційному аналізу. Якщо коло осіб, котрі перевіряються, установлене та чітко обмежене, застосування методу виключення може виявитися достатнім для встановлення конкретної особи й вирішення завдань доказування¹.

Застосування методу виключення вимагає тісного зв'язку слідчих і експертних методів доказування, а необхідна для встановлення невідомої особи інформація повинна включати: а) дані, котрі вичерпним чином установлюють коло осіб, які перевіряються; б) підстави виключення всіх осіб, котрі перевіряються, крім однієї; в) збіг ідентифікаційних властивостей шуканого та не виключеного об'єкта, що перевіряється; г) дані, котрі вказують на зв'язок особи з подією злочину.

¹ Див.: *Малярова В. О.* Указ. праця.

За відсутності хоча б однієї із зазначених інформаційних підсистем невідома особа не може вважатися достовірно встановленою.

Проміжне завдання № 4. Версія про зв'язок конкретної особи, яка перевіряється, з розслідуваною подією може мати дві підстави: ідентифікаційну (коли має місце збіг ідентифікаційних ознак) і ситуаційну (коли при аналізі слідчої ситуації особа, котра перевіряється, розглядається як одна із можливих учасниць розслідуваної події).

Особа, яка перевіряється, – це модель особи невідомого злочинця, спочатку інформаційно-логічна (версія), а потім і матеріальна (з моменту виявлення відповідної особи). Моделювання особи невідомого злочинця з урахуванням ситуації вчинення злочину дозволяє встановити напрямок відображення її властивостей, їх характер і природу. Воно дає змогу попередньо визначити об'єкт, що ідентифікується, а також зміст роботи з отримання зразків для експертизи (ст. 245 КПК України).

Попереднє моделювання особи невідомого злочинця має різне функціональне призначення: 1) забезпечує отримання зразків для експертизи; 2) дозволяє відокремлювати пов'язані зі злочиним сліди від іншої нейтральної інформації, що розглянута в динамічній системі інших елементів розслідуваної події; 3) допомагає вирішити важливе для слідчої та судової практики питання стосовно відомостей про обставини злочину, що мають значення для проведення експертизи, а тому повинні повідомлятися експерту слідчим; 4) з урахуванням слідчої ситуації полегшує перевірку й оцінювання результатів ідентифікації при сукупному оцінюванні зібраних доказів. Ефективним методом при цьому є моделювання розслідуваної події «за участю» шуканої особи, яке здійснюється у формі слідчого експерименту, шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань (ст. 240 КПК України).

Установлення особи, котра перевіряється, як інформаційної й предметної моделі особи невідомого злочинця, є важливим інструментом доказування, що забезпечує правильне орієнтування слідчого (експерта) в обставинах розслідуваного злочину, цілеспрямований пошук злочинця, ефективне отримання зразків для експертизи, перевірку й оцінювання результатів ідентифікації в системі зібраних доказів у кримінальному провадженні.

Проміжне завдання № 5. У разі наявності сліду невідомого злочинця та зразків від особи, яка перевіряється, може бути виконане порівняльне дослідження з метою вирішення питання про тотожність, тобто ідентифікація. Завдання встановлення особи, котра ідентифікується, вирішується на основі всієї суми інформації про невідомого злочинця, яка міститься в сукупності залишених слідів.

Проміжне завдання № 6. Невідомий злочинець установлюється на основі виявлення зв'язку ідентифікованої особи з обставинами вчинення злочину.

Кожне з проміжних завдань, поставлених з метою встановлення невідомого злочинця, вирішується конкретними суб'єктами з використанням двох груп методів: перша група методів (завдання 2–5) застосовується для індивідуалізації особи, друга група методів – для встановлення зв'язку особи з розслідуваною подією (завдання 6).

Установлення обмежених класів і груп об'єктів є дуже важливим для організації пошукових заходів, у той час як обмеження вихідної сукупності відіграє суттєву роль у визначенні критеріїв оцінювання сукупності ознак, необхідних для встановлення тотожності.

Класифікаційні дослідження, які вимагають знання загальнонаукових і спеціальних класифікацій, методики виявлення й оцінювання ознак, застосування спеціального устаткування та науково-технічних засобів, пов'язані з необхідністю залучення відповідних спеціалістів. Застосування ж методу обмеження ґрунтується на аналізі обставин кримінального провадження, механізму розслідуваної події, а тому може бути здійснене лише слідчим. До компетенції слідчого належать констатація ситуації індивідуального визначення, побудова версій про шуканий об'єкт, дослідження його зв'язку з подією злочину. Усі ці методи засновані на аналізі механізму розслідуваної події та окремої системи фактичних даних про шуканий об'єкт.

Отже, установлення в процесі розслідування особи, яка вчинила злочин, повинно бути одним із центральних завдань досудового розслідування в кримінальному провадженні. Його вирішення виявляє значні труднощі, особливо коли злочинцю вдалося зникнути з місця події. Потреби сучасної слідчої практики свідчать, що нарізла гостра необхідність дослідження наукових і прикладних проблем пошуку й установлення особи злочинця для забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду справи.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ АЛГОРИТМИЗАЦИИ РАССЛЕДОВАНИЯ ОТДЕЛЬНЫХ ВИДОВ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Малярова В. О.

Рассмотрены вопросы криминалистической алгоритмизации расследования как гибкой системы формализованных научных предписаний по последовательному выполнению оптимальных вариантов следственных (розыскных) действий, негласных следственных (розыскных) действий и оперативно-розыскных мероприятий, для эффективного решения промежуточных задач расследования преступления с учетом соответствующих типовых следственных ситуаций. Представлено авторское видение алгоритма розыска (установления) неизвестного преступника как последовательного решения конкретных задач расследования.

Ключевые слова: поисковая деятельность следователя; установление лица, совершившего преступление; алгоритм розыска неизвестного преступника.

ACUTE ISSUES OF ALGORITHMIZATION OF CERTAIN TYPES OF CRIMES INVESTIGATION

Maliarova V. O.

The strategic purpose of crime investigation is to establish truth in a criminal case. Achieving this goal is possible only if the investigator chooses the optimum way of crime cognition on the basis of available information. The practical realization of this direction is seen by scientists in creating program-target methods of investigation for certain types of crime, which are reflected in the development of specialized programs. Algorithmization

of investigation is considered in the article as a creative process of building formal models of investigator activity to address the specific problems of pre-trial investigation. In practice the use of such an algorithm helps to optimize and improve the efficiency of investigator activity. At the same time an important prerequisite for the successful implementation of investigative activity algorithmization is the development of typical algorithms for the investigation of certain types of crimes and carrying out investigatory (search) operations. The author considers criminalistic algorithmization of investigation as a flexible system of formal scientific requirements for consistent realization of the best options of investigative (search) activities, covert investigative (search) actions and operational and search measures to effectively address the interim objectives of the investigation with regard to the relevant typical investigative situations. The article presents the author's vision of algorithm of an unknown criminal search (identification) as a consistent solution of specific problems of the investigation. The author emphasizes that one of the major shortcomings of the current criminal procedural legislation is the absence of direct indication of the legislator to the need to identify the person who committed the crime. The process of crime investigation should naturally and logically lead to the establishment of the truth in a criminal proceeding and therefore to criminal personality identification.

Keywords: search activity of investigator; identification of a person who committed a crime; algorithm of unknown criminal search.

УДК 343.98

В. В. Білоус, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент

КЛАСИФІКАЦІЯ БЕЗПЛОТНИХ ЛІТАЛЬНИХ АПАРАТІВ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ПРАКТИКИ

З'ясовано поняття та розроблено узагальнену класифікацію безпілотних літальних апаратів. Обґрунтовано необхідність урахування запропонованої класифікації при формулюванні криміналістичних вимог до тактико-технічних даних безпілотних літальних апаратів і систем, безпілотних авіаційних комплексів та характеристик їх цільового спорядження, дотримання яких найбільше відповідатиме задоволенню актуальних потреб польової криміналістики.

Ключові слова: криміналістична техніка, інформаційні технології, безпілотні літальні апарати й системи, безпілотні авіаційні комплекси, класифікація безпілотних літальних апаратів.

У Стратегії розвитку вітчизняної авіаційної промисловості на період до 2020 р. зафіксовано відомий факт про те, що Україна належить до небагатьох держав, які володіють повним циклом створення авіаційної техніки, і займає значне місце на світовому авіаційному ринку в секторі транспортної та регіональної пасажирської авіації. Результати дослідження потенціалу підприємств авіаційної промисловості свідчать про цілком можливе збільшення обсягів розроблення й виробництва авіаційної техніки, зокрема за такими

напрямами, як літакобудування, бортове радіоелектронне обладнання, орієнтоване на використання супутникових систем зв'язку, навігації та спостереження, надлегкі й легкі літальні апарати, вертольотобудування, безпілотні літальні апарати¹.

Під останніми згідно з усталеною спеціальною термінологією слід розуміти будь-які літальні апарати, здатні ініціювати та підтримувати керований політ і навігацію без присутності людини на борту². Відповідно до нещодавно затвердженого визначення авіаційний безпілотний літальний апарат (БпЛА, англ. unmanned aerial vehicle, UAV) – це авіаційний літальний апарат без пілота (екіпажу) на борту, призначений для виконання завдань, властивих пілотованим літальним апаратам³. Дефініції БпЛА, сформульовані вченими, тяжіють до наповнення поняття засобів такого типу різними додатковими ознаками, пропонуючи розуміти під БпЛА: 1) будь-який літальний апарат без людини на борту, призначений для вирішення будь-яких завдань, керований дистанційно за програмою або комбіновано⁴; 2) літальний апарат багаторазового використання, який оснащений силовою установкою, має дистанційне, напівавтоматичне, автоматичне або комбіноване керування, здатний нести різні типи корисних навантажень, що дозволяє йому виконувати специфічні завдання в земній атмосфері або за її межами в проміжку часу, що відповідає виконанню завдання⁵ тощо. Головною обов'язковою для таких апаратів ознакою є відсутність на борту БпЛА пілота (екіпажу), а криміналістично значущою – здатність нести різні типи цільового спорядження.

Через відсутність державної програми з розроблення й упровадження безпілотних авіаційних комплексів діяльність розробників БпЛА в Україні донедавна мала стихійний і нескоординований характер. Розробники були відірвані від реальних потреб, передусім органів, що забезпечують національну безпеку держави⁶. Потужним поштовхом до стрімкого збільшення обсягів розроблення та виробництва БпЛА стала зброяна агресія Російської

¹ Див.: Про схвалення Стратегії розвитку вітчизняної авіаційної промисловості на період до 2020 року : розпорядження Каб. Міністрів України від 27 груд. 2008 р. № 1656-р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua>.

² Див. : Про затвердження Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення : постанова Каб. Міністрів України 20 листоп. 2003 р. № 1807 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua>.

³ Див.: Техніка авіаційна військової призначеності. Апарати літальні безпілотні. Основні терміни, визначення понять і класифікація : ДСТУ В 7371:2013 / М-во економ. розвитку і торгівлі України [Наказ № 1010 від 22.08.2013]. — К., 2014. — С. 2.

⁴ Див.: *Проценко М. М.* Аналіз та варіанти побудови безпілотних авіаційних комплексів / М. М. Проценко // Вісн. ЖДТУ. — 2012. — № 2. — С. 114.

⁵ Див.: *Мосов С. П.* Беспилотная разведывательная авиация стран мира: история создания, опыт боевого применения, современное состояние, перспективы развития : монография / С. П. Мосов. — К. : Румб, 2008. — 160 с.

⁶ Див.: Проблемы создания беспилотных авиационных комплексов в Украине / [А. Г. Гребеников, А. К. Мялица, В. В. Парфенюк та ін.] // Открытые информ. и компьютер. интегрирован. технологии. — 2009. — № 42. — С. 111.

Федерації проти нашої держави. Так, за деякими оцінками, застосування російськими терористичними угрупованнями повітряної розвідки в поєднанні з вогнем ствольної й реактивної артилерії завдало 85 % усіх втрат сил антитерористичної операції¹ (за повідомленням Президента України П. Порошенка, обороняючи Україну від російської агресії, загинули 2533 українських військових²). З метою відвернення таких тяжких наслідків шляхом підвищення боєздатності та забезпечення можливостей для отримання в зоні проведення АТО важливих розвідувальних даних із мінімальним ризиком для життя захисників України, силами незліченної кількості активних представників громадянського суспільства, насамперед тих, які об'єднали свої творчі зусилля під егідою «Центру допомоги аеророзвідки», благодійних фондів «Армія SOS», «Крила Фенікса», «Сестри перемоги» та багатьох інших, було організовано фінансування, проєктування й виробництво розвідувальних БпЛА, забезпечено підготовку операторів служби мобільної безпілотної аеророзвідки та діяльність їх автономних груп у різних секторах зони проведення АТО. Це заклало надійні підвалини для того, щоб, незважаючи на кризу, за кількістю нововведень і технологій, упроваджених у нашій державі, 2015 р. став найбільш інноваційним у сучасній історії України, де безпілотні технології стали одним із найважливіших технологічних проривів. За результатами 2015 р. Україна ввійшла до ТОП-3 країн світу з розроблення БпЛА, швидко наздогнавши лідерів галузі – США та Ізраїль³. Окрема заслуга в цьому належить кооперації продуктивних зусиль освітньої, наукової й виробничої галузей, яка в стислі строки забезпечила можливість здійснення моніторингу ситуації в зоні АТО з повітря, наприклад, за допомогою БпЛА Spectator, розробленого студентами Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» та впровадженого у виробництво Державним концерном «Укроборонпром»⁴, у структурі якого створено літакобудівний кластер – «Українську авіабудівну корпорацію».

Сьогодні ДК «Укроборонпром» консолідує всі авіабудівні потужності країни, фундаментом яких є ДП «Антонов». Саме на цьому підприємстві вже відбувається розроблення потужних вітчизняних БпЛА та безпілотних авіаційних комплексів. Як яскравий приклад прогресу вітчизняного оборонно-промислового комплексу БпЛА українського виробництва були ре-

¹ Див.: Хочеш #Перемогу – готовь беспилотник [Електронний ресурс] // Цензор. Нет. — 2016, 15 лют. — Режим доступу : <http://censor.net.ua>.

² Див.: Виступ Президента України під час церемонії складання урочистої клятви ліцеїстами Київського військового ліцею імені Івана Богуна [Електронний ресурс] / Прес-центр Адміністрації Президента України. — 2016, 14 жовт. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua>.

³ Див.: Юрасов С. Урожайный 2015-й. ТОП-10 украинских технологических прорывов / С. Юрасов [Електронний ресурс] // Лига.Бизнес. — 2015, 29 груд. — Режим доступу : <http://biz.liga.net>.

⁴ Див.: «Укроборонпром» наступного тижня передасть ЗСУ другу партію безпілотників Spectator [Електронний ресурс] // УНІАН. — 2016, 13 січ. — Режим доступу : <http://economics.unian.ua>.

презентовані на EUROSATORY-2016 – найбільшій міжнародній виставці, присвяченій питанням безпеки й оборони та пов'язаним з цією сферою передовим технологіям¹, на XIII міжнародній спеціалізованій виставці «Зброя та Безпека-2016»² та інших заходах світового рівня.

Безпілотні літальні апарати характеризуються такими перевагами над пілотованою авіатехнікою, як: відсутність необхідності в екіпажі та системах його життєзабезпечення, аеродромах; відносно невисока вартість і низькі витрати на їх створення, виробництво та експлуатацію; порівняно незначні масогабаритні параметри в поєднанні з високою надійністю, значною тривалістю й дальністю польоту, маневреністю та переліком цільового спорядження, яке може бути розміщено на борту, тощо. Безпілотні авіаційні системи впроваджуються на всіх рівнях – від тактичного до стратегічного. При цьому відзначається виникнення сфер застосування, де БПЛА не мають пілотованої альтернативи. Серед них, наприклад, ближня розвідка на користь нижчих тактичних ланок, особливо в міських умовах, а також тривалий (доба і більше) моніторинг значних територій на відстані декілька тисяч кілометрів від бази для отримання оперативно-стратегічної інформації³. У зв'язку з викладеним не викликає жодних сумнівів доцільність того, що розроблення, виробництво та постійне вдосконалення українських БПЛА залишаються найважливішими завданнями, поставленими керівництвом держави перед науковцями, конструкторами, керівниками оборонних підприємств і їх працівниками⁴.

Проте ці завдання, на нашу думку, слід адресувати не тільки тим ученим, науковцям та науково-технічній (прикладній) результативності діяльності яких спрямовані на задоволення нагальних потреб оборони країни від зовнішньої агресії. Адже завдяки переліченим перевагам БПЛА їх застосування вже стало повсякденною практикою правоохоронних органів багатьох країн⁵ і нині

¹ Див.: «Укроборонпром» вперше на EUROSATORY представив вітчизняні безпілотники [Електронний ресурс]. — 2016, 14 черв. — Режим доступу : <http://ukroboronprom.com.ua>.

² Див.: «Укроборонпром» презентував новий український безпілотник «ANSER» [Електронний ресурс]. — 2016, 12 жовт. — Режим доступу : <http://ukroboronprom.com.ua>.

³ Див.: Класифікація безпілотних літальних апаратів / [О. І. Тимочко, Д. Ю. Голубничий, В. Ф. Третяк, І. В. Рубан] // Системи озброєння і військ. техніка. — 2007. — Вип. 1(9). — С. 61.

⁴ Див.: Україні потрібна сучасна, потужна зброя, яка зупинить агресора та захистить життя наших громадян – Президент під час передачі військової техніки ЗСУ [Електронний ресурс] / Медіацентр Адміністрації Президента України. — 2016, 15 жовт. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua>.

⁵ Див.: *Krassowski K. Drones – new technological tools in detection of crimes / K. Krassowski // Kriminalistika ir reismo ekspertologija : mokslas, studijos, praktika XXI : scientific articles. — Vilnius, 2015. — С. 368–380; Митюшин Д. А. Опыт применения беспилотных комплексов и систем в деятельности полиции зарубежных стран / Д. А. Митюшин [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://bnti.ru>; *Бастрыкин А. И. О роли следователя-криминалиста в раскрытии и расследовании преступлений / А. И. Бастрыкин // Криминалистика – прошлое, настоящее, будущее: дости-**

впроваджується в діяльність з боротьби зі злочинністю в Україні. Однак без належного наукового забезпечення, що призводить до виникнення наступних негативних тенденцій.

Так, до основних льотно-технічних характеристик сучасних БпЛА належать: а) висотно-швидкісні; б) масогабаритні; в) дальності й тривалості польоту¹. Усі ці характеристики перебувають у кореляційному зв'язку та взаємозалежності, що дозволяє віднести їх до певної класифікаційної групи і, встановивши наявність окремих характеристик, з високим ступенем імовірності передбачати параметри інших. Неврахування ж зазначеного в разі, коли БпЛА є зряддям злочину, призводить до неправильного встановлення групової належності літального апарату, наприклад, як у випадку віднесення представниками Державної прикордонної служби України до числа неіснуючих «квадрокоптерів типу дрон “8 гвинтів”»² безпілотного гвинтокрилого апарату, підготовленого для здійснення контрабанди тютюнових виробів повітрям до Угорщини³. Плутанина у визначенні класифікаційної групи, своєю чергою, може спричиняти помилки у встановленні місця розташування пункту керування безпілотного авіаційного комплексу (БпАК) (англ. *unmanned aerial system control station*) – сукупності наземних (корабельних, повітряних) технічних засобів керування авіаційним БпЛА і їх цільовим спорядженням, засобами зв'язку, передавання даних і оброблення інформації, а також оператора засобів керування авіаційним БпЛА (англ. *control equipment operator by unmanned aerial vehicle operator*) – особи, яка керує авіаційним БпЛА і його цільовим спорядженням⁴, перешкоджати своєчасному викриттю та затриманню останнього.

Друга негативна тенденція полягає у використанні з метою техніко-криміналістичного забезпечення виконання актуальних завдань невідповідних їм БпЛА. Таким, на нашу думку, не зовсім вдалим прикладом може слугувати використання для моніторингу дорожньої обстановки на одному

ження і перспективи розвитку : материалы междунар. науч.-практ. конф., приуроч. к 60-летию образования службы криминалистики, Москва, 16 окт. 2014 г. — М. : Акад. Следств. ком. РФ, 2014. — С. 6.

¹ Див.: Таврін В. А. Класифікація тактичних дистанційно пілотованих літальних апаратів / В. А. Таврін // Открытые информ. и компьютер. интегрирован. технологии. — 2014. — № 63. — С. 16.

² Див.: Прикордонники затримали українця з квадрокоптером, який переправляв сигарети до Угорщини [Електронний ресурс] / Держ. прикордон. служба України. — 2016, 16 жовт. — Режим доступу : <http://dpsu.gov.ua>.

³ Слід зауважити, що позначення БпЛА загальноживаним терміном дрон (англ. *drone*) давно стало традиційним і жодних дискусій не викликає, однак віднесення безпілотного гвинтокрилого апарату за наявності в нього восьми несучих гвинтів до числа квадрокоптерів є грубою помилкою. Адже в цьому випадку йдеться про мультикоптер (англ. *multicopter, multicopter*) – БпЛА з довільною кількістю несучих гвинтів, які розміщені в одній площині та обертаються діагонально в протилежних напрямках. Квадрокоптером є тільки мультикоптер із чотирима гвинтами, а мультикоптер із вісьмома несучими гвинтами іменується не інакше як октокоптер.

⁴ Див.: Техніка авіаційна військової призначеності. Апарати літальні безпілотні. Основні терміни, визначення понять і класифікація : ДСТУ В 7371:2013. — С. 3.

з найбільш завантажених автошляхів країни мультикоптера класу мікро, максимальні паспортні тактико-технічні дані якого не перевищують: радіус польоту – 3 км, а його тривалість – 23 хв¹. Шляхом проведення багаторазових дослідів нами встановлено, що з урахуванням реальних погодних умов, стану акумуляторної батареї, завантаженості радіофіру в місці виконання польоту, досвідченості оператора (зовнішнього пілота), профілю польоту та деяких інших чинників навіть ці доволі скромні параметри можуть виявитися істотно завищеними.

Є очевидним, що БпЛА з надмалим тактичним радіусом дії, надкороткої тривалості польоту та мінімальним комплектом цільового спорядження, до складу якого входить виключно засіб фотозйомки й відеозапису з фіксованим кутами об'єктиву, який придатний для якісної фото- й відеофіксації тільки зі значної відстані у видимих променях спектра у світлу пору доби за сприятливих погодних умов, буде малоефективним для повноцінного обстеження автомагістралей та інших протяжних ділянок місцевості. Застосування ж при вирішенні важливих завдань безпілотників, не валідних останнім за своїми льотно-технічними та іншими характеристиками, не виправдовує очікувань і дискредитує саму ідею впровадження в польову криміналістику такої прогресивної технології, як безпілотна.

Розробники безпілотників справедливо наголошують на тому, що одним типом БпЛА неможливо вирішити всі необхідні завдання. Універсальних та одночасно ефективних рішень не існує. Тому важливо серед широкого переліку доступних сьогодні пристроїв обирати саме ті, які відповідають специфіці виконуваних завдань. Зазначеному сприятиме усвідомлене користування класифікацією БпЛА.

Слід відзначити, що відносна новизна безпілотних технологій зумовлює відсутність єдиної узагальненої класифікації безпілотних літальних апаратів як у нашій, так і в інших країнах. Існуючі класифікації були малоефективними, оскільки не мали достатньої повноти та не розглядали інтегрований підхід до сучасних вимог і технічних характеристик БпЛА². Проте останнім часом розробленню класифікації БпЛА було присвячено значне коло наукових робіт³, а стосовно авіаційної техніки військової призначеності розроблено відповідний Державний стандарт⁴. Узнявши його за основу з урахуванням пропозицій учених і даних спеціалізованої неурядової міжнародної асоціації UVS International, можна запропонувати загальний поділ безпілотних літальних апаратів на БпЛА: 1) *військової та 2) цивільної призначеності*.

¹ Див.: Інновації поліцейських на дорогах Київщини [Електронний ресурс] / Відділ комунікації ГУ НП в Київській області. — 2015, 15 трав. — Режим доступу : <http://www.npu.gov.ua>.

² Див.: *Корченко А. Г.* Обобщенная классификация беспилотных летательных аппаратов / А. Г. Корченко, О. С. Ильяш // *Зб. наук. праць Харків. нац. ун-ту Повітряних Сил.* — 2012. — № 4. — С. 28.

³ Див.: Класифікація безпілотних літальних апаратів. — С. 61–66; *Корченко А. Г., Ільяш О. С.* Указ. праця. — С. 27–36; *Таврін В. А.* Указ. праця. — С. 12–18.

⁴ Див.: Техніка авіаційна військової призначеності. Апарати літальні безпілотні. Основні терміни, визначення понять і класифікація : ДСТУ В 7371:2013. — 11 с.

Серед БпЛА цивільної призначеності за формою власності вирізняють: 1) державні; 2) приватні; *за призначеністю*: 1) спостережні; 2) моніторингові; 3) дистанційно-зондуючі; 4) інформаційно-розвідувальні; 5) охоронні; 6) зв'язку; 7) транспортні (логістичні); 8) забезпечувальні; 9) робочі; 10) допоміжні; 11) комерційні; 12) багатоцільові; *за правилами польотів*: 1) візуальні; 2) приладові; 3) візуально-приладові.

Безпілотні літальні апарати військової призначеності, у свою чергу, класифікують таким чином:

За призначеністю: 1) ударні; 2) винищувальні; 3) розвідувальні; 4) цілевказувальні; 5) для радіоелектронної боротьби; 6) транспортні; 7) ретрансляторні; 8) повітряні мішені; 9) імітатори цілі; 10) багатоцільові.

За використанням класом: 1) сегреговані; 2) несегреговані.

За масштабом завдань: 1) поля бою (радіус дії до 15 км); 2) тактичні (радіус дії від 15 до 80 км); 3) оперативно-тактичні (радіус дії від 80 до 300 км); 4) оперативні (радіус дії від 300 до 800 км); 5) стратегічні (радіус дії понад 800 км).

За місцем базування: 1) наземні; 2) водні; 3) корабельні; 4) повітряні.

За принципом створення підйомної сили: 1) аеродинамічні: а) безпілотні літаки (з аеродинамічними схемами: «нормальна», «качка», «безхвістка», «тандем», «літальне крило»); б) безпілотні планери (з аеродинамічними схемами: «нормальна», «качка», «безхвістка», «тандем», «літальне крило»); в) безпілотні екраноплани; г) безпілотні гвинтокрилі апарати (вертольоти, гвинтокрили, автожири, конвертоплани); г) апарати з маховими рухами крил (орнітоптери, ортоптери); 2) аеростатичні: а) автоматичні аеростати; б) прив'язні аеростати; в) керовані аеростати; г) некеровані аеростати; 3) дирижаблі: а) традиційної схеми; б) повітроплавальні; в) м'які; г) напівжорсткі; г) жорсткі.

За кількістю застосувань: 1) багаторазового (понад 10 польотів); 2) обмеженої кількості; 3) одноразового (посадочні та безпосадочні); 4) ситуаційного.

За типом крила: 1) фіксовані; 2) зі змінною геометрією крила.

За кількістю двигунів: 1) однодвигунні; 2) дводвигунні; 3) багатодвигунні; 4) бездвигунні.

За типом двигунів у силовій установці: 1) електричні авіаційні двигуни: а) із живленням від акумуляторів; б) із живленням від сонячних батарей; в) із живленням від паливних елементів; 2) реактивні авіаційні двигуни: а) повітряно-реактивні (безкомпресорні (пульсаційні, прямоточні); газотурбінні (турбогвинтові, турбовальні, турбореактивні (форсовані), турбореактивні двоконтурні (форсовані); ракетні (рідинні, твердопаливні); комбіновані); 3) поршневі: а) карбюраторні; б) дизельні; в) двотактні; г) чотиритактні; г) одноциліндрові; д) двоциліндрові; е) багатоциліндрові; 4) перспективні: а) ядерні; б) термоядерні; в) фотонні.

За типом паливної системи: 1) монозаправні (одноразові) і 2) полізаправні (багаторазові): а) наземного; б) платформового (на борту морського судна); в) бортового (на борту пілотованого літального апарата, призначеного для перевезення, запуску й заправлення БпЛА); г) політного заправ-

лення (заправлення в повітрі під час польоту літальним апаратом-заправником).

За типом паливного бака: 1) базові; 2) базово-резервні (передбачають наявність основних і резервних паливних баків).

За максимальною злітною масою: 1) нано (до 0,025 кг); 2) мікро (до 1 кг); 3) міні (від 1 до 10 кг); 4) малі (від 10 до 100 кг); 5) середні (від 100 до 1 тис. кг); 6) великі (від 1 до 5 тис. кг); 7) важкі (від 5 до 10 тис. кг); 8) надважкі (понад 10 тис. кг).

За максимальною висотою польоту: 1) гранично маловисотні (до 200 м); 2) маловисотні (від 200 до 1000 м); 3) середньовисотні (від 1 до 4 км); 4) великовисотні (від 4 до 12 км); 5) стратосферні (від 12 до 50 км).

За максимальною швидкістю польоту: 1) замало швидкісні (до 100 км/год); 2) малошвидкісні (від 100 до 300 км/год); 3) середньошвидкісні (від 300 до 600 км/год); 4) високошвидкісні (від 600 км/год до швидкості звуку); 5) надзвукові (перевищують швидкість звуку до 5 разів); 6) гіперзвукові (перевищують швидкість звуку в 5 разів і більше).

За максимальним часом польоту: 1) надкороткої тривалості (до 1 год); 2) короткої тривалості (від 1 до 3 год); 3) малої тривалості (від 3 до 6 год); 4) середньої тривалості (від 6 до 12 год); 5) великої тривалості (від 12 до 24 год); 6) надвеликої тривалості (понад 24 год).

За способом зльоту: 1) горизонтального (звичайного розбігу, короткого розбігу); 2) вертикального (по-вертолітному, на підймальних двигунах, по-аеростатному); 3) за допомогою засобів запускання (з катапульти, з пришвидшувачем); 4) із рук оператора; 5) із повітряного носія (літака, вертольота); 6) універсального.

За способом посадки: 1) горизонтальної (звичайного пробігу, короткого пробігу); 2) вертикальної (на парашуті, по-вертолітному, на посадкових двигунах, по-аеростатному); 3) у вловлювальну сітку або трос; 4) вільним зниженням; 5) універсальної.

За типом системи керування польотом: 1) автономної (інерційно-навігаційної, кореляційно-екстремальної); 2) телекерувальної (командної (з різними способами передавання команд і спостереження за БпЛА: радіолінією, дротами, волоконно-оптичною лінією, телевізійним, радіолокаційним, візуальним); радіонавігаційної (із радіотехнічною системою ближньої навігації, радіотехнічною системою дальньої навігації, супутниковою); 3) комбінованої.

За маневреністю: 1) за максимальним вертикальним перевантаженням безпілотних літаків (маневрений від 5 до 7, обмежено маневрений від 3,5 до 5, неманеврений – менше ніж 3,5); 2) за максимальним вертикальним перевантаженням безпілотних вертольотів (маневрений 1,6 і більше, неманеврений – менше ніж 1,6).

За типом цільового спорядження: 1) пошуково-прицільне (телевізійне, інфрачервоне, лазерне, радіолокаційне); 2) бортові засоби радіоелектронної боротьби (активні, пасивні); 3) засоби розвідки (фотографічні, телевізійні, інфрачервоні, лазерні, радіотехнічні, радіолокаційні, радіорозвідки, радіаційні); 4) засоби імітування повітряних цілей (активного збільшення ефек-

тивної поверхні розсіювання, пасивного збільшення ефективної поверхні розсіювання, інфрачервоного випромінювання, запобігання інфрачервоним завадам, радіопротидії); 5) бортові засоби цілевказання (радіотехнічні, лазерні, радіолокаційні); 6) бортові засоби ретранслявання (БпЛА із засобами ретранслявання, БпЛА без засобів ретранслявання).

За часом одержання зібраної інформації: 1) у масштабі реального часу; 2) періодично в ході сеансів зв'язку; 3) після посадки.

За типом засобів бойового навантаження: 1) із керованими засобами ураження (з авіаційною керованою ракетою «повітря-повітря», з авіаційною керованою ракетою «повітря-поверхня», з керованими бомбами, з авіаційними торпедами, з протитанковими ракетами); 2) із некерованими засобами ураження (з авіаційними бомбами, із вбудованою бойовою частиною, із некерованими авіаційними ракетами, із касетною авіаційною зброєю); 3) з авіаційною артилерійською зброєю (з авіаційними гарматами, з авіаційними кулеметами, з авіаційними гранатометами)¹.

Питання класифікації БпЛА є надзвичайно важливим з практичної точки зору. Адже класифікація суттєво підвищує можливості щодо обґрунтування вибору тих чи інших конкретних БпЛА для їх використання в інтересах народного господарства та національної безпеки України. Зважаючи на те, що класифікація має спрощувати й полегшувати процес вибору того або іншого способу застосування БпЛА, визначення його ролі та місця, слід урахувати, крім зазначених показників і такі, що дадуть змогу чітко визначити, які саме БпЛА потрібні для виконання конкретних завдань. І хоча існуючі проекти БпЛА розроблені або розробляються здебільшого для виконання завдань моніторингу місцевості, широкий спектр технологічних напрацювань із високим ступенем уніфікації й модульності побудови надає можливість створення систем (комплексів) БпЛА для виконання практично будь-яких завдань².

Тому, на наше переконання, уже найближчим часом БпЛА можуть успішно використовуватися для підвищення якості й ефективності роботи з виявлення, розкриття, розслідування, судового розгляду та запобігання кримінальним правопорушенням під час провадження й супроводу з повітря широкого спектра слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових), судових і процесуальних дій, реалізації контролюючими та правоохоронними органами визначених законодавством повноважень, шляхом упровадження БпЛА в діяльність з: 1) виявлення й попереднього дослідження слідів і предметів – речових доказів, пошуку людей, тварин і речей у важкодоступних чи небезпечних місцях, у тому числі в нічний час доби та в інших несприятливих умовах; 2) фото- і відеофіксації певних обставин правопорушень (зокрема в режимі реального часу), протиправних наслідків останніх, їх учасників, знарядь і залишених ними слідів; 3) відібрання зразків, закріп-

¹ Див.: Техніка авіаційна військової призначеності. Апарати літальні безпілотні. Основні терміни, визначення понять і класифікація : ДСТУ В 7371:2013; Корченко А. Г., Ільяхі О. С. Указ. праця. — С. 27–36.

² Див.: Проценко М. М. Указ. праця. — С. 113–114, 116–117.

лення та вилучення об'єктів; 4) дистанційного провадження слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) і судових дій на відкритій місцевості та у великогабаритних приміщеннях; 5) наукової організації праці слідчого; 6) забезпечення особистої безпеки учасників кримінального провадження; 7) фіксації правопорушників на місці події, припинення й попередження злочинних посягань; 8) відслідковування та фіксації місцезнаходження підозрюваного або обвинуваченого.

Концептуальні напрями розвитку безпілотних засобів у інтересах вирішення завдань національної безпеки та в інших сферах визначаються, з одного боку, співвідношенням між важливістю й обсягами завдань, які необхідно й можна ефективно вирішувати за допомогою повітряних платформ без людини на борту, з другого – вартістю розроблення, виробництва та експлуатації безпілотних засобів, а головне – ефективністю їх застосування. Усе це великою мірою залежить від рівня розвитку науки, техніки й технологій. Аналіз тенденцій використання БпЛА та напрямів їх подальшого розвитку дозволяє дійти висновку про те, що на сьогодні є актуальним завданням удосконалення існуючих і створення нових БпЛА, уведення їх класифікації та визначення типової структури безпілотних авіаційних комплексів¹.

Широкий перелік характеристик БпЛА не тільки демонструє унікальні можливості їх гнучкого використання, а й продукує необхідність мати комплексний набір безпілотних авіаційних систем². Тому орієнтація на підвищення якості та ефективності перелічених видів діяльності й оперування наведеною класифікацією БпЛА дозволить максимально точно сформулювати вимоги до тактико-технічних даних БпЛА, безпілотних авіаційних комплексів і характеристик їх цільового спорядження, дотримання яких найбільше відповідатиме задоволенню актуальних потреб польової криміналістики.

КЛАССИФИКАЦИЯ БЕСПИЛОТНЫХ ЛЕТАТЕЛЬНЫХ АППАРАТОВ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ

Белоус В. В.

Выяснено понятие и разработана обобщенная классификация беспилотных летательных аппаратов. Обоснована необходимость учета предложенной классификации при формулировании криминалистических требований к тактико-техническим данным беспилотных летательных аппаратов и систем, беспилотных авиационных комплексов и характеристикам их целевого снаряжения, соблюдение которых в наибольшей степени будет соответствовать удовлетворению актуальных потребностей полевой криминалистики.

Ключевые слова: криминалистическая техника, информационные технологии, беспилотные летательные аппараты и системы, беспилотные авиационные комплексы, классификация беспилотных летательных аппаратов.

¹ Див.: Проценко М. М. Указ. праця. — С. 113.

² Див.: Класифікація безпілотних літальних апаратів. — С. 64.

CLASSIFICATION OF UNMANNED AERIAL VEHICLES AND ITS SIGNIFICANCE FOR CRIMINALISTIC PRACTICE

Bilous V. V.

The paper is devoted to the clarification of the notion and to the development of a generalized classification of unmanned aerial vehicles (UAV) which is necessary to substantiate the choice of those or other types of UAV for their use in the activity of the criminal justice bodies. The need to take into account the proposed classification in the formulation of criminalistic requirements for tactical and technical data UAV and systems, unmanned aircraft complexes and the characteristics of the target outfit, compliance with which is more responsive to meet the urgent needs of the field criminalistics is substantiated. The negative tendencies resulting from the use of unmanned aerial technologies without proper scientific support in the practice of the law enforcement bodies are revealed. It's noted that all technical and tactical UAV data are in correlation relationship and interdependence that allow to attribute them to definite classificational group and, having established the presence of particular characteristics, to suggest the parameters of others with a high degree of probability. Not taking into account of this in the case when the UAV is an instrument of crime, leads to improper establishing of aircraft apparatus group belongingness and may cause errors in establishing the control point location of UAV and its operator. Another negative tendency is in the use of such UAV by the law enforcement agencies in carrying out urgent tasks which are inappropriate. Taking into account foreign and domestic experience, UAV usage directions in order to improve the quality and efficiency of the work on detection, investigation, judicial consideration and prevention of the criminal offenses during realization and maintenance of the wide range of investigation (search), covert investigative (search), judicial and of procedural actions from the air are marked.

Keywords: criminal investigation technique, informational technologies, unmanned aerial vehicles and systems, unmanned aviation complexes, classification of unmanned aerial vehicles.

УДК 343.98

С. О. Книженко, доцент кафедри криміналістики та судової експертології Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ СЛУЖБОВИМИ АБО ІНШИМИ ОСОБАМИ ШЛЯХОМ НЕВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ОРГАНІВ ПРАВОСУДДЯ

Визначено основні особливості розслідування злочинів, що вчиняються службовими або іншими особами шляхом невиконання рішень органів правосуддя. Розкрито типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування таких злочинів, подано алгоритми дій слідчого. Розглянуто тактичні особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій та питання взаємодії слідчого з правоохоронними органами.

Ключові слова: невиконання рішень органів правосуддя, злочини проти правосуддя, розслідування злочинів, криміналістична методика.

Створення правової держави передбачає не тільки розвиток системи судових та інших правоохоронних органів, але й захист правосуддя від злочинних посягань. Невиконання рішень органів правосуддя негативно впливає на авторитет як судової влади, так і правоохоронної системи в цілому, оскільки в цьому разі, як відзначено у юридичній літературі, не досягається кінцева мета правосуддя – захист інтересів громадян і реальне поновлення їх порушених прав¹.

Зауважимо, що ми підтримуємо позицію тих дослідників, які до органів правосуддя відносять суди, оперативні підрозділи, органи досудового розслідування, прокуратури та органи, які видають виконанням судових рішень².

Одним із видів злочинів проти правосуддя є злочини, що вчиняються службовими або іншими особами шляхом невиконання рішень органів правосуддя (невиконання судового рішення (ст. 382 КК України); незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт, заставленого майна або майна, яке описано чи підлягає конфіскації (ст. 388 КК України)³. На сьогодні ці злочини набули значного поширення на території нашої держави. Статистичні дані Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України свідчать про те, що за останні п'ять років кількість досліджуваних злочинів зросла більше ніж удвічі⁴. Водночас діяльність правоохоронних органів щодо припинення, розкриття та розслідування визначених злочинів проти правосуддя є недостатньо ефективною. Аналіз судово-слідчої практики вказує на те, що слідчі мають певні труднощі в розслідуванні таких злочинів, особливо на початковому етапі.

На сьогодні в юридичній літературі більша частина робіт присвячена дослідженню кримінально-правових і кримінологічних аспектів злочинів проти правосуддя, у тому числі й злочинів, що вчиняються службовими або іншими особами шляхом невиконання рішень органів правосуддя. Так, кримінально-правові та кримінологічні аспекти злочинів проти правосуддя досліджували М. П. Барабанов, А. В. Дмитров, К. Р. Ідрісов, В. Є. Ква-

¹ Див.: Романюк Я. Невиконання судових рішень нівелює кінцеву мету правосуддя – захист інтересів громадян і реальне поновлення їхніх порушених прав [Електронний ресурс] / Я. Романюк // Інформ. сервер Верхов. Суду України. — Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/>.

² Див.: Навроцький В. О. Злочини проти правосуддя : лекції для студ. юрид. ф-ту / В. О. Навроцький. — Львів : Юрид. ф-тет Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка, 1997. — С. 6.

³ Див.: Книженко С. О. Криміналістична класифікація злочинів проти правосуддя / С. О. Книженко // Право і безпека. — 2013. — № 1(48). — С. 118.

⁴ Див.: Стан та структура злочинності в Україні (2009–2010 рр.) [Електронний ресурс] // Офіц. веб-портал МВС України. — Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/>; Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень–грудень 2015 р. [Електронний ресурс] // Офіц. веб-портал Ген. прокуратури України. — Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua/>.

шис, О. О. Коробейніков, М. Ф. Костюк, Л. В. Лобанів, А. Я. Марков, С. С. Мірошніченко, В. О. Навроцький, В. К. Сауляк, В. В. Смірнов, А. П. Стуканов та ін.

У криміналістиці предметом розгляду були проблеми розслідування лише окремих видів злочинів проти правосуддя. Зокрема, дослідження С. О. Кутякіна зі співавторами, А. С. Ямашкіна присвячені методиці розслідування втеч із місць позбавлення волі¹, В. Г. Лісогор вивчав проблеми криміналістичного забезпечення збереження таємниці досудового слідства². У роботах Ю. П. Адамова, О. Р. Ратінова опрацьовані основні положення методики розслідування надання неправдивих свідчень³. Наукові праці Д. Ю. Четвертака присвячені розслідуванню приховування злочинів⁴.

Криміналістичні аспекти розслідування злочинів, що вчиняються службовими або іншими особами шляхом невиконання рішень органів правосуддя, на жаль, майже не досліджені. Така ситуація в підсумку негативно впливає на якісний рівень професійної підготовки слідчих, що призводить до зниження ефективності протидії цим кримінальним правопорушенням.

Викладене свідчить про актуальність розроблення методики розслідування злочинів, що вчиняються службовими або іншими особами шляхом невиконання рішень органів правосуддя.

Мета статті полягає в розкритті основних положень розслідування злочинів проти правосуддя, що вчиняються службовими або іншими особами шляхом невиконання рішень органів правосуддя.

Криміналістична методика в юридичній літературі визначається як система наукових положень і розроблених на її підставі рекомендацій із розкриття та розслідування окремих видів злочинів⁵.

Відзначимо, що методика розслідування злочинів, які вчиняються службовими або іншими особами шляхом невиконання рішень органів правосуддя, має свої особливості, котрі, насамперед, виявляються в слідчих ситуаціях початкового етапу розслідування. Так, на вид і зміст слідчих ситуацій досліджуваних злочинів впливають сфера, у якій не виконується рішення

¹ Див.: *Кутякин С. А.* Криминалистическая характеристика побегов из учреждений уголовно-исполнительной системы : учеб. пособие / С. А. Кутякин, Н. И. Ткаченко, Э. В. Лядов. — Рязань : Акад. права и управ. Фед. службы исполнения наказания, 2005. — 165 с.; *Ямашкин А. С.* Методика расследования побегов из мест лишения свободы : монография / А. С. Ямашкин. — М. : Юрлитинформ, 2012. — 208 с.

² Див.: *Лісогор В. Г.* Криміналістичне забезпечення збереження таємниці досудового слідства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Г. Лісогор. — К., 2003. — 101 с.

³ Див.: *Ратінов А. Р.* Жесвидетельство (Происхождение, предотвращение и разоблачение ложных показаний) / А. Р. Ратінов, Ю. П. Адамов. — М. : Юрлитинформ, 1976. — 135 с.

⁴ Див.: *Четвертак Д.* Характеристика обстановки вчинення приховування злочинів / Д. Четвертак // Нац. юрид. журнал: теория и практика. — 2015. — № 3(13). — С. 85–88.

⁵ Див.: *Криминалистика : учебник* : в 3 ч. Ч. 3: Криминалистическая методика / под ред. Г. Н. Мухина. — 2-е изд., испр. — Минск. : Акад. МВД, 2010. — С. 3.

органу правосуддя, характер злочинних дій, наявність протидії з боку підозрюваного.

Криміналісти поділяють слідчі ситуації на прості і складні; типові та специфічні; початкові, проміжні й кінцеві; безконфліктні та конфліктні¹. Результати проведеного дослідження вказують на те, що вже на початковому етапі розслідування зазначених злочинів відомо особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, оскільки заяви про вчинені злочини найчастіше надходять від державної виконавчої служби; окремих громадян і представників установ, організацій, права яких порушені. Ураховуючи викладене, пропонуємо на початковому етапі розслідування злочинів, що вчиняються службовими або іншими особами шляхом невиконання рішень органів правосуддя, виділити такі типові слідчі ситуації:

1. Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, переховується від органів досудового розслідування або чинить інші активні дії з протидії розслідуванню. Така ситуація характеризується як конфліктна й вимагає від слідчого значних зусиль щодо її вирішення.

2. Особа, яка вчинила злочин, визнала себе винною та сприяє його розслідуванню. Ця слідча ситуація характеризується найбільшим обсягом інформації щодо обставин злочину та відповідно є сприятливою для розслідування.

Слідчі ситуації, як правильно зазначається в криміналістичній літературі, зумовлюють основні напрями розслідування та прийняття слідчим відповідних рішень і обрання ним необхідного способу дії². Розроблені алгоритми у свою чергу надають методичну допомогу слідчому, вказують на шлях пошуку для одержання інформації та ефективного розслідування³.

Аналіз судово-слідчої практики дозволяє виробити такий алгоритм дій слідчого в першій типовій слідчій ситуації під час розслідування злочинів, що вчиняються службовими або іншими особами шляхом невиконання рішень органів правосуддя:

— допит свідків (заявника; державних виконавців; осіб, які наклали арешт на майно; інших);

— витребування документів або тимчасовий доступ до них;

— огляд місця події (найчастіше ним є місцезнаходження предмета злочинного посягання);

— надання доручень оперативним підрозділам із метою встановлення місцезнаходження підозрюваного, місця переховування або збуту предмета злочинного посягання, встановлення свідків);

— призначення судових експертів.

¹ Див.: Драпкин Л. Я. Основы теории следственных ситуаций / Л. Я. Драпкин. — Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1987. — 165 с.; Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. / Р. С. Белкин. — М. : Юристъ, 1997. — Т. 3. — С. 143–144.

² Див.: Малярова В. О. Розслідування злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків: теорія та практика : монографія / В. О. Малярова ; за ред. С. М. Гусарова. — Х. : Діса плюс, 2013. — С. 222.

³ Див.: Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія / Б. В. Щур. — Х. : Харків юрид., 2010. — С. 250.

Алгоритм дій слідчого в другій ситуації такий:

- допит свідків (заявника; державних виконавців тощо);
- витребування або тимчасовий доступ до документів;
- допит підозрюваного;
- огляд місця події;
- надання доручень оперативним підрозділам із метою встановлення свідків;
- призначення судових експертиз.

Наступною особливістю розслідування злочинів, які вчиняються службовими або іншими особами шляхом невиконання рішень органів правосуддя, є те, що слідчому необхідно вивчати низку документів, серед яких слід виділити:

— службову документацію органів, що здійснюють виконання судових рішень (або органів, які накладали арешт чи описували майно, тощо). Найчастіше такими документами є рішення суду, матеріали виконавчого провадження, протоколи огляду описаного майна та ін.;

— посадові інструкції, накази про призначення на посаду, функціональні обов'язки. Зауважимо, що досліджувані злочини найчастіше вчиняють керівники органів місцевого самоврядування, керівники підприємств, установ, організацій, а тому перед слідчим постає питання – на кого конкретно був покладений обов'язок щодо виконання рішень органів правосуддя;

— довідки з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та з Єдиного реєстру заборони відчуження об'єктів нерухомого майна;

— бухгалтерську, банківську документацію (якщо предметом злочинно-го посягання були кошти як у готівковій, так і безготівковій формі);

— документи, що відображають господарську діяльність (ліцензії, договори тощо);

— довідки від різноманітних державних органів. Наприклад, за кримінальним провадженням, відкритим за ч. 1 ст. 382 КК України, з метою отримання інформації про факт відведення земельної ділянки та замовлення щодо неї проектної документації слідчому довелося звертатися до Київської державної адміністрації¹.

Під час розслідування кримінальних проваджень щодо невиконання рішень органів правосуддя, як свідчить аналіз матеріалів судово-слідчої практики, невідкладною слідчою (розшуковою) дією є огляд місця події. Найчастіше по досліджуваним кримінальним правопорушенням місцем події є місцезнаходження предметів злочинного посягання (незнесені споруди, земельні ділянки, місця переховування арештованого майна або його складових тощо).

Слідчому необхідно встановити, які об'єкти знаходяться на місці події, визначити їх взаємне розташування та взаємозв'язок з іншими елементами обстановки, зафіксувати стан, комплектність, загальні та окремі ознаки об'єктів огляду. Потрібно також у протоколі зазначити факт охорони об'єкта,

¹ Див.: Архів Голосіївського районного суду м. Києва. Кримінальне провадження № 1-446/11.

указуючи на засоби охорони (наявність паркану тощо). Нехтування цими правилами призводить до втрати важливих доказів.

Наступною особливістю розслідування зазначених злочинів є те, що слідчому доводиться завжди проводити допит свідків й така слідча (розшукова) дія є невідкладною. Коло свідків зазвичай досить широке, тому пропонуємо їх поділити на такі групи:

1) працівники Державної виконавчої служби. Слідчий при їх допиті може одержати криміналістично значущу інформацію про:

- час відкриття виконавчого провадження;
- виявлені ними порушення законодавства, що регулює порядок виконання рішень органів правосуддя;
- обставини вчинення злочину;
- осіб, винних або причетних до його вчинення;
- наслідки злочину;
- причини та умови, які сприяли вчиненню злочину тощо.

Так, за кримінальним провадженням за ч. 1 ст. 382 КК України, відкритим стосовно С. за умисне невиконання рішення суду як свідок був допитаний державний виконавець, під час допиту якого слідчий встановив: коли було відкрито виконавче провадження, які дії виконував державний виконавець з виявлення та встановлення місцезнаходження майна С., чи накладався арешт на майно, чи з'являвся С. на виклики державного виконавця¹;

2) очевидці невиконання рішень органів правосуддя. Ними можуть бути як працівники підприємства, установи, організації, де не виконувалося рішення органу правосуддя (юристи, працівники відділу кадрів, бухгалтерські працівники), так й інші особи (наприклад, свідки продажу предмета злочинного посягання). У ході допиту цих осіб слідчий з'ясовує: коли й за яких умов вони спостерігали невиконання рішення органу правосуддя (перешкоджання поновленню на роботі незаконно звільненого, приватизації майна, користуванню житлом, іншим майном; неповернення дитини); чи знали вони про незаконність дій; причини та умови, які сприяли вчиненню злочину тощо;

3) родичі підозрюваного. Ці особи можуть характеризувати підозрюваного, спосіб його життя, зв'язки.

Слід зазначити, що розслідування зазначених злочинів практично неможливе без проведення судових експертиз. Найчастіше призначаються товарознавчі, почеркознавчі експертизи. Товарознавчі експертизи призначаються з метою визначення вартості предмета злочинного посягання. Почеркознавчі експертизи проводяться в разі необхідності ідентифікації особи за почерком. Також за таким кримінальним провадженням можуть проводитися дактилоскопічні, трасологічні експертизи.

Крім того, під час розслідування невиконання рішень органів правосуддя слідчому доводиться використовувати допомогу оперативних підрозділів, адже, як правильно відмічено в криміналістичній літературі, ефективність протидії злочинності значною мірою залежить від згуртованості

¹ Див.: Архів Бабушкінського районного суду міста Дніпропетровськ. Кримінальне провадження 200/8684/14-к1-кп/200/427/14.

правоохоронних органів, зближення різних напрямів їх функціонування¹. Це дає можливість слідчому своєчасно приймати необхідні процесуальні й тактичні рішення, отримувати як орієнтуючу, так і доказову інформацію. Найчастіше слідчий звертається до оперативних підрозділів із метою встановлення місцезнаходження підозрюваного, предмета злочинного посягання, виявлення свідків злочину.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що на початковому етапі розслідування злочинів, які вчиняються службовими або іншими особами шляхом невиконання рішень органів правосуддя, слідчому вже відома інформація про особу підозрюваного, а тому слід виділити такі типові слідчі ситуації: 1) особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, переходиться від органів досудового розслідування або чинить інші активні дії з протидії розслідуванню; 2) особа, яка вчинила злочин, визнала себе винною та сприяє його розслідуванню. Невідкладними слідчими (розшуковими) діями за таким кримінальним провадженням є огляд місця події, допит свідків. Під час розслідування невиконання рішень органів правосуддя слідчому необхідно вилучати низку документів, призначати судові експертизи, використовувати допомогу оперативних підрозділів.

Перспективами подальших досліджень є розроблення засобів криміналістичної профілактики розглядуваних злочинів.

ОСОБЕННОСТИ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫХ ДОЛЖНОСТНЫМИ ИЛИ ДРУГИМИ ЛИЦАМИ ПУТЕМ НЕВЫПОЛНЕНИЯ РЕШЕНИЙ ОРГАНОВ ПРАВОСУДИЯ

Книженко С. А.

Определены основные особенности расследования преступлений, совершаемых должностными или иными лицами путем невыполнения решений органов правосудия. Раскрыты типичные следственные ситуации первоначального этапа расследования таких преступлений, представлены алгоритмы действий следователя. Рассмотрены тактические особенности проведения отдельных следственных (розыскных) действий и вопросы взаимодействия следователя с правоохранительными органами.

Ключевые слова: неисполнение решений органов правосудия, преступления против правосудия, расследование преступлений, криминалистическая методика.

FEATURES OF INVESTIGATION OF CRIMES COMMITTED BY OFFICIALS OR OTHER PERSONS BY MEANS OF NONCOMPLIANCE WITH JUDICIAL POWER DECISIONS

Knyzhenko S. O.

The process of investigation of crimes committed by public officials or other persons by means of noncompliance with judicial power decisions is associated to obtaining, analysis and use of various types of the information contained in the documents. This causes

¹ Див.: Топчій В. Принципи взаємодії слідчого й оперативного працівника органів внутрішніх справ при розкритті та розслідуванні злочинів / В. Топчій // Підприємництво, госп. і право. — 2015. — № 3. — С. 71–75.

the necessity of searching new criminalistical approaches regarding the acceptance, analysis and use of the documents in the course of evidence during the pre-trial investigation of the indicated crimes. The paper analyzes scientific works devoted to the problems of specific kinds of crimes against justice investigation. On their basis, as well as on the analysis of materials of investigative and judicial practice there are defined the main features of their investigation. The author is identified the following typical investigative situations of the initial stage of such crimes inquiry: 1) a person, who is committed a crime, is hiding from the pre-trial investigation bodies, or he commits other active actions to counter the investigation. This situation is characterized as a conflict and requires considerable efforts to overcome it from the investigator; 2) crime committer pleaded guilty and contributes to its inquiry. This investigative situation is characterized by the largest amount of information on the circumstances of the crime and, accordingly, it is favorable for the inquiry. On the suggested typical investigative situations of the initial stage of such crimes inquiry there are presented an algorithms of investigator actions. Tactical features of crime scene investigation, questioning of witnesses are considered. Forensic examinations which are most commonly scheduled in investigating these crimes are indicated. There are defined the subjects of interaction and the problems of an investigator interaction with law enforcement bodies.

Keywords: noncompliance with judicial power decisions, crimes against justice, crime investigation, criminalistic technique.

УДК 343.98

С. В. Великанов, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент

ЧАСОВА ОЗНАКА ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ В КРИМІНАЛІСТИЦІ

Розглянуто питання часової ознаки причинно-наслідкового зв'язку в криміналістиці. Опрацьовано проблематику асиметрії напрямку часу та причинності, запропоновано підходи до з'ясування послідовності й одночасності події-причини та події-наслідку в криміналістиці.

Ключові слова: асиметрія причинно-наслідкового зв'язку, асиметрія часового відношення, послідовність події-причини та події-наслідку, часова ознака причинно-наслідкового зв'язку.

Час як обставина вчинення кримінального правопорушення, відповідно до ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України, підлягає доказуванню в кримінальному провадженні. Такий нормативний припис зумовлює обов'язковість установлення моментів виникнення й завершення, періоду тривання конкретної події, так само як і часового співвідношення декількох подій у криміналістичному дослідженні причинно-наслідкового зв'язку. Створені для роботи з часом засоби та рекомендації криміналістичної техніки, тактики й методики розслідування базуються на повсякденних і надзвичайно ригідних, постійно підтверджуваних практикою, інтуїціях проб-

ного характеру. Означене вимагає, по-перше, висвітлити вплив цих практичних підходів до ознаки часу на криміналістичне вивчення причинності та, по-друге, спробувати проникнути в структуру практики застосування ознаки часу в рамках пропонованої концепції теорії причинності в криміналістиці¹.

Установлення ознаки часу є одним із важливих елементів дослідження причинного зв'язку подій, при цьому розташування причини хронологічно раніше за наслідок убачається компонентом звичайного сприйняття часу, відповідно до якого рух часу відбувається в одному напрямі, від минулого через теперішній момент до майбутнього, а плин часу збігається із плином причинності. При цьому юридичний погляд на час, його плин і часову асиметрію впорядкування причини й наслідку (спочатку причина, далі наслідок, а не інакше) у цілому не відрізняється від практичного підходу, що побутує. Тому констатація А. Е. Жалинського про обережне ставлення правозастосовувачів до концепцій причинності, що мають філософське або навіть просто загальнонаукове походження, та схильності практиків до вирішення проблеми причинного зв'язку з позицій прецедентних роздумів² є цілком справедливою й до окремого компонента концепцій причинності – ознаки часу. Проте, саме наявні філософські й загальнонаукові побудови є тлом достатньо яскравим, щоб висвітлити та збагатити юридичне й криміналістичне бачення часової та причинної асиметрії.

Юридичне підгрунття. У цивільному праві при утворенні цивільного правовідношення певний, юридично значущий вид поведінки або подія є асиметричними (тобто мають передувати) виникненню юридичного наслідку, причому не в усіх правовідношеннях таке передування впорядковане часом. Відомий цивіліст К. Н. Анненков писав, що «підставою угоди є тільки та причина, унаслідок якої вона була вчинена, й такою причиною може бути передуюча дія однієї сторони стосовно другої або яке-небудь зобов'язання першої щодо останньої»³. Аналогічної думки стосовно асиметрії дотримується й С. А. Беляцкін «Зобов'язання з волевиявлення, як будь-яке діяння людини ... має свою основу, причину виникнення, *causa* – це та безпосередня юридична підстава, яка з необхідністю притаманна кожному зобов'язанню. *Causa* продажу – отримання грошової суми. Уза-

¹ Докладніше про подію-причину та подію-наслідок у теорії причинності в криміналістиці див.: Великанов С. В. Криміналістический анализ категорий причины и следствия / С. В. Великанов // Криміналістика и судебная экспертиза : наука, обучение, практика / под общ. ред. С. П. Кушниренко. — СПб. : СПбГУ, 2012. — С. 9–19; *Він же*. Події-причини як елемент предмета теорії причинності в криміналістиці // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. — Х. : Право, 2013. — Вип. 26. — С. 210–222; *Він же*. Структура причинно-наслідкового зв'язку в теорії причинності в криміналістиці // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2015. — Вип. 15. — С. 73–83.

² Див.: Жалинский А. Э. Избранные труды : в 2 т. / А. Э. Жалинский. — М. : Изд. дом НИУ ВШЭ, 2015. — Т. 2. — С. 269.

³ Анненков К. Н. Система русского гражданского права : в 6 т. / К. Н. Анненков. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. — Т. 1. — С. 427.

галі *causa* в майнових відносинах найчастіше збігається з матеріальним еквівалентом. У договорі позики, де еквівалент отримується раніше, останнє є казуальною підставою боргу»¹. Отже, наприклад, при продажу причина зобов'язання – отримання грошової суми – може переслідуватись як мета. Змістовно щодо асиметрії слідування висловлювався й Г. Ф. Шершеневич, який зазначав, що «для виникнення зобов'язувального відношення необхідний юридичний факт, з настанням якого закон пов'язував би такий наслідок»². Згодом з аналогічною концепцією виступали І. Б. Новицький та Л. А. Лунц «юридичні факти (і їх комплекси), з настанням яких право пов'язує виникнення зобов'язання, називаються підставами виникнення зобов'язань»³. Щодо одного з джерел зобов'язань – правопорушення – ці самі автори зазначають, що «наявність причинного зв'язку між поведінкою особи та наступним за поведінкою шкідливим результатом є однією з необхідних умов для того, щоб покласти на цю особу відповідальність за даний шкідливий результат і за пов'язаний із ним збиток»⁴. Ще пізніше асиметрію слідування О. С. Йоффе описував так: «зобов'язання виникають при настанні певних юридичних фактів. Ці факти або відомі їх сукупності й називаються підставами виникнення зобов'язань»⁵. У рамках класичних конструктивів знаходиться й М. М. Сібільов, на думку якого «мета правочину – це намір осіб, що вчинюють правочин, досягти правового результату, ним передбаченого. Підставою правочину (*causa*) у науці йменується типова для даного виду правочинів права мета, заради якої він учиняється»⁶. В. С. Єм вбудував ідею слідування у визначення юридичних фактів, якими визнаються «факти реальної дійсності, з якими чинні закони та інші правові акти пов'язують виникнення, змінення або припинення цивільних прав і обов'язків, тобто правовідносин»⁷. Він же відзначає, що не для всіх цивільних правовідносин необхідне встановлення наявності причинно-наслідкового зв'язку між юридичним фактом і наступним правовим результатом⁸. В. А. Белов, використовуючи саме часову характеристику, заострює проблематику нерозривності асиметрич-

¹ *Белякин С. А.* Частное право в основных принципах (Курс гражданского права) / С. А. Белякин. — Каунас : Тип. Ф. Соколовской и Г. Лана, 1928. — С. 346–347.

² *Шершеневич Г. Ф.* Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. — М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1911. — С. 390.

³ *Новицкий И. Б.* Общее учение об обязательстве / И. Б. Новицкий, Л. А. Лунц. — М. : Юрид. лит., 1950. — С. 78.

⁴ Там само. — С. 302.

⁵ *Иоффе О. С.* Обязательственное право / О. С. Иоффе. — М. : Юрид. лит., 1975. — С. 16–17.

⁶ *Сібільов М. М.* Правочини // Цивільне право України : в 2 т. / М. М. Сібільов ; за заг. ред. В. І. Борисової. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1. — С. 216.

⁷ *Єм В. С.* Основания возникновения, изменения и прекращения гражданских правоотношений // Российское гражданское право : учебник : в 2 т. / В. С. Єм ; отв. ред. Е. А. Суханов. — М. : Статут, 2011. — Т. 1. — С. 333.

⁸ Див.: *Єм В. С.* Указ. праця. — С. 337.

ного зв'язку юридичного факту та юридичного результату й зазначає, що «правовідносини виникають у той перший, нескінченно малий (неподільний) момент часу, з настанням якого правовий статус відомої особи збагачується новим елементом – суб'єктивним правом, що входить у зміст цих правовідносин»¹.

Кримінально-правові підходи теж використовують асиметрію до слідування діяння й злочинного наслідку та вже безпосередньо включають ознаку часового впорядкування. За А. А. Піонтковським «причинний зв'язок – це процес, що має перебіг у часі. Поведінка особи, котру ми розглядаємо як причину даної події, має в часі передувати цій події ... це найелементарніша вимога, якої необхідно дотримуватися при встановленні причинного зв'язку»². А. П. Козлов вважає часову ознаку простою, оскільки наслідок існує після причини в часі та просторі, тому із співвідношення причини й наслідку випливає, що перша породжує, створює другий і вже в силу цього наслідок не може передувати причині³. Як бачимо, А. А. Піонтковський і А. П. Козлов убачають у каузальності часову асиметрію та занурюють причинний зв'язок у плин часу, ставлять перший у залежність від другого. Цієї самої точки зору дотримується й А. В. Наумов «діяння має в часі передувати злочинному наслідку ... встановлення зовнішньої послідовності подій діяння та наслідку є лише етапом встановлення причинного зв'язку»⁴. Аналогічної до попередніх авторів позиції дотримується в спеціальному дослідженні причинного зв'язку в кримінальному праві В. Б. Малінін, зазначаючи, що «важливим моментом при визначенні причинного зв'язку є суворе часова послідовність діяння та наслідку»⁵. Інший дослідник, З. Б. Соктоєв, що спеціалізується на цьому самому питанні, акцентує увагу на ознаках асиметрії причинного відношення та зазначає, що «незворотність як властивість причинності поширюється на події й процеси, що мають кримінально-правове значення. Процес спричинення має певну спрямованість у часі від того, що є, до того, що виникає, з'являється. Якщо ми розглядаємо відношення між двома явищами та виявляємо, що одне з них передує другому в часі, то це друге за жодних умов не може розглядатися як наслідок»⁶. Передування при-

¹ Белов В. А. Гражданское право : в 4 т. / В. А. Белов. — М. : Юрайт, 2016. — Т. 1 — С. 539.

² Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права : в 6 т. / А. А. Пионтковский. — М. : Наука, 1970. — Т. 2. — С. 189–190.

³ Див.: Козлов А. П. Понятие преступления / А. П. Козлов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 355.

⁴ Наумов А. В. Российское уголовное право : в 3 т. / А. В. Наумов. — М. : Юрид. лит., 2004. — Т. 1. — С. 204.

⁵ Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве: вопросы теории и практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Малинин Василий Борисович. — СПб., 1999. — С. 199.

⁶ Соктоев З. Б. Причинность в уголовном праве: теоретические и прикладные проблемы : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Соктоев Зорикто Борисович. — М., 2014. — С. 285.

чини (діяння) наслідкові в часі є першою вимогою в переліку, запропонованому М. І. Пановим, для встановлення причинного зв'язку¹.

Достатньо влучним підсумком короткого огляду проблематики часової й причинної асиметрії в цивільному та кримінальному праві виявляється висловлена Г. Кельзенем думка про те, що «ідея послідовності причини та наслідку, упроваджена в інтерпретацію законів природи, впливає з принципу відплати. За цим принципом дві частини поєднані так, що одна має хронологічно передувати другій: спершу злочин, а потім покарання, спершу послуга, а потім винагорода. Однак означені частини не можуть замінити одна одну. Так само неприйнятна й одночасність означених частин»². Отже, убачається, що положення асиметрії слідування юридичних фактів і юридичних наслідків у цивільному праві та діяння й злочинних наслідків у кримінальному праві можуть бути використані як основа для розроблення криміналістичних підходів до взаємного розташування подій-причин і подій-наслідків.

Логіко-філософське підґрунтя. Існування послідовності причини та наслідку є предметом тривалої дискусії. Аристотель розділяв передумання, або пріоритет, у декількох сенсах – за визначенням, сутністю, у часі тощо. Наприклад, стосовно минулого він зазначав: «одне передує за часом іншому в тому разі, якщо перше далі за друге відносно теперішнього часу»³. Цей учений на прикладі взаємодії двох об'єктів – того, що рухає, і того, що рухається, – аргументував можливість одночасності та співіснування причини й наслідку⁴. Як відомо, Аристотель виокремлював чотири види причин – формальну, матеріальну, діючу й цільову, та стосовно однієї з них Ф. Аквінський указував, що «діюча причина має передувати наслідку»⁵. Отже, саме проведена Аристотелем і схоластами диференціація визначає предмет обговорення щодо співвідношення каузальності та часу й зараз.

Послідовність причини та наслідку у зводах правил вивчення причинності. У науковій літературі достатньо популярним є утворення переліків ознак причинності. Наприклад, Д. Юм у «Трактаті про людську природу» стосовно каузальності використовував часову характеристику при визначенні причини «як об'єкта, що передує іншому об'єкту»⁶, й далі в цьому самому творі в п. 2 «Правил, за якими судять про причини та наслідки»

¹ Див.: Панов М. І. Об'єктивна сторона злочину // Кримінальне право України : Загальна частина : підручник / М. І. Панов ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — С. 138.

² Kelsen H. Society and Nature: A Sociological Inquiry / H. Kelsen. — Chicago : University of Chicago Press, 1943. — P. 255.

³ Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. — М. : Мысль, 1976. — Т. 1. — С. 160.

⁴ Див.: Він же. Сочинения : в 4 т. — М. : Мысль, 1981. — Т. 3. — С. 106–107.

⁵ Аквинский Ф. Сумма теологии : Ч. 1. Вопросы 1–43 / Ф. Аквинский. — К. : Эльга Ника-Центр, 2002. — С. 26.

⁶ Юм Д. Трактат про людську природу / Д. Юм. — К. : Вид. дім «Всесвіт», 2003. — С. 181.

встановлював, що «причина має передувати наслідку»¹. Пізніше, у «Дослідженні людського пізнання», Д. Юм визначав причину «як об'єкт, за яким слідує інший об'єкт»². Ця ознака, запропонована англійським емпіристом, є елементом і сучасної наукової думки щодо причинності. Вимога незмінності в передуванні причини та наступного слідування результату згадана Дж. Ф. В. Гершелем, як перше правило для відшукування загальної причини якої-небудь значної маси явищ. Разом із цим відзначається, що за низкою явищ наслідок породжується поступово, а причина діє з наростанням інтенсивності, що призводить до ускладнень у встановленні послідовності подій. З другого боку, у ситуаціях, коли наслідок настає так безпосередньо швидко за причиною, складно розділити наслідок і причину»³. Аналогічно викладено й другу ознаку встановлення причинності визначену М. Борном: «передування вимагає, щоб причина відбувалась або раніше, або щонайменше, одночасно з наслідком»⁴.

Причина передує наслідку. Ідея послідовності причини та наслідку є найбільш поширеною серед учених, хоча положення про слідування наслідку за причиною само по собі не може повністю вичерпати причинно-наслідкове відношення, необхідно погодитися зі спостереженням І. Канта, який писав, що «часова послідовність насправді є єдиним емпіричним критерієм наслідку стосовно каузальності причини, яка передує йому»⁵. Викладена вище думка Д. Юма стосовно послідовності причини та наслідку помітно вплинула на розвиток науки. З цього приводу Дж. Ст. Мілль зазначав, що «за відомими фактами завжди слідують і, як ми переконані, завжди будуть слідувати деякі інші факти. Постійне попереднє називається причиною, незмінне наступне – наслідком»⁶. Аналогічною є концепція В. Гамільтона, який уважав, що причинність є спостереженням про те, що «певний феномен виявляється наступним за іншим певним феноменом та на цьому ґрутується узагальнення про те, що означені феномени є один для одного причинами та наслідками»⁷. Дж. Г. Льюїс узагалі вбачав у причинності лише безумовне передування⁸. Аскетизм у формулюваннях часової ознаки характерний і для дослідників ХХ ст. Так, на думку кантіанця та відомого логіка В. Ф. Асмуса «причина передує в часі, а наслідок плине в часі за своєю причиною»⁹. В авторитетному серед юристів підручнику

¹ Юм Д. Трактат про людську природу. — С. 182.

² Він же. Сочинения : в 2 т. — М. : Мысль, 1965. — Т. 2. — С. 65.

³ Гершель Дж. Ф. У. Философия естествознания / Дж. Ф. У. Гершель. — М. : Либроком, 2011. — С. 148–149.

⁴ Born M. Natural philosophy of cause and chance / M. Born. — Oxford : Clarendon press, 1949. — P. 9.

⁵ Кант И. Сочинения : в 6 т. / И. Кант. — М. : Мысль, 1964. — Т. 3. — С. 269.

⁶ Милль Дж. Ст. Система логики силлогистической и индуктивной / Дж. Ст. Милль. — М. : ЛЕНАНД, 2011. — С. 267.

⁷ Hamilton W. Lectures on metaphysics and logic. / W. Hamilton. — Boston: Gould and Lincoln, 1859. — Vol. I. — P. 544.

⁸ Див.: Lewes G. H. Aristotle: a chapter from the history of science / G. H. Lewes. — London: Smith, Elder and co., 1864. — P. 90.

⁹ Асмус В. Ф. Логика / В. Ф. Асмус. — М. : ОГИЗ, 1947. — С. 262.

«Логіка» М. С. Строгович пише, що «причина явища завжди передує цьому явищу. Тому, коли ми маємо якийсь явище та шукаємо його причину, ми повинні шукати причину серед тих явищ, які передували цьому явищу. Подальше явище причинною даного явища бути не може. Таким чином, причина завжди передує наслідку»¹. Одночасне існування причини та наслідку, на думку Ю. О. Петрова, суперечить власне самому знанню про причинність, яке з необхідністю передбачає різночасність причини та наслідку². Подібно до цього висловлюється й О. М. Плотников, за яким «однією з властивостей причинно-наслідкового зв'язку є знаходження причини та наслідку між собою в суворій часовій залежності. У часі причина завжди передує наслідку, наслідок у часі завжди настає після своєї причини»³. Зазначені чотири визначення сформульовані як аксіоми, тому мало повідомляють про зміст передування та слідування. Дещо іншим шляхом пішов В. П. Тугаринов, який відносив до ознак причинної залежності те, що причина завжди передує наслідку, і розглядав причинність як часову залежність. З причинною залежністю контрастує менш глибока, функціональна залежність, яка не використовує часову ознаку, та, через це, не вказує на причину, а лише на зміну взаємопов'язаних рівноправних величин⁴. Отже, за В. П. Тугариновим симетрична функціональна залежність у цьому сенсі протиставляється асиметричній причинності.

Дж. Рікабі, характеризуючи різні види причинності, аналізовані у творах Ф. Аквінського, зазначав таке: «необхідно прямо сказати, що причини, які впроваджуються від потенціальності до дії, мають розглядатись як такі, що тягнуть за собою наслідок *in fieri* (лат. – у процесі утворення) та *in facto esse* (лат. – у фактичному існуванні)»⁵. Ця концепція підтримує причинно-наслідкову асиметрію та вбачається доволі цікавою, оскільки ілюструє, насамперед, зв'язок між відомими (тобто такими, що раніше спостерігалися) причинами та наслідками. Дійсно, про те, що наслідок зараз знаходиться або в процесі утворення, або в остаточному стані можна сказати лише в тому разі, якщо з попереднього досвіду відомо, яким має бути остаточний результат взаємодії компонентів причини. Крім цього, наслідок у процесі утворення опосередковує подію-причину з наслідком у фактичному існуванні. Про це Дж. Рікабі зазначав, що «причинність одночасна зі своїм наслідком, не обов'язково з усім результатом, який також іменується наслідком, причому і результат, і наслідок є одним і тим самим, хоча й у різних аспектах»⁶. До-

¹ Строгович М. С. Логика / М. С. Строгович. — М. : Госполитиздат, 1949. — С. 294.

² Див.: Петров Ю. А. Логическая функция категорий диалектики / Ю. А. Петров. — М. : Высш. шк., 1972. — С. 49.

³ Плотников А. М. Индуктивные методы установления причинной связи явлений // Формальная логика / А. М. Плотников ; под ред. И. Я. Чупахина, И. Н. Бродского. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. — С. 179–180.

⁴ Див.: Тугаринов В. П. Избранные философские труды / В. П. Тугаринов. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. — С. 142–143.

⁵ Rickaby J. General Metaphysics / J. Rickaby. — London : Longmans, Green and Co., 1921. — С. 331.

⁶ Там само. — С. 333–334.

датково цю позицію роз'яснює думка І. Канта «більшість діючих причин у природі існує одночасно зі своїми наслідками, і часова їх послідовність викликана лише тим, що причина не може здійснити всього свого наслідку в одну мить»¹. Отже, причина та наслідок у процесі утворення одночасні в тому сенсі, що причина ще не закінчила свою дію, а наслідок ще остаточно не сформувався, однак зрозуміло, що наслідок у процесі формування й завершений наслідок розрізняються і кількісно, і якісно. Схожу думку висловлює сучасний дослідник проблеми часу Р. Тайхманн, за яким «те, що робить А більш раннім за В є можливість А впливати на В, або, інакше кажучи, А робить більш раннім за В той факт, що А є одночасним з деякою подією, яка має можливість впливати на В. ... неможливість існування події як (у цілому) до, так і (у цілому) після іншої, є, умовно кажучи, неможливістю для події бути здатною впливати на іншу подію, так і сприймати вплив від цієї іншої події»².

Близько до теорії, викладеної Дж. Рікабі, межує ідея, відбита у вислові *cessante causa cessat effectus* (лат. – зі зникненням причини зникає й наслідок). Для цієї причинної конструкції теж характерна часова асиметрія, спочатку відбувається припинення причинного впливу, потім припинення прояву наслідку, але не навпаки. Припинення наслідку при припиненні причини не означає зникнення вже існуючого результату (змін, що сталися). Ідеться лише про припинення подальшого заподіяння.

Причина та наслідок є одночасними. Не всі філософи згодні зі слідуванням наслідку за причиною. Й. Г. Фіхте послідовно наголошував на тому, що «події світу пов'язані одна з одною як причини та наслідки ... наслідки є абсолютно одночасні з причинами ... між причиною та наслідком немає ніякої послідовності»³. Аналогічні пропозиції наводились О. І. Введенським, який уважав звичкою називати наслідок терміном «наступне явище», причину – «попереднє явище», а виникнення наслідку разом із причиною – «слідування» та, на цій основі, пропонував відмовитися від використання таких термінів. Як прикладів наводилися фізичні досліди щодо начебто одночасності нагрівання металу і його розширення або стискання газу та підвищення його пружності⁴. Думки про одночасність взаємодії або моментальність розповсюдження імпульсу зустрічаються й у літературі 2-ї пол. ХХ ст. Фізичні приклади одночасності дії причини та існування наслідку наводить Д. Гаскін (світіння бруска металу при досягненні певної температури, відхилення стрілки вольметра при зміні положення ручки реостату тощо)⁵. А. І. Уйомов уважав, що «причина-поштовх одночасна наслідку –

¹ Кант І. Указ. праця. — Т. 3. — С. 268–269.

² Teichmann R. The Concept of Time / R. Teichmann. — New York : St. Martin's Press, 1995. — P. 133.

³ Fichte J. G. Foundations of Transcendental Philosophy / J. G. Fichte. — Ithaca : Cornell university press, 1992. — P. 368.

⁴ Див.: Введенский А. И. Логика как часть теории познания / А. И. Введенский. — Пг. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1917. — С. 242.

⁵ Див.: Gasking D. Causation and recipes / D. Gasking // Mind, New series. — Oxford University Press, 1955. — Vol. 64, Is. 256. — P. 479–480.

початку руху. Цю одночасність можна ілюструвати на прикладі тіл, що спільно рухаються. У такому русі залишення місця одним тілом супроводжується одночасним зайняттям цього місця іншим тілом¹. Зрозуміло, що застосування ідеї одночасності причини й наслідку до всіх подій фізичного світу призводить до того, що всі події – колишні, теперішні й майбутні – повинні відбуватися в один і той самий момент та через це поняття часу взагалі втрачає сенс. Разом із цим повністю відкидати ідею одночасності, але щодо *дії* причини та прояву *частини* наслідку неможна, оскільки за деякими фізичними явищами причина й наслідок при дотриманні певних умов створюють *враження* одночасності прояву, виникнення якого потребує свого роз'яснення.

Як підсумок огляду концепцій, за якими причина та наслідок є одночасними, необхідно погодитися з точкою зору Г. Рейхенбаха, який, ґрунтуючись на неможливості розповсюдження сигналу зі швидкістю, більшою швидкість світла, доводить, що «дві одночасні події розташовані таким чином, що причинний ланцюг не може бути протягнутий від однієї до другої в будь-якому напрямі. Події, що відбуваються в даний момент часу в якій-небудь далекій країні, не можуть більше відчувати вплив з нашої сторони, навіть за допомогою радіосигналів. І навпаки, вони не можуть чинити який-небудь вплив на те, що відбувається тут у дану мить. Одночасність означає виключення причинних зв'язків»². Як убачається, Г. Рейхенбах говорить про події, одночасні в сенсі певного моменту. Однак свого причинного пояснення потребують і події, одночасні в тому сенсі, що виникають, розвиваються й припиняються в проміжках часу, які частково або повністю збігаються.

Криміналістичний підхід до ознаки часу причинно-наслідкового зв'язку. З урахуванням наявних криміналістичних досліджень питань часу³ та причинності⁴, опрацювання ознаки часу причинно-наслідкового зв'язку є новим

¹ Уемов А. И. О временном соотношении между причиной и действием / А. И. Уемов // Учен. зап. — Иваново : Изд-во Иван. гос. пед. ин-та, 1960. — Т. XXV, вып. I. — С. 31.

² Рейхенбах Г. Философия пространства и времени / Г. Рейхенбах. — М. : Прогресс, 1985. — С. 166.

³ Див., напр.: Мешков В. М. Криминалистическое учение о временных связях и отношениях при расследовании преступлений : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Мешков Владимир Михайлович. — М., 1995. — 382 с.; Гусельникова Л. А. Теория и практика использования криминалистической теории о временных связях и отношениях при расследовании корыстно-насильственных преступлений : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Л. А. Гусельникова. — Калининград, 2009. — 18 с.

⁴ Див., напр.: Соколовский З. М. Проблема использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний при установлении причинной связи явлений : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук : спец. 715 «Уголовное право и уголовный процесс»; 717 «Криминалистика» / З. М. Соколовский. — Харьков, 1968. — 28 с.; Жирютин В. И. Криминалистические методы установления причинности при расследовании преступных нарушений правил безопасности труда : авто-

напрямом у криміналістиці. Пропонований підхід використовує такі основні положення: по-перше, відповідну асиметрію відношення події-причини та події-наслідку, тобто спочатку відбувається причина, а за нею – наслідок. По-друге, упроваджується інтервал спричинення, оскільки, як причинний комплекс, так і наслідок у вигляді слідів потребують часу для, відповідно, взаємодії та утворення. По-третє, при застосуванні ознаки часу має бути обрано масштаб, тобто причина й наслідок мають належати рівням причинності з однаковим ступенем загальності.

Графічна форма структури розглядуваного підходу зображена на рисунку, а застосування означених положень убачається доцільним розібрати на практичному прикладі фабули з вироку суду: «З. знаходився в положенні стоячи, обличчям до Ю., дівставши з-під ремня заздалегідь заготовлений для вчинення злочину пістолет ТТ зі спорядженими набоями, умисно, з метою вбивства, спрямувавши дуло пістолета в напрямку Ю., та знаходячись на відстані близько одного метра від потерпілого, здійснив один постріл з пістолета в область живота Ю. Таким чином, З. спричинив Ю. тілесні ушкодження у вигляді проникаючого вогнепального поранення живота, яке відповідно до висновку судово-медичної експертизи відноситься до тяжких тілесних ушкоджень, як небезпечних для життя в момент спричинення та знаходиться в причинному зв'язку з настанням смерті Ю., який помер під час транспортування до лікарні»¹. У пропонованій фабулі судом висвітлено наявний ланцюг спричинення. На першій ланці відбувалося спричинення певного тілесного ушкодження Ю., яке тривало від пострілу до моменту зупинки кулі в організмі потерпілого, а на другій ланці відбулося спричинення смерті Ю., яке тривало від нанесення тілесних ушкоджень до загибелі потерпілого, тому обидві ланки мають як свої окремі, так і спільний інтервал спричинення. Хоча часовий масштаб означеного ланцюга обрано судом насамперед із кримінально-правовою метою, проте зазначений рівень спільності подій цікавить і криміналістів на основі власного наукового предмета дослідження, так, наприклад, буде причинно пояснений не просто постріл, а те, як і що в результаті пострілу сформувалось. Розподілимо з ілюстративною метою серед блоків, наданих на рисунку, важливі для слідоутворення криміналістичні об'єкти та процеси причинної взаємодії, що впливають зі змісту лише першої причинної ланки фабули.

реф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судоустройство; прокурорский надзор; криминалистика» / В. И. Жирютин. — М., 1979. — 18 с.; *Медведева С. Н.* Криминалистические проблемы причинности в раскрытии и расследовании преступлений против жизни и здоровья : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Медведева Светлана Николаевна. — Краснодар, 2005. — 195 с.; *Холина Е. А.* Криминалистическая характеристика причинно-следственных связей при производстве судебных экспертиз : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Холина Елена Александровна. — Люберцы, 2011. — 230 с.

¹ Вирок Монастирищенського районного суду Черкаської області в судовій справі № 1-136/12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35294693>.

До блоку «Компоненти події-причини у взаємодії» включені, за інших рівних умов: пістолет ТТ; патрон; стрілець; жертва; взаємне розташування стрільця й жертви, дистанція та напрямок пострілу. Означені компоненти у цьому випадку вступають у взаємодію як єдиний причинний комплекс, однак, у разі потреби, можуть бути масштабовані й розділені на більш докладні причинні комплекси.

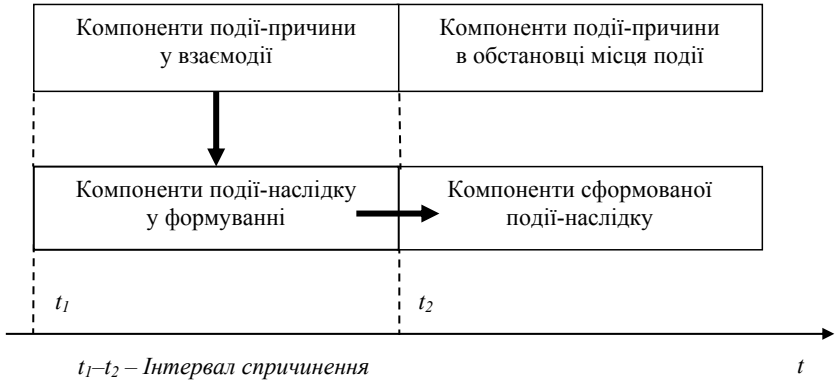

Рисунок. Часове співвідношення події-причини та події-наслідку

Стрілка між блоками «Компоненти події-причини у взаємодії» та «Компоненти події-наслідку у формуванні» становить предметну сферу криміналістики з вивчення закономірностей механізму формування слідів, а саме відповідні загальні та спеціальні положення судової балістики й дактилоскопії, а також деякі аспекти судової медицини.

Блок «Компоненти події-наслідку у формуванні» складається з безпосередніх процедур утворення результатів різноманітних причинних процесів, що супроводжують постріл, а саме: потожирова речовина з пальців рук переходить на частини пістолета та відбиває малюнок папілярних ліній; залишаються компоненти порохових газів на руках стрільця; осаджується нагар у пістолеті; прокреслюються траси від полів і граней нарізів каналу ствола у вигляді мікрорельєфа на ведучій частині кулі; зминається метал на капсулі гільзи та утворюється мікрорельєф відбитка від бійка ударника; утворюється отвір у тілі жертви, послідовно травмуються органи жертви при русі кулі в тілі під час утворення ранового каналу певної конфігурації, здійснюється остаточне розташування кулі в тілі. Кожен із зазначених причинних процесів має власний інтервал спрочинення, що може бути масштабований і детальніше досліджений на відповідних рівнях причинності, однак, як ціле причинні процеси події-наслідку у формуванні обмежені часовим інтервалом спрочинення t_1-t_2 .

Стрілка між блоками «Компоненти події-наслідку у формуванні» та «Компоненти сформованої події-наслідку» являє предметну сферу криміналістики з вивчення причинних закономірностей існування типових комп-

лексів слідів, у цьому випадку – типових слідів застосування вогнепальної зброї (наслідки пострілу в живу особу з дистанції 1 м, балістичні об'єкти на місці події, результати пострілу на стрільцеві, дактилоскопічний комплекс тощо).

Блок «Компоненти сформованої події-наслідку» являє собою утворені результати причинної взаємодії компонентів причинного комплексу, що відбулась у блоці «Компоненти події-причини у взаємодії», а саме: сліди порохових газів на руках стрільця; нагар у пістолеті; сліди пальців рук на пістолеті; сліди полів нарізів на кулі; сліди на капсулі; діаметр кульового отвору у тілі жертви; характер металізації на шкірі жертви. Елементи блоку «Компоненти сформованої події-наслідку» необхідно відрізнити від складових блоку «Компоненти події-причини у обстановці місця події»¹.

Перехід від блоку «Компоненти події-причини у взаємодії» через блок «Компоненти події-наслідку у формуванні» до блоку «Компоненти сформованої події-наслідку» відбувається відповідно до напрямку t часової шкали. Інтервал спричинення t_1-t_2 триває від t_1 , часу початку взаємодії компонентів події-причини, до t_2 , – часу завершення взаємодії компонентів події-причини. Упродовж періоду t_1-t_2 відбуваються численні взаємодії між елементами причинного комплексу події-причини, а елементи події-наслідку ще не є остаточно сформованими. У разі першої причинної ланки розглядуваної фабули цей інтервал охоплює час від дій з прицілювання та натискання на спусковий гачок до зупинки кулі в тілі потерпілого. У момент t_2 , із завершенням причинних взаємодій між елементами причинного комплексу події-причини, починає існувати сформована подія-наслідок.

Таким чином, обстоюваний підхід до часової ознаки причинно-наслідкового зв'язку в криміналістиці складається з таких елементів: 1) асиметрії слідування події-причини та події-наслідку, саме причина передує наслідку, а не інакше; 2) причинний комплекс події-причини виконується в рамках інтервалу спричинення, а наслідок потребує часу для утворення; 3) часовий масштаб причини й наслідку має збігатися за ступенем загальності. Як перспективу подальших досліджень часової ознаки причинно-наслідкового зв'язку в криміналістиці можна вказати впровадження сучасних теорій часу до встановлення атрибуту часу конкретних подій-причин і подій-наслідків, а також формулювання засад протидії помилкам при визначенні часового слідування в причинності.

ВРЕМЕННОЙ ПРИЗНАК ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННОЙ СВЯЗИ В КРИМИНАЛИСТИКЕ

Великанов С. В.

Рассмотрен вопрос временного признака причинно-следственной связи в криминалистике. Изучена проблематика асимметрии направления времени и причин-

¹ Докладніше про це див.: Великанов С. В. Причинная дифференциация материальной обстановки на месте происшествия // Криминалистические чтения памяти проф. Г. И. Грамовича : материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 21 дек. 2012 г. — Минск : Акад. МВД Респ. Беларусь, 2012. — С. 350–360.

ности, предложены подходы к выяснению последовательности и одновременности события-причины и события-следствия в криминалистике.

Ключевые слова: асимметрия причинно-следственной связи, асимметрия временного отношения, последовательность события-причины и события-следствия, временной признак причинно-следственной связи.

TEMPORAL SIGN OF CAUSE AND EFFECT RELATIONSHIP IN CRIMINALISTICS

Velikanov S. V.

The paper deals with the temporary sign whose study in criminalistics and other branches of knowledge is an important element of establishing causal relationship between the events. Logic and philosophical foundations as a sequence and simultaneity of the cause and effect are studied. Herewith, it's taken into account that the asymmetrical arrangement of the cause which is chronologically before the consequence, is based on the everyday perception of time by which the time movement occurs in one direction, from the past through the present to the future and the time flow coincides with the passage of causality. The correlation between the above indicated provisions to the legal notions on causality is substantiated. Just as in the Civil Law a particular legal fact precedes the emergence of the legal consequences in the formation of legal relationship, and as in the Criminal Law an act is located before the criminal consequences for the crimes with the material composition, in criminalistics it's considered that the traces of a crime are formed as a result of the foregoing mechanical, thermal, chemical, biological, et al. interactions. The paper proposes a criminalistic approach to the temporary sign of the cause and effect relationship consisting of the following elements: 1) the asymmetry of following of event-cause and event-consequence, the cause precedes the effect, and not otherwise; 2) a causal complex of event-cause is performed within the range of causing, and the consequence requires time for the formation; 3) the time scale of cause and effect should coincide in the degree of generality. The form of the considered approach is presented graphically, and application of the outlined approach provisions is discussed on a practical example of the court sentence plot.

Keywords: asymmetry of the cause and effect relationship, asymmetry of the temporary relationship, the sequence of the event-cause and event-consequence, temporary sign of the cause and effect relationship.

УДК 343.98

В. А. Фастовець, співробітник Служби безпеки України, кандидат юридичних наук

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО ОТРИМАННЯ ПОКАЗАНЬ ВІД ОБІЗНАНИХ ОСІБ

Досліджено окремі питання щодо отримання показань від обізнаних осіб (носіїв спеціальних знань) у кримінальному провадженні. Виявлено недоліки правозастосовної діяльності щодо процесуального оформлення таких показань, які суперечать вимогам чинного кримінального процесуального

законодавства. Надано власні пропозиції стосовно внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: Кримінальний процесуальний кодекс України, допит, експерт, спеціаліст, обізнаний свідок, обізнана особа.

Серед недоліків Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. як практичні співробітники, так і науковці досить часто виокремлювали приділення недостатньої уваги правовій регламентації особливостей використання спеціальних знань у кримінальному процесі. Водночас, незважаючи на прогресивний характер прийнятого у 2012 р. Кримінального процесуального кодексу України¹ (КПК України), цим нормативно-правовим актом зазначені питання також не були вирішені. Це стосується насамперед деяких моментів процесуального оформлення відомостей, отриманих на стадії досудового розслідування або судового розгляду від експерта або спеціаліста, які залучалися до участі в слідчих (розшукових) або інших процесуальних діях, а також від обізнаних осіб (носіїв спеціальних знань), які попередньо не залучалися до кримінального провадження.

Аналіз правозастосовної практики свідчить про відсутність єдиного підходу до розгляду зазначених питань. Так, значна частина практичних працівників органів досудового розслідування оформлює факт отримання таких відомостей шляхом допиту носіїв спеціальних знань як спеціалістів. Інші вважають, що допит таких суб'єктів саме як свідків більшою мірою відповідатиме чинному кримінальному процесуальному законодавству. Слід зазначити, що вказані обставини не сприяють єдиній правозастосовній діяльності та в окремих випадках можуть не узгоджуватися з нормами чинного законодавства. Про складність цієї ситуації свідчить і наявність полярних думок та відсутність єдиної позиції з цього приводу також і серед науковців.

Питанням використання спеціальних знань у кримінальному процесі приділено чимало уваги з боку вітчизняних науковців, зокрема О. О. Бондаренка, А. Ф. Волобуєва, І. В. Пирога, В. Д. Понікарова, В. М. Реваки, В. В. Семенова та ін. Зазначена тематика також знайшла своє відображення в наукових працях таких учених, як Г. І. Грамович, А. В. Дулов, Ю. О. Калінкін, В. М. Махов, О. В. Селіна, І. М. Сорокотягін, І. Я. Фойницький. Однак цими дослідниками не досягнуто спільної точки зору щодо особливостей отримання показань від обізнаних осіб. Крім того, їх висновки зроблені без урахування реформованого вітчизняного кримінального процесуального законодавства.

Отже, метою статті є аналіз норм чинного КПК України, виявлення недоліків правової регламентації порядку отримання показань від носіїв спеціальних знань, а також формулювання власних пропозицій щодо вирішення виявлених проблемних питань.

Безумовно, важливість участі обізнаних осіб у рамках кримінального провадження складно переоцінити. Зокрема, експерт проводить дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України. — К. : Центр учбов. л-ри, 2012. — 254 с.

кримінального правопорушення, й дає висновок із питань, які виникають під час кримінального провадження та стосуються сфери його знань. Особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів, може залучатися в кримінальному провадженні як спеціаліст із метою надання консультацій під час досудового розслідування чи судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок, або з метою надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо).

У процесі залучення цих суб'єктів вони нерідко повідомляють відомості стосовно окремих обставин, що мають значення для кримінального провадження. Як правило, ці відомості являють собою позицію (думку, бачення) носіїв спеціальних знань з приводу певних об'єктів, явищ і процесів та можуть бути використані слідчим або суддею як для вирішення питань організаційного (наприклад, щодо визначення переліку документів, необхідних для проведення ревізії або порядку відібрання зразків для проведення експертного дослідження тощо), так і тактичного характеру (наприклад, визначення черговості проведення слідчих (розшукових) дій, оцінювання обґрунтованості висновків експерта або показань учасників кримінального провадження тощо).

Водночас досить часто виникає необхідність використання таких відомостей носіїв спеціальних знань у процесі доказування. Зазначене є взаємопов'язаним з питанням «уведення» слідчим або суддею таких відомостей до кримінального процесу, тобто – з процедурою їх процесуального оформлення.

Як уже згадувалося серед учених не склалося єдиної позиції щодо можливості проведення допиту осіб, які володіють спеціальними знаннями. Зокрема, такі вітчизняні дослідники як В. В. Семенов, О. О. Бондаренко¹ визнають можливість і доцільність проведення допиту обізнаних осіб. Поділяють цю позицію й чимало інших науковців, а саме: Г. І. Грамович, А. В. Дулов, Ю. О. Калінкін, І. М. Сорокотягін, І. Я. Фойницький.

Водночас, незважаючи на визнання переважною більшістю вчених можливості проведення допиту обізнаних осіб, серед них також не склалося єдиної думки щодо визначення процесуальної форми його проведення. Зокрема, такі вітчизняні вчені, як А. Ф. Волобуєв, В. Д. Понікаров, В. М. Ревака вважають, що допит ревізорів, спеціалістів та інших обізнаних осіб має проводитися за правилами допиту свідків². Не погоджується з ними О. В. Се-

¹ Див: *Семенов В. В.* Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Семенов. — К., 2006. — С. 144; *Бондаренко О. О.* Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Бондаренко. — Х., 2004. — С. 164.

² Див: *Волобуєв А. Ф.* Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. — Х. : Вид-во Ун-ту внутрішніх справ, 2000. — С. 250; *Судебно-бухгалтерская экспертиза : учеб. пособие / [В. Д. Поникаров, И. В. Ялдин, М. В. Стаматина и др.] ; под ред. В. Д. Поникарова.* — Харьков : Арсис, 2002. —

ліна, яка серед форм допиту обізнаних осіб виокремлює допит експерта, спеціаліста-консультанта та обізнаного свідка¹.

На відміну від наведених точок зору В. Д. Арсеньєв, В. Г. Заблоцкий і П. Репешко стверджують, що обізнані особи не можуть бути допитані взагалі, оскільки думки цих осіб відносно як сприйнятих, так і безпосередньо не сприйнятих ними фактів не можуть бути змістом показань свідків².

Досить слушною, на наш погляд, є позиція В. М. Махова, який указує на неприпустимість проведення допиту обізнаних осіб без належної регламентації цієї процедури в законі. Він зазначає, що можливість допиту таких осіб насамперед можна обґрунтувати достатньо об'ємним тлумаченням положення, згідно з яким як свідок може бути викликана будь-яка особа, про яку є дані, що їй відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження. Але, як справедливо стверджує вчений, така аргументація не враховує, що свідок є очевидцем фактів, які стосуються безпосередньо справи, а отже, така особа є незамінною. Водночас така вимога не поширюється на експерта або спеціаліста, оскільки ними може бути будь-яка особа, обізнана в певній галузі спеціальних знань³.

На нашу думку, при визначенні форм і способів фіксації відомостей, наданих носіями спеціальних знань, слід виходити насамперед з положень чинного КПК України.

Зокрема, що стосується експертів, залучених до кримінального провадження, то позиція вітчизняного законодавця з цього приводу є визначеною. Так, відповідно до ст. 69 КПК України експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи та якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, і дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження та стосуються сфери її знань. Також до обов'язків експерта з-поміж інших належить обов'язок прибути до слідчого, прокурора, суду й дати відповіді на запитання під час допиту. Цей обов'язок експерта деталізований у ст. 12 Закону України «Про судову експертизу», відповідно до якої судовий експерт зобов'язаний на вимогу особи або органу, які залучили експерта, судді, суду дати роз'яснення щодо даного ним

С. 99–100; *Ревака В. М.* Залучення фахівців до участі у кримінальному судочинстві / В. М. Ревака // Вісн. прокуратури. — 2003. — № 8. — С. 65–68.

¹ Див: *Селина Е. В.* Доказывание с использованием специальных познаний по уголовным делам / Е. В. Селина. — М. : Юрлитинформ, 2003. — С. 82.

² Див: *Арсеньев В. Д.* Использование специальных познаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсеньев, В. Г. Заблоцкий. — Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1986. — С. 74; *Репешко П.* Участь специалиста в судовому розгляді кримінальної справи / П. Репешко // Право України. — 1999. — № 9. — С. 78–82.

³ Див: *Махов В. Н.* Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : монография / В. Н. Махов. — М. : Изд-во РУДН, 2000. — С. 260–268.

висновку; а також у ст. 356 КПК України, згідно з якою за клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за власною ініціативою суд має право викликати експерта для допиту для роз'яснення висновку. Експерту можуть бути поставлені запитання щодо наявності в нього спеціальних знань і кваліфікації з досліджуваних питань (освіти, стажу роботи, наукового ступеня тощо), пов'язаних із предметом експертизи; використаних методик та теоретичних розробок; достатності відомостей, на підставі яких готувався висновок; наукового обґрунтування й методів, за допомогою яких експерт дійшов висновку; придатності та правильності застосування принципів і методів дослідження до фактів кримінального провадження; інші запитання, що стосуються достовірності висновку.

Отже, можна зробити висновок, що відповідно до чинного законодавства показання експерта мають стосуватися тільки зробленого ним раніше експертного висновку. Надання таких показань має відбуватися під час його допиту як експерта. Водночас, з урахуванням того, що будь-який експерт апіорі є спеціалістом, на нашу думку, недоцільно обмежувати надання ним показань виключно роз'ясненням зробленого експертного висновку. У КПК України доцільно закріпити положення щодо можливості висловлення експертом у межах компетенції своєї позиції стосовно обставин, що мають значення для кримінального провадження та встановлення яких потребує застосування спеціальних знань.

Під час здійснення досудового розслідування може виникнути необхідність в отриманні додаткових відомостей від носіїв спеціальних знань, залучених до участі в проведенні процесуальних дій як спеціалістів. Ці відомості можуть бути необхідні як для вирішення організаційних питань (наприклад, щодо визначення переліку документів, необхідних для проведення ревізії або порядку відібрання зразків для проведення експертного дослідження тощо), так і тактичних питань (наприклад, визначення черговості проведення слідчих (розшукових) дій, оцінювання висновків експерта або показань учасників кримінального провадження тощо).

Водночас нерідко виникає необхідність у процесуальному оформленні таких відомостей, зокрема щодо особливостей надання спеціалістом технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо).

Слідчі в подібних випадках досить часто допитують таких носіїв спеціальних знань як спеціалістів, без урахування позиції вітчизняного законодавця, котра стосовно цього є незмінною багато років. Так, відповідно до ст. 65 Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. фактичні дані, що були доказами в кримінальній справі, установлювалися серед іншого показаннями свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого. Разом із тим згідно зі ст. 95 КПК України 2012 р. показаннями є відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження.

Отже, коли порівнювати зазначені положення між собою, то можна побачити, що перелік учасників кримінального провадження, які мають право давати показання, за чинним КПК України, було розширено за рахунок таких носіїв спеціальних знань, як експерти. Проте ні в Кримінально-процесуальному кодексі України 1960 р., ні в чинному КПК України законодавець не передбачив серед суб'єктів надання показань спеціалістів.

У ст. 95 КПК України зазначено, що висновок або думка особи, яка дає показання, можуть визнаватися судом доказом, лише коли такий висновок або думка корисні для ясного розуміння показань (їх частини) і ґрунтуються на спеціальних знаннях у розумінні ст. 101 цього Кодексу. Аналіз змісту цих статей КПК України дає підстави зробити висновок, що вони також поширюються виключно на експертів.

На нашу думку, наведені положення КПК України не повною мірою відповідають вимогам сьогодення, адже спеціалісту, так само, як і згаданим іншим учасникам кримінального провадження, також можуть бути відомі обставини, що мають значення для кримінального провадження. Ураховуючи викладене, статті 71 та 95 КПК України потребують унесення змін.

Аналіз положень чинного КПК України дозволяє встановити, що поряд з терміном «показання» законодавець використовує термін «пояснення». Так, відповідно до п. 6 ч. 3 ст. 69 КПК України експерт має право одержати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи та викликом для надання пояснень чи показань, у разі, якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, яка залучена як експерт. Що стосується спеціаліста, то згідно з ч. 3 ст. 71 КПК України сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги.

Слід зауважити, що на відміну від терміна «показання», законодавець не надав визначення терміна «пояснення». Можливість проведення цієї процесуальної дії в загальних рисах передбачена ст. 95 КПК України, відповідно до якої пояснення може одержувати від учасників кримінального провадження за їх згодою навіть представник сторони захисту. Аналіз вітчизняного кримінального процесуального законодавства дає підстави зробити висновок, що за своїм змістом пояснення є досить схожими з показаннями, однак на відміну від останніх не є джерелом доказів. З огляду на викладене отримання пояснень від учасників кримінального провадження, зокрема від носіїв спеціальних знань, майже не використовується на практиці стороною обвинувачення або судом.

Крім того, відповідно до ст. 71 КПК України спеціаліст може надавати консультації з питань, які потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Як свідчить практика, подібні консультації спеціалістів надаються на стадії підготовки до слідчих (розшукових) дій та є засобами підвищення їх ефективності. При цьому законодавцем також не визначено як зміст терміна «консультації», так і порядок процесуального оформлення їх надання та шляхи подальшого використання в кримінальному процесі. Водночас аналіз

положень чинного КПК України дозволяє зробити висновок, що такі консультації спеціалістів, як і пояснення, також не є джерелами доказів.

Деякі слідчі намагаються «обійти» виокремлені нами недоліки чинного кримінального процесуального законодавства шляхом оформлення наданих спеціалістами показань (у тому числі їх власні міркування та судження стосовно певних обставин кримінального провадження) у вигляді повідомлень, зауважень, доповнень, а також додатків до протоколів слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій (крім допиту), учасниками яких вони були. На нашу думку, такий підхід не суперечить чинному КПК України та може мати місце, принаймні до моменту вирішення зазначених проблем на законодавчому рівні. Адже оформлені таким чином відомості сприйматимуться судом не як показання, а як частина змісту протоколів процесуальних дій, які згідно зі ст. 99 КПК України є документами, а отже – джерелом доказів.

Однак для слідчих залишається актуальним визначення шляхів отримання відомостей від носіїв спеціальних знань, які раніше не брали участі в кримінальному провадженні ні як експерти, ні як спеціалісти, з метою подальшого використання наданих ними відомостей у процесі доказування. Вирішення цієї ситуації на думку багатьох учених убачається в законодавчому закріпленні можливості допиту таких осіб, як обізнаних свідків¹.

Проте, на нашу думку, виокремлення нової категорії свідків не є доцільними ні з етимологічної, ні з процесуальної точок зору. Так, відповідно до ст. 65 чинного КПК України, свідком є фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань. У свою чергу обставини, що підлягають доказуванню, зазначені в ст. 91 КПК України, та вони не є тотожними відомостям спеціального характеру, що мають значення для кримінального провадження, якими володіють обізнані особи. Крім того, визначення такої категорії учасників кримінального провадження, як «обізнані свідки», може створити хибне уявлення їх ролі в кримінальному процесі, адже вони не є (та й не можуть бути) свідками навіть у розширеному тлумаченні цього терміна.

Уважаємо за доцільне доповнення чинного КПК України положенням щодо можливості отримання показань від обізнаних осіб. До останніх належатимуть будь-які особи, які володіють науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями чи навичками застосування технічних або інших засобів та залучаються до кримінального провадження як експерти чи спеціалісти, або з приводу обставин, що мають значення для кримінального провадження, установлення яких потребує застосування спеціальних знань.

Підсумовуючи наведене, можна зробити такі висновки:

1. З метою законодавчого закріплення права спеціаліста давати показання викласти ч. 1 ст. 95 КПК України в такій редакції: «Показання – це відо-

¹ Див.: Семенов В. В. Указ. праця. — С. 144; Стахівський С. М. Показання свідка як джерело доказів у кримінальному процесі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / С. М. Стахівський. — К., 1996. — С. 11.

мости, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом та іншими учасниками кримінального провадження щодо відомих їм обставин, що мають значення для цього кримінального провадження».

2. Відповідно в п. 2 ч. 5 ст. 71 КПК України після слова «пояснення» необхідно додати словосполучення «та показання».

3. Доповнити КПК України статтею:

«Стаття 227¹. Допит обізнаної особи

1. На вимогу особи або органу, які залучили експерта, судді, суду експерт зобов'язаний з'явитися та дати показання щодо роз'яснення зробленого ним експертного висновку.

2. На вимогу особи або органу, які залучили експерта, судді, суду спеціаліст зобов'язаний з'явитися та дати показання щодо особливостей своєї участі в проведенні процесуальної дії.

3. У разі необхідності з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, установлення яких потребує застосування спеціальних знань, як обізнані особи можуть бути допитані будь-які особи, які володіють науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями чи навичками застосування технічних або інших засобів. Отримані в такий спосіб показання можуть використовуватися в процесі доказування тільки в сукупності з іншими наявними доказами та самостійного доказового значення не мають».

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ, КАСАЮЩИЕСЯ ПОЛУЧЕНИЯ ПОКАЗАНИЙ ОТ СВЕДУЩИХ ЛИЦ

Фастовец В. А.

Исследованы некоторые вопросы, касающиеся получения показаний от сведущих лиц (носителей специальных знаний) в уголовном производстве. Выявлены недостатки правоприменительной деятельности в отношении процессуального оформления таких показаний, противоречащих требованиям действующего уголовного процессуального законодательства. Даны собственные предложения по внесению изменений в Уголовный процессуальный кодекс Украины.

Ключевые слова: Уголовный процессуальный кодекс Украины, допрос, эксперт, специалист, сведущий свидетель, сведущее лицо.

PROBLEMATIC ISSUES OF TAKING EVIDENCE FROM KNOWLEDGEABLE PERSONS

Fastovets V. A.

In paper attention is accented on the lacks of legal regulation of certain issues on the use of special knowledge in the domestic criminal trial. In particular, it concerns the features of using information provided by expert or specialist in the pre-trial investigation or during the judicial consideration, who were involved in the investigation (search) or other procedural actions, as well as by the carriers of special knowledge who previously

were not involved in the criminal proceeding. This information is used by an investigator or by a judge for the resolutions on the issues of organizational and tactical nature, but the necessity of using such information in the process of evidence arises quite often. The above is interrelated with the question of «introducing» such information to the criminal proceedings, that is, to the procedure of the procedural registration. The study of law enforcement practice, as well as the scientific papers of the experts on process, established no single approach to this issue. The paper analyzes the provisions of the Criminal Procedural Code of Ukraine, during which there are revealed a number of lacks, namely the restriction to give expert testimony exclusively on the report provided by him; exclusion of a specialist from the number of the subjects who can provide a testimony; absence of a clear regulation of giving evidence form by the carriers of special knowledge. The author substantiates the unreasonableness of introducing such a subject of the criminal proceeding as a «competent witness» and presents the arguments in favor of the supplement to the Criminal Procedural Code with the provision on the possibility of obtaining testimony from knowledgeable people. The author proposes appropriate changes to Criminal Procedure Code of Ukraine relative to extending the list of giving testimony subjects in the criminal proceedings.

Keywords: Criminal Procedural Code of Ukraine, questioning, expert, specialist, competent witness, knowledgeable person.

УДК 343.98

В. В. Колесніков, завідувач лабораторії
Харківського НДІСЕ, кандидат юри-
дичних наук, доцент

ОБСТАВИНИ, ЯКІ ПІДЛЯГАЮТЬ ДОКАЗУВАННЮ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОЖЕЖАМИ

Досліджено обставини, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні при розслідуванні злочинів, пов'язаних із пожежами. Зазначено, що до обставин, які характеризують подію пожежі як злочин, крім загальних (місце, час та ін.), необхідно віднести й такі дані: обстановку, яка передувала пожежі; обставини виникнення та розвитку пожежі; обстановку, що склалася після пожежі.

Ключові слова: обставини, які підлягають доказуванню; предмет доказування, кримінальне провадження, розслідування злочинів, злочини, пов'язані з пожежами.

Обставини, що підлягають доказуванню при розслідуванні злочинів, у структурі окремої криміналістичної методики мають велике значення. Знання предмета доказування дозволяє особі, яка проводить розслідування, швидко й правильно спланувати та цілеспрямовано провести досудове розслідування. Особливо важливим є знання таких обставин при розслідуванні злочинів, пов'язаних із пожежами, де об'єктом пізнання є певна поведінка людей, механізм якої супроводжується діями вогню.

Слід зазначити, що з моменту введення в криміналістичну методико розслідування окремих видів злочину такого її елемента, як криміналістична характеристика злочину, думки вчених щодо співвідношення та взаємозалежності між поняттями криміналістична характеристика й предмет доказування (обставини, що підлягають доказуванню) розділилися. Деякі автори вважають, що предмет доказування поглинається криміналістичною характеристикою або є його структурним елементом¹. Р. С. Белкін підходить до цього питання інакше, заявляючи більш категорично: «Одне з двох: або визнання необхідності криміналістичної характеристики злочину й тоді виключення переліку зазначених обставин із числа елементів конкретної методики, або заперечення такої необхідності й тоді збереження переліку; третього рішення, на нашу думку, не існує»².

Ми підтримуємо думку вчених, які вважають, що предмет доказування і криміналістична характеристика окремого виду злочину – поняття різнопланові. Не можна погодитися зі включенням до криміналістичної характеристики злочину обставин, які підлягають установленню, – пише Є. І. Макаренко, – оскільки останні характеризують не саме злочинне посгання, а процес його розслідування³. Можна уточнити – не процес, а мету розслідування, тому що розслідування по суті спрямоване на дослідження всіх обставин злочинної події, що відбулася.

На наш погляд, є справедливою думка І. Ф. Пантелєєва про те, що поняття предмета доказування належить до теорії судових доказів і відбиває необхідну сукупність суттєвих обставин, що підлягають установленню в цій кримінальній справі. Видова криміналістична характеристика злочинів є приналежністю криміналістичного аспекту вчення про злочин і являє собою сукупність криміналістично значущих відомостей про цю групу злочинів. Між ними існує зв'язок, аналогічний співвідношенню теорії доказів і вчення про злочин, але він у жодному разі не характеризується відношенням частки й цілого, а, тим більше, тотожністю. Предмет доказування не є елементом криміналістичної характеристики злочинів⁴, такої самої позиції дотримуються й інші автори⁵. Обставини, що підлягають доказуванню, є

¹ Див.: Криминалистика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юрист, 2001. — С. 491; *Возгрин И. А.* Криминалистические методики расследования преступлений / И. А. Возгрин // Курс криминалистики : в 3 т. Т. II. Криминалистическая методика: методика расследования преступлений против личности, общественной безопасности и общественного порядка / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 81.

² *Белкин Р. С.* Курс криминалистики : учеб. пособие для вузов / Р. С. Белкин. — 3-е изд., доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2001. — С. 746.

³ Див.: *Макаренко Е. И.* Особенности расследования квартирных краж, совершаемых группой лиц : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика» / Е. И. Макаренко. — М., 1985. — С. 17.

⁴ Див.: *Пантелеев И. Ф.* Криминалистическая характеристика преступлений // Криминалистика : учебник / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. — М. : Юрид. лит., 1984. — С. 369.

⁵ Див.: *Колесниченко А. Н.* Структура и содержание методики расследования отдельных видов преступлений / А. Н. Колесниченко // Сов. криминалистика. Мето-

необхідним елементом у структурі методики розслідування окремих категорій злочинів. Їх визначення надає розслідуванню цілеспрямованості, а їх встановлення дозволяє правильно оцінити події, забезпечує повноту та всебічність розслідування¹.

Кримінально-процесуальний закон наводить перелік обставин, що підлягають доказуванню, який є загальним для всіх категорій злочинів, у тому числі пов'язаних із пожежами. Перелік обставин, що підлягають доказуванню, визначений у ст. 91 КПК України, у якій указується, що в кримінальному провадженні підлягає доказуванню:

1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;

3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;

4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок учинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення;

7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру.

Зміст злочинів, пов'язаних із виникненням пожеж, має певні особливості, зумовлені специфікою цього різновиду злочинів. Зокрема, наявність самого факту пожежі та його шкідливих наслідків майже завжди очевидна,

дика расследования отдельных видов преступлений / [В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др.]; под ред. В. К. Лисиченко. — К. : Выща шк., 1988. — С. 15; Матусовський Г. А. Загальні положення криміналістичної методики розслідування злочинів / Г. А. Матусовський // Криміналістика: Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів : підручник для студ. юрид. вузів і ф-тів / за ред. В. Ю. Шепітька. — Х. : Право, 1998. — С 43; Порубов Н. И. Общие положения криминалистической методики / Н. И. Порубов // Курс криминалистики / И. С. Андреев, Г. И. Грамович, Н. И. Порубов ; под ред Н. И. Порубова. — Минск : Вышейш. шк., 2000. — С. 181; Тищенко В. В. Корыстно-насильственные преступления: криминалистический анализ : монография. — Одесса : Юрид. літ., 2002. — С. 210.

¹ Див.: Тищенко В. В. Указ. праця. — С. 210.

але пожежа може мати кримінальний характер, а може й не мати. Основним моментом, який указує на кримінальність пожежі, є причина її виникнення.

З юридичної точки зору пожежа – це неконтрольоване горіння поза спеціальним осередком, що виникло внаслідок протиправного, кримінально караного діяння особи, у результаті якого настали суспільно небезпечні наслідки. До таких наслідків належать: заподіяння фізичної шкоди життю й здоров'ю людей і/чи знищення або пошкодження майна.

Уявляється, що до обставин, які характеризують подію пожежі як злочин, крім зазначених у п. 1 ст. 91 КПК України (місце, час та ін.), необхідно віднести й такі дані, що характеризують: обстановку, яка передувала пожежі; обставини виникнення та розвитку пожежі; обстановку, що склалася після пожежі.

Обстановка, що передувала пожежі, повинна містити таку інформацію:

1. Про пожежно-технічну характеристику об'єкта, на якому сталася пожежа (вона повинна містити опис особливостей конструктивно-планувальних рішень об'єкта, зокрема ступінь вогнестійкості, його площа, поверховість, кількість і взаєморозташування приміщень, розміщення освітлювальної та силової електромережі, розташування газо- й водопроводів, систем вентиляції та кондиціонування повітря тощо). Ця інформація, як правило, має бути відображена в протоколі огляду місця події й додатках до нього.

2. Про наявність горючих речовин і матеріалів, які перебували на об'єкті пожежі та в зоні горіння, – ці обставини впливають на виникнення, швидкість і напрям поширення горіння, тому необхідно встановити місця розміщення, кількість, характер та стан таких речовин і матеріалів. Ця інформація може бути відбита в протоколі огляду й додатках до нього, з'ясована в процесі допитів осіб, які мають безпосереднє відношення до цього об'єкта, встановлена шляхом вивчення документації, що характеризує технологічний процес та інші особливості об'єкта.

3. Про особливості технологічного процесу на об'єкті – ці дані повинні характеризувати розміщення, характер і умови експлуатації різного технологічного устаткування й установок і їх причетність до причини виникнення пожежі. Такі дані відбиваються в протоколах огляду, допиту осіб, які мають безпосередню причетність до об'єкта, і підтверджуються вилученою документацією, що характеризує роботу тієї чи іншої установки, та ін.

4. Про події та обставини, що безпосередньо передували виникненню пожежі, – це додаткові обставини чи події, які відбулися безпосередньо перед виникненням пожежі, й у сукупності з раніше сформованими обставинами спричинили пожежу. Вони являють собою більш-менш довгостроково діючий місцевий фактор.

Для того аби з'ясувати причини, що спричинили виникнення пожежі та її наслідки, інакше кажучи, усю сукупність умов і обставин, у результаті яких виникла пожежа та які визначили характер і розміри її наслідків, необхідно, передусім, з максимальною точністю усвідомити специфіку місцевих умов, порядку, укладів, тобто обстановку, що склалася на об'єкті за період його функціонування. Тільки тоді складеться об'єктивне уявлення про дії

(бездіяльність) тих чи інших осіб, що призвели до створення пожежонебезпечних умов, про події й обставини, які викликали загоряння¹.

Обставини виникнення й розвитку пожежі характеризують виникнення, розвиток і ліквідацію пожежі та повинні містити інформацію про такі елементи:

1. Місце пожежі. Питання, що пов'язані з визначенням місця вчинення злочину, поряд із географічними (місто, вулиця й ін.) даними, що розкривають розташування об'єкта, на якому сталася пожежа, повинні характеризувати й місце початкового виникнення горіння – осередок пожежі². Місцем учинення злочину з досліджуваної категорії справ є місце первісного виникнення пожежі, тому що злочином є не сама пожежа як природне явище, а діяння тих чи інших осіб, котрі спричинили виникнення горіння, тобто, по суті, злочин відбувається в тому місці, яке згодом стає осередком пожежі. Як справедливо зазначає Б. В. Мегорський, «відсутність у матеріалах розслідування даних про осередок пожежі, як правило, робить хибними висновки про причину її виникнення»³.

2. Час пожежі. Цей елемент предмета доказування при розслідуванні пожеж має деякі особливості, тому що пожежа, як злочинна подія, займає визначений, як правило, досить тривалий проміжок часу. Для більш повної характеристики події злочину, на наш погляд, необхідно встановити не лише час виникнення пожежі, але в деяких випадках і час виявлення пожежі, час прибуття перших пожежних підрозділів, час її ліквідації. У принципі можливе з'ясування ще докладніших часових характеристик, тому що в тому випадку, коли на гасіння пожежі виїжджали підрозділи пожежної охорони, ці дані фіксуються й зберігаються на пункті зв'язку пожежної частини.

3. Безпосередня причина пожежі. Причина пожежі є одним із найбільш значущих доказів, які характеризують вину конкретної особи та пояснюють обставини виникнення пожежі. Причина пожежі дозволяє кваліфікувати кримінальну справу за тією чи іншою статтею Кримінального кодексу України.

4. Спосіб учинення злочину. Спосіб має бути доведений фактичними даними, отриманими в результаті проведення передбачених законом слідчих дій, оскільки спосіб учинення злочину має важливе значення для визначення ступеня суспільної небезпеки діяння й особи злочинця. У процесі доказування способу вчинення злочину, пов'язаного з пожежею, необхідно з'ясувати такі питання: а) механізм виникнення горіння; б) засоби підпалу та джерела їх походження (якщо це був підпал); в) порушення яких правил пожежної безпеки або які технічні несправності пов'язані з причиною виникнення пожежі; г) які засоби й умови були використані для інтенсивнішого горіння. Крім технічної сторони, такі відомості дозволяють з'ясувати психічне ставлення винного до події, що відбулася, та її наслідків і можуть

¹ Див.: Мегорський Б. В. Методика установлення причин пожаров / Б. В. Мегорський. — М.: Стройиздат, 1966. — С. 60.

² Див.: Пожежна безпека. Терміни та визначення: ДСТУ 2272-2006. — К., 1993. — П. 17.

³ Мегорський Б. В. Указ. праця. — С. 128.

вплинути на ступінь тяжкості вини (наприклад, чи мав місце факт підготовки до вчинення злочину, чи ні). За такими даними можна визначити дійсну мету й мотиви злочинного діяння.

Обстановка, що склалася після пожежі, уключає в себе інформацію про стан об'єкта, де відбулася пожежа, та елементи його обстановки (характеристика наслідків пожежі, стану матеріалів і обладнання чи їх залишків).

Сукупність інформації про обстановку, що передувала пожежі, обставини її виникнення й розвитку, а також про обстановку, що склалася після пожежі, дозволяє вирішити низку юридичних питань. Зокрема, про вину певної особи у вчиненні злочину та мотиви злочину. У процесі доказування цих обставин з'ясуванню підлягає:

а) навмисно чи з необережності конкретною особою вчинено діяння, за яке передбачена кримінальна відповідальність, та чи існує причинний зв'язок між діянням і виникненням пожежі, чи ні, а також наслідками, що настали;

б) оскільки розглянуті злочини вчиняються як умисно, так і з необережності, необхідно встановити дані, які характеризують психічне ставлення особи до знищення чи пошкодження майна вогнем і заподіяння інших шкідливих наслідків;

в) наявність причинно-наслідкового зв'язку між діянням особи, причиною виникнення пожежі та наслідками, що настали. Для цього потрібно дослідити поведінку винного в період виникнення й після ліквідації пожежі, мотив і мету злочину. При цьому не достатньо вказати мотив у загальному вигляді, а необхідно з'ясувати, у чому конкретно виявилися спонукання винного.

Крім того, встановлюються обставини, які впливають на ступінь і характер відповідальності обвинуваченого, а також інші обставини, що характеризують його особистість. Для об'єктивності й повноти розслідування справ про пожежі необхідно досліджувати, чи є пом'якшуючі або обтяжуючі відповідальність обставини. Пом'якшуючі: добровільне відшкодування завданого збитку чи усунення заподіяної шкоди; учинення злочину внаслідок збігу складних або особистих сімейних обставин; учинення злочину під впливом погрози чи примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність; учинення злочину жінкою в стані вагітності; щире розкаяння чи явка із зізнанням, а також активне сприяння розкриттю злочину й інші обставини, які можуть бути визнані такими, що пом'якшують відповідальність (ст. 66 КК України).

Згідно з кримінальним законом, обставинами, які обтяжують відповідальність, є: учинення злочину особою, що раніше скоїла злочин; здійснення злочину групою осіб за попередньою змовою; заподіяння злочином тяжких наслідків; учинення злочину загальнонебезпечним способом; учинення злочину особою, що перебуває в стані алкогольного сп'яніння або в стані, викликаному вживанням наркотичних чи інших одурманюючих засобів (ст. 67 КК України).

При розслідуванні кримінальних справ, пов'язаних із пожежами, обставини, що підлягають встановленню, мають коло загальних питань, які необхідно з'ясувати при розслідуванні будь-якої пожежі. Разом із тим

розмаїтість об'єктів, на яких відбуваються пожежі, обставин, що характеризують злочинну подію, й інші особливості конкретної пожежі зумовлюють особливості тактичних завдань розслідування відповідно до того чи іншого складу злочину.

**ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, ПОДЛЕЖАЩИЕ ДОКАЗЫВАНИЮ
В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ
ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ПОЖАРАМИ**

Колесников В. В.

Исследованы обстоятельства, подлежащие доказыванию в уголовном производстве при расследовании преступлений, связанных с пожарами. Указано, что к обстоятельствам, которые характеризуют событие пожара как преступление, кроме общих (место, время и т. д.), необходимо отнести и такие данные: обстановку, предшествующую пожару; обстоятельства возникновения и развития пожара; обстановку, сложившаяся после пожара.

Ключевые слова: обстоятельства, подлежащие доказыванию; предмет доказывания, уголовное производство, расследование преступлений, преступления, связанные с пожарами.

**CIRCUMSTANCES SUBJECTED TO PROOF
IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE INVESTIGATION
OF CRIMES CONNECTED WITH FIRES**

Kolesnikov V. V.

The paper investigates the circumstances which should be proven in criminal proceedings and their place in the structure of investigation technique of crimes certain types. The author identifies the most important circumstances which should be proved in criminal proceedings in the investigation of crimes connected with fires. In addition to general circumstances which characterize fire event as a crime (place, time and so on), such information must relate: the situation which preceded fire; circumstances of fire emergence and growth; situation that formed after the fire. The situation which preceded the fire must include the following information: fire-technical characteristics of the object; presence of combustible substances and material in the fire object and in the combustion zone; features of technological process on the object; events and circumstances immediately preceding fire emergence. During clarifying circumstances of fire emergence and growth, such data must determine: time of emergence and detection of fire, arrival time of the first fire departments and fire liquidation time; direct technical cause of the fire; modus operandi (combustion emergence mechanism, violation of any fire safety regulations or technical problems related to the cause of the fire, the means of arson and the sources of its origin (if it was arson), means and conditions which were used for intensive combustion. The situation that formed after the fire, such information must include: characterization of the fire consequences; the state of materials and equipment or their residues; circumstances influencing upon degree and nature of the accused person responsibility. For objectivity and completeness of the investigation of the cases on fires it's necessary to investigate whether there were mitigating or aggravating circumstances under the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: circumstances subjected to proof; fact of proof, criminal proceedings, investigation of crimes, crimes connected with fires.

УДК 343.98

А. Д. Марушев, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ В ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО БАНКРУТСТВА

Розглянуто цілі й завдання слідчого огляду документів при розслідуванні злочинів, пов'язаних із кримінальним банкрутством. Визначено методи дослідження як окремого, так і декількох документів у процесі проведення слідчого огляду. Зазначено типові види документів, що підлягають огляду й попередньому дослідженню при розслідуванні кримінального банкрутства.

Ключові слова: слідчий огляд, кримінальне банкрутство, методи дослідження, боржник, інтелектуальна підробка, матеріальний підлог, фінансово-господарська операція, спеціаліст-економіст, бухгалтерські документи.

У процесі розслідування злочинів, пов'язаних із кримінальним банкрутством, як правило, найчастіше здійснюється огляд документів, у яких відображені особливості ведення господарської діяльності підприємства-боржника, вірогідність фінансово-господарських операцій, його активів і пасивів тощо. Слідчий огляд як родове поняття являє собою безпосереднє виявлення й дослідження об'єктів, що мають значення для кримінальної справи, їх ознак, властивостей, стану та взаємного розташування¹. Слідчий огляд документів є різновидом огляду як передбаченої слідчої дії, у зв'язку з чим на нього поширюється загальний порядок оглядів, а його завдання впливають із загальних завдань огляду.

Ученими-криміналістами визнається, що в справах про економічні злочини матеріальні сліди злочину переважно несуть на собі документи². Базовим аспектом питання, що розглядається, є загальноюридичне визначення поняття документа, під яким розуміється, що документ (від лат. *dokumentum* – свідчення, доказ чого-небудь) – матеріальний об'єкт, у якому зафіксовані відомості про які-небудь факти, що відбулися чи передбачувані. У судово-слідчій практиці розрізняють такі види документів: 1) письмові (тексти, цифри та інші записи); 2) графічні (креслення, малюнки, схеми); 3) фотодокументи; 4) кіно-, відеодокументи; 5) фонодокументи. За своєю процесуальною природою письмові документи можуть виступати як письмові й речові докази. Документи – письмові докази, що мають значення для вста-

¹ Див.: Криміналістика : учебник для вузов / [Т. В. Аверьяновна, Р. С. Белкин и др.]. — М. : НОРМА – ИНФРА, 1999. — С. 549.

² Див.: Білоус В. В. Проблеми методики розслідування фіктивного підприємництва : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Білоус Василь Васильович. — Х., 2004. — С. 140–146.

новлення істини в справі завдяки лише своєму змісту (наприклад, висновок експерта, акт ревізії та ін.)¹.

Огляд і попереднє дослідження документів у справах, пов'язаних із кримінальним банкрутством, не менш важливі, ніж огляд місця події в справах про «загальнокримінальні» злочини, оскільки дозволяють правильно організувати та спланувати подальше розслідування. Погоджуємося із С. С. Чернявським, що доказову базу розслідування складають різні за своєю природою документи: бухгалтерські, банківські, нормативні, договірні, реєстраційні тощо, їх питома вага в структурі всіх доказів дуже велика. З усіх видів огляду огляд документів є найбільш специфічною процесуальною дією, оскільки жодна інша слідча дія не може дати слідчому стільки доказового матеріалу, скільки огляд документів².

Загальною метою слідчого огляду документів є: визначення обсягів доказової інформації, зафіксованої в самих документах для встановлення істини в кримінальному провадженні; встановлення тих чи інших відомостей, зафіксованих у документах, і які згодом можуть бути зіставлені з іншою інформацією; встановлення необхідної кількості документів для подальшого їх використання як об'єктів дослідження в процесі призначення судових експертиз (технічної експертизи документів, почеркознавчої, бухгалтерської). За юридичною природою документи поділяються на справжні та підроблені, а за джерелом походження – на офіційні (паспорт, посвідчення особи, довідка) та неофіційні (лист, записна книжка тощо). У підробленому документі зміст або реквізити не відповідають дійсності. При цьому підробка буває двох видів – інтелектуальна або матеріальна. Інтелектуальна підробка полягає в складанні правильного за формою та виготовленням документа, але такий документ містить завідомо неправдиві відомості. Установити факт інтелектуальної підробки за допомогою криміналістичної експертизи неможливо. Матеріальний підлог передбачає змінення змісту документа через внесення в нього неправдивих відомостей або шляхом повного виготовлення підробленого документа (тобто часткова або повна підробка). Матеріальний підлог виявляється за допомогою техніко-криміналістичного дослідження документів³.

Документи – письмові докази не є об'єктом криміналістичного дослідження та можуть замінюватися в справі копіями й дублікатами. Погоджуємося, що способами збирання документів як джерел доказової інформації у рамках загальної криміналістичної операції «Документ» є тимчасовий доступ до предметів і документів, обшук, огляд, надання документів фізич-

¹ Див.: *Шепітько В. Ю.* Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / В. Ю. Шепітько ; за ред. В. Я. Тація. — Х. : Право, 2001. — С. 71.

² Див.: *Чернявський С. С.* Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження) : навч. посібник / С. С. Чернявський. — К. : Юрінком Інтер, 2003. — С. 102.

³ Див.: Криміналістика : підручник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / [В. М. Глібо, А. Л. Дудніков, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2001. — С. 126.

ними та юридичними особами за власною ініціативою або на вимогу органів розслідування¹. Проведення тимчасового доступу до предметів і документів дозволяє лише вилучити необхідні документи, але, як правило, тільки документи офіційного характеру (наприклад, фінансові звіти, баланси, прибуткові та видаткові накладні, акти інвентаризації й ревізії та інші документи, які відображають рух активів і пасивів боржника). Під час же проведення обшуку вилучаються так звані «чорнові записи», неофіційна облікова документація (розрахунки між злочинцями), документи, що містять необумовлені виправлення, підроблені документи тощо. Огляд і попереднє дослідження вилучених документів дозволяють установити їх правдиве значення й обсяг і вірогідність тієї або іншої господарсько-фінансової операції, зіставити дані неофіційного обліку з даними офіційної бухгалтерської звітності, визначити їх допустимість як доказів.

На наш погляд, успіх розслідування злочинів, пов'язаних із кримінальним банкрутством, багато в чому залежить від уміння слідчого доброякісно провести огляд документів, установити факти інтелектуальної підробки та матеріального підлогу. Огляд документів при розслідуванні кримінального банкрутства доцільно проводити за принципом від загального до окремого, тобто від найменування, зовнішнього вигляду документа до його реквізитів, ретельно дослідити ту його частину, що має або може мати значення для розслідування. Найменування бухгалтерського документа залежить від здійсненої господарської операції та дозволяє одержати інформацію про діяльність підприємства, про зміни в засобах, викликані господарськими процесами.

Аналіз слідчої практики показує, що в процесі розслідування злочинів, пов'язаних із кримінальним банкрутством, необхідно встановити дійсний фінансовий стан боржника (банкрута), а саме: його фінансовий стан до подання офіційної заяви про банкрутство; дійсність неспроможності виконати вимоги кредиторів; незаконність (навмисність) учинення фінансово-господарських операцій, що погіршили фінансову спроможність боржника (наприклад, укладення завідомо невігідних цивільно-правових угод); вірогідність складання документів про стійку фінансову неспроможність; незаконність (законність) відчуження майна або передача майна в інше володіння, фактів приховування майна й майнових обов'язків; фактів фальсифікації документів, які відображають дійсну фінансово-господарську діяльність підприємства.

Слід погодитися з вченими-криміналістам, що до завдань слідчого огляду документів, а це цілком стосується й досліджуваної категорії кримінальних проваджень, належать: 1) з'ясування характеру та призначення документа; 2) аналіз зовнішнього вигляду й стану документа; 3) вивчення змісту документа; 4) аналіз його реквізитів; 5) вивчення матеріалів документів; 6) виявлення ознак підроблення документа. Але, на нашу думку, огляд документів при розслідуванні кримінального банкрутства необхідно проводити не тільки з урахуванням завдань криміналістичного характеру, а також

¹ Див.: Чернявський С. С. Указ. праця. — С. 103.

і завдань бухгалтерського обліку із застосуванням методів фінансово-економічного аналізу. У загальному вигляді огляд і попереднє дослідження окремого документа (особливо документа бухгалтерського обліку) здійснюється за допомогою методу дослідження окремого документа¹, а саме: перевірка документа за формою, нормативна перевірка, арифметична перевірка.

Отже, у процесі проведення огляду документів економічного характеру необхідно застосовувати методи документальної перевірки, які поділяються на певні види залежно від виникаючих невідповідностей, а саме на: а) методи виявлення різних невідповідностей або суперечностей у змісті окремого документа, де застосовуються формальна, арифметична й нормативна перевірки; б) методи виявлення невідповідностей у змісті декількох взаємозалежних (сполучених) документів здійснюється за допомогою двох методів: зустрічної перевірки та взаємного контролю. Метод дослідження окремого документа застосовується для виявлення суперечностей у змісті документа між окремими зафіксованими в ньому даними, а також із метою визначення дійсності документа (наявність усіх потрібних реквізитів).

Огляд документа за формою передбачає перевірку повноти й правильності заповнення реквізитів, які характеризують якісну та кількісну сторони господарської операції. Перевіряється наявність необґрунтованих виправлень², підробок документа³ (підчисток, дописувань, витравлень тощо), достовірність підписів відповідних посадових і матеріально відповідальних осіб. Нормативна перевірка полягає в зіставленні фактичних даних з установленими нормативами, кошторисами, тарифами, розцінками, які містяться в цьому документі. При цьому слідчому потрібно з'ясувати, наскільки правильно відображає документ ті фінансово-господарські операції, що ним оформлені, чи не містить він внутрішніх суперечностей. С. С. Чернявський рекомендує, розглядаючи документ із позиції суперечливості його змісту, зіставити між собою різні його частини, порівняти кількісні та якісні значення, з'ясувати об'єктивну можливість і реальність відбитих у ньому операцій.

Вивчення змісту документа складається з трьох елементів: виявлення можливих суперечностей між змістом документа та загальновідомими фактами або фактами, установленими в кримінальній справі; виявлення можливих суперечностей між змістом окремих елементів документа та суперечностей між змістом різних документів, що відображають одну операцію; зіставлення різних примірників одного й того самого документа⁴. При

¹ Див.: Камлик М. І. Судова бухгалтерія : підручник / М. І. Камлик. — К. : Атіка, 2000. — С. 66.

² Див.: Дубоносов Е. С. Судебная бухгалтерия : курс лекций + учеб.-метод. комплекс / Е. С. Дубоносов, А. А. Петрухин. — М. : Книж. мир, Мос. УМВД, 2005. — С. 54.

³ Див.: Настільна книга слідчого : [наук.-практ. вид. для слідчих і дізнавачів] / [М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін.]. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. — С. 36.

⁴ Див.: Чернявський С. С. Указ. праця. — С. 107.

арифметичній перевірці даних документа встановлюється правильність підсумкових показників як по горизонталі, так і по вертикалі.

Як правило, злочинці заздалегідь планують учинення дії із навмисного доведення підприємства до банкрутства, тому трапляються випадки, коли відображені в окремому обліковому документі дані не містять у собі яких-небудь суперечностей і на перший погляд, мають вигляд офіційності та законності здійснення фінансово-господарської операції. У той самий час зіставлення даних кількох документів, що відображають ті чи інші господарські операції, може привести до виявлення невідповідностей (суперечностей). Для виявлення таких невідповідностей застосовуються методи дослідження кількох документів, що відображають взаємопов'язані господарські операції, а саме: методи зустрічної перевірки та взаємного контролю¹. Тому при огляді документів при розслідуванні злочинів досліджуваної категорії, необхідно використовувати методи не тільки зіставлення даних кількох документів, що відображають ті чи інші господарські операції, а й методи зіставлення даних різних систем обліку – бухгалтерського, оперативного (внутрішньогосподарського), статистичного².

При розслідуванні злочинів, пов'язаних із кримінальним банкрутством, огляду й попередньому дослідженню із застосуванням методів зіставлення можуть підлягати:

1. Реєстраційні документи – заява, установчий договір, статут, протоколи загальних зборів, свідчення про реєстрацію, сертифікати, що підтверджують відкриття кодів господарської діяльності, державна ліцензія на здійснення окремих видів господарської діяльності.

2. Організаційно-розпорядчі документи підприємства-боржника (накази, розпорядження, реєстр акціонерів, протоколи загальних зборів акціонерів і засідань ради директорів, адміністративних органів управління, ревізійних комісій, посадові інструкції та функціональні обов'язки посадових осіб підприємства-боржника, які відповідають за здійснення неліквідної господарської операції (керівника, начальника кредитного відділу, економістів, юристів та ін.), офіційні списки відповідних працівників підприємства (керівників, технологів, економістів та ін.) і займаних ними посад.

3. Бухгалтерські документи (документи, які відображають надходження й відпуск товарно-матеріальних цінностей, розрахункові документи, тобто документи, що відображають оплату підприємству-постачальнику відвантажених матеріальних цінностей, дані бухгалтерського обліку й дані оперативного (внутрішньогосподарського) та статистичного обліків, документи, які відображають відчуження майна боржника, і документи, які відображають розрахунок за це майно, тощо).

4. Звітні документи підприємства (юридична справа підприємства): фінансові звіти; податкові декларації й розрахунки платежів до бюджету; форми державної та відомчої статистичної й бухгалтерської звітності підприємства за галузевими та відомчими ознаками.

¹ Див.: Камлик М. І. Указ. праця. — С. 67.

² Див.: Атанесян Г. А. Судебная бухгалтерия : учебник / Г. А. Атанесян, С. П. Голубятников. — М. : Юрид. лит., 1989. — С. 35–36.

5. Документи контролюючих органів, які здійснювали фінансово-економічний контроль за господарською діяльністю підприємства-боржника (акти податкових перевірок, ревізій, інвентаризацій, зустрічних перевірок, аудиторських перевірок, аналітичні довідки та інші документи контролю й нагляду за фінансово-господарською діяльністю підприємства).

6. Документи, що підтверджують характер і механізм відносин підприємства-позичальника з іншими суб'єктами господарювання щодо виконання умов кредитного договору, товарного кредиту, умов укладених угод, документи, що підтверджують дебіторську заборгованість боржника, відомості про стан кредиторської заборгованості боржника.

7. Документи, що підтверджують правомірність відчуження майна (активів підприємства-боржника): книга записів закладів; повідомлення банку про надання позичальником закладеного майна в оренду; прибутково-видаткові документи про відчуження закладеного майна, інвентаризаційні акти на списання або пошкодження майна, акт ліквідації основних засобів з описанням причин ліквідації тощо.

8. Документи, що відображують процедуру погашення зобов'язань боржником: ордер-розпорядження банку про списання засобів з рахунку позичальника або платіжне доручення про сплату боргу; додаткова угода про пролонгацію строків кредитного договору та збільшення процентних ставок за кредит у разі неповернення кредиту (процентів) у строк; листи про неможливість виконання зобов'язань тощо¹.

9. Документи, що відображують процедуру банкрутства в господарському суді: претензія щодо непогашення боргу з повідомленням про вручення та інші документи доарбітражного врегулювання спору; заява в господарський суд про визнання позичальника банкрутом та інші документи арбітражної справи про банкрутство; документи про оголошення боржника банкрутом: судові рішення, постанови арбітражу про визнання боржника банкрутом, рішення ліквідаційної комісії, перелік установлених судом кредиторів².

10. Документи, що підтверджують наявність чи відсутність у боржника майна й коштів, що можуть бути спрямовані на задоволення вимог кредиторів.

Деякі з перерахованих документів, як правило, виявляються ще в процесі оперативно-розшукової діяльності та за умови забезпечення законності й вірогідності збирання вони можуть стати джерелом доказів.

Особливе значення мають чорнові записи, обривки документів, розірвані або пошкоджені документи про майно або незаконні операції з майном і коштами підприємства-боржника. Вилучення й огляд цих документів необхідно проводити з використанням загальних рекомендацій із проведення

¹ Див.: *Чернявський С. С.* Указ. праця. — С. 175–178.

² Див.: Про затвердження Положення про порядок проведення досудової санції господарських товариств, у статутних фондах яких державна частка перевищує 25 відсотків, та державних підприємств, щодо яких прийнято рішення про приватизацію: наказ Фонду держ. майна України від 12.10.2001 № 1865 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0936-01>.

обшуку й огляду приміщень та застосування при цьому техніко-криміналістичних засобів і прийомів.

На наш погляд, при проведенні огляду й попереднього дослідження документів, при розслідуванні злочинів, пов'язаних із кримінальним банкрутством, необхідно залучати відповідних спеціалістів, особливо спеціаліста-бухгалтера. Участь спеціаліста-економіста в огляді документів необхідна, коли потрібно визначити: суть і характер здійснених господарських операцій; перелік документів, огляд яких потрібен і які вкладаються в ланцюжок здійснених операцій; перелік документів, які знаходяться в контрагентів з досліджуваної операції; вірогідність заповнення документів (за формою – повнота та правильність оформлення й заповнення реквізитів, за змістом – законність операції та логічна ув'язка з окремими показниками, за якісними ознаками – доброякісні чи недоброякісні¹); відповідні методи попереднього дослідження документів при проведенні огляду (метод дослідження окремого документа; методи дослідження кількох документів, які відображають певну господарську операцію або взаємопов'язані операції; методи дослідження облікових даних, які відображають рух однорідного майна²); місце зберігання першоджерел документів, других їх примірників і їх копій.

Отже, при розслідуванні зазначеної категорії кримінальних справ, огляду й попередньому дослідженню підлягає документація, яка має великий обсяг і належить до категорії бухгалтерського обліку та звітності. У цьому разі, як показує практика, слід детально дослідити всі отримані документи за участю спеціаліста-економіста й зазначити їх назви, реквізити та інші ознаки, що характеризують останні як речові докази, хоча цілком можливо, що в подальшому доказове значення матиме лише одне-єдине платіжне доручення, видатковий касовий ордер або інший бухгалтерський документ. Як слушно зазначає О. П. Буцан, «участь спеціаліста-бухгалтера, товарознавця, економіста під час виїмки, обшуку, огляду обов'язкова як гарантія того, що будуть вилучені всі необхідні документи, які стосуються кримінальної справи, а також мають бути забезпечені умови збереження речових доказів»³.

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ СЛЕДСТВЕННОГО ОСМОТРА В ПРОЦЕССЕ РАССЛЕДОВАНИЯ КРИМИНАЛЬНОГО БАНКРОТСТВА

Марушев А. Д.

Рассмотрены цели и задачи следственного осмотра документов при расследовании преступлений, связанных с криминальным банкротством. Определены методы исследования как отдельного, так и нескольких документов в процессе проведения следственного осмотра. Указаны типовые виды документов, подлежащие осмотру и предварительному исследованию при расследовании криминального банкротства.

Ключевые слова: следственный осмотр, криминальное банкротство, методы исследования, должник, интеллектуальная подделка, материальный подлог,

¹ Див.: Камлик М. І. Указ. праця. — С. 20.

² Див.: Там само. — С. 66.

³ Буцан О. П. Використання спеціальних знань при розслідуванні економічних злочинів / О. П. Буцан // Пробл. законності. — 2000. — Вип. 42. — С. 196.

финансово-хозяйственная операция, специалист-экономист, бухгалтерские документы.

FEATURES OF CARRYING OUT INVESTIGATORY INSPECTION IN THE PROCESS OF CRIMINAL BANKRUPTCY INVESTIGATION

Marushev A. D.

In connection with the increase of unemployment rate, the decline in profits of small and medium businesses there is an increasing number of cases on willful default on respective obligations and creating conditions for an enterprise bankruptcy by debtors. The paper defines the features of carrying out investigatory inspection of documents during investigation of crimes related to the criminal bankruptcy. Typical kinds of documents describing the kind of an economic activity of a bankrupt-company, flow of documents, the order of procedure accounting of business transactions are presented. The problematic issues connected with the application of documentary inspection methods in the course of inspection conducting, especially accounting documents are considered. The use of documentary methods allows revealing inconsistencies both in the content of a separate document, as well in the several interrelated documents. These methods include methods for identifying various inconsistencies or contradictions in the content of a particular document (formal, arithmetic and normative inspections), methods to identify inconsistencies in the contents of several interrelated (conjugate) documents (method of counter inspection and mutual control). The author notes that during inspection and preliminary study of the documents when investigating criminal bankruptcy, one should involve relevant specialists, especially a specialist-economist. Participation of a specialist-economist in the inspection of the documents is necessary to define the essence and the nature of the business transactions performed; the list of the documents whose inspection is required; correctness of a document issuance; transaction legality which is reflected in the document; good quality and poor quality of documents signs. Consequently, when investigating criminal bankruptcy, a large amount of documentation on the accounting and reporting is subjected to investigatory inspection and preliminary study. But, as the practice shows, all the documents received should be investigated in detail, noting features that characterize them as the material evidences.

Keywords: investigatory inspection, criminal bankruptcy, methods of research, debtor, intellectual forgery, material forgery, financial and business transaction, specialist-economist, accounting documents.

УДК 343.98

Л. І. Керик, старший науковий співробітник НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, кандидат юридичних наук

РОЗСЛІДУВАННЯ ДОВЕДЕННЯ ДО САМОГУБСТВА: ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПЛАНУВАННЯ

Проаналізовано поняття та ознаки категорії «організація розслідування», взаємозв'язок понять «організація» та «планування досудового розслідування». На підставі положень закону, підзаконних нормативно-

правових актів і наукових позицій учених-криміналістів запропоновано структуру організації розслідування доведення до самогубства та його планування, а також форму плану розслідування.

Ключові слова: організація розслідування, планування розслідування, доведення до самогубства, план проведення досудового розслідування, версія.

Загальні проблеми організації розслідування досить широко висвітлені в криміналістичній літературі. Існують різні підходи до поняття «організація розслідування». М. І. Порубов зазначає, що якщо організація розслідування має свій предмет, мету, завдання, методологію, принципи й джерела, вона має право на існування як окремої наукової галузі права¹. О. М. Ларін пропонує загальне визначення цього поняття як раціонального вибору, розстановки сил і знарядь, засобів, якими володіє слідчий, створення й використання оптимальних умов для досягнення цілей судочинства². Л. О. Соя-Серко відносить до організації розслідування структуру слідчого апарату, підслідність, нагляд над слідством, комплекс прав і обов'язків слідчого та інших осіб, що беруть участь у провадженні слідства, матеріальне забезпечення роботи слідчих і їх обслуговування, організацію їх праці³. В. О. Коновалова переконує, що організація розслідування – це планування, вибір слідчих дій та оперативно-розшукові заходи, їх поєднання, специфіка вирішення розумових завдань, використання науково-технічних засобів, економія процесуальних засобів⁴.

Зв'язок і співвідношення організації розслідування та криміналістичної методики розглядаються вченими-криміналістами по-різному. Так, М. П. Шаламов відносить організацію розслідування до змісту криміналістичної методики в цілому, не виділяючи її як структурний елемент цього розділу криміналістики⁵.

При цьому в криміналістичній літературі досить глибоко висвітлено принципи організації розслідування. Необхідність високої організації роботи слідчого підкреслюють Л. М. Карнеєва і В. І. Ключанський, називаючи основними принципами організації розслідування дільничну систему та спеціалізацію⁶. Принцип оптимальної організованості слідчої дії як якісної підготовки до неї розглядають А. В. Дулов і П. Д. Нестеренко⁷.

¹ Див.: Порубов Н. И. Полвека с криминалистикой против криминала: записки старого криминалиста / Н. И. Порубов. — Минск : Тесей, 2007. — С. 215.

² Див.: Ларин А. М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация / А. М. Ларин. — М. : Юрид. лит., 1970. — С. 59.

³ Див.: Михайлов А. И. Научная организация труда следователя / А. И. Михайлов, Л. А. Соя-Серко, А. Б. Соловьев. — М. : Юрид. лит., 1974. — С. 8, 9.

⁴ Див.: Коновалова В. Е. К вопросу о принципах научной организации следственной деятельности / В. Е. Коновалова // Вопросы государства и права. — М., 1970. — С. 340–341.

⁵ Див.: Шаламов М. П. Некоторые проблемы советской криминалистики : монография / М. П. Шаламов. — М. : Юрид. лит., 1965. — С. 31.

⁶ Див.: Карнеева Л. М. Организация работы следователя : метод. пособие / Л. М. Карнеева, В. И. Ключанский. — М. : Госиздатюридлит, 1961. — 128 с.

⁷ Див.: Дулов А. В. Тактика следственных действий / А. В. Дулов, П. Д. Нестеренко. — Минск : Высш. шк., 1971. — С. 18.

Найбільш доцільним, на нашу думку, є таке тлумачення поняття «організація розслідування»: це розроблення плану заходів місцевих органів кримінальної юстиції, взаємодія в процесі досудового розслідування (між слідчим, оперативними працівниками, спеціалістами, експертами), чіткий розподіл обов'язків між учасниками розслідування, кваліфіковане керівництво слідчо-оперативною групою або бригадою, наради слідчої групи, обмін інформацією та звітністю про результати роботи слідчої групи й кожного слідчого, необхідні умови праці, розроблення й виконання плану розслідування та інші організаційні заходи з успішного розкриття й розслідування злочину¹.

Грунтуючись на досягненнях криміналістики, структуру організації розслідування доведення до самогубства можна уявити таким чином: 1) організація одержання вихідної інформації, порушення кримінальної справи; 2) визначення й конкретизація цілей і предмета розслідування й доказування; 3) визначення сил і засобів досягнення цілей розслідування; 4) його планування; 5) створення оптимальних умов для слідчих та інших дій; 6) мобілізація учасників розслідування для якісного виконання ними своїх функцій; 7) організація слідчих дій і тактичних операцій; 8) координація дій учасників розслідування; 9) взаємодія між слідчими органами та посадовими особами, які беруть участь у досудовому розслідуванні; 10) організація виявлення підозрюваного; 11) контроль за змістом, своєчасністю, активністю й результативністю дій усіх учасників розслідування².

За ст. 25 КПК України органи кримінальної юстиції зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування: а) у кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення; б) у разі надходження заяви (повідомлення) про самогубство (повішення, утоплення, падіння з висоти та ін.), виявлення трупа з ознаками насильницької смерті; в) у разі зникнення людини за наявності обставин, що вказують на можливість доведення до самогубства. Обов'язком слідчого є вжиття всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення й особи, яка його вчинила. Спочатку вирішуються такі завдання: відбулося саме самогубство чи стався нещасний випадок; це вбивство, інсценоване самогубством, чи є факти, що вказують на ознаки складу злочину, передбаченого ст. 120 КК України.

Належна організація та планування розслідування доведення до самогубства сприяють швидкому й ефективному їх розкриттю, що впливає на усунення складнощів під час розслідування. Результати проведеного нами анкетування слідчих МВС України показують, що 57,5 % із них зазначають складнощів у своїй роботі. На поставлене запитання: «Чи вважаєте Ви за доцільне організувати розслідування злочинів про доведення до самогубства?» – були отримані такі відповіді: так – 92,8 % опитаних, ні – 7,2 %³.

¹ Див.: Шепитько В. Ю. Криміналістика : курс лекцій / В. Ю. Шепитько. — [Изд. 2-е, перераб. и доп.]. — Х. : Одиссей, 2005. — С. 153.

² Див.: Там само. — С. 153.

³ Анкетування слідчих МВС України проводилося під час дії КПК України 1960 р.

Під час організації розслідування доведення до самогубства треба враховувати: 1) наявність взаємодії між різними правоохоронними органами та спеціалістами¹; 2) належне забезпечення слідчого (прокурора) організаційно-технічними, організаційно-тактичними та організаційно-методичними засобами розслідування.

Особливості взаємодії слідчих належать до числа вагомих складників організації розслідування. У криміналістичній літературі розглядаються різні аспекти такої взаємодії. Складність способів доведення до самогубства, що використовуються злочинцями, і встановлення причинного зв'язку між самогубством потерпілого й діями злочинця зумовлюють потребу приділяти взаємодії слідчих серйозну увагу. Про це також свідчать і результати проведеного нами анкетування слідчих МВС України, які вказують на необхідність комплексної (92,3 %) організації проведення слідчих дій, організаційно-технічних та оперативно-розшукових заходів, і лише 6,8 % респондентів переконані, що це треба здійснювати ізольовано.

Окремі слідчі МВС України під час анкетування надали слушні пропозиції з удосконалення досудового розслідування цього виду злочину, а саме: якісний збір матеріалів справи, покращення стану взаємодії слідчих та оперативних служб на стадії збирання речових доказів, документування в межах розслідування кримінальних справ цієї категорії, що допоможе поліпшити слідчу діяльність при розслідуванні доведення до самогубства.

Результати проведеного нами узагальнення кримінальних справ, порушених за ст. 120 КК України, показали, що розслідування проводилося слідчим одноосібно – у 97 % випадках, слідчо-оперативною групою – лише 3 %, слідчою бригадою або різними слідчими не проводилося взагалі. На поставлене запитання: «Чи необхідна робота слідчо-оперативної групи при розслідуванні доведення до самогубства?» – були отримані такі відповіді: у всіх випадках – 85,5 %; у цьому немає необхідності – 13,1 %; вона потрібна за наявності достатніх даних, що вказують на факт і можлива в окремих випадках – лише 1,4 %. З проведеного анкетування слідчих МВС України, нами зроблено висновок про доцільність проведення розслідування доведення до самогубства саме слідчо-оперативними групами, що пов'язано з необхідністю проведення системи пошукових дій із виявлення джерел інформації.

Слід зазначити, що проблемі взаємодії слідчого з обізнаними особами на досудовому етапі розслідування доведення до самогубства приділялося недостатньо уваги. Результати проведеного нами анкетування слідчих МВС України свідчать про те, що 51 % респондентів призначають судові експертизи при розслідуванні злочину, передбаченого ст. 120 КК України. За результатами проведеного нами узагальнення кримінальних справ про доведення до самогубства, зроблено висновок, що допит експерта мав місце лише

¹ Див.: Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України : наказ М-ва внутр. справ України від 09.08.2012 № 686 (зі змінами та допов.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1770-12>.

в 6 % випадків. Але ж у розслідуванні цих злочинів неабияку роль відіграють саме своєчасно призначені й проведені судово-медична, судово-психіатрична, судово-психологічна й криміналістичні експертизи.

В організації розслідування доведення до самогубства необхідно враховувати належне забезпечення слідчого (прокурора): а) організаційно-технічними засобами розслідування; б) організаційно-тактичними засобами розслідування; в) організаційно-методичними засобами розслідування.

Організаційно-технічне забезпечення слідчого під час розслідування розглядуваного злочину є обмеженим. Уважаємо, що треба розробити алгоритм застосування різними суб'єктами кримінально-процесуальної й оперативної-розшукової діяльності науково-технічних засобів у типових ситуаціях доведення до самогубства. На етапі підготовки до проведення слідчої дії мають вирішуватися такі організаційні питання, як залучення спеціалістів та оперативних співробітників, форми взаємодії між ними, забезпечення необхідними науково-технічними засобами.

Питання забезпечення слідчого організаційно-тактичними засобами розслідування злочину, передбаченого ст. 120 КК України, полягає в тому, що за цією категорією злочинів потрібно вирішувати специфічні тактичні завдання. Зокрема, В. Є. Корноухов називає такі тактичні завдання: а) «включення самогубства як роду смерті» (отримана в ході вирішення цього завдання система доказів спростовує самогубство й не дозволяє підозрюваному посылатися на обставини, що його виправдовують); б) «доказування способу й мотиву доведення до самогубства»¹.

Проблема забезпечення слідчого організаційно-методичними засобами розслідування доведення до самогубства полягає у відсутності належних методичних рекомендацій з розслідування злочинів цієї категорії, що могли б належним чином допомогти слідчому.

Деякі аспекти планування розслідування розглядалися окремими вченими-криміналістами. Так, ними було визначено: поняття й зміст планування, його принципи, види, умови, завдання, етапи, форми та ін. В. І. Громов, наприклад, розглядає планування як теорію розслідування злочинів, побудовану на теоретичних засадах криміналістики. С. О. Голунський окреслює цілі, умови й принципи планування та наголошує на його специфіці при розслідуванні різних категорій кримінальних справ і на різних етапах планування. Він пропонує трактування поняття «планування» як комплекс взаємозалежних стадій, де перша – це висунення слідчих версій, друга – визначення по кожній із висунутих версій кола тих питань, які треба з'ясувати з метою перевірки версій; третя – перелік кола слідчих дій, необхідних для досягнення намічених питань, четверта – визначення строків виконання кожної з передбачуваних слідчих дій². О. М. Васильєв формулює плануван-

¹ Див.: Курс криміналістики : Особенная часть. Т. 1: Методика расследования насильственных и корыстно-насильственных преступлений / отв. ред. В. Е. Корноухов. — М. : Юристъ, 2001. — С. 349, 361.

² Див.: Криміналістика. Техніка і тактика расследования преступлений / [Н. А. Бобров, А. И. Винберг, С. А. Голунский, В. И. Громов и др.] ; под ред. А. Я. Вышинского. — М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. — С. 329–337.

ня розслідування як побудований на наукових засадах метод розслідування злочинів, що складається із планомірного й цілеспрямованого збирання доказів із використання сучасних тактичних прийомів і науково-технічних засобів¹. В. О. Коновалова визначає планування розслідування як програму останнього, що може бути уявною або мати певну форму².

С. О. Голунський зробив також спробу сформулювати принципи планування. До принципів планування розслідування вчений відносить: 1) при плануванні завжди слід виходити з оцінювання політичного значення злочину й аналізу тієї соціально-політичної обстановки, у якій він був учинений; 2) план слід будувати так, щоб забезпечити швидкість збирання основного доказового матеріалу; 3) план повинен передбачити збирання матеріалу, який давав би відповідь на запитання семичленної римської формули; 4) усе розслідування може бути поділене на дві основні частини, які можна умовно назвати загальним і спеціальним розслідуванням (до і після пред'явлення конкретній особі обвинувачення).

Досить цікаву позицію щодо принципів планування розслідування запропонував О. Н. Колесниченко. До них науковець відніс індивідуальність, обґрунтованість, динамічність, де: а) принцип індивідуальності – це усунення шаблону, складання плану щодо обставин події злочину з урахуванням його окремої характеристики в кожному випадку; б) принцип обґрунтованості – при плануванні слід виходити з конкретної доказової інформації, обґрунтовуючи елементи плану конкретними даними, які є в розпорядженні слідчого. Обґрунтованість плану впливала з аргументованості версій як необхідної передумови планування³.

Планування розслідування передбачає формулювання шляхів і способів останнього, коли встановлюються обставини, що підлягають з'ясуванню в кримінальній справі, визначається система слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, їх зміст, послідовність проведення і строки виконання⁴.

Слід наголосити, що плануванню розслідування доведена до самогубства вченими-криміналістами не приділялося достатньої уваги. З цього погляду воно має складатися з аналізу й оцінювання первинної інформації в існуючій слідчій ситуації, розроблення версій і організації їх перевірки, визначення обставин, що підлягають установленню.

Складання плану розслідування передбачає планування черговості проведення окремих слідчих дій та їх планування. Так, при підготовці до проведення таких слідчих дій, як допит, обшук, слідчий (прокурор) планує їх проведення, обираючи найоптимальніші прийоми здійснення. Планування

¹ Див.: Васильев А. Н. Планирование расследования преступлений / А. Н. Васильев, Г. Н. Мудьюгин, Н. А. Якубович ; под ред. С. А. Голунского. — М. : Юрид. лит., 1957. — 199 с.

² Див.: Коновалова В. Е. К вопросу о принципах научной организации следственной деятельности. — С. 125–142.

³ Див.: Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра юрид. наук : спец. 717 «Криминалістика» / А. Н. Колесниченко. — Х., 1967. — 21 с.

⁴ Див.: Шепитько В. Ю. Указ. праця. — С. 154.

розслідування пронизує всю діяльність слідчого, є одночасно його організуючою серцевиною¹.

Висунення й перевірка версій відіграє вирішальну роль і становить основу планування. Розроблення вчення про слідчу (криміналістичну) версію розпочалося з визначення самого поняття «версія». Так, О. М. Васильєв характеризує слідчу версію як індуктивний висновок слідчого у формі припущення, яке ґрунтується на фактичних даних про подію злочину та його окремих обставин, що підлягає перевірці за логічними правилами дедукції². О. М. Ларін розглядає слідчу версію як інтегральну ідею, що будується з метою встановлення об'єктивної істини в справі, як образ, що несе функцію моделі створених уявою досліджуваних обставин і містить припустиму оцінку наявних даних, які стають поясненням останніх і виражаються у формі гіпотези³. Р. С. Белкін сформулював криміналістичну версію як обґрунтоване припущення щодо окремого факту або групи фактів, які мають або можуть мати значення в справі, указують на наявність цих фактів і пояснюють їх походження, взаємозв'язок і зміст з метою встановлення об'єктивної істини⁴. Я. Пешак визначає поняття «слідча версія» як припущення слідчого, що є обґрунтованим зібраним матеріалом, про форми зв'язку і причини окремих (або в цілому) явищ розслідуваної події, як одне з можливих пояснень установлених до цього часу фактів та обставин справи⁵. В. О. Коновалова вважає слідчу версію найбільш значимою для проблем розслідування ніж експертну, судову та розшукову, а за характером є більш об'єдною та об'єднуючою розшукову й експертну версії⁶.

Висунення при розслідуванні злочинів слідчих версій за аналогією може призвести до позитивних результатів. Джерелами аналогії під час створення версії можуть бути: а) оперативні й слідчі дані стосовно розкритих злочинів подібних за складом і методами їх учинення; б) оперативні й слідчі матеріали щодо однотипових нерозкритих злочинів; в) загальні теоретичні положення, що ґрунтуються на узагальненні слідчої практики й дозволяють накреслити певну кількість версій з конкретної категорії справ; г) теоретичні знання й особистий досвід слідчого в розслідуванні

¹ Див.: Хань Г. А. Теоретичні засади планування та організації розслідування злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Г. А. Хань. — Х., 2007. — 20 с.

² Див.: Васильєв А. Н. Планирование следствия и разработка следственных версий / А. Н. Васильев // Вопр. сов. криминалистики (Рефераты всесоюз. науч. совещания по криминалистике). — Алма-Ата : Казах. гос. ун-т, 1959. — С. 17–26.

³ Див.: Ларин А. М. От следственной версии к истине / А. М. Ларин. — М., 1976. — С. 29–33.

⁴ Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособие / Р. С. Белкин. — [3-е изд., доп.]. — М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2001. — С. 493.

⁵ Див.: Пешак Я. Следственные версии. Криминалистическое исследование / Я. Пешак. — М. : Прогресс, 1976. — С. 132.

⁶ Див.: Коновалова В. Е. Версия: концепции и функции в судопроизводстве : монография / В. Е. Коновалова. — Х. : Изд. Н. Н. Вапнярчук, 2007. — С. 72–78.

злочинів. Тут вагомого значення набуває аналіз способу вчинення злочину, тому що спосіб – це та чітка сторона злочину, у якій можна найшвидше знайти аналогічне¹.

У криміналістичній літературі сформульовані тактичні правила висунення версій, їх класифікація, їх значення в розслідуванні злочинів, відзначена їх роль як основного інструмента криміналістичного й процесуального пізнання. Проблема класифікації криміналістичних версій розглядалась окремими вченими-криміналістами. Так, Р. С. Белкін запропонував таку класифікацію криміналістичних версій: 1) за суб'єктом висунення – версії слідчі (їх різновид – розшукові), оперативно-розшукові, судові, експертні; 2) за обсягом – загальні й окремі; 3) за ступенем визначеності – типові й конкретні². Г. В. Арцишевський поділяє слідчі версії на: а) перевірочні – залежно від того, чи є на момент їх висунення дані, що дозволяють підозрювати конкретну особу; б) пошукові – якщо таких даних немає; в) проміжні й завершальні – залежно від того, чи охоплюється висунутим припущенням слідчого всі або частина основних обставин, що підлягають доказуванню, та ін.³ О. Ф. Реховський до класифікації криміналістичних версій відносить такі: за обсягом (одиничні); за ступенем конкретності (типові й конкретні); за ступенем імовірності (малоймовірні й більш імовірні); за ступенем побудови (першочергові й наступні)⁴.

Поряд із слідчими (криміналістичними) версіями вчені вирізняють типові, що мають іншу природу походження та фактичну базу формування. О. В. Синчук вважає, що типові версії посідають особливе місце, оскільки виникають на підставі даних, віддзеркалених у криміналістичній характеристиці, що застосовуються в процесі організації й планування розслідування, призводячи до оптимального набору слідчих дій та оптимальної черговості їх запровадження, з метою вплинути на виникаючі слідчі ситуації⁵.

Типова версія є інформаційною моделлю, у якій відображені засновані на спостереженнях і узагальненнях позитивні знання, що надають найімовірніше пояснення події злочину в цілому чи її окремих сторін відповідно до певних слідчих ситуацій. Формування типових версій може відбуватися:

¹ Див.: Коновалова В. Е. О роли логики в построении следственных версий // Учен. записки. — Вып. 16: Вопросы уголов. права, уголов. процесса и криминалистики. — Х. : Харьк. юрид. ин-т, 1962. — С. 103–110.

² Див.: Белкин Р. С. Указ. праця. — С. 484, 493.

³ Див.: Арцишевский Г. В. Выдвижение и проверка следственных версий : монография / Г. В. Арцишевский. — М. : Юрид. лит., 1978. — С. 20.

⁴ Див.: Реховский А. Ф. Проблемы криминалистической версии : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика, судебная экспертиза, оперативно-розыскная деятельность» / А. Ф. Реховский. — Свердловск, 1989. — С. 11.

⁵ Див.: Синчук О. В. Типові версії в структурі криміналістичної методики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. В. Синчук. — Х., 2010. — С. 9.

а) у традиційний спосіб – на підставі даних узагальненого характеру, включаючи положення криміналістики й результати судово-слідчої практики і б) новаторський – на підставі використання статистичних методів дослідження та насамперед за рахунок виявлення й використання ймовірно-статистичних і кореляційних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики певного різновиду злочинів.

Результати проведеного нами анкетування слідчих МВС констатують, що слідчими версіями, притаманними розслідуванню доведення до самогубства, можуть бути такі: 1) мало місце доведення до самогубства (71,5 %); 2) мало місце самогубство потерпілої особи (41,2 %); 3) стався нещасний випадок (35,3 %); 4) учинено інший злочин (24,9 %); 5) надійшла неправдива заява й злочину взагалі не було (9 %); 6) версія про мотив учинення злочину й особи, яка довела потерпілого до самогубства, та хто був зацікавлений у смерті потерпілого (0,9 %).

Версії про доведення до самогубства мають свої специфічні риси й не можуть охоплювати тільки традиційний перелік версій. Залежно від особи потерпілого, особи злочинця, механізму вчинення злочину, вони можуть видозмінюватися. Для будь-якої версії певне значення мають дані аналізу вихідного матеріалу, який допомагає її формуванню. Отже, відповідно до елементів криміналістичної характеристики слідчі версії про доведення до самогубства можуть поділятися на декілька видів: 1) версії про суть події, що відбулася; 2) версії щодо жертви; 3) версії про особу злочинця.

Після визначення можливих версій у розслідуваній справі, слідчий (прокурор) повинен скласти письмовий план розслідування. Його складання є початком організаційної роботи слідчого в справі. Під час розслідування необхідно використовувати форму письмового плану, у якій відображені: 1) слідчі версії; 2) обставини, що підлягають з'ясуванню; 3) слідчі дії та оперативно-розшукові заходи; 4) строки їх виконання; 5) виконавці; 6) примітки. Взаємовідносини потерпілого й підозрюваного є центральним питанням плану розслідування (ознакою об'єктивної сторони цього злочину є самогубство або замах на нього потерпілого та встановлення причинного зв'язку між діями винного й наслідками, що настали).

У процесі розслідування доведення до самогубства потрібно виходити з предмета доказування в кримінальній справі. Наведемо далі обставини, що підлягають з'ясуванню в зазначених справах, це: а) обставини події злочину; б) час, місце та обстановка злочину; в) особа потерпілого (жертви); г) особа злочинця; г) механізм доведення до самогубства; д) наявність (відсутність) ознак інсценування; д) спосіб учинення самогубства; е) наявність чи відсутність передсмертної записки.

Отже, під час організації розслідування доведення до самогубства необхідно враховувати: 1) наявність взаємодії між різними правоохоронними органами та спеціалістами; 2) належне забезпечення слідчого (прокурора) організаційно-технічними, організаційно-тактичними та організаційно-методичними засобами розслідування.

РАССЛЕДОВАНИЕ ДОВЕДЕНИЯ ДО САМОУБИЙСТВА: ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ПЛАНИРОВАНИЯ

Керик Л. И.

Проанализированы понятие и признаки категории «организация расследования», взаимосвязь понятий «организация» и «планирование досудебного расследования». На основании положений закона, подзаконных нормативно-правовых актов и научных позиций ученых-криминалистов предложена структура организации расследования преступлений по доведению до самоубийства и его планирование, а также форма плана такого расследования.

Ключевые слова: организация расследования, планирование расследования, доведение до самоубийства, план проведения досудебного расследования, версия.

INVESTIGATION ON DRIVING TO SUICIDE: ORGANIZATION AND PLANNING

Keryk L. I.

The paper analyzes the notion and the features of the «organization of the investigation» category, the relationship of the concepts of «organization» and «planning of the pre-trial investigation». On the basis of the provisions of the law, subordinate normative and legal acts and the scientific positions of criminalistic scientists the organization structure of crimes investigation on driving to suicide and its planning, as well the form of a plan of such an investigation is suggested. The organization structure of crimes investigation of the driving to suicide may be represented as follows: organization of receiving initial information; definition and concretization of purposes and the subject-matter of the investigation and evidence; definition of the forces and means of achieving purposes of the investigation; its planning; creating optimal conditions for investigators and other actions; mobilization of the investigation participants for the qualitative performance of their functions; organization of the investigatory actions and tactical operations; coordination of the participants actions in the investigation; interaction between the bodies of inquiry and officials who participate in the pre-trial investigation; organization of the suspect detection; control over the content, timeliness, activity and effectiveness of the actions of all participants in the investigation. At the stage of the preparation for the investigative action such organizational issues as involvement of specialists and operational employees, forms of interaction between them, providing with necessary scientific and technical means, should be resolved. Circumstances which are subjected to the clarification on the cases of driving to suicide, are: event of the crime; time, place and situation of the crime; personality of injured (victim), personality of the offender; mechanism of the driving to suicide; presence (absence) of staging signs; method of committing suicide; presence or absence of a suicide note.

Keywords: organization of the investigation, investigation planning, driving to suicide, plan of carrying out pretrial investigation, version.

УДК 343.98

І. А. Колеснікова, асистент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

МОДЕЛЮВАННЯ ПОДІЇ ЗЛОЧИНУ ПІД ЧАС ДОПИТУ СВІДКІВ

Досліджено процес моделювання події злочину під час допиту свідків. Розглянуто особливості відтворення події злочину свідком та сприйняття її слідчим під час допиту. Обґрунтовано, що результат моделювання події злочину залежить від кожного учасника слідчої (розшукової) дії.

Ключові слова: криміналістична тактика, моделювання події злочину, допит свідків, процес формування показань свідків.

Як показує слідча практика, значна частина не розкритих злочинів зумовлена недостатнім умінням слідчого отримувати, виявляти, оцінювати та використовувати інформацію, яка повідомляється свідками. Особливо важливим і психологічно складним завданням є отримання достовірних показань, відокремлення від них неточної, неповної, перекрученої або помилкової інформації під час проведення слідчих (розшукових) дій (особливо допиту) та моделювання події злочину на підставі отриманих показань.

Окремі проблеми допиту свідків були предметом дослідження таких учених, як: А. М. Алексєєв, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, В. Є. Богінський, О. М. Васильєв, Н. І. Гаврилова, Г. Г. Доспулов, В. О. Коновалова, С. Я. Розенбліт, В. Ю. Шепітько, М. Л. Якуб та інші, проте окремі сторони цієї проблеми залишилися нерозглянутими. Тому проблеми моделювання події злочину на стадії відтворення показань, на наш погляд, потребують додаткового дослідження.

У психології відтворення визначається як процес пам'яті, що полягає в актуалізації раніше сприйнятого матеріалу шляхом «діставання» його з довгострокової пам'яті й переведення її в оперативну¹. Відтворення – процес, який полягає у відновленні та реконструкції актуалізованого змісту пам'яті. Воно пов'язане з розумовими діями, які й здійснюють реконструкцію відтвореного матеріалу (зміна плану, перестановка, переконструювання матеріалу тощо). Саме через притаманність цьому процесу моделювання (реконструкції) неможливо трактувати його лише як процес пригадування, окремішено від мислення, мови, установок людини. По суті людина ніколи не відтворює зміст пам'яті в тій формі, у якій він запам'ятався².

¹ Див.: Коновалова В. О. Юридична психологія : акад. курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. — К. : Ін Юре, 2004. — С. 212.

² Див.: Бедь В. В. Юридична психологія : навч. посібник / В. В. Бедь. — К. : Каравела ; Львів : Новий світ-2000, Магнолія плюс, 2003. — С. 60.

Під час допиту свідок повідомляє не безпосередньо сприйняте, а свої спогади щодо сприйнятого, його розумову модель, яка збереглася в пам'яті¹. Достовірне відтворення такої інформації не обмежується лише пам'яттю. У формуванні й збереженні ідеальних слідів беруть участь усі психічні процеси, стани та властивості особи. Оскільки сліди знаходяться у свідомості людини, то вилучити інформацію щодо них можливо лише за допомогою процесів мислення особи, яка спостерігала певну подію. Характерною особливістю ідеальних слідів є те, що під час їх відтворення відсутнє дзеркальне відображення того, що відбувалося, а має місце лише наближене відтворення явищ, подій, предметів і їх властивостей².

При відтворенні раніше сприйнята інформація не лише віддзеркалюється, а й формується, оскільки мовне оформлення значення змісту формує сам зміст. Думка є складовою процесу відтворення, уточнюючи, узагальнюючи, систематизуючи, переробляючи та реконструюючи зміст³. Тому в самій суті відтворення закладена його реконструкція як результат розумового перероблення⁴. Реконструкція як якісна ознака відтворення виявляється в різних формах (умовиводи й висновки, різного роду перестановки, зрушення та ін.). За своєю психологічною природою вона є результатом ненавмисної, але спрямованої роботи думки всередині відтворення⁵. Істотною особливістю активного відтворення є свідоме ставлення до того, що відтворюється: відтворення усвідомлюється суб'єктом через власне ставлення до минулого, яке він відтворює; звідси прагнення до точності, до правильного, адекватного викладення. Через усе це відтворення обертається на свідому реконструкцію минулого, у якій суттєву роль відіграють розумова діяльність, зіставлення, умовиводи, перевірки. Пам'ять і мислення, які відтворюють минуле, опосередковано, через умовиводи, об'єднуються в цьому процесі в одне ціле, взаємопроникаючи одне в одне⁶.

Відтворення є довільним, навмисним відновленням образів, що нерідко супроводжується мимовільними, асоціативними спогадами – вилученням із довгострокової пам'яті образів минулого, які подумки локалізуються в часі й просторі. Спогади завжди пов'язані з певними переживаннями тих або інших подій, які вносять суб'єктивні перекручення в процес відтворення. У своїй практиці слідчий неминуче має справу з явищами реконструкції та деформації відтвореного матеріалу. При цьому особиста реконструкція матеріалу при його збереженні й відтворенні може проявлятися в: перекру-

¹ Див.: Дулов А. В. Судебная психология : учебник / А. В. Дулов. — [2-е изд., испр. и доп.]. — Минск : Выш. шк., 1975. — С. 310.

² Див.: Берназ В. Д. Психические следы как объект исследования криминалистики / В. Д. Берназ // Актуальні проблеми держави та права. — 2003. — Вип. 20. — С. 110–114.

³ Див.: Суворова Л. А. Идеальные следы в криминалистике / Л. А. Суворова. — М. : Юрлитинформ, 2006. — С. 72.

⁴ Див.: Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб. : Питер, 2005. — С. 278.

⁵ Див.: Там само. — С. 280.

⁶ Див.: Там само. — С. 280.

ченні змісту вихідного матеріалу; помилковій конкретизації, деталізації; заміні одного змісту іншим, подібним змістом; об'єднанні розрізаних елементів і роз'єднанні пов'язаних елементів; зсуві або переміщенні окремих елементів вихідної події¹.

Отримання достовірної моделі події злочину під час допиту передусім залежить від взаєморозуміння між його учасниками. Психологи серед основних механізмів взаєморозуміння виокремлюють емпатію та рефлексію.

У загальному вигляді рефлексивний феномен має три основні значення: 1) філософсько-методологічна рефлексія – усвідомлення, осмислення наукою саме себе, свого предмета й методу; 2) індивідуально-психологічна рефлексія – самопізнання, самосвідомість людини. Висока відповідальність слідчого передбачає підвищений самоконтроль, продумане прийняття рішень, розуміння своїх особистих можливостей, чітку самоорганізованість, а отже, і володіння рефлексією; 3) соціально-психологічна рефлексія – постановка себе на місце іншої людини та міркування за іншу особу. Саме в цьому значенні рефлексія й використовується в юридичній психології².

Наведемо результати анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, МВС та СБ України. На запитання: «Що Ви розумієте під рефлексивним управлінням?» – 23,2 % проанкетованих у своїх відповідях указали, що це двосторонній акт управляючого впливу, заснований на імітації мислення та дій допитуваного; 21,2 % вважають, що це процес, при якому слідчий ставить себе на місце допитуваного та, аналізуючи його дії, робить висновки із власних відчуттів; 2,8 % зазначили інше³. Отже, результати анкетування та інтерв'ювання слідчих показали, що значна кількість практичних працівників (21,2 %) неправильно розуміють сутність рефлексивного управління. Як слушно зазначили М. І. Панов і В. Ю. Шепітько, слідчий не повинен уявляти, як би він сам діяв на місці злочинця, а повинен з урахуванням його психофізіологічних властивостей і соціального статусу уявити його дії⁴.

Під час допиту слідчому необхідно використовувати рефлексивне міркування, тобто з урахуванням інтелектуальних, емоційних, вольових якостей, психічних властивостей та станів допитуваного передбачати хід його процесів мислення, кінцевих висновків і рішень щодо майбутнього допиту та тих доказів, які, на думку допитуваного, можуть бути використані слідчим. Імітуючи, відтворюючи міркування допитуваного, його вис-

¹ Див.: *Лебедев И. Б.* Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов : учеб. пособие / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. — М. : Щит-М, 2005. — С. 405, 406.

² Див.: *Прикладная юридическая психология : учеб. пособие для вузов / под ред. А. М. Столяренко.* — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — С. 469, 470.

³ Див.: *Колеснікова І. А.* Тактика виявлення та нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків : монографія / І. А. Колеснікова ; за ред. В. Ю. Шепітька. — Х. : Вид. агенція «Апостиль», 2014. — С. 74, 75.

⁴ Див.: *Панов Н. И.* Рефлексивное управление при допросе / Н. И. Панов, В. Ю. Шепітько // Юрид. вестник. — 1999. — № 4. — С. 97.

новки й можливу лінію поведінки на допиті, слідчий обирає найбільш ефективні способи використання інформації та доказів, які є в наявності в кримінальному провадженні¹.

Деякі вчені вважають, що необхідність рефлексивного управління виникає в тому випадку, коли мета й завдання, які поставив перед собою на майбутній допит слідчий, не збігаються з метою та завданнями допитуваного². З огляду на те, що рефлексивне мислення та управління включає такі процеси, як проникнення особи в явище чужої свідомості, пізнання її людиною та уявне «моделювання» цих явищ³, убачається за необхідне стверджувати, що рефлексивне управління має місце також і в безконфліктних ситуаціях під час допиту, коли цілі слідчого й допитуваного збігаються та спрямовані на встановлення істини в кримінальному провадженні, але через об'єктивні чи суб'єктивні причини свідки чи інші учасники процесу дають недостовірні показання. У зв'язку із цим пропонуємо виділити чотири ситуації співвідношення результатів рефлексивного мислення слідчого та допитуваного: 1) результати рефлексивного мислення слідчого й допитуваного не відповідають діям один одного; 2) слідчий частково передбачає перебіг процесу мислення допитуваного; 3) допитуваний частково передбачає перебіг процесу мислення слідчого; 4) слідчий і свідок частково передбачають перебіг процесу мислення один одного.

Процес відтворення на допиті полягає у висловлюванні думок допитуваним. Уміння висловлювати свої думки (усно чи письмово) у кожної людини індивідуальне (має значення рівень інтелекту, освітній і культурний рівні, мовна підготовка тощо). На формування показань на стадії відтворення впливають: емоційний стан допитуваного, темперамент і характер, сугестивність, схильність до фантазування. Так, у процесі відтворення події допитуваний перебуває в певному психічному стані (емоційна напруженість, страх, фрустрація тощо), який необхідно враховувати слідчому під час допиту⁴.

До психологічних чинників, що впливають на відтворення події, деякі вчені відносять: 1) індивідуальні особливості: а) рівень інтелектуального розвитку; б) словниковий запас; в) особливості пам'яті; 2) ситуацію допиту: а) емоційний стан; б) наявність сторонніх людей у кабінеті тощо⁵.

Негативним чинником, який заважає достовірному відтворенню інформації, сприйнятої на місці події, є час, що сплинув із моменту події кримі-

¹ Див.: Криміналістика : учебник / под ред. Н. П. Яблокова. — [3-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Юристъ, 2007. — С. 490.

² Див.: *Богинский В. Е.* Система тактических приемов допроса подозреваемого : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судостроительство; прокурорский надзор; криминалистика» / В. Е. Богинский. — Х., 1980. — С. 12.

³ Див.: *Коновалова В. Е.* Допрос: тактика и психология / В. Е. Коновалова. — Х. : Консум, 1999. — С. 18.

⁴ Див.: *Коновалова В. О., Шепітько В. Ю.* Указ. праця. — С. 213.

⁵ Див.: *Тимченко А. В.* Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности (в схемах и таблицах) : учеб. пособие / А. В. Тимченко, В. Е. Христенко. — Харьков : Одиссей, 2004. — С. 225.

нального правопорушення до моменту проведення допиту: чим він більший, тим більша ймовірність помилок. Хоча в силу того, що з моменту сприйняття події кримінального правопорушення пройшов певний час, при відтворенні показань може мати місце ремінісценція. Вона також може супроводжуватися виникненням добросовісних помилок під час моделювання події злочину з боку свідка через «фантастичні нашарування». У цьому разі перекручення пам'яті пов'язані з послабленням здатності розрізняти своє та чуже, те, що свідок сприймав у дійсності, і те, про що він чув чи читав у подальшому. При багаторазовому повторенні таких спогадів виникає їх повна персоніфікація, коли свідок природно та органічно вважає чужі думки своїми, пригадує деталі події, які насправді не сприймав на місці події¹.

Проблеми під час моделювання свідками події злочину можуть виникати також через наявність у них психічних захворювань. Так, розумова діяльність хворого на патопсихологічний синдром характеризується такими особливостями: порушення селективності під час обрання аналітико-синтетичних критеріїв порівняння, узагальнення, класифікації, конкретизації та абстрагування. Розумова діяльність у цілому непродуктивна. Спостерігається низький темп і рухливість асоціативного процесу або, навпаки, занадто високий темп асоціювання, посилення на випадкові ознаки. Свідок майже не здатен використовувати поняття, будувати умовиводи. У хворих на ендогенний депресивний синдром спостерігається уповільнений темп процесів мислення, знижується рівень узагальнень. Часто проявляється інертність мислення, схильність до персеверації. Ендогенний маніакальний синдром характеризується прискореним типом мислення, і, як наслідок, відбувається прискорення асоціативних процесів. Думки постійно змінюються, з'являється багато ідей. У хворих на олігофренічний патопсихологічний синдром спостерігається зниження рівня узагальнень; порушення динамічності мислення через уповільнення протікання операцій мислення, інертність; послаблення мотиваційного компонента мислення; порушення критичності мислення. Хворі не можуть виокремити істотних ознак і порівняти їх. Під час порівняння увага акцентується на випадкових зовнішніх ознаках, а істотні ігноруються. У хворих на ендогенно-органічний синдром виявляються зниження темпу асоціативного процесу, шаблонність асоціацій; зниження рівня узагальнення; схильність до деталізації та персеверації².

Окремого розгляду потребує дослідження особливостей моделювання події злочину неповнолітніми свідками, оскільки кримінальний процесуальний закон не визначає вік, з якого дитина може виступати свідком у кримінальному провадженні. Науковці неодноразово наголошували на тому, що неповнолітнього слід допитувати, якщо рівень його розумового розвитку,

¹ Див.: Радугин А. А. Психология : учеб. пособие для высш. учеб. завед. / А. А. Радугин. — М. : Центр, 2001. — С. 164.

² Див.: Медицинская психология : конспект лекций / [сост. С. Л. Соловьева]. — М. ; СПб. : Сова, 2004. — С. 28–118.

на думку спеціаліста-психолога, дозволяє сприймати, запам'ятовувати та відтворювати дані, що мають значення для кримінального провадження¹.

Особливо важливою при наданні показань стає здатність особи висловлювати свої думки. Ця здатність у кожної людини є індивідуальною та залежить від її культурного рівня, інтелекту, словникового запасу². Так, трирічній дитині відомо близько 1000 слів, більшість з яких вона розуміє, але не використовує у власній мові. Деякі слова вживаються не у їх дійсному значенні, а відповідно до сімейних традицій, тому мова неповнолітніх прямо залежить від сімейного лексикону. Однак навіть за високої культури мовлення можлива різниця між тим, про що думав допитуваний, і тим, що він сказав слідчому³.

Під час відтворення сприйнятої інформації мовлення неповнолітніх, зокрема дошкільного віку, не утворює єдиного змістовного цілого, щоб тільки на його підставі можна було цілком її зрозуміти. Так, у своїй розповіді неповнолітній або зовсім не називає предмета, який він має на увазі, або здебільшого замінює його займенниками («він», «вона», «вони»), причому не зрозуміло, кого ці займенники стосуються⁴. Крім того, у розповіді неповнолітні використовують такі слова, як «там», «туди», «цей», що потребують додаткового уточнення з боку слідчого⁵.

Під час допиту неповнолітній, крім сприйнятих ним фактів (дій), може передати фрази або окремі слова, що були сказані злочинцем у момент учинення злочину. У цьому випадку правильне розуміння допитуваним змісту почутого, а також точна його передача має істотне значення для з'ясування обставин кримінального провадження⁶. У деяких випадках дитина не може відтворити зміст почутого, хоча може визначити, як було сказано: спокійно, грубо, погрозливо⁷.

Неповнолітнім властиві психологічні особливості, що негативно впливають на повноту та точність відображення оточуючого: особливості його темпераменту та характеру, сугестивність і фантазування⁸. Схильність до

¹ Див.: *Закатов А. А.* Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних : учеб. пособие / А. А. Закатов. — Волгоград : ВШ МВД СССР, 1979. — С. 133.

² Див.: *Когутич І. І.* Криміналістика : курс лекцій / І. І. Когутич. — К. : Атіка, 2008. — С. 396.

³ Див.: *Руководство для следователей : учеб. пособие / Р. С. Белин, И. В. Виноградов, Г. Г. Зуйков и др.* ; отв. ред. В. В. Найденев, П. А. Олейник. — [2-е изд., перераб.]. — М. : Юрид. лит., 1981. — Ч. 1. — С. 344.

⁴ Див.: *Вікова психологія / [за ред. Г. С. Костюка]*. — К. : Рад. шк., 1976. — С. 120.

⁵ Див.: *Скичко О. Ю.* Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии : монография / О. Ю. Скичко ; под ред. В. И. Комиссарова. — М. : Юрлиинформ, 2006. — С. 89.

⁶ Див.: *Алексеев А. М.* Психологические особенности показаний очевидцев / А. М. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1973. — С. 34, 36.

⁷ Див.: *Коченов М. М.* Психология малолетних свидетелей : метод. пособие / М. М. Коченов, Н. Р. Осипова. — М. : ВНИИПП, 1984. — С. 16.

⁸ Див.: *Коновалова В. О., Шепітько В. Ю.* Указ. праця. — С. 187.

сугестивного впливу як одна з особливостей психіки неповнолітніх пояснюється відсутністю критичного ставлення до явищ, що спостерігалися ними, і достатністю досвіду для правильного їх оцінювання. Іноді досить одного поштовху для того, щоб нечіткі образи, створені уявою допитуваного, нереальні та недійсні, були втілені в його свідомості у факти, які він добросовісно намагається видати за дійсність¹. Фантазуваннями неповнолітні, прагнучи надати повні показання за суттю поставлених запитань, заповнюють прогалини сприйняття й запам'ятовування. Так, допитуваний, що не наважується назвати індивідуальні ознаки особи, предмета, які він бачив у зв'язку з подіями стосовно кримінального правопорушення, повідомляє слідчому лише про видові та родові ознаки цього об'єкта, на наполегливу пропозицію слідчого назвати уточнюючі ознаки, може описати окремі ознаки, які підкаже йому фантазія². Помилки діти припускаються під час оцінювання просторових параметрів предметів (їх розміру, віддаленості) та особливих часових інтервалів³.

Показання свідків являють собою подвійний процес моделювання події злочину: по-перше, певний фрагмент дійсності у свідомості допитуваного, по-друге, отримане повідомлення про цю подію у свідомості слідчого, що потім буде перенесене в протокол, тобто як «відображення того, що відображено». Тим самим показання в кінцевому результаті мають характер подвійного й навіть потрійного відбиття. Звідси випливає, що відповідність показань дійсності знаходиться в прямій залежності як від психічної діяльності свідка (сприйняття, пам'яті тощо), так і від діяльності особи, що проводить розслідування⁴. Отже, характерним для процесу відтворення сприйнятої інформації є те, що в ньому бере участь не лише допитувана особа, а й слідчий. Поспішність, неуважність, необ'єктивність слідчого, захоплення однією версією можуть перешкодити йому правильно усвідомити, запам'ятати й передати в протоколі допиту показання, правильно змоделювати подію злочину під час проведення слідчої (розшукової) дії.

Під час взаємодії слідчого та допитуваного проблеми в моделюванні події злочину можуть виникати як з одного, так і з другого боку. Комунікативний вплив як результат обміну інформацією можливий лише тоді, коли людина, яка спрямовує інформацію (свідок), і особа, що її сприймає (слідчий), мають єдину систему кодування та декодування, це означає: «всі повинні говорити однією мовою». Лише закріплення єдиної системи значення слів (тобто вкладення одних і тих самих смислу й змісту) забезпечує можливість партнерів розуміти один одного. Оскільки суть одних і тих самих

¹ Див.: Винберг А. И. Криминалистика : учеб. для юрид. шк. / А. И. Винберг, Б. М. Шавер. — [IV изд., доп.]. — М. : Госюриздат, 1950. — С. 174.

² Див.: Черных Э. А. Психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и предъявления им для опознания на предварительном следствии / Э. А. Черных // Учен. зап. — М. : ВЮЗИ, 1968. — Ч. 1. — Вып. XVII. — С. 71.

³ Див.: Скичко О. Ю. Указ. праця. — С. 91.

⁴ Див.: Как избежать пытки: психология допроса и защита граждан / авт.-сост. П. Баренбойм. — [4-е изд., стереотип.]. — М. : Юстицинформ, 2004. — С. 38.

слів люди можуть розкривати неоднаково (причина полягає в специфіці соціального стану, політичних чи вікових поглядів сторін)¹, це й буде зумовлювати появу добросовісних помилок як з боку свідка при розумінні запитань, так і з боку слідчого при оцінюванні показань.

Бажання й необхідність того, щоб тебе правильно зрозуміли, вимагає від слідчого вміння говорити мовою, доступною співрозмовнику. На це можна розраховувати маючи великий словниковий запас, володіючи здатністю пристосовувати свою мову до теми, що обговорюється, та інтелектуального рівня співрозмовника. Завжди необхідно думати, як буде сприйняте запитання, перевіряти це під час допиту, досягати повного взаєморозуміння².

Помилки під час моделювання події злочину з боку слідчого можуть виникати й під час фіксації показань свідків. Процес складання протоколу має велике значення для встановлення достовірної інформації в кримінальному провадженні, хоча на практиці його психологічна складність часто недооцінюється. Цей процес регламентований загальними вимогами до протоколів слідчих дій, а психологічна особливість полягає в тому, що перетворення усного мовлення в писемне провадиться, як правило, не безпосередньо свідком, а опосередковано: усне повідомлення допитуваного перекладається слідчим, співвідноситься з інформацією, отриманою з інших джерел, виділяються дані, що мають значення в кримінальному провадженні, потім вони викладаються в письмовій формі від імені свідка в першій особі, хоча зафіксовані «зі слів», які першочергово адресовані особі, яка провадить допит. Отже, небезпека полягає в тому, що слідчий може неправильно та неточно передати в протоколі повідомлення, які добре зрозумілі при вербальному спілкуванні³.

У протоколі допиту як способі фіксації вербальної інформації можна виокремити такі типові недоліки: 1) протокол не відображає деталі динамічного тактико-логічного та емоційного стану учасників слідчої дії; 2) неповно відображає рівень грамотності, характер володіння учасниками мовою, прийомами спілкування тощо; 3) позбавлений наочності та динамічності картини слідчої дії⁴. Слушно зазначає М. П. Яблоков, що з метою найбільш повної та точної фіксації показань слід проводити допит за окремими епізодами, стадіями, а уникнути перекручень і втрати інформації під час допиту й процесуального закріплення його результатів допомагає аудіо-та відеозапис (кінозйомка)⁵. Звукозапис дозволяє проаналізувати не лише факти, що повідомляються допитуваним, а й умови, методи та засоби отримання такої інформації. Прослуховування фонограми дає можливість перевірити, що говорив допитуваний, як він говорив, у відповідь на яке за змістом і формою запитання йшло певне висловлювання. Тому дозволяє оцінити ту подію злочину, яка була змодельована під час слідчої (розшукової) дії.

¹ Див.: Радугин А. А. Указ. праця. — С. 16.

² Див.: Как избежать пытки: психология допроса и защита граждан. — С. 25.

³ Див.: Там само. — С. 39, 40.

⁴ Див.: Суворова Л. А. Указ. праця. — С. 134, 135.

⁵ Див.: Криминалистика : учебник / под ред. Н. П. Яблокова. — С. 517.

Після завершення допиту записану фонограму необхідно надати допитованому для прослуховування, що сприятиме поживленню в пам'яті свідка додаткових деталей події, про які він забув повідомити, або виявленню самим допитуваним помилкових висловлювань щодо події, які перекручують зміст показань, і, відповідно, своєчасному їх виправленню¹ та створенню достовірної моделі кримінального правопорушення.

Підбиваючи підсумок викладеного, відзначимо, що для успішного моделювання події злочину під час допиту необхідно враховувати особливості виникнення перекручень у показаннях допитуваних на стадії відтворення, які прямо залежать від: 1) темпераменту, характеру, вікових властивостей свідка та інших індивідуальних психологічних рис; 2) його словникового запасу; 3) рівня інтелектуального розвитку; 4) особливостей пам'яті допитованого; 5) психічного стану свідка під час допиту (емоційної напруженості, страху тощо); 6) часу, що сплинув із моменту події кримінального правопорушення до відтворення сприйнятої інформації на допиті; 7) патологічних дефектів психіки допитованого.

МОДЕЛИРОВАНИЕ СОБЫТИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ ВО ВРЕМЯ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЕЙ

Колесникова И. А.

Исследован процесс моделирования события преступления во время допроса свидетелей. Рассмотрены особенности воспроизведения события преступления свидетелем и восприятия его следователем во время допроса. Обосновано, что результат моделирования события преступления зависит от каждого участника следственного (розыскного) действия.

Ключевые слова: криминалистическая тактика, моделирование события преступления, допрос свидетелей, процесс формирования показаний свидетелей.

MODELING OF CRIME EVENT DURING INTERROGATION OF WITNESSES

Kolesnikova I. A.

The paper investigates the modeling process of a crime event during interrogation of witnesses. The features of crime event reproduction by a witnesses and perception of it by an investigator during interrogation are considered. It's found that the characteristics of errors occurring in the modeling of a crime event on the part of a witness directly depends on: 1) the temperament, character, his age features; 2) ideolect; 3) the level of intellectual development; 4) characteristics of the questioned person memory; 5) the mental state of the witness during interrogation; 6) the time that is passed since the offense commitment before reproduction of the perceived information during interrogation; 7) pathological defects of an interrogated person psyche. The features of occurrence «fantastic layerings» in the testimony of witnesses in modeling crime event when memory distortions are associated with weakening of the witness's ability to separate what he perceived in the reality from what he heard or read about it in the future, are described. Attention is accented on

¹ Див.: Скичко О. Ю. Указ. праця. — С. 89.

the fact that in the multiple repetition of such memories there occurs their full personification. Four situations of the relation of the reflective thinking results of an investigator and an interrogated person are identified: 1) the results of the reflective thinking of an investigator and an interrogated person do not correspond to the actions of each other; 2) an investigator partially foresees the course of the thought process of an interrogated person; 3) an interrogated person partially anticipates the course of the investigator thinking process; 4) the investigator and the witness partially foresee the course of the thought process of each other. It's proved that the result of modeling crime event during interrogation depends on each participant of the investigative (search) action including the investigator.

Keywords: criminalistic tactics, modeling of crime event, interrogation of witnesses, process of forming witnesses testimonies.

УДК 343.98:001.895

Г. М. Гетьман, науковий співробітник
НДІ вивчення проблем злочинності імені
академіка В. В. Сташиса НАПрН
України, кандидат юридичних наук

ІННОВАЦІЙНІ НАПРЯМИ МОДЕЛЮВАННЯ ОСОБИ НЕВІДОМОГО ЗЛОЧИНЦЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Розглянуто інноваційні напрями моделювання особи невідомого злочинця. Здійснено спробу з'ясувати сутність таких інноваційних напрямів, що використовуються в діяльності органів кримінальної юстиції. Визначено теоретичні засади використання інноваційних підходів під час моделювання особи невідомого злочинця в діяльності органів кримінальної юстиції.

Ключові слова: моделювання особи невідомого злочинця, психологічний профіль, судово-психологічна експертиза, ДНК-аналіз, судово-генетична експертиза.

Соціально-економічні перетворення, які відбуваються в Україні, вимагають проведення наукових досліджень, спрямованих на формування інноваційних засад криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції. Протидія злочинам багато в чому залежить від рівня розвитку досліджень у сфері наук кримінально-правового циклу, а також від можливості використання методу моделювання під час встановлення особи невідомого злочинця та запобігання продовженню його злочинної діяльності.

Метод моделювання в діяльності органів кримінальної юстиції використовується тоді, коли пряме дослідження фактів неможливе. Він являє собою процес побудови та вивчення об'єктів, явищ, дій чи подій з метою встановлення причин їх виникнення й існування, зв'язків між ними, а також надає відповідному суб'єкту можливість обрання та реалізації допустимих прийомів побудови певних моделей під час дослідження кримінального правопорушення.

Так, сучасним напрямом моделювання особи невідомого злочинця є використання психологічних знань для побудови ідеальної (розумової) моделі такої особи. При цьому використання даних психології під час побудови моделі особи невідомого злочинця можливе у двох випадках: 1) під час проведення позаекспертних психологічних досліджень та 2) при проведенні судово-психологічної експертизи.

Моделювання особи невідомого злочинця в ході психологічних досліджень являє собою побудову ідеальної моделі спеціалістом-психологом чи судовим експертом-психологом, яка розкриває його психологічні властивості, пояснює сутність поведінки, висвітлює такі характеристики, що відображають ставлення особи невідомого злочинця до виконуваних ним дій (бездіяльності), до оточення й самого себе під час учинення злочину, а також до та після його вчинення.

Моделювання особи невідомого злочинця під час проведення позаекспертних психологічних досліджень характеризується як безконтактна психодіагностика злочинця, результатом якої є створення моделі особи невідомого злочинця, що має бути відображена як психологічний профіль¹. Існують окремі етапи побудови моделі особи невідомого злочинця, серед яких визначають:

1) загальну оцінку злочину. На цьому етапі надаються кримінологічна та криміналістична характеристики вчиненого злочину, зіставляються конкретні дані про нього з накопиченими відомостями за аналогічними злочинами², а також аналізуються раніше вчинені (розкриті та нерозкриті) подібні злочини з метою виявлення ознак серійності;

2) усебічну оцінку особливостей місця вчинення злочину («сцени злочину»). Важливою на цьому етапі є така слідча дія, як огляд місця події, у деяких випадках – трупа, що проводиться за загальними правилами, передбаченими чинним кримінальним процесуальним законодавством. Правознавці вказують на особливу важливість фотозйомки й відеозапису³, додатків до протоколу такого огляду – плани та схеми місцевості й розміщення трупа. Наголосимо також, що бажано, щоб особа, залучена як спеціаліст зі складання психологічного профілю, була присутня під час проведення огляду місця

¹ Див.: *Алексейчук В. І.* Огляд місця події : тактика і психологія : монографія / В. І. Алексейчук. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2011. — 232 с.; *Боков С. Н.* Использование психологического портрета при раскрытии и расследовании преступлений / С. Н. Боков // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина : материалы междунар. науч. конф. — Воронеж, 2002. — С. 55–58; *Шепітько В. Ю.* Соціально-психологічні характеристики особи злочинця в криміналістиці: проблеми використання типології та можливостей моделювання / В. Ю. Шепітько // *Вибрані твори / Избранные труды.* — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2010. — С. 548–556.

² Див.: *Боков С. Н.* О психолого-криминалистическом портрете преступника / С. Н. Боков // Воронежские криминалистические чтения : сб. науч. тр. — Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. — Вып. 4. — С. 79.

³ Див.: *Образцов В. А.* Выявление и изобличение преступника / В. А. Образцов. — М. : Юристъ, 1997. — С. 256.

події. За браком такої можливості спеціалістові надаються необхідні матеріали кримінального провадження (обов'язково фотознімки й відеозаписи огляду місця події) з метою детального вивчення й виявлення інформації, важливої для складення психологічного профілю. Досвідчені спеціалісти зі створення психологічного профілю під час огляду трупа попередньо можуть надати інформацію про ставлення злочинця до жертви (потерпілої особи) за позою трупа: ненависть до жертви, каяття, ревності тощо;

3) усебічний аналіз особи жертви (потерпілого). Такий аналіз має проводитися з урахуванням віктимологічних аспектів і ґрунтуватися на відомостях про її особистісні риси, властивості, особливості. У процесі аналізу особи жертви (потерпілого) ураховують її стать, вік, освіту, місце роботи, займану посаду, усі місця проживання, навчання, відпочинку, характеристики родинних зв'язків, коло знайомих і друзів, фізичний опис (значна увага приділяється зовнішності й одягу), сімейний стан, фінансове становище, фізичне та психічне здоров'я, уживання алкоголю, токсичних чи наркотичних речовин у немедичних цілях, особисті захоплення, зміни в способі життя¹. Такий детальний аналіз відомостей про жертву необхідний для висунення версій щодо мотивів невідомого злочинця й можливої майбутньої його жертви²;

4) оцінювання результатів слідчих дій і оперативно-розшукових заходів. На досліджуваному етапі відбувається оцінювання зібраної інформації, отриманої під час допиту свідків, очевидців, у деяких випадках потерпілих, результатів проведення спеціальних експертних досліджень. Уважається, що оцінювання результатів слідчих та оперативно-розшукових дій ґрунтується на наявності в працівників органів кримінальної юстиції максимально можливої інформації про розслідуваний злочин³;

5) оцінювання висновків судово-медичної та інших видів експертиз. Особливе значення на цьому етапі має аналіз висновку судово-медичної експертизи трупа, а також результатів додаткових лабораторних (хімічних, біологічних) досліджень, оскільки під час слідчого огляду трупа на місці його виявлення встановлюються фактичні дані про тілесні ушкодження, доступні безпосередньому спостереженню. Проведення судово-медичної експертизи сприяє визначенню часу та причини смерті, дозволяє встановити знаряддя й способи вбивства. Вивчення таких тілесних ушкоджень може сприяти встановленню статі вбивці, його професії, професійних звичок, навичок. У деяких випадках локалізація нанесення тілесних ушкоджень може дати додаткову інформацію про ставлення невідомого злочинця до жертви;

6) розроблення психологічного профілю особи невідомого злочинця з вирізненням основних індивідуально-психологічних характеристик, яке проводиться з метою обмеження кола підозрюваних. Цей етап передбачає

¹ Див.: Боков С. Н. О психолого-криминалистическом портрете преступника. — С. 79–80.

² Див.: Баронін А. С. Психологічний профіль вбивць : посіб. з кримін. психол. та криміналістики / А. С. Баронін. — К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2001. — С. 21.

³ Див.: Боков С. Н. О психолого-криминалистическом портрете преступника. — С. 80–81.

складення спеціалістом (або групою спеціалістів) психологічного профілю. На підставі аналізу матеріалів кримінального провадження, власних спостережень (у разі залучення спеціаліста під час огляду місця події чи інших слідчих дій) виокремлюються дані, що характеризують особу злочинця. Найбільш поширеними відомостями, які можуть входити до структури психологічного профілю, є: а) загальна характеристика невідомого злочинця й домінуючої мотивації його поведінки; б) індивідуальні ознаки цієї особи (звички, нахили, навички тощо); в) вік невідомого злочинця; г) район місця проживання; г) район місця роботи, служби, навчання; д) характеристика місця ймовірного перебування; е) рівень освіти та професійної кваліфікації; є) рід занять; ж) особливості походження, найближчого оточення й особистого життя; з) сімейний стан; и) наявність чи відсутність дітей; і) ставлення до окремих видів діяльності (служби в армії, спорту, роботи з дітьми та ін.); ї) наявність судимостей; й) наявність психічної чи інших патологій; к) антропологічні й динамічні характеристики особи (тип зовнішності, статура, міміка тощо)¹;

7) пропозиції та рекомендації для органів кримінальної юстиції, засновані на створенні психологічного профілю². Використання на цьому етапі таких методів, як аналіз і синтез, є важливою складовою частиною, оскільки для виявлення основних психологічних (зокрема, поведінкових) характеристик невідомого злочинця існуюча інформація про злочин та особу невідомого злочинця має бути поділена на окремі складники, детально вивчена й осмислена.

Створення психологічного профілю під час позаекспертних психологічних досліджень передбачає побудову ідеальної моделі особи невідомого злочинця, яка дає можливість з'ясувати: 1) мотиви кримінальної поведінки (учинення кримінального правопорушення, тобто задоволення злочинцем своїх потреб) – неприязнь, помста, користь та ін.; 2) інтелектуальні здібності особи невідомого злочинця; 3) вольові властивості особи невідомого злочинця (вольовий, рішучий, безініціативний); 4) агресивність; 5) спонтанність у процесі вчинення кримінального правопорушення. При цьому особливістю позаекспертних психологічних досліджень є те, що вони проводяться в межах конкретного кримінального провадження до призначення судово-психологічної експертизи. У цьому разі, на думку В. Ю. Шепітька, під час проведення слідчого огляду та інших слідчих дій, доцільно запрошувати спеціалістів у галузі психології для створення психологічного профілю особи невідомого злочинця, який являтиме собою ідеальну модель, побудовану спеціалістом, та обґрунтовану «гіпотезу» стосовно особи, яка вчинила злочин³.

¹ Див.: Папкин А. И. Психологический портрет преступника: понятие, виды, методика составления / А. И. Папкин, А. И. Анфиногенов // Право и юрид. психология. — М., 1995. — № 1. — С. 6–14.

² Див.: Боков С. Н. Использование психологического портрета при раскрытии и расследовании преступлений. — С. 55–58.

³ Див.: Шепитько В. Ю. Проблемы использования специальных психологических знаний в следственной деятельности / В. Ю. Шепитько // Вибрані твори / Избранные труды. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2010. — С. 506.

Ще одним новим напрямом моделювання особи невідомого злочинця є використання результатів проведення судово-генетичної експертизи (даних ДНК-аналізу). На відміну від побудови ідеальних (розумових) моделей, які створюються за допомогою інформації психологічного характеру, модель особи невідомого злочинця будується на підставі інформації, яка отримана із слідів людини біологічного походження на місці злочину.

Уважається, що інформація, отримана в ході дослідження об'єктів біологічного походження (молекулярно-генетичний ідентифікаційний аналіз, який проводиться в межах судової генетичної експертизи), є найбільш точною в доказовому значенні. Зокрема, об'єктами-носіями генетичного матеріалу (ДНК), як зазначає І. М. Горбулінська, є будь-які виділення людського організму або частки його тканин та органів. До джерел ДНК належать: біологічні рідини (кров, сперма, слина тощо) у рідкому стані або у вигляді плям на різних предметах; волосся; фрагменти тканин людського тіла (частки шкіри, фрагменти м'язів, окремі кістки та їх фрагменти, зуби) тощо¹. Зазначимо, що сучасні методи дослідження слідів біологічного походження спрямовані на виявлення та вилучення також потожирових і запахових слідів.

Найбільш ефективним під час моделювання особи невідомого злочинця є використання інформації, отриманої при проведенні генетичних досліджень у ході розслідування серійних убивств і серійних убивств, поєднаних із згвалтуванням, особливо тих, що вчиняються протягом тривалого часу. Окремі науковці зазначають, що важливим при цьому є належна систематизація обліку інформації про такі злочини та забезпечення доступу до неї слідчих і оперативних співробітників у будь-який час. У такі обліки доцільно включати інформацію про проведені раніше дослідження та експертизи, а також їх результати. У цьому разі доступ до таких баз даних повинні мати і працівники експертних служб, судмедекспертиз².

Зазначимо, що завданням судово-генетичної експертизи є не лише ідентифікація джерела походження біологічних слідів, а й проведення порівняльного аналізу та встановлення зв'язку між об'єктами біологічного походження, які вилучені під час огляду різних місць злочинів. Під час проведення судово-генетичної експертизи вивчаються конкретні генетичні маркери (поліморфні локуси ДНК), інформація про які має бути зафіксована й систематизована в криміналістичних обліках для її подальшого використання, шляхом порівняльного аналізу, при розслідуванні злочинів.

Особливість проведення судово-генетичної експертизи полягає в тому, що такі дослідження можливо проводити за умови мінімальної кількості біологічного матеріалу людини. Як наголошують деякі вчені, злочинці переважно намагаються знищити сліди свого перебування на місці події (напри-

¹ Див.: *Горбулинская И. Н.* Особенности назначения и производства судебно-медицинской экспертизы вещественных доказательств биологического происхождения при расследовании преступлений / И. Н. Горбулинская // *Известия Алтайского гос. ун-та.* — 2007. — Вып. 2(54). — С. 40.

² Див.: *Бахин В. П.* Систематизация сведений о серийных сексуальных преступлениях как условие их эффективного раскрытия / В. П. Бахин, С. С. Чернявский, Е. В. Александренко // *Вісн. криміналістики.* — 2011. — № 1(15). — С. 9.

клад, замивають сліди крові водою, спалюють або перуть одяг зі слідами крові тощо); трупні жертв насилля виявляють через значний проміжок часу з моменту зникнення, що знижує можливість виявлення біологічного матеріалу, придатного для дослідження (наприклад, руйнування слідів крові у зв'язку із гнилісними процесами м'яких тканин трупа тощо)¹. Із цього приводу Д. О. Уманський зазначає, що «в більшості випадків при здійсненні протиправних дій на одязі та взутті злочинців, на предметах, якими завдавали ударів, залишаються мікросліди крові потерпілої особи, та навпаки – на речах потерпілого залишаються мікросліди крові злочинця. Пошук необхідно проводити в специфічних місцях, а вилучати такі мікросліди потрібно спеціальними способами із використанням спеціальних методик. Найчастіше мікросліди крові локалізуються у тих місцях, які складно відчистити або відіпрати: на швах, клапанах кишень, застібках, під петлями гудзиків, на внутрішній поверхні манжета; на взутті – на рельєфних елементах підошви, внутрішньому боці шнурків, кільцях, пряжках, швах»².

Проведення молекулярно-генетичної експертизи дозволяє встановити «належність слідів біологічного походження певній особі з високим ступенем імовірності; належність слідів певній особі з різних місць події; наявність біологічних слідів кожного з учасників події у випадках, коли сліди утворено шляхом змішування; ідентичність залишків у випадках розчленування трупа; ідентифікація жертв катастроф, коли близькі родичі живі»³.

Слід відмітити, що виявлення навіть маленької плями крові дозволяє провести генетичні дослідження, спрямовані на ідентифікацію людини. Так, результати вивчення ДНК-сперми, яка виявлена на потерпілій особі, її одязі, дозволяють отримати категоричні висновки про вчинення групи вбивств однією й тією самою особою. При цьому порівняльний аналіз генетичної інформації з місця події з даними, які містяться в автоматизованих інформаційних базах даних, дозволяє зробити такі висновки: установити єдине джерело походження біологічних слідів і об'єктів з нерозкритих місць учинених убивств; провести ідентифікацію особи злочинця за біологічними слідами, виявленими під час огляду місця події; установити особи невпізнаних трупів. Принцип пошуку має бути заснованим на перехресному порівнянні ДНК-профілей між усіма банками ДНК даних⁴.

Деякі вчені зауважують про те, що «можливості молекулярно-генетичної експертизи під час розкриття та розслідування злочинів надзвичайно великі. Узагальнення світової наукової інформації дає змогу дійти висновку, що в перспективі буде можливо за визначеним ДНК-профілем установлювати

¹ Див.: Горбулинская И. Н. Указ. праця. — С. 40; Дяченко Н. М. Основні етапи розвитку молекулярно-генетичної експертизи в державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України / Н. М. Дяченко // Криміналіст. вісн. — 2011. — № 1(15). — С. 166.

² Див.: Уманський Д. О. Судово-медична ідентифікація особи за допомогою дослідження геномної ДНК у цитологічних препаратах, приготовлених з мікрослідів крові / Д. О. Уманський // Укр. мед. альманах. — 2012. — Т. 15, № 4. — С. 101.

³ Див.: Дяченко Н. М. Указ. праця. — С. 169.

⁴ Див.: Горбулинская И. Н. Указ. праця. — С. 40, 42.

фенотипні характеристики особи (зріст, колір очей і волосся тощо), що можуть бути особливо важливими для попереднього розслідування»¹. Однак серед проблем використання інформаційних баз даних ДНК для встановлення та ідентифікації особи невідомого злочинця невіршеними залишаються питання щодо відсутності нормативного забезпечення й регулювання формування та функціонування таких баз даних. Так, створення комп'ютерного банку даних за встановленими ДНК-профілями біологічного матеріалу, які вилучаються з місць злочинів (переважно це вбивства та вбивства на сексуальному підґрунті) передбачає встановлення відомчої належності таких інформаційних систем, кваліфікації осіб, які мають право проводити ДНК-дослідження та формування таких систем, встановлення кола осіб, які мають право доступу до такої інформації, їх права та обов'язки.

Таким чином, на сьогодні ефективним та перспективним методом під час розслідування злочинів є моделювання. Використання органами кримінальної юстиції цього методу при встановленні особи невідомого злочинця сприяє не лише визначенню його психологічних особливостей, мотивів, а й особливостей біологічного та анатомічного характеру. Систематизація та зіставлення даних відомостей про таку особу надає можливість висувати версії, визначати коло підозрюваних осіб і ймовірної жертви наступного злочину, його географічного розташування.

ИННОВАЦИОННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ МОДЕЛИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ НЕИЗВЕСТНОГО ПРЕСТУПНИКА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ УГОЛОВНОЙ ЮСТИЦИИ

Гетьман Г. Н.

Рассмотрены инновационные направления моделирования личности неизвестного преступника. Предпринята попытка установить суть инновационных направлений, которые используются в деятельности органов уголовной юстиции. Определены теоретические основы использования инновационных подходов в процессе моделирования личности неизвестного преступника в деятельности органов уголовной юстиции.

Ключевые слова: моделирование личности неизвестного преступника, психологический профиль, судебно-психологическая экспертиза, ДНК-анализ, судебно-генетическая экспертиза.

INNOVATIVE AREAS OF THE UNKNOWN CRIMINAL'S PERSONALITY MODELING IN THE WORK OF CRIMINAL JUSTICE BODIES

Getman G. M.

The ongoing social and economic changes in Ukraine, determine the necessity of scientific research aimed at the development of innovative foundations for forensic support to ensure the work of the criminal justice bodies. The paper describes the innovative areas of an unknown criminal's personality modeling. The author endeavors to clarify the nature of innovative areas which are used in the work of criminal justice bodies. It defines theo-

¹ Див.: Дяченко Н. М. Указ. праця. — С. 169.

retical foundations of using innovative approaches in the course of an unknown criminal's personality modeling in the activity of criminal justice bodies. In his study the author highlights two innovative areas of applying the method of an unknown criminal's personality modeling. The first area is the use of psychological knowledge to build the ideal (mental) model of an unknown criminal's personality. At the same time the use of psychology data in modeling an unknown criminal's personality is possible in two ways: 1) through out expert psychological investigations, and 2) through a forensic psychological examination. Another innovative areas of an unknown criminal's personality modeling is the use of a forensic genetic examination results (DNA analysis data). In contrast to the ideal (mental) modeling which is created with the help of the psychological nature information, a model of an unknown criminal's personality is built on the basis of the information obtained from human traces of biological origin, discovered at the crime scene. The use of a modeling method to determine an unknown criminal's personality contributes not only to the identification of his/her psychological characteristics, motives but also the features of biological and anatomical nature. Systematization and comparison of the data on such person allows to put forward possible versions, to determine the group of suspected persons and the potential victim of the next crime, geographical location of the subsequent crime scene.

Keywords: unknown criminal's personality modeling, psychological profile, forensic psychological examination, DNA analysis, forensic genetic examination.

УДК 343.98:343.1

К. О. Спасенко, асистент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

ЗАЛУЧЕННЯ ЕКСПЕРТІВ І ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ РОБІТ ІЗ ПІДВИЩЕНОЮ НЕБЕЗПЕКОЮ

Розглянуто особливість використання спеціальних знань у процесі розслідування зазначеної категорії злочинів, що полягає у вузькоспрямованій специфіці порушень правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою. Окреслено коло питань, що підлягають з'ясуванню під час проведення певних експертиз. Відзначено їх варіативність залежно від виконуваних робіт, виду негативних наслідків та інших елементів криміналістичної характеристики злочину. Досліджено призначення судово-медичної й судових інженерно-технічної експертизи з охорони праці, гірничо-технічної, будівельно-технічної, технічної експертизи документів в аспекті порушеної проблематики.

Ключові слова: експертиза, Кримінальний процесуальний кодекс, методика розслідування, порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою.

Одним із перспективних напрямів підвищення ефективності організації кримінального провадження та розслідування в цілому слід уважати вико-

ристання експертної практики. Особливість використання спеціальних знань при розслідуванні порушення правил охорони праці полягає у вузькоспрямованій специфіці порушень правил безпеки в процесі виконання робіт із підвищеною небезпекою, яка обумовлюється переліком питань, що потребують вирішення, а також варіативністю такого переліку залежно від виконуваних робіт, виду негативних наслідків та інших елементів криміналістичної характеристики злочину. Наприклад, при розслідуванні порушень правил безпеки під час виконання робіт на висоті із негативними наслідками у вигляді тілесних ушкоджень постає необхідність у проведенні інженерно-технічної експертизи з охорони праці, будівельно-технічної експертизи, судово-медичної експертизи.

Методика експертних досліджень у провадженнях, пов'язаних із порушенням правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою, ґрунтується на загальній методології судової експертизи та складається з таких етапів:

- 1) підготовчий (попереднє дослідження);
- 2) основне дослідження (аналітична, порівняльна, синтезуюча стадії);
- 3) заключний (підготування висновку)¹.

Відповідно до чинного законодавства судова експертиза становить дослідження експертом на підставі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини справи, яка перебуває в провадженні органів досудового розслідування чи суду².

З урахуванням наявних статистичних даних узагальнення судово-слідчої практики можемо констатувати, що найбільш поширеними видами судових експертиз, які мають місце при розслідуванні порушень правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою, є: судова інженерно-технічна експертиза з охорони праці (100 %); судова гірничо-технічна експертиза (14,66 %); судово-медична експертиза (94 %); судова будівельно-технічна експертиза (2,58 %); судова технічна експертиза документів (2,58 %).

Судова інженерно-технічна експертиза з охорони праці. На базі методів загальної теорії судової експертизи та спеціальних наукових знань у сфері промислового й сільськогосподарського виробництв призначається з метою виявлення причинних залежностей і фактів щодо діяльності або бездіяльності робітників та посадових осіб у процесі нормального функціонування підприємства та при виникненні на ньому надзвичайної ситуації, недотримання трудової й виробничої дисциплін, невиконання вимог нормативно-правових актів з охорони праці та експлуатаційної документації, порушення технологічних процесів, технічного стану будинків, споруд, комунікацій, транспорту, приладів контролю, машин, механізмів, устаткування, інструментів й інших знарядь праці, а також засобів протипожевної колективно- та індивідуального захистів.

¹ Див.: Шляхов А. Р. Структура экспертного исследования и гносеологическая характеристика выводов эксперта-криминалиста / А. Р. Шляхов // Тр. ВНИИСЭ. — М.: ВНИИСЭ, 1972. — Вып. 4. — С. 44–98.

² Див.: Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232.

Об'єктом цієї експертизи є сліди-відображення у вигляді матеріальних і матеріалізованих джерел інформації, які містяться в матеріалах кримінального провадження щодо надзвичайної ситуації та досліджуються експертами (речові докази, фрагменти місця події, зразки, будинки, споруди, майданчики, комунікації, способи й засоби виробництва, системи керування, контролю та захисту, документи тощо)¹.

Спираючись на напрацювання вчених стосовно судової інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці й безпеки життєдіяльності, можемо окреслити коло питань (завдань), що підлягають з'ясуванню під час проведення цієї експертизи:

- установлення причин і обставин, ступеня тяжкості матеріально-технічних наслідків порушень правил безпеки;

- виявлення причин порушення технологічного процесу;

- визначення відповідності фактичних умов експлуатації машин, механізмів і обладнання вимогам нормативно-технічної документації, їх технічного стану та придатності для виконання конкретних технологічних і технічних операцій;

- з'ясування відповідності кваліфікації суб'єкта характеру виконуваних робіт;

- установлення недоліків організаційного й технічного характеру у виробничому процесі;

- визначення відповідності умов праці правилам техніки безпеки;

- виявлення обставин, що сприяли виробничому травмуванню;

- установлення природних або інших явищ, які могли зумовити виникнення події (у тому числі людський фактор);

- установлення відповідності поведінки осіб, причетних до події, вимогам законодавчих актів з охорони праці.

Зазначений перелік питань, що підлягають з'ясуванню, є досить умовним, і в конкретній ситуації може бути розширений з уключенням тих питань, що мають значення для здійснення провадження.

Правильність постановки питань, а також їх перелік має вирішувати максимальну кількість завдань, що потребують застосування спеціальних знань. Однак специфіка виконання робіт із підвищеною небезпекою та складність нормативного регулювання робіт є однією з причин нехтування слідчим формуванням необхідної кількості питань експерту. Так, у провадженні № 50110186 слідчий обмежився лише 2-ма питаннями:

1. Чи належить даний випадок до виробничої травми?

2. Чи є в діях посадових осіб ХФ ПрАТ «У.Ф.Сі» 16 травня 2011 р. порушення законодавства про охорону праці, що знаходяться в причинному зв'язку з виробничою травмою?²

¹ Див.: *Кривченко Ю. О.* Теоретичний базис судової інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності / Ю. О. Кривченко, Л. Г. Бордюгов, І. М. Марченко // *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. праць. — 2012. — Вип. 12. — С. 334.

² Див.: *Висновок судової інженерно-технічної експертизи з охорони праці та безпеки життєдіяльності № 7490 від 19.08.2011* : архів прокуратури Харківської області за 2011 р.; спр. № 50110186.

У свою чергу, на вирішення судових експертів із провадження № 51100028 були поставлені такі питання:

— Яка з технічної точки зору безпосередня причина нещасного випадку, що стався з потерпілим?

— Чи належать зазначені роботи, доручені постраждалій особі 19 квітня 2010 р., до робіт із підвищеною небезпекою, у тому числі до таких, на які обов'язково необхідно видавати наряд-допуск?

— Чи відповідала кваліфікація потерпілого виконуваний роботі?

— Чи правильно була організована робота з демонтажу насоса?

— Порушення яких нормативних документів з охорони праці та техніки безпеки призвело до нещасного випадку?

— Ким із працівників, у тому числі посадових осіб підприємства, порушено вимоги правил із техніки безпеки й охорони праці, що призвели до розглядуваного нещасного випадку?¹

Сутність *гірничо-технічної експертизи* як процесуальної дії полягає в дослідженні для кримінального провадження обставин події на підприємстві гірничої промисловості, що призвела до загибелі людей, або до заподіяння шкоди їх здоров'ю, або до інших наслідків, яке проведене в передбаченому законом порядку обізнаними в гірничій справі особами. Потреба в запровадженні цієї експертизи зумовлена значною кількістю надзвичайних ситуацій (технічних аварій, нещасних випадків) на вугільних шахтах, які, зазвичай, спричинені людським фактором, часто мають складний і тривалий характер та в багатьох випадках супроводжуються людськими жертвами на фоні величезних економічних і екологічних збитків. Така експертиза ґрунтується на декількох базових науках і адаптує до потреб судової експертизи низку положень теорії гірничої справи, механіки, інженерної психології, теорії систем і управління, електротехніки².

Завдання зазначеної експертизи можна об'єднати в такі групи:

— з'ясування причин та обставин техногенних аварій, що трапилися на гірничому підприємстві, й визначення ступеня тяжкості матеріально-технічних наслідків;

— установлення технічних причин порушень технологічного гірничого процесу;

— визначення стану гірничих механізмів і придатності їх для виконання конкретних технічних операцій;

— виявлення дефектів гірничих механізмів, технічних причин і часу їх виникнення;

— установлення відповідності кваліфікації суб'єкта технологічного процесу характеру роботи, що ним виконувалася;

— визначення об'єктивної можливості виконання певних дій у заданих технічних умовах;

¹ Див.: Архів Орджонікідзевського районного суду м. Харкова за 2012 р.; спр. № 1-262/10.

² Див.: Експертизи у судочинстві України : наук.-практ. посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка та І. В. Гори. — К. : Юрінком Інтер, 2015. — С. 302, 303.

— установлення недоліків організаційно-технічного характеру у виробничому процесі гірничого підприємства;

— визначення відповідності умов роботи на гірничому підприємстві вимогам техніки безпеки¹.

Інші автори доповнюють цей перелік ще й такими типовими завданнями: установлення обставин, що сприяли виникненню професійного захворювання, виробничому травматизму або аварії на підприємстві; визначення послідовності явищ, які призвели до надзвичайної ситуації; установлення якості застосованих матеріалів, інструментів і їх безпечності стосовно ведення конкретного виду гірничих робіт; визначення природних або гірничо-геологічних явищ, котрі могли зумовити виникнення події, а також того, чи відіграв будь-яку роль людський фактор у її виникненні; оцінювання адекватності дій осіб, причетних до події, у конкретній виробничій ситуації².

Судова гірничо-технічна експертиза є обов'язковою при розслідуванні порушень правил безпеки під час виконання робіт у гірничо-технічній промисловості, тобто в шахтах або рудниках.

Судово-медична експертиза згідно зі статистичними даними, отриманими при проведенні узагальнення судово-слідчої практики, проводилася у 94,3 % проваджень за ст. 272 КК України у випадках нанесення тілесних ушкоджень або настання смерті.

Для тілесних ушкоджень, нанесених у виробничій обстановці, характерною ознакою є особлива тяжкість останніх, оскільки сила, що діє в такому разі, зазвичай суттєво перевищує силу людини. Характер таких ушкоджень частинами машин буває різний і залежить від конструктивних особливостей машин та механізму травми. Частіше за все мають місце удари частинами машин, деталями, що відлітають, а також потрапляння в механізми, які обертаються, наїзд внутрішньовиробничих транспортних засобів, падіння з висоти та ін. Головним завданням судово-медичної експертизи виробничого травматизму є встановлення технічної (матеріальної) причини травми на основі характеру та особливостей ушкоджень. Значні ускладнення розслідування нещасних випадків на деяких виробництвах спонукають слідчих з'ясувати за допомогою експертизи складні питання щодо механізму травми, часу настання смерті, знаряддя, яким спричинено ушкодження, позу, в якій перебував потерпілий тощо. При цьому слідчий має усвідомлювати, що для правильного судово-медичного діагностування випадків виробничого травматизму суттєве значення мають результати огляду місця події за участю судово-медичного експерта, який, на жаль, на сьогодні не залучається до проведення цієї слідчої (розшукової) дії.

Під час судово-медичної експертизи оглядається труп постраждалого, фіксуються тілесні ушкодження та їх локалізація, що призвели до смерті

¹ Див.: *Бордюгов Л. Г.* Зміст предмета судової гірничотехнічної експертизи / Л. Г. Бордюгов // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наук. праць. — Донецьк : Донец. ін-т внутр. справ. — 2004. — Вип. 1. — С. 224–226.

² Див.: *Експертизи у судочинстві України.* — С. 305.

(падіння з висоти, травматичні ушкодження в результаті контакту з механізмами та ін.). У процесі судово-медичного дослідження традиційно ставляться запитання про причини смерті, про наявність і локалізацію ушкоджень, про наявність ознак алкогольного або наркотичного сп'яніння та ін.

Судово-медичну експертизу слід віднести до розряду невідкладної слідчої (розшукової) дії, що провадиться одразу після надходження заяви про вчинення кримінального правопорушення й на початку кримінального провадження.

У криміналістичній літературі науковцями запропоновані різні варіації запитань, які можуть бути сформульовані експерту при розслідуванні нещасних випадків на виробництві. Як зазначає І. А. Кучерков, якщо подія пов'язана зі смертю потерпілого, то на розсуд судово-медичної експертизи доцільно формулювати такі питання:

- Які є тілесні ушкодження, їх кількість і локалізація, ступінь тяжкості?
- Коли настала смерть?
- Коли були заподіяні тілесні ушкодження, що спричинили смерть?
- Яка причина смерті?
- Чи перебував потерпілий перед отриманням тілесних ушкоджень у стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння?
- Який механізм заподіяння тілесних ушкоджень, що спричинили смерть?
- Чи могли бути заподіяні тілесні ушкодження за обставин, зазначених у постанові про призначення експертизи?
- Яка давність заподіяння ушкоджень (настання смерті)?
- Прижиттєво або посмертно заподіяні ушкодження?
- Чи міг потерпілий після отримання тілесних ушкоджень учинити будь-які дії?
- Чим були заподіяні тілесні ушкодження, що спричинили смерть?
- Якщо на трупі виявлено кілька ушкоджень, то яка послідовність їх заподіяння?
- Яка група крові потерпілого?
- Яка була поза потерпілого в момент смерті та чи була вона змінена після смерті?
- Яка кількість і сила ударів, якими заподіяно ушкодження?
- Чи були в потерпілого хвороба або фізичні вади, що перешкоджають допуску його до роботи, при виконанні якої він загинув?¹

За допомогою судово-медичної експертизи з'ясовують також: а) наявність в організмі потерпілого промислових отруйних речовин, у результаті дії яких він міг утратити контроль над своїми діями або знепритомніти; б) наявність патологічних змін в організмі людини, які під впливом раптових змін у навколишньому середовищі (атмосферного тиску, температурно-вологового режиму та ін.) можуть спричинити відхилення від норм її психо-

¹ Див.: Кучерков І. А. Расследование преступных нарушений правил безопасности при проведении строительных работ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / И. А. Кучерков. — М., 2003. — С. 137, 138.

фізіологічного стану; в) наявність у потерпілого схильності до нервово-психічних проявів¹.

Судова будівельно-технічна експертиза належить до класу інженерно-технічних експертиз, за допомогою якої найбільш точно й достовірно можна встановити якість будівельних і ремонтних робіт, виконуваних на всіх етапах будівництва, їх відповідність будівельним нормам і договору, а також якість і кількість використаних будівельних матеріалів та їх відповідність указаним у будівельно-монтажній документації². До компетенції експертів входить вирішення таких завдань:

- віднесення продукції до будівельного виробництва;
- технічний аналіз конструкцій, виробів і матеріалів, виконаних (виконуваних) будівельних робіт певного класу, роду, типу, виду, групи;
- визначення вартості будівельних об'єктів і виконаних робіт; ціну об'єктів нерухомості промислової, житлової та містобудівної сфери;
- установлення відповідності нормативно-технічним вимогам продукції будівельного виробництва; продукції виробництва будівельних конструкцій, виробів, деталей і матеріалів;
- установлення причин, умов, обставин і механізму аварії, нещасного випадку на будівництві;
- визначення наявності часткової або повної втрати продукцією будівельного виробництва функціональних, експлуатаційних, споживчих, естетичних властивостей і властивостей безпеки;
- установлення відповідності дій осіб – учасників події (аварії, нещасного випадку на будівництві), а також осіб, відповідальних за належне ведення та безпеку умов виробничого процесу, спеціальним правилам;
- визначення можливості змінення функціонального призначення, габаритів, поверховості та інших характеристик будинків, будівель і споруд³.

На вирішення судової будівельно-технічної експертизи в провадженнях про порушення правил при виконанні будівельних робіт, що не спричинили нещасних випадків із людьми, але пов'язані з настанням інших тяжких наслідків, ставляться такі питання:

- Чи є належним чином затверджений проект будівельних робіт та інша необхідна проектно-кошторисна документація?
- Чи своєчасно вона складена й затверджена; якщо ні, то чи не відбилося це на якості робіт, що спричинило тяжкі наслідки?
- Чи правильно складено проект будівельних робіт; якщо ні, то які допущено помилки й чим вони викликані?
- Чи відповідала проекту будівельних робіт та іншим пред'явленим вимогам якість будівельних робіт і будівельних матеріалів; якщо не відпо-

¹ Див.: *Таран О. В.* Експертизи у справах про злочини, пов'язані із порушенням вимог законодавства про охорону праці / *О. В. Таран* // Вісн. Верхов. Суду України. — 2011. — № 4(128). — С. 46.

² Див.: Експертизи у судочинстві України. — С. 283.

³ Див.: *Бутирын А. Ю.* Теория и практика судебной строительно-технической экспертизы / *А. Ю. Бутирын*. — М. : Городец, 2006. — С. 9, 10.

відала, то чи вплинули допущені відступи на причину розслідуваної події і яким чином?

Питання, які ставляться на вирішення судової будівельно-технічної експертизи в справах про порушення правил безпеки, що призвели до нещасних випадків з людьми, значно різноманітніші та можуть бути такі:

— Чи дотримані умови допуску до роботи потерпілого та інших осіб, причетних до нещасного випадку, зокрема, чи пройшли вони необхідне навчання й інструктажі?

— Чи відповідали належним вимогам організація навчання працівника, рівень знань будівельних правил, правил експлуатації будівельних механізмів та інших правил, необхідних для допуску до виконуваної роботи? (Зокрема, може виникнути питання, чи відповідають вимогам якості навчання, інструктажі, атестація, іспити.)

— Чи були забезпечені потерпілі відповідно до вимог спеціальним одягом, взуттям, запобіжними пасками та іншими індивідуальними захисними засобами, чи правильно вони використовувалися?

— Чи відповідали вимогам інші умови праці (освітлення, вентиляція, температура тощо)?

— Чи відповідали вимогам огороження небезпечних місць попереджувальні знаки?

— Чи передбачає проект виконання робіт заходи, спрямовані на забезпечення безпеки осіб, зайнятих на будівництві? Чи відповідали ці заходи необхідним вимогам?

— Чи відповідав порядок виконання робіт, за яких стався нещасний випадок, вимогам проекту організації робіт та інструкцій?¹.

Предмет *судової технічної експертизи документів* становлять факти, які мають значення для кримінального провадження, пов'язані з виготовленням документів, ототожненням матеріалів документів і засобів їх виготовлення, що встановлюються на основі спеціальних знань у галузі техніко-криміналістичного дослідження документів, спеціальні знання при цьому базуються на даних криміналістичної техніки, фізико-технічних, хімічних і технологічних наук². Коло питань, що вирішуються судовою технічною експертизою документів, достатньо широке й багатоглядне. Воно залежить від тих завдань, які необхідно розв'язати в процесі дослідження наданого об'єкта (документа чи його частини).

Об'єктом судової технічної експертизи документів при розслідуванні порушень правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою є:

— статут і колективний договір підприємства;

— накази та розпорядження щодо створення організаційного підрозділу з питань охорони праці та проведення профілактичних заходів з охорони

¹ Див.: *Махов В. Н.* Расследование преступных нарушений правил при производстве строительных работ / В. Н. Махов, В. А. Образцов, К. Т. Чернова. — М. : ВНИИПП, 1979. — С. 77, 78.

² Див.: Назначение и производство криминалистических экспертиз : пособие для следователей и судей / [Л. Д. Беляева, Ю. Ц. Вол, Ю. Ф. Воронин и др.] ; отв. ред.: Г. П. Аринушкин, А. И. Винберг, А. Р. Шляхов. — М. : Юрид. лит., 1976. — С. 75.

праці; накази про прийняття на роботу працівників і покладення обов'язків із дотримання правил безпеки; посадові інструкції, положення та інструкції з техніки безпеки;

— акти про проведення атестації робочих місць;

— договори та первинна документація щодо проведення навчання й щорічної перевірки знань з питань охорони праці;

— розпорядження щодо проведення інструментального контролю машин і журнали обліку технічного стану та техніки безпеки машин; наряди-допуски на виконання робіт (у тому числі передбачені спеціальними нормативно-правовими актами);

— журнали обліку ввідного інструктажу з техніки безпеки й охорони праці робітників; документація, що містить відомості про видачу засобів індивідуального захисту;

— транспортні листи щодо перевезення захисних огорож із певного місця з метою їх установлення тощо.

Таким чином, можна підсумувати, що залучення експертів і проведення судових експертиз виступають важливим засобом збирання доказів при досудовому розслідуванні порушень правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою. Крім того, залучення експертів відіграє важливу роль у профілактичній роботі, тому актуальним залишається питання експертної профілактики.

ПРИВЛЕЧЕНИЕ ЭКСПЕРТОВ И НАЗНАЧЕНИЕ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ НАРУШЕНИЙ ПРАВИЛ БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ РАБОТ С ПОВЫШЕННОЙ ОПАСНОСТЬЮ

Спасенко К. А.

Рассмотрена особенность использования специальных знаний в процессе расследования указанной категории преступлений, которая заключается в узконаправленной специфике нарушений правил безопасности во время выполнения работ с повышенной опасностью. Очерчен круг вопросов, подлежащих выяснению во время проведения определенных экспертиз. Отмечена их вариативность в зависимости от выполняемых работ, вида негативных последствий и других элементов криминалистической характеристики преступления. Исследовано назначение судебно-медицинской и судебных инженерно-технической экспертизы по охране труда, горнотехнической, строительно-технической, технической экспертизы документов в аспекте затронутой проблематики.

Ключевые слова: экспертиза, Уголовный процессуальный кодекс, методика расследования, нарушение правил безопасности во время выполнения работ с повышенной опасностью.

ENGAGEMENT OF EXPERTS AND SCHEDULING FORENSIC EXAMINATION UNDER INVESTIGATION OF SAFETY RULES VIOLATIONS WHEN PERFORMING WORKS WITH HEIGHTENED DANGER

Spasenko K. O.

The paper describes the features of special knowledge use in the process of crimes investigation related to violation of safety rules during execution of works with heightened

danger. Narrowly focused specificity of safety rules violations during execution of such works causes a range of issues which should be clarified during carrying out certain examination. Their variability depending on the work performed, the type of negative effects and other elements of criminalistic characteristic of crime is noted. It's stated that with taking into account available statistical data generalization of judicial and investigation practice, the most common types of forensic examination which take place during the investigation of safety rules violations while performing works with heightened danger, are: forensic engineering and technical examination on labor protection (100 %); forensic mining and technical examination (14.66 %); forensic medical examination (94 %); forensic construction and technical examination (2.58 %); forensic technical examination of documents (2.58 %). The scheduling of these forensic examinations in the aspect of the raised problematics are researched. The paper considers the nature of the special knowledge being used when carrying out each of the mentioned examination, their subject, objects to be examined, and pays main attention to the issues that are put for the resolution before experts. In the conclusion it's stated that engagement of experts and carrying out forensic examinations are an important means of collecting evidence during pre-trial investigation of safety rules violations during execution of works with heightened danger. In addition, engagement of experts plays an important role in preventive work, so the question of examining prevention remains to be acute.

Keywords: examination, Criminal Procedural Code, investigation technique, safety rules violation when performing works with heightened danger.

УДК 343.98

І. В. Сабадаш, науковий співробітник
Харківського НДІСЕ

ПРОБЛЕМИ РОЗРОБЛЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕВИПЛАТОЮ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

Розглянуто криміналістичну характеристику злочинів, пов'язаних із не виплатою заробітної плати, її елементи. Надано інформаційну модель цієї категорії злочинів, яка дасть можливість удосконалювати та підвищувати якість розслідування.

Ключові слова: заробітна плата, криміналістична характеристика, місце та час учинення злочину, особа злочинця, особа потерпілого, предмет злочинного посягання, спосіб злочину.

Право кожного громадянина на своєчасне одержання винагороди за працю та соціальних виплат закріплене в статтях 43 й 46 Конституції України. Однак на практиці не завжди заробітна плата на підприємствах виплачується своєчасно, що призводить до зростання заборгованості з оплати праці та негативно впливає на стан соціальної напруженості в суспільстві. Це стосується як державних підприємств, так і приватних структур. Подібні тенденції поширилися у зв'язку з економічною кризою.

Термін «криміналістична характеристика злочину» був запропонований у середині 60-х рр. ХХ ст. О. Н. Колесниченко, який розробив таке визна-

чення: «криміналістична характеристика злочинів – це система відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинів даного виду, що відображає закономірні зв'язки між ними та слугує побудові й перевірці слідчих версій для вирішення основних завдань розслідування»¹.

На думку Г. А. Матусовського, криміналістична характеристика злочинів має таку дефініцію: «система узагальнених даних про певні однорідні типові ознаки суб'єкта цих діянь, мотивації його злочинної поведінки, предмет посягання, обстановку, злочинні способи та наслідки, що мають значення для виявлення й розкриття злочинів криміналістичними засобами, прийомами та методами»².

М. В. Салтевський зазначав, що криміналістична характеристика є інформаційною моделлю, яка складається з типових ознак конкретного виду (групи) злочинів³.

А. А. Ейсман указував на те, що криміналістична характеристика являє собою типовий перелік обставин, які необхідно встановити⁴.

Погоджуємося з думкою О. Ю. Головіна про важливість криміналістичної характеристики злочинів, яка має значення, як для її загальної теорії, теоретичних положень окремих її частин, так і для практики розслідування злочинів. Вона є природним закономірним результатом тривалого накопичення, вивчення та систематизації криміналістично значущих особливостей злочинів, розпочатих ще Г. Гроссом, І. Н. Якимовим, В. І. Громовим, С. А. Голунським та іншими вченими-криміналістами. Криміналістична характеристика є одним із важливих і основних теоретичних та практичних джерел отримання криміналістично значущої інформації про різні види злочинів⁵. На сьогодні є спірними питання щодо дефініції, складу елементів і значення криміналістичної характеристики злочинів.

Уважаємо, що в структурі криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних з невивплатою заробітної плати, необхідно виділити такі елементи:

- предмет посягання;
- обстановка вчинення злочину;
- спосіб учинення злочину;
- особа злочинця;

¹ Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / [В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др.]; под ред. В. К. Лисиченко. — Киев : Выща шк., 1988. — С. 30.

² Див.: Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ / Г. А. Матусовский. — Харьков : Консум, 1999. — С. 51.

³ Див.: Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования) : учебник. — Киев : НИИРЮ Киев. высш. шк. МВД СССР, 1987. — С. 310.

⁴ Див.: Эйсман А. А. О содержании понятия криминалистической характеристики преступления / А. А. Эйсман // Криминалистическая характеристика преступлений. — М., 1984. — С. 99–108.

⁵ Див.: Головин А. Ю. Частные криминалистические методики: проблемы структуры и качества / А. Ю. Головин // Криміналіст першодрукований. — 2013. — № 7. — С. 67–74.

- особа потерпілого;
- сліди злочину в широкому розумінні.

Предмет посягання. Конституція України гарантує право кожного громадянина на своєчасне одержання винагорода за працю (ст. 43). Реалізація зазначеного конституційного права громадян урегульована Конвенцією Міжнародної організації праці «Про захист заробітної плати»¹, Законом України «Про оплату праці», Кодексом законів про працю, іншими законодавчими та нормативними актами.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про оплату праці»: «Заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу. Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства»².

Заробітна плата має таку структуру: основна заробітна плата, додаткова заробітна плата, інші заохочувальні та компенсаційні виплати.

Основна заробітна плата – це винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадові обов'язки). Установлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок для робітників та посадових окладів для службовців.

Додаткова заробітна плата – це винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці. Вона включає доплати, надбавки, гарантійні й компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством; премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій.

До інших заохочувальних та компенсаційних виплат належать виплати у формі винагород за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами і положеннями, виплати в рамках грантів, компенсаційні та інші грошові й матеріальні виплати, які не передбачені актами чинного законодавства або які провадяться понад встановлені зазначеними актами норми.

Питання щодо характеру виплат є дискусійним. П. П. Андрушко вважає, що предметом злочину можуть бути не лише виплати, що здійснюються регулярно у визначені законодавством строки, а й разові. Протилежної позиції дотримується М. І. Мельник, який, зокрема, вказує, що склад злочину, передбаченого ст. 175 КК України, має місце лише в разі зазначеної невідплати більше ніж за один місяць. І. О. Зінченко взагалі не включає виплати, які мають одноразовий характер, до предмета цього злочину. Позиція М. І. Мельника, І. О. Зінченко, на думку С. Я. Лихової, є хибною, адже суспільна небезпека даного діяння полягає в тому, що невідплата матеріальних коштів спричиняє особі конкретну матеріальну шкоду й ця шкода не зале-

¹ Див.: Конвенція Міжнародної організації праці «Про захист заробітної плати» 1949 р. № 95, ратифікована Верховною Радою УРСР 4 серпня 1961 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_146.

² Див.: Про оплату праці : Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України. — 1995. — № 17. — Ст. 121.

жить від того, регулярно чи одноразовою є така виплата¹. Уважаємо, що предмет злочину становлять будь-які виплати, які має право отримати особа.

На території України передбачені такі форми виплати заробітної плати: грошовими знаками, що мають законний обіг на території України; банківськими чеками в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України за погодженням з Національним банком України; натурою.

Грошові знаки – знаки вартості, які замінюють в обігу певну кількість коштовних металів. Паперові банкноти, грошові знаки України – гривні – є білетами Національного банку України².

Митним кодексом України (ст. 4) встановлено: валюта України – грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет та в інших формах, що перебувають в обігу і є законним платіжним засобом на території України, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обмінові на грошові знаки, які перебувають в обігу; іноземна валюта – іноземні грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обмінові на грошові знаки, які перебувають в обігу³.

Узагальнюючи наведене, можна зазначити, що предметом злочинів, пов'язаних з невиплатою заробітної плати, є грошові знаки (кошти), банківські чеки, натуральна форма оплати праці.

Обстановка вчинення злочину. Обстановка цієї категорії злочинів включає в себе дані про місце та час його вчинення. Оскільки суб'єкт указанного злочину спеціальний, в більшості випадків місцем вчинення злочину є робоче місце роботодавця та робітників бухгалтерії. Робітники бухгалтерії можуть нести кримінальну відповідальність за ст. 175 КК України лише як співучасники (організатори, підбурювачі, пособники).

Відповідно до Методичних рекомендацій Міністерства праці України робоче місце працівника характеризується наявністю закріпленої зони, технічних засобів (основних виробничих і невиробничих фондів, інструменту, приладів, інвентаря) або їх сукупності, необхідної для виробництва продукції, надання послуг, виконання робіт або установчих функцій. Класифікація робочих місць здійснюється за належністю, за ступенем механізації, за строком дії⁴.

¹ Див.: Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) : монографія / С. Я. Ляхова. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2006. — С. 547.

² Див.: Шепітько В. Ю. Криміналістика: словник термінів / В. Ю. Шепітько. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2004. — С. 25.

³ Див.: Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI // Відом. Верхов. Ради України. — 2012. — № 44–48. — Ст. 552.

⁴ Див.: Методичні рекомендації щодо визначення робочих місць : протокол М-ва праці України від 21.06.1995 № 4 [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://ua-info.biz/legal/basexi/ua-rmwfqr.htm>

Місце вчинення злочину є дуже важливим, оскільки становить засіб пізнання інших елементів криміналістичної характеристики, таких як спосіб вчинення злочину, типових слідів злочину, особи злочинця.

Питання про час учинення невикплати заробітної плати є дискусійним. Так, І. О. Зінченко вказує, що під невикплатою заробітної плати та інших виплат слід розуміти неповну або несвоєчасну виплату. Такої ж думки дотримується М. І. Мельник і П. П. Андрушко. Зазначена позиція, на думку С. Я. Лихової, яку ми поділяємо, є не зовсім точною з огляду на те, що в ч. 1 ст. 41 КУпАП передбачена адміністративна відповідальність за порушення строків виплати заробітної плати, а також за виплату її не в повному обсязі¹.

Крім того, неоднозначним є питання щодо часткової невикплати, котра призводить до загальної невикплати заробітної плати, сума якої перевищує її місячний розмір. На думку С. Я. Лихової, термінологічне словосполучення «більше ніж за один місяць» слід «прив'язувати» не тільки до строку (терміну) невикплати зароблених коштів, але й до їх розміру (суми)².

Спосіб учинення злочину характеризується безпідставною невикплатою. Склад злочину утворюється за ст. 175 КК України, якщо невикплата: 1) є безпідставною; 2) має місце протягом певного строку.

З практики проведення судово-економічних експертиз основними способами невикплати заробітної плати є:

— невикплата грошовими знаками, що мають законний обіг на території України; невикплата банківськими чеками; невикплата натурою. Зіткнувшись з неможливістю своєчасної оплати, підприємства найчастіше переходять на натуральну оплату, тобто погашають заборгованість працівникам товарами або послугами у розмірі, що перевищує 30 % нарахованої заробітної плати за місяць;

— невикплата працівникам, призваним на строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації; невикплата робітникам, які перебувають на випробному терміні; невикплата заробітної плати при звільненні. У зв'язку із ситуацією на сході України, пов'язаною зі строковою військовою службою, військовою службою за призовом під час мобілізації, збільшились випадки, які стосуються невикплати заробітної плати вказаній категорії працівників, згідно з законодавством за якими зберігається робоче місце та середня заробітна плата. Крім того, дуже часто при прийнятті на роботу встановлюється випробування з метою перевірки відповідності працівника, заробітна плата на практиці не виплачується, робітник звільняється через невідповідність займаній посаді. Існують випадки щодо невикплати заробітної плати робітникам при звільненні, названі роботодавцем «штрафами», які не передбаченні законодавством України;

— ненарахування й невикплати заробітної плати; нарахування й невикплати заробітної плати (нарахована, але не одержана заробітна плата у встановлений строк);

¹ Див.: Лихова С. Я. Указ. праця. — С. 548.

² Див.: Там само. — С. 550.

— не виплата, пов'язана з нецільовим використанням коштів, призначених для встановлених законом виплат; не виплата пов'язана з витрачанням коштів для підтримання діяльності підприємства.

У багатьох випадках керівники суб'єктів господарювання змушені витрачати кошти на виробництво заради подальшого існування підприємств, запобігання загрози банкрутства, і хоча виплата заробітної плати є першочерговим платежем, але в деяких випадках його здійснення не тільки не дозволить повністю розрахуватися з працівниками, а й призведе до закриття підприємств, масових звільнень та в підсумку до збільшення рівня безробіття. Незважаючи на те, що законодавець не виділяє витрачання коштів для підтримання діяльності підприємств як пом'якшуючу обставину, однак слідчі органи все частіше звертаються до експертних установ з питаннями стосовно доцільності витрачання коштів на виробничі потреби з метою подальшого поступового погашення заборгованості з оплати праці.

Особа злочинця. Суб'єктами не виплати заробітної плати за даними судової практики є:

— керівники підприємства, установи або організації незалежно від форми власності. Керівник здійснює управління колективом на принципах єдиноначальності або колегіально. Адміністративно-правовий і функціональний статус керівника забезпечується законністю призначення або обрання керівника та зберігається з моменту вступу на посаду до припинення виконання покладених обов'язків;

— особа, яка виконує посадові обов'язки керівника тимчасово, за наявності законних підстав;

— роботодавці фізичні особи: приватні нотаріуси, адвокати та інші особи, чия професійна діяльність відповідно до чинного законодавства підлягає державній реєстрації та/або ліцензуванню;

— роботодавці, які наймають працівників для виконання робіт в особистому домашньому господарстві;

— роботодавці, які наймають працівників для технічної допомоги в літературній та іншій творчій діяльності;

— роботодавці, які наймають працівників для надання послуг членам його сім'ї;

— роботодавці при здійсненні приватної практики не для отримання прибутку;

— громадяни, які займаються підприємницькою діяльністю;

— голови селянських (фермерських) господарств.

Питання щодо суб'єкта злочину не виплати заробітної плати є також дискусійним. На думку П. П. Андрушко та М. І. Мельника, громадянин-підприємець не є суб'єктом не виплати заробітної плати, а безпідставна не виплата заробітної плати громадянином-підприємцем особам, найману працю яких він використовує, а також громадянином, який уклав з працівником угоду про виконання певної роботи, є грубим порушенням ними угоди про працю. Протилежна думка стосовно цього питання в С. Я. Лихової, з якою ми погоджуємося та вважаємо, якщо особа працює в громадянина-підпри-

емця за трудовим договором, то такий громадянин-підприємець може бути суб'єктом невикплати заробітної плати, оскільки він виконує функції керівника й на ньому лежать такі самі обов'язки стосовно найманих працівників, як і на інших керівниках підприємства, установи, організації¹.

У той же час ми не поділяємо думку С. Я. Лихової, яка включає до кола суб'єктів злочину невикплати заробітної плати керівників банківських установ та їх відділень, якими здійснюється безпосередня виплата заробітної плати, оскільки зазначені суб'єкти не наділені адміністративно-правовим і функціональним статусом стосовно потерпілих².

Особою потерпілого є фізична особа, працівник. На отримання заробітної плати в Україні мають право такі особи: громадяни України; іноземні громадяни; особи без громадянства.

Обов'язковою ознакою потерпілого є законне право на отримання винагороди за працю, а саме наявність трудових відносин, на підставі трудового договору (контракту) з підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності та господарювання, а також з окремими громадянами.

Слідами злочину є матеріальні сліди, які мають місце в процесі здійснення діяльності підприємств, установ, організацій усіх форм власності й господарювання. Матеріальні сліди містяться як у письмових документах, так і на персональних комп'ютерах та інших носіях інформації.

Відповідно до енциклопедичного словника, документ (від лат. *dokumentum* – свідчення, доказ чого-небудь) – матеріальний об'єкт, у якому зафіксовані відомості про які-небудь факти, що відбулися чи передбачувані³.

Отже, у злочинах, пов'язаних із невикплатою заробітної плати, сліди утворюються та зберігаються в таких документах:

- колективних договорів;
- розпорядчих документів підприємств, установ (організацій);
- табелях обліку використання робочого часу;
- особових картках працівників;
- розрахунково-платіжних відомостях;
- відомостях на виплату грошей, видаткових касових ордерах, касових книгах;
- банківських платіжних документах і відомостях (реєстрах) розподілу заробітної плати та інших виплат;
- статистичному звіті «Звіт з праці», фінансовій звітності та інших документах.

Узагальнюючи наведене, слід зазначити, що предметом злочинів, пов'язаних із невикплатою заробітної плати, є грошові знаки (кошти), банківські чеки, натуральна форма оплати праці. Спосіб учинення злочину характеризується безпідставною невикплатою заробітної плати. Суб'єкт

¹ Див.: Лихова С. Я. Указ. праця. — С. 558.

² Див.: Там само. — С. 559.

³ Див.: Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / В. Ю. Шепітько ; за ред. В. Я. Тація. — Х. : Право, 2001. — С. 71.

злочину – це керівник підприємства, установи або організації незалежно від форми власності або фізична особа. Особою потерпілого є працівник, який має законне право на отримання зазначеної виплати. Обстановка цієї категорії злочинів включає в себе дані про місце та час учинення злочину. Слідами злочину є матеріальні сліди, що містяться як у письмових документах, так і на інших носіях інформації.

Криміналістична характеристика являє собою детальну інформаційну модель щодо розглядуваної категорії злочинів і дає змогу вдосконалювати та підвищувати ефективність розслідування злочинів, пов'язаних із невилплатою заробітної плати.

ПРОБЛЕМЫ РАЗРАБОТКИ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С НЕВЫПЛАТОЙ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ

Сабадаш И. В.

Рассмотрены криминалистическая характеристика преступлений, связанных с невыплатой заработной платы, ее элементы. Представлена информационная модель этой категории преступлений, которая даст возможность совершенствовать и повышать качество расследования.

Ключевые слова: заработная плата, криминалистическая характеристика, место и время совершения преступления, личность преступника, личность пострадавшего, предмет преступного посягательства, способ совершения преступления.

PROBLEMS OF CRIMINALISTICAL CHARACTERISTICS DEVELOPMENT OF CRIMES RELATED TO NONPAYMENT OF WAGES

Sabadash I. V.

The paper deals with criminalistical characteristics of crimes related to non-payment of wages, its elements. The Constitution of Ukraine guarantees every citizen's right to timely payment for work. Salary is the remuneration which is usually calculated in monetary terms which under an employment contract the employer shall pay to an employee for the work performed. The salary amount depends on the complexity and conditions of the work performed, professional and business qualities of an employee, the results of his labor and business enterprise activity.

Criminalistical characteristic is a detailed informational model regarding considered category of crimes and includes the following elements: the subject-matter of infringement, method and situation of crime commission, the identity of the offender and the victim, the traces of the crime. In a criminalistical characteristic the subject-matter of infringement is banknotes (money), bank checks, natural form of wages. The method of crime commission is characterized by groundless non-payment of wages. The situation of committing non-payment of wages is characterized by place and time of the crime. In most cases, location of the crime is the workplace of the employer. The question of the time of the non-payment of wages commission is debatable. Payments should be systematic (take place within a certain period). The subject of the crime is the head of the

enterprise, institution or organization, regardless of ownership or physical person. Victim is the worker who has the legal right to receive this payment. Crime traces are material traces which are contained in the written documents and in other carriers of information. Informational model concerning this category of offenses makes it possible to improve and increase the quality of the investigation.

Keywords: wages (salary), criminalistical characteristic, place and time of the crime commission, identity of the offender, identity of the victim, subject of a criminal assault, method of crime commission.

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

УДК 343.98:351.086

О. М. Ключев, директор Харківського
НДІСЕ, доктор юридичних наук, про-
фесор, заслужений юрист України

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Проаналізовано норми Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо участі експерта в розгляді справ. Визначено прогалини в регулюванні питань у процесі розгляду справ адміністративної юрисдикції, наведено пропозиції щодо їх усунення.

Ключові слова: судова експертиза, адміністративний процес, участь експерта в розгляді справ про адміністративні правопорушення, статус судового експерта.

Одним із найважливіших засобів установлення істини в справах про адміністративні правопорушення є судова експертиза. Як свідчить судова практика, пояснення осіб, які беруть участь у справі, досить часто є суперечливими, і тільки шляхом призначення й проведення судової експертизи можливо встановити ті чи інші обставини справи, що потребують застосування спеціальних знань, які суд має відповідно оцінити.

Як влучно зазначає М. В. Джафарова, однією з умов усебічного та справедливого розгляду адміністративних справ під час збирання й аналізу доказів є широке використання спеціальних науково-технічних знань із різних галузей. Ефективною формою їх використання в адміністративному судочинстві є судова експертиза, оскільки залучення експертів – фахівців у певній галузі науки, мистецтва, техніки або ремесла – дає можливість усебічно й повно з'ясувати обставини справи та вирішити питання по суті¹. Н. В. Шахман справедливо стверджує, що останнім часом відзначається зростання ролі експерта в провадженні по справах про адміністративні правопорушення. Наприклад, можливе, а часом і необхідне залучення експерта для вирішення питання про осудність порушника; залучення як експертів – зоологів або орнітологів доцільне при розгляді справ про умисне знищення тварин, занесених до Червоної книги. Необхідна участь як експертів – фахівців у галузі метрології, товарознавства та технології

¹ Див.: Джафарова М. В. Окремі види експертиз в адміністративному судочинстві України / М. В. Джафарова // Право і безпека. — 2013. — № 1. — С. 57.

виробництва в справах про адміністративні проступки в галузі стандартизації, якості продукції, метрології, торгівлі тощо¹.

Цей перелік можна доповнити й адміністративними правопорушеннями, пов'язаними із розпиванням алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або появою в громадських місцях у стані алкогольного сп'яніння, відповідальність за які передбачена ст. 178 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), оскільки для доведення вини правопорушника необхідно визначити ступінь алкогольного сп'яніння, що неможливо без застосування спеціальних знань².

У той самий час, незважаючи на важливість і актуальність питання, положення чинного законодавства України, які регулюють порядок проведення судової експертизи в адміністративному процесі, є недосконалими. Певні аспекти цієї проблеми розглядалися в роботах таких фахівців, як О. З. Гладун, М. В. Джафарова, А. В. Іванов, М. А. Самбор, Н. О. Смілик, Н. В. Шахман та ін. Метою цієї статті є аналіз сучасного стану правового регулювання судової експертизи в Кодексі України про адміністративні правопорушення та визначення напрямів удосконалення законодавства. Для досягнення зазначеної мети необхідним убачається аналіз норм КУпАП стосовно участі експерта в адміністративному провадженні; визначення прогалин у регулюванні питань судової експертизи в КУпАП, розроблення пропозицій щодо усунення встановлених недоліків.

У ст. 246 КУпАП визначено два різновиди суб'єктів, які приймають рішення в справах про адміністративні правопорушення: суди та інші уповноважені органи (посадові особи). Цією нормою чітко визначено, що порядок провадження в справах про адміністративні правопорушення органами (посадовими особами), уповноваженими розглядати справи про адміністративні правопорушення, як у районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судах визначаються цим Кодексом та іншими законами України. Як бачимо, наявна вимога врегулювання порядку розгляду зазначених справ саме через застосування КУпАП. Утім про виконання її в повному обсязі стверджувати не завжди достатньо підстав. Це стосується прогалин правового регулювання в КУпАП і норм щодо судової експертизи.

Узагалі такої дефініції, як *судова експертиза в КУпАП*, не міститься. Однак, деякі норми стосовно участі експерта в розгляді справ про адміністративні правопорушення цей Кодекс уключає, хоча їх явно недостатньо.

Цілком логічно й зрозуміло, що від повноти та якості правового регулювання питань ініціювання, підстав і умов проведення експертизи, визначення кола суб'єктів, які мають право на її виконання, вимог до оформлення результатів, вирішення питань оплати вартості судової експертизи та інших залежить можливість здійснення експертних досліджень та використання їх

¹ Див.: *Шахман Н. В.* Проблема проведення експертизи у справах про адміністративні правопорушення / Н. В. Шахман // *Держава і право.* — 2010. — № 47. — С. 239.

² Див.: *Самбор М. А.* Окремі питання правового регулювання участі експерта у справах про адміністративні правопорушення / М. А. Самбор, Н. О. Смілик // *Юрид. наука.* — 2014. — № 1. — С. 57.

результатів під час прийняття рішення в справах про адміністративні правопорушення.

Певним чином питання призначення та проведення судової експертизи в адміністративному провадженні зазнали прогресу у зв'язку із прийняттям Закону України «Про судову експертизу»¹. Однак у КУпАП це не знайшло свого повного відображення.

Отже, ефективність використання висновку експерта, який, згідно зі ст. 251 КУпАП, є одним із джерел доказів при розгляді справ про адміністративні правопорушення знижується. О. З. Гладун із цього приводу цілком справедливо відзначає, що актуальним питанням удосконалення механізму адміністративного провадження є порядок збирання уповноваженими суб'єктами відповідних доказів, оскільки чинним КУпАП він практично не врегульований. У зв'язку з цим у КУпАП слід передбачити детальний порядок призначення експертизи, порядок визнання певних предметів речовими доказами, критерії визначення належності, допустимості та достатності доказів у справі². Доповнюючи означену думку, зауважимо, що слід вирішити не тільки ці, а й інші актуальні питання призначення судової експертизи та участі експерта під час розгляду справ про адміністративні правопорушення. Цілком слушною є думка М. А. Самбор і Н. О. Смілик про те, що чинний КУпАП істотно застарів, зокрема в частині здійснення провадження в справах про адміністративні правопорушення. Як убачається із норм чинного КУпАП, останній практично не містить чітких положень стосовно процесуального порядку залучення експерта до участі в справі про адміністративне правопорушення, існує нагальна потреба визначення більш чіткого процесуального статусу експерта в цих справах і визначення на законодавчому рівні порядку залучення експерта до проведення необхідних досліджень у справах про адміністративні правопорушення³.

Проаналізуємо наявні в КУпАП положення щодо питань призначення судової експертизи. Зазначимо, що такі положення є в окремому розділі, присвяченому особам, які беруть участь у справі про адміністративне правопорушення. У цьому розділі дві статті 273, 275 регулюють права та обов'язки судового експерта й порядок відшкодування витрат за проведення судової експертизи. Аналіз положень цих статей дозволяє стверджувати про неповноту врегулювання порядку проведення судової експертизи. Це стосується, з одного боку, низки питань, вирішення яких необхідне для проведення експертизи (хто має право на ініціювання проведення експертизи, хто й за якими підставами та критеріями залучає судового експерта, у якому вигляді експерт надає висновок тощо). З другого боку, необхідно вирішити питання, що врегульовані в КУпАП, однак вони нині не повною мірою відповідають потребам практики. Наприклад, серед обов'язків експерта в ч. 2 ст. 273

¹ Див.: Про судову експертизу : Закону України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

² Див.: Гладун О. З. Проблемні аспекти провадження у справах про адміністративні корупційні правопорушення / О. З. Гладун // Вісн. Вищ. ради юстиції. — 2013. — № 3. — С. 40.

³ Див.: Самбор М. А., Смілик Н. О. Указ. праця. — С. 55, 58.

КУпАП визначено тільки два: 1) з'явитися на виклик органу (посадової особи); 2) дати об'єктивний висновок із поставлених перед ним питань. Стосовно обов'язку проведення повного неупередженого дослідження, з'явлення на виклик органу (посадової особи), яка призначила судову експертизу для надання роз'яснень щодо висновку судового експерта, повідомлення експертом про неможливість явки на виклик суду, права експерта на ініціативу тощо – у КУпАП не йдеться.

Як констатує Н. В. Шахман, такі прогалини усуваються за аналогією до кримінального процесуального законодавства. Експерти просто змушені у зв'язку з наявністю недоліків в адміністративному законодавстві України керуватися положеннями, які закріплені в КПК України¹. Так, використовуючи аналогію кримінального процесуального закону, судова експертиза в справах про адміністративні правопорушення призначається шляхом винесення відповідної постанови, зазначають М. А. Самбор і Н. О. Смілик. Річ у тім, що КУпАП не передбачає такого виду постанов, та й у цілому не передбачає способів оформлення попередніх і поточних рішень під час провадження в справі про адміністративні правопорушення, зокрема, про зупинення розгляду справи, призначення справи до розгляду, перенесення розгляду справи, задоволення чи відхилення клопотання, і, зрештою, залучення експерта для проведення відповідної діяльності². Зрозуміло, що такий стан речей стосовно правового регулювання судової експертизи в КУпАП є незадовільним. Уважаємо, що в КУпАП треба врегулювати питання призначення й проведення судової експертизи. Серед них слід звернути увагу на такі.

По-перше, необхідно надати поняття судової експертизи та виокремити принципи судово-експертної діяльності в адміністративному процесі. Наприклад, Н. В. Шахман пропонує в найбільш загальному трактуванні під експертизою розуміти дослідження й вирішення за допомогою спеціалістів будь-яких питань, що вимагають знань у науці, техніці, мистецтві й професійній майстерності³. Уважаємо, що більш доцільним буде викласти в КУпАП визначення судової експертизи, яке міститься в ст. 1 Закону України «Про судову експертизу».

По-друге, слід доповнити КУпАП видами судової експертизи, виходячи з того, що з числа критеріїв класифікації (організаційно-процесуальні, науково-методичні та інші)⁴, обрати один – за процесуальною ознакою. При виокремленні категорій судових експертиз за процесуальною ознакою доцільно звернути увагу на такі їх різновиди, як комплексна й комісійна судові експертизи, вирішивши питання повноважень голови експертної комісії: хто, у якій формі його призначає, зазначивши, що він не має переваг перед іншими членами комісії при вирішенні поставлених питань⁵.

¹ Див.: Шахман Н. В. Указ. праця. — С. 239.

² Див.: Самбор М. А., Смілик Н. О. Указ. праця. — С. 55.

³ Див.: Шахман Н. В. Указ. праця. — С. 239.

⁴ Див.: Янчук О. Ю. Судова експертиза в адміністративному судочинстві / О. Ю. Янчук // Вісн. Акад. адвокатури України. — 2009. — № 2. — С. 145.

⁵ Див.: Джафарова М. В. Указ. праця. — С. 60–61.

По-третє, існує необхідність більш чітко визначити вимоги до судового експерта. Низку вимог до фахівців, які мають намір отримати (або підтвердити) кваліфікацію судового експерта визначено в п. 1 розд. V Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів¹. До таких вимог належить наявність в особи відповідної вищої освіти, освітньо-кваліфікаційного рівня не нижче спеціаліста, проходження підготовки (стажування), опанування знаннями з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи та методичними положеннями, практикою їх застосування за відповідною експертною спеціальністю. На наш погляд, основні вимоги до судового експерта повинні бути визначені в КУпАП.

По-четверте, існує об'єктивна потреба в більш чіткому врегулюванні прав і обов'язків судового експерта, включаючи вирішення питань самовідводу, обов'язкуповідомлення про неможливість прибуття з поважних причин, права відмови від надання висновку з поважних причин та ін. При розгляді питання закріплення обов'язків експерта, на наш погляд, не можна оминати увагою той факт, що в статтях 185³, 185⁴ КУпАП ідеться про склад таких правопорушень як злісне ухилення судового експерта від явки в суд або органи досудового розслідування. За умови закріплення відповідного обов'язку в ст. 273 КУпАП ці склади адміністративних правопорушень будуть кореспондуватися з процесуальною нормою. Щодо положення «злісності» неявки, то воно потребує уточнення причин, форми повідомлення про неможливість прибуття з поважних причин тощо.

Крім того, треба врегулювати підстави та порядок участі судового експерта в розгляді справ про адміністративні правопорушення, включаючи необхідність вирішення питань: хто, у якій формі (повідітка чи ін.) залучає експерта до участі в розгляді справ про адміністративні правопорушення; хто, у якій формі має право ініціювати розгляд питання про залучення експерта; хто й за якими критеріями залучає судового експерта; питання про привід експерта та ін. Під час урегулювання підстав і порядку участі експерта в розгляді справ про адміністративні правопорушення особливу увагу слід звернути й на потребу у вирішенні питань конфлікту інтересів, неможливості участі експерта в справі про адміністративні правопорушення. Можна підтримати пропозицію А. В. Іванова додатково окреслити коло обставин, за яких експерт підлягає відводу, передбачивши в КУпАП статтю стосовно обставин, що виключають можливість участі судового експерта в справі про адміністративне правопорушення, такого змісту: «Експерт не може брати участь у провадженні в справах про адміністративні правопорушення, якщо він є родичем особи, стосовно якої здійснюється відповідне провадження, її захисника або представника, родичем посадової особи, у провадженні якої знаходиться справа, є в наявності інші обставини, які

¹ Див.: Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ М-ва юстиції України від 03.03.2015 № 301/5 // Офіц. вісн. України. — 2015. — № 17. — С. 468.

дають підстави вважати, що експерт особисто прямо або опосередковано зацікавлений у результаті справи»¹.

Нарешті, є необхідність визначити форми й вимоги до оформлення результатів досліджень у висновку судового експерта. У КУпАП слід закріпити загальні вимоги щодо цього документа: письмова форма та структура. Особливої уваги, на думку М. В. Джафарової, заслуговує порядок оформлення висновку за результатами проведення комплексної експертизи. Такий висновок у вступній частині повинен містити дані про голову комісії (повідного експерта); про інші експертизи, якщо їх результати використовувались для вирішення питань, поставлених перед комплексною експертизою, та надані як вихідні дані для проведення комплексної судової експертизи. Дослідження, які проводились окремими експертами, повинні бути описані у відповідних підрозділах дослідницької частини із зазначенням прізвищ експертів. Крім того, узагальнення й оцінювання результатів досліджень фіксуються в синтезуючому підрозділі дослідницької частини висновку судових експертів. У спільному висновку експертів, що брали участь у проведенні комплексної експертизи, обов'язково повинні міститися такі дані: 1) які саме дослідження та в якому обсязі провів кожний експерт; 2) які факти, що мають значення для вирішення справи, було встановлено кожним із експертів; 3) які висновки кожний із експертів отримав у результаті проведення комплексної експертизи².

Ураховуючи викладене, можна дійти таких висновків: у КУпАП має бути визначений більш чіткий порядок проведення експертиз. Не можна вважати прийнятною практику, коли численні прогалини заповнюються за аналогією до кримінального процесуального закону. Серед напрямів удосконалення КУпАП особливо треба виділити такі: урегулювання поняття, процесуальних видів судових експертиз і принципів судово-експертної діяльності, а саме статусу судового експерта (можливо, у розділі, присвяченому особам, які беруть участь у справах про адміністративні правопорушення), порядку його залучення, відводу, приводу та інших питань, вимог до оформлення результатів експертного дослідження (можливо, у розділі щодо доказів у справах про адміністративні правопорушення).

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПО ДЕЛАМ ОБ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЯХ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Клюев А. Н.

Проанализированы нормы Кодекса Украины об административных правонарушениях, касающиеся участия эксперта в рассмотрении дел. Определены пробелы

¹ *Іванов А. В.* Експерт у провадженні у справах про адміністративні правопорушення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / А. В. Іванов. — Х., 2009. — С. 10–11.

² Див.: *Джафарова М. В.* Указ. праця. — С. 61.

в регулюванні питань в процесі розгляду справ адміністративної юрисдикції, представлені пропозиції по їх усуненню.

Ключевые слова: судебная экспертиза, административный процесс, участие эксперта в рассмотрении дел об административных правонарушениях, статус судебного эксперта.

LEGAL REGULATION OF FORENSIC EXAMINATION IN CASES ON ADMINISTRATIVE OFFENCES: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Kliuiev O. M.

One of the important means in establishing truth in the cases of administrative violations is forensic examination. As the court practice evidences, explanations of persons who take part in the case, often are contradictory, and only by scheduling and carrying out forensic examination, it is possible to establish validity of one or the other circumstances of the case reported by participants and which should be respectively evaluated by the court. The norms of the Code of Ukraine on Administrative Offences concerning of expert participation in the consideration of cases on administrative offenses are analyzed. The omissions in the regulation of issues during consideration of administrative jurisdiction cases, and presented proposals on directions of their elimination are identified. The sequence of carrying out expertise should be defined more clearly in the Code. In the first turn it is necessary to give a notion of forensic examination and to choose principles of forensic expert activity in the administrative process. Secondly, the Code should be added by types of forensic examination proceeding from choosing one criterion from a number of criteria on the basis of procedural indication. Thirdly, there exists a necessity to define more clearly requirements for a forensic expert. Fourthly, there is an objective need in more clear regulation of rights and obligations of a forensic expert. Besides, it is necessary to settle foundations and the order of expert participation in the consideration of cases on administrative offences. Thus the special attention needs to be turned on requirement for the decision of interests conflict questions, impossibility of the expert participation in the consideration of cases on administrative offences. Finally, there is a necessity to define forms and requirements for drawing up researches results in forensic expert conclusion.

Keywords: forensic examination, administrative process, expert participation in the consideration of cases on administrative offences, forensic expert status.

УДК 343.14

М. Г. Щербаковський, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

ОБОВ'ЯЗКОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Розглянуто проблему обов'язкового призначення судових експертиз згідно з вітчизняним і зарубіжним законодавством. Показано, що з урахуванням потреб практики та розвитку судових експертиз найбільш доціль-

ним є формулювання процесуальної норми із загальними вимогами, які визначають випадки обов'язкового залучення експерта.

Ключові слова: *судова експертиза, кримінальне провадження, обов'язкове призначення, кримінально-процесуальний закон.*

Висновок експерта є джерелом об'єктивної кримінально-релевантної інформації, що отримується на основі використання спеціальних знань. Проведення експертиз є засобом забезпечення об'єктивності, повноти та всебічності як досудового розслідування, так і судового провадження, гарантією захисту особи від необгрунтованого обвинувачення. Застосування спеціальних знань судових експертів у кримінальному провадженні становить невід'ємну й важливу частину як практичної діяльності із формування й оцінки доказів, так і її кримінально-процесуальної форми.

Однією із теоретичних та практичних проблем проведення судових експертиз є обрання підстав обов'язковості їх призначення. Цьому питанню присвятили свої дослідження вітчизняні й зарубіжні вчені в галузі загальної теорії держави і права, кримінального, кримінально-процесуального права, криміналістики, судової експертизи та судової психіатрії, зокрема: В. Д. Арсеньєв, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, Л. Є. Владимиров, В. Г. Гончаренко, Г. І. Грамович, А. В. Дулов, В. Я. Дорохов, О. О. Ейсман, П. С. Елькінд, А. І. Єлістратов, Ю. Г. Корухов, М. В. Костицький, В. К. Лисиченко, П. А. Лупінська, П. І. Люблінський, В. М. Махов, М. М. Міхєєнко, В. Т. Нор, Ю. К. Орлов, А. Я. Паліашвілі, М. Я. Сегай, М. С. Спасович, М. С. Строгович, І. Я. Фойницький, С. А. Шейфер, М. Є. Шуило та ін. Як свідчить аналіз спеціальної літератури, вітчизняного та закордонного законодавств ця проблема далека від остаточного розв'язання. Правники в багатьох випадках лише констатують обов'язковість призначення експертиз із посиланням на відповідні статті Кримінального процесуального кодексу без розкриття критеріїв обов'язковості. Водночас указується й на те, що потреба в проведенні судових експертиз у кримінальних справах не вичерпується випадками, що вказані в законодавстві як обов'язкові для призначення. Тому зроблено висновок, що необхідність призначення експертиз у слідчій або судовій практиці найрізноманітніша, найбагатша та враховує особливості конкретної справи.

Метою статті є визначення підстав обов'язкового призначення судових експертиз в Україні, країнах близького зарубіжжя та формулювання загального критерію, який визначав би випадки обов'язкового залучення експерта в кримінальному провадженні.

Відповідно до ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) слідчий або прокурор призначають експертизу на свій розсуд, якщо в ній виникає необхідність, за винятком тих випадків, коли закон передбачає обов'язкове її призначення. У процесі доказування це означає, що обставини, перелічені в ч. 2 ст. 242 КПК, можуть бути встановлені тільки за допомогою такого джерела доказів, як висновок експерта. Законодавець увів категорію обов'язкових експертиз, без одержання результатів яких у певних випадках будь-яке кримінальне провадження як пізнавально-доказовий про-

цес не може вважатися завершеним і виключає можливість прийняття підсумкового юридичного рішення. Обов'язкове призначення експертизи згідно з ч. 2 ст. 242 чинного КПК майже не відрізняється від КПК України 1960 р. та включає: 1) встановлення причин смерті; 2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; 3) визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; 4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості; 5) встановлення статевої зрілості потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст. 155 Кримінального кодексу України. 13 травня 2014 р. Законом України № 1261-VII уведений шостий пункт про обов'язкове призначення й проведення експертизи для «визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням». Це нововведення свідчить про розширення гарантій дотримання прав потерпілого, адже йдеться про збитки від учиненого злочину, які повинен компенсувати злочинець.

Перелік випадків обов'язкового призначення експертиз розширюють постанови Пленумів Верховного Суду України (далі – ВСУ). Відсутність у матеріалах кримінального провадження висновку експерта – одного з обов'язкових джерел доказів під час вирішення питання про винуватість або невинуватість особи дає підставу вважати, що слідство проведене односторонньо й необ'єктивно з порушенням кримінально-процесуального закону, а отже вирок підлягає скасуванню. Такі положення містяться в постановах пленумів ВСУ:

— «Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів»: для встановлення виду, назви та властивостей наркотичного засобу, психотропної речовини, аналога такого засобу, речовини або прекурсора, їх походження, способу виготовлення чи переробки, а також належності наркотиковмісних рослин необхідні спеціальні знання, у кримінальних провадженнях даної категорії обов'язково має бути висновок експерта з цих питань¹;

— «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами»: для вирішення питання про те, чи є відповідні предмети зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями або радіоактивними матеріалами необхідне обов'язково провадження експертизи²;

¹ Див.: Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : постанова Пленуму ВСУ від 26.04.2002 № 4 (із змінами, унесеними згідно з постановою Пленуму ВСУ від 18.12.2009 № 16, п. 2) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02>.

² Див.: Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами : постанова Пленуму ВСУ від 26.04.2002

— «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх»: за наявності даних, що свідчать про розумову відсталість неповнолітнього, має бути призначена судова психолого-психіатрична експертиза для вирішення питання про наявність чи відсутність у неповнолітнього відставання в психічному розвитку, про ступінь такого відставання, установлення стану його загального розвитку з метою з'ясування питання про те, чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними¹;

— «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва»: у випадках, коли для вирішення певних питань під час кримінального провадження необхідні наукові, технічні або інші спеціальні знання, суд має призначити експертизу²;

— «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»: для встановлення причин смерті, тяжкості й характеру тілесних ушкоджень призначення експертизи є обов'язковим. Для з'ясування, чи вчинено діяння в стані сильного душевного хвилювання, суд має призначити психолого-психіатричну експертизу³;

— «Про судову практику у справах про злочини проти власності»: розмір майна, яким заволоділа винна особа в результаті вчинення злочину, визначається за роздрібними (закупівельними) цінами, що існували на момент учинення злочину, а розмір відшкодування завданих злочином збитків – за відповідними цінами на час вирішення справи в суді. За відсутності зазначених цін на майно його вартість може бути визначено шляхом провадження відповідної експертизи⁴;

— «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи»: для визначення характеру впливу на організм потерпілої особи лікарських препаратів, наркотичних засобів, отруйних, токсичних чи інших сильнодіючих речовин, уживання яких могло призвести її до безпорадного стану, слід призначити відповідну експертизу⁵;

№ 3, п. 10 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02>.

¹ Див.: Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : постанова Пленуму ВСУ від 16.04.2004 № 5, п. 7 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04>.

² Див.: Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва : постанова Пленуму ВСУ від 12.06.2009 № 7, п. 3 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/va007700-09>.

³ Див.: Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : постанова Пленуму ВСУ від 7.02.2003 № 2, п. 27 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.

⁴ Див.: Про судову практику у справах про злочини проти власності : постанова Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 10, п. 25 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09>.

⁵ Див.: Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : постанова Пленуму ВСУ від 30.05.2008 № 5, п. 5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08>.

— «Про практику розгляду судами кримінальних справ про виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів»: питання про те, чи є грошові знаки або державні цінні папери підробленими, який спосіб підробки при цьому використовувався, чи не були раніше грошові знаки або державні цінні папери з аналогічними ознаками підробки предметом криміналістичного дослідження тощо, повинні вирішуватися за допомогою криміналістичної експертизи¹;

— «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті»: коли для вирішення питань, які виникли в справі про злочин проти безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, потрібні спеціальні знання, суд має призначити експертизу².

По-різному питання обов'язкового призначення експертизи вирішується в країнах близького зарубіжжя. Із 14 колишніх радянських республік (за винятком України) у КПК Грузії, Литви й Естонії взагалі не передбачені такі ситуації. В інших країнах норма про обов'язкове призначення експертизи в КПК існує. Серед обставин, що встановлюються виключно експертизою, у всіх КПК указані причина смерті, ступінь тяжкості тілесних ушкоджень (шкода здоров'ю), вік підозрюваного, його психічний стан. Проте інші підстави обов'язкового проведення експертизи відрізняються від ст. 242 КПК України. Ними визначені:

— можливість правильного сприйняття й опису свідком обставин, що підлягають установленню в кримінальній справі (статті 264.2, 140.0.1–140.0.4 КПК Азербайджанської Республіки, ст. 108 КПК Республіки Вірменія, ст. 271 КПК Республіки Казахстан, ст. 200 КПК Киргизької Республіки, ст. 195 КПК Латвійської Республіки, ст. 143 КПК Республіки Молдова, ст. 209 КПК Республіки Таджикистан, ст. 288 КПК Республіки Туркменистан, ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

— можливість правильного сприйняття й опису потерпілим обставин, що підлягають установленню в кримінальній справі (статті 264.2, 140.0.1–140.0.4 КПК Азербайджанської Республіки, ст. 108 КПК Республіки Вірменія, ст. 228 КПК Республіки Білорусь, ст. 271 КПК Республіки Казахстан, ст. 200 КПК Киргизької Республіки, ст. 195 КПК Латвійської Республіки, ст. 143 КПК Республіки Молдова, ст. 196 КПК Російської Федерації, ст. 209 КПК Республіки Таджикистан, ст. 288 КПК Республіки Туркменистан, ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

¹ Див.: Про практику розгляду судами кримінальних справ про виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів : постанова Пленуму ВСУ від 12.04.1996 № 6, п. 6 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-96>.

² Див.: Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті : постанова Пленуму ВСУ від 23.12.2005 № 14 (із змінами, унесеними згідно з постановою Пленуму ВСУ від 19.12.2008 № 18, п. 19) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05>.

— вік потерпілого (статті 264.2, 140.0.1–140.0.4 КПК Азербайджанської Республіки, ст. 108 КПК Республіки Вірменія, ст. 228 КПК Республіки Білорусь, ст. 271 КПК Республіки Казахстан, ст. 200 КПК Киргизької Республіки, ст. 195 КПК Латвійської Республіки, ст. 143 КПК Республіки Молдова, ст. 196 КПК Російської Федерації, ст. 209 КПК Республіки Таджикистан, ст. 288 КПК Республіки Туркменистан, ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

— фізичний стан підозрюваного, обвинувачуваного, коли виникає сумнів із приводу спроможності самостійно захищати свої права й законні інтереси в кримінальному процесі (ст. 228 КПК Республіки Білорусь, ст. 271 Республіки Казахстан, ст. 143 КПК Республіки Молдова, ст. 196 КПК Російської Федерації, ст. 209 КПК Республіки Таджикистан, ст. 288 КПК Республіки Туркменистан, ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

— психічний і фізичний стан особи, відносно якої можливо застосовувалися катування, нелюдське або принижуюче людську гідність поводження (ст. 143 КПК Республіки Молдова);

— вагітність або факт її штучного переривання (ст. 195 КПК Латвійської Республіки, ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

— факт вступу в статевий зв'язок (ст. 195 КПК Латвійської Республіки, ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

— справжність грошей і цінних паперів; установлення наркотичних речовин, психотропних речовин і прекурсорів (ст. 195 КПК Латвійської Республіки, ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

— ідентичність померлої особи, якщо проведена ексгумація трупа; установлення зброї, боєприпасів або вибухових речовин (ст. 195 КПК Латвійської Республіки);

— психічний стан підозрюваного, обвинуваченого у віці старше вісімнадцяти років під час розслідування злочину проти статевої недоторканості неповнолітнього, який не досяг чотирнадцяти років, для вирішення питання про наявність або відсутність у нього розладу сексуальної переваги (педофілії) (ст. 196 КПК Російської Федерації);

— психічний або фізичний стан підозрюваного, обвинуваченого, коли є підстави вважати, що він є хворим на наркоманію (ст. 196 КПК Російської Федерації);

— необхідність і можливість лікування осіб, що страждають венеричними й іншими інфекційними захворюваннями, хронічним алкоголізмом і наркоманією (ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

— технічні причини вибухів, катастроф та інших надзвичайних подій (ст. 173 КПК Республіки Узбекистан).

Цікаво відзначити, що в КПК Азербайджанської Республіки, Республіки Вірменія, Республіки Білорусь, Киргизької Республіки, Латвійської Республіки, Російської Федерації, Республіки Таджикистан, Республіки Туркменистан наведений вичерпний перелік таких ситуацій, а в КПК Республіки Казахстан, Республіки Молдова, Республіки Узбекистан, крім перерахованих випадків, зазначено, що призначення й проведення експертизи обов'язкові, якщо в кримінальному провадженні необхідно встановити інші обставини,

які не можуть бути достовірно визначені іншими доказами. Аналіз обов'язкових випадків проведення експертизи, перерахованих у КПК різних країн, а також рекомендацій ВСУ, показує, що вони спрямовані на встановлення ознак, предмета, суб'єкта, суб'єктивної сторони злочину, слугують підставою кваліфікації злочинної дії та оцінки інших доказів.

Виникає запитання: чи можливо в одній нормі об'єднати всі випадки обов'язкового проведення експертизи? Р. С. Белкін пропонує три варіанти вирішення цієї проблеми: 1) розширити перелік випадків обов'язкового призначення судової експертизи; 2) сформулювати в КПК правову норму, у якій була б виражена загальна вимога, загальні умови обов'язкового призначення експертизи замість детального переліку таких випадків, маючи на увазі, що практика вносить корективи в будь-який такий перелік; 3) сконструювати в КПК таку норму, яка у своєму змісті об'єднала б перший і другий підходи: містила б перелік найпоширеніших випадків обов'язкового застосування експертизи, а також формулу, що дозволяла б розширювати цей перелік залежно від обставин кримінального провадження і його характеру¹.

Більшість пропозицій, наведених у літературі, стосується першого напрямку. Так, Б. М. Бішманов пропонує обов'язково призначати експертизу для встановлення психічного або фізичного стану особи, яка вчинила злочин, за який передбачена смертна кара². Є. В. Мищенко вважає обов'язковим проведення судово-психіатричної експертизи перед прийняттям рішення про застосування примусових заходів медичного характеру³. В. В. Курдюков пропонує обов'язково призначати судово-психологічну експертизу у випадках, коли: а) виникають обґрунтовані сумніви в можливості людини (у тому числі й неповнолітнього) повністю усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними та передбачати наслідки таких дій; б) є підстави вважати, що людина за своїм психічним розвитком не досягла рівня віку, з якого може настати кримінальна відповідальність, хоча її біологічний вік передбачає таку можливість; в) характер дій людини та її стан після їх учинення свідчать про наявність у неї фізіологічного афекту⁴. На думку О. М. Бандурки зі співавторами, слід вважати обов'язковим проведення судово-психологічної експертизи, якщо стосовно психічно здорових свідків чи потерпілих виникає сумнів у їх здатності через індивідуально-психологічні або вікові особливості правильно сприймати

¹ Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики : пособие / Р. С. Белкин. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. — С. 620.

² Див.: Бишманов Б. М. Производство судебной экспертизы в уголовном процессе / Б. М. Бишманов // Вест. Оренбург. гос. ун-та. — 2004. — № 3. — С. 68.

³ Див.: Мищенко Е. В. Обязательное производство судебно-психиатрической экспертизы по делам о применении принудительной меры медицинского характера / Е. В. Мищенко // Вест. Оренбург. гос. ун-та. — 2007. — № 3. — С. 33.

⁴ Див.: Курдюков В. В. Теоретичні засади та критерії обов'язкового призначення судових експертиз в кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / В. В. Курдюков. — К., 2009. — С. 14.

обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні показання¹. Н. С. Карпов також вважає за доцільне доповнити ч. 2 ст. 242 КПК України положенням, що слідчий, прокурор зобов'язані призначити експертизу, коли виникає сумнів про те, чи може свідок або потерпілий у силу своїх фізичних чи психічних недоліків правильно сприймати факти, які мають доказове значення, і давати показання про них². О. В. Константинов пропонує доповнити підстави обов'язкового призначення судової експертизи випадками, коли спеціаліст укаже на необхідність призначення експертизи, або коли сторони після ознайомлення з поясненнями спеціаліста заявили клопотання про потребу призначення експертизи³. Ця пропозиція викликає сумнів, оскільки об'єктивні чинники обов'язкового призначення експертиз підмінюються суб'єктивною думкою навіть обізнаної особи.

Проблема обов'язкового призначення експертиз вирішується законодавцями більшості держав шляхом переліку таких випадків та їх розширення в міру необхідності. Прикладом може слугувати зазначене доповнення, унесені до ст. 242 КПК України через три роки після його прийняття. Однак розвиток судової експертизи, розширення можливостей встановлення різних обставин злочину неминуче приведе до необхідності розширення переліку випадків обов'язкового призначення експертиз. Такі ситуації, відповідаючи потребам практики сьогодення, не будуть мати необхідного запасу міцності: залежно від зміни характеру злочинності й появи нових видів злочинів, розширення можливостей експертиз щодо розширення кола завдань, які стають доступними для вирішення за найрізноманітнішими категоріями кримінальних проваджень. Тому перелік ситуацій обов'язкового призначення експертиз буде безсумнівно розширюватися слідчою практикою й вимогами суду. По суті в майбутньому виникне ситуація сьогодення, але вже стосовно нового, розширеного законодавцем переліку.

А. В. Кудрявцева є прихильником формулювання норми, що передбачає загальні критерії обов'язкового призначення й проведення експертизи. У цій нормі вона пропонує вказати, що експертиза є обов'язковою, якщо «для встановлення істотних для кримінального провадження обставин необхідне проведення глибоких досліджень на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, а також для встанов-

¹ Див.: Бандурка А. М. Юридическая психология : учебник / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. — Харьков: Нац. ун-т внутр. дел, 2002. — С. 295.

² Див.: Карпов Н. С. Использование специальных знаний по уголовно-процессуальному законодательству Украины / Н. С. Карпов // Известия Тул. гос. ун-та. Эконом. и юрид. науки. — Тула, 2013. — № 4–2. — С. 76.

³ Див.: Константинов А. В. Процессуальные и организационные проблемы участия специалиста в уголовном судопроизводстве на стадии предварительного расследования : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза, оперативно-розыскная деятельность» / А. В. Константинов. — М., 2006. — С. 10.

лення кримінально-процесуальної дієздатності учасників кримінального судочинства»¹. Погоджуючись у цілому з цією пропозицією, не можна не зробити два заперечення. По-перше, незрозуміло, що таке «істотні» обставини. По-друге, викликає зауваження вказівка на необхідність проведення «глибоких досліджень». «Глибина» або складність досліджень – поняття оцінне, яке залежить від багатьох факторів, починаючи від поставленого завдання, кількості і якості об'єктів, наявності методики дослідження та ін. Наприклад, чи слід вважати встановлення належності ножа до кримінально-правової категорії «холодна зброя» глибоким дослідженням, коли проводяться: 1) огляд предмета для зіставлення подібності його зовнішньої будови (форми конструкції в цілому та форми окремих характерних конструктивних елементів) з відомими аналогами-зразками холодної зброї; встановлення комплексу конструктивних елементів, що дозволяють віднести його до певного виду й типу холодної зброї; 2) вимірювання розмірів окремих елементів, встановлення характеристик міцності як конструкції в цілому, так і окремих деталей². Узагалі це дослідження не можна вважати складним, але воно обов'язкове для кваліфікації діяння.

Ми підтримуємо пропозицію про формулювання загальної норми про обов'язкове залучення експерта (призначення експертизи). На нашу думку, має рацію В. В. Курдюков, стверджуючи про необхідність визначення єдиного критерію обов'язковості призначення експертизи. За критерій автор узяв людину та її життєдіяльність³. Водночас цей критерій не узгоджується із наведеними численними різноманітними ситуаціями обов'язкового залучення експертів під час розслідування злочинів, не пов'язаних із дослідженням людини. Уважаємо, що таким загальним критерієм повинна стати неможливість отримання доказів у кримінальному провадженні будь-якими засобами доказування, як тільки використання спеціальних знань у формі судової експертизи. На наш погляд, застосування цього критерію обов'язкового призначення експертизи дасть можливість усебічно та повно дослідити обставини вчиненого кримінального правопорушення і є підставою винесення об'єктивного судового рішення.

Таким чином, пропонуємо таке формулювання ч. 2 ст. 242 КПК України: «Сторони кримінального провадження обов'язково залучають експерта, а слідчий суддя або суд доручають проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам, якщо відомості про обставини, які мають значення для кримінального провадження, можливо встановити тільки шляхом проведення експертизи».

¹ Кудрявцева А. В. Дискуссионные вопросы назначения и проведения экспертиз в уголовном процессе России / А. В. Кудрявцева // Вестник Южно-Урал. гос. ун-та. Серия «Право». — 2007. — Вып. 9. — № 4. — С. 84.

² Див.: Методика криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів : рішення розширеного засідання секції НКМР Міністерства юстиції України з проблем трасології та судової балістики із залученням членів Координаційної ради з питань судової експертизи [Електронний ресурс] // Протокол від 15.01.1999 (із змінами від 12.09.2014). — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0002320-99>.

³ Див.: Курдюков В. В. Указ. праця. — С. 10, 13.

ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ НАЗНАЧЕНИЕ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

Щербаковский М. Г.

Рассмотрена проблема обязательного назначения судебных экспертиз согласно отечественному и зарубежному законодательству. Показано, что с учетом потребностей практики и развития судебных экспертиз наиболее целесообразным является формулирование процессуальной нормы с общими требованиями, определяющими случаи обязательного привлечения эксперта.

Ключевые слова: судебная экспертиза, уголовное производство, обязательное назначение, уголовно-процессуальный закон.

ON COMPULSORY ORDERING FORENSIC EXAMINATIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Scherbakovskiy M. G.

The paper discusses problem of compulsory use of forensic examinations in the inquiry process of crimes. Criminal procedural laws of Azerbaijan, Armenia, Belarus, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Latvia, Lithuania, Moldova, Russia, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan, Ukraine and Estonia are considered. The needs of the investigative and judicial practice, modern possibilities of forensic examinations on research of various objects and on the establishment of the committed crimes circumstances are analyzed. The author believes that the Code of Criminal Procedure should not contain an exhaustive list of cases of compulsory involvement of a forensic expert. In article 242 of the Criminal Procedural Code of Ukraine there are only six cases of compulsory scheduling forensic examinations, five of which are already well-known, and the sixth has been introduced in 2014 in order to determine the amount of material damage, non-material damage, damage to the environment caused by a criminal offense. However, the actual number of such cases is substantially more. These cases are listed in the Decisions of Plenums of the Supreme Court of Ukraine which summarize the judicial practice on the crimes: in the field of illicit drug trafficking; about the theft and illegal dealing with weapons, ammunition, radioactive substances; committed by minors; against safety of the production; against life and health; against property; against sexual freedom and sexual inviolability of a personality; on the manufacture and sale of counterfeit money or securities; against road traffic safety and transport operation. The author formulates the general criterion which outlines the conditions of the compulsory use of forensic examinations. Such a criterion is the possibility of obtaining evidence in criminal proceedings only as a result of use of special knowledge in the form of forensic examination.

Keywords: forensic examination, criminal proceedings, compulsory ordering, criminal procedural law.

УДК 343.983.2:535.8

Н. І. Клименко, професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Європейського університету, доктор юридичних наук, професор, **О. В. Неня**, старший науковий співробітник Державного науково-дослідного інституту МВС України

НАУКОВА ПАРАДИГМА ОПТИЧНИХ МЕТОДІВ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МІКРООБ'ЄКТІВ

Розглянуто метод дослідження як спосіб наукового пізнання, а також наукові основи оптичних методів експертного дослідження мікрооб'єктів. Проаналізовано методологічні та практичні аспекти систематизації оптичних методів дослідження мікрооб'єктів і запропоновано їх багаторівневу класифікацію. Висвітлено можливості окремих оптичних методів дослідження мікрооб'єктів.

Ключові слова: метод, методологія, оптичні методи криміналістичних досліджень, класифікація, систематизація, мікроскопія, спектроскопія.

Метод дослідження як спосіб наукового пізнання має велике значення в будь-якій сфері діяльності. Численність методів, що пропонуються наукою для здійснення цілеспрямованої та максимально ефективної діяльності, у тому числі й для розвитку, власне, наукових досліджень (теоретичного пізнання), передбачає їх упорядкованість, субординацію та координацію, систематизованість у науці й відповідно в практичному пізнанні.

Якщо розглядати сутність терміна «метод» як окреме поняття, то, на нашу думку, *метод* – це комплекс визначених правил, прийомів, способів, алгоритмів, принципів, норм у процесі пізнання¹.

Методика – це сукупність, послідовність, порядок використання різних прийомів і методів у дослідженні. Якщо методика являє собою своєрідний тактичний план, що визначає спосіб і послідовність вирішення конкретного наукового чи практичного завдання, то методологія розробляє стратегію пізнавальної та практичної діяльності².

Будь-яка систематизація, яка пропонує наукову класифікацію методів, здійснюється для різних цілей. Будь-які системи є штучними й відіграють службову роль переважно для наукового аналізу, і є при цьому специфічними для кожної галузі.

Методи судової експертизи мають методологічні й практичні аспекти. Ті аспекти, що належать до наукових методів загальної теорії судової експертизи, – є інструментом пізнання науки, її розвитку, а ті аспекти, які стосуються експертної практики, – являють собою сукупність засобів, що використовуються в експертному дослідженні.

¹ Див.: *Неня О. В.* Оптичні методи експертних досліджень мікрооб'єктів : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О. В. Неня. — К., 2016. — С. 14–24.

² Див.: *Данильян О. Г.* Основи філософії : навч. посібник / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. — Х. : Право, 2003. — С. 225–241.

Актуальним питанням ефективної експертної діяльності є розширення можливостей експертних досліджень речових доказів, зокрема мікрооб'єктів, що вимагає застосування високочотних, високочутливих методів, широкий спектр яких займають саме оптичні методи. Основним чинником розширення таких можливостей, на нашу думку, є як удосконалення оптичних методів дослідження, що вже використовуються в експертній практиці, так і адаптація та впровадження до їх системи нових оптичних методів із природничих наук.

Вирішення цих завдань неможливе без наукового системного підходу до оцінювання можливостей оптичних методів, а також усебічного й цілісного уявлення щодо фізичних принципів, на яких вони ґрунтуються. Реалізація зазначеного може бути вирішена розробленням науково обґрунтованої класифікації та систематизації таких методів.

На основі аналізу доступних джерел можна зробити висновок, що розроблення питання систематизації оптичних методів криміналістичного дослідження мікрооб'єктів залишилося поза увагою науковців. Деякі вчені – фізики, хіміки, фармацевти, біологи, криміналісти пропонують окремі класифікації фізичних і фізико-хімічних методів дослідження (у тому числі спостереження й аналізу), які містять також оптичні методи.

Отже, метою статті є аналіз напрямів і розроблення принципів реалізації системного підходу до використання оптичних методів дослідження мікрооб'єктів.

Методи, що застосовуються криміналістами та судовими експертами, а також методи, які запозичаються з природничих наук, можна систематизувати за різними логічними основами, наприклад, за належністю методу до будь-якої галузі науки, за завданнями (ідентифікаційні та неідентифікаційні дослідження), залежно від розмірів об'єктів, що вивчаються (візуальні, мікроскопічні), наслідків дослідження (ті, що руйнують об'єкт дослідження, та ті, що його не руйнують), а також за видами досліджуваних об'єктів (трасологічні, балістичні, почеркознавчі та ін.).

Найбільш повна інформація про існуючі методи досліджень (зокрема, фізичні принципи, на яких вони ґрунтуються), їх можливості, як правило, дає змогу обрати найбільш ефективні з них, а за необхідності підтвердити/спростувати достовірність отриманих результатів дослідження іншим методом з аналогічними можливостями, а також забезпечити перевірку придатності (валідацію) методів і методик у рамках дотримання стандартів якості ISO.

Для збирання, спостереження, фіксації, дослідження джерел доказів, зокрема мікрооб'єктів, застосовується широкий спектр оптичних методів і засобів, що дає змогу відповісти на складні питання ідентифікаційного, класифікаційного, діагностичного чи ситуаційного характеру. За допомогою оптичних методів досліджуються морфологічні ознаки; фізичні та хімічні властивості; внутрішня структура (ультрамікроструктура); атомний або молекулярний склад об'єктів (мікрооб'єктів).

Оптичні методи криміналістичних досліджень – це методи, які ґрунтуються на використанні законів оптики, що стосуються природи, розповсюдження та взаємодії з речовиною електромагнітного випромінювання оптичного діапазону, і дають змогу отримувати всебічну інформацію для розв'язання

криміналістичних завдань, відповідаючи таким вимогам, як допустимість, етичність, обґрунтованість, достовірність, безпечність, ефективність, економічність, доступність¹.

Оптимальна систематизація оптичних методів криміналістичного дослідження потребує відповідного класифікаційного механізму, який безпосередньо залежить від критерію, за яким можна поділити оптичні методи.

Аналіз експертної практики, а також наукових праць таких криміналістів, як А. І. Вінберг, О. Р. Шляхов, В. С. Мітричев, О. О. Давидова, Е. В. Сисоєв та ін.² показує, що нині головним критерієм обрання методу дослідження є природа інформації стосовно досліджуваного об'єкта, зокрема характер властивостей, які досліджуються. Проте в такому підході не враховується, що саме всеосяжне знання методів отримання інформації зумовить їх правильний вибір відповідно до характеру одержуваних результатів дослідження. Оптичні методи можна розглядати та класифікувати також виходячи виключно з характеру інформації, яка отримується, що зручно для експерта. Подібний підхід відразу ж обмежує творчу й пошукову складові його діяльності, унеможливує поглиблення дослідження, а головне – подальший розвиток і розширення можливостей експертної практики. Класифікацію оптичних методів можна здійснити виключно за фізичними явищами, які лежать у їх основі. Такі класифікації пропонуються науковцями з аналітичної хімії, біології, неруйнуючого контролю, зокрема Л. В. Левшиним, О. М. Салецьким, Е. Р. Кларком, К. Н. Еберхардтом, В. Г. Дюковим, Ю. О. Кудеяровим, Ю. А. Пентніним, Л. В. Вілковим, О. А. Бабушкіним зі співавторами, Г. В. Креопаловою, Н. Л. Лазаревою, Д. Т. Пуряєвим, С. Дж. Бредбері зі співавторами, Ч. Кантором, П. Шіммеlem та ін.³ При цьому знецінюється

¹ Див.: *Неня О. В.* Указ. праця. — С. 37.

² Див.: *Винберг А. И.* Общая характеристика методов экспертного исследования : сб. науч. тр. ВНИИСЭ / А. А. Винберг, А. Р. Шляхов // *Общее учение о методах судебной экспертизы.* — М., 1977. — Вып. 28. — С. 54–93; *Митричев В. С.* Криміналістическая экспертиза материалов, веществ и изделий / В. С. Митричев. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. — С. 55–56; *Давидова О. О.* Криміналістичні дослідження матеріалів, речовин та виробів : курс лекцій / О. О. Давидова. — К. : КНТ, 2008. — С. 60; *Криміналістическое исследование материалов, веществ и изделий : учеб. пособие* / [Э. В. Сисоєв, А. В. Селезнев, Е. В. Бурцева, И. П. Рак]. — Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. — 84 с.

³ Див.: *Левшин Л. В.* Оптические методы исследования молекулярных систем. Ч. 1. Молекулярная спектроскопия / Л. В. Левшин, А. М. Салецкий. — М. : Изд-во МГУ, 1994. — 320 с.; *Кларк Э. Р.* Микроскопические методы исследования материялов / Э. Р. Кларк, К. Н. Эберхардт. — М. : Техносфера, 2007. — 376 с.; *Дюков В. Г.* Растровая оптическая микроскопия / В. Г. Дюков, Ю. А. Кудеяров. — М. : Наука, 1992. — 206 с.; *Пентин Ю. А.* Физические методы исследования в химии (Структурные методы и оптическая спектроскопия) / Ю. А. Пентин, Л. В. Вилков. — М. : Мир, АСТ, 2003. — 683 с.; *Методы спектрального анализа* / [А. А. Бабушкин, П. А. Бажулин, Ф. А. Королев и др.] ; под ред. В. Л. Левшина. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1962. — 509 с.; *Креопалова Г. В.* Оптические измерения : учебник для вузов / Г. В. Креопалова, Н. Л. Лазарева, Д. Т. Пуряев ; под ред. Д. Т. Пуряева. — М. : Машиностроение, 1987. — 263 с.; *Световая микроскопия в биологии: методы* / [С. Дж. Бредбері, П. Дж. Эвеннет, Р. В. Хоробин и др.] ; под ред. А. Лейси ; пер. с англ. И. А. Воробьева. — М. : Мир, 1992. — 462 с.; *Кантор Ч.* Биофизическая химия : в 3 т. / Ч. Кантор,

практична складова подібної класифікації для експерта. Не останнім чинником під час обрання експертом методу дослідження є й поставлені перед ним питання. Усі зазначені критерії тим чи іншим чином пов'язані між собою.

Нами пропонується відкрита багаторівнева класифікація системи оптичних методів дослідження мікрооб'єктів, яка ґрунтується на оптимальному поєднанні таких критеріїв, як: сутність фізичного процесу, що лежить в основі методу; поставлене перед експертом завдання; природа інформації стосовно досліджуваного мікрооб'єкта (характер властивостей, що досліджуються).

Оптичні методи криміналістичного дослідження, за допомогою яких в експертній практиці отримують інформацію про мікрооб'єкти, пропонуємо поділити на три основні групи: *оптична мікроскопія*; *оптична спектроскопія*; *оптичні методи аналізу*, засновані на вимірюванні інтенсивності світлового потоку, ступеня його поляризації й заломлення.

У більшості випадків методи *оптичної мікроскопії* належать до методів спостереження й дають змогу визначити морфологію мікрооб'єкта, його агрегатний стан, ступінь можливого забруднення та взаємодії з матеріалом предмета-носія, оцінити природний колір і люмінесценцію, імовірно встановити його природу та ін. Оптична мікроскопія об'єднує методи дослідження у видимій і невидимій ділянках оптичного діапазону хвиль. Видима частина діапазону включає методи: світлого і темного поля; інтерференційного та фазового контрасту; поляризаційну, люмінесцентну, конфокальну, стереоскопічну, імерсійну, близькопольну оптичну (нанооптику) мікроскопію, а невидима – спостереження в УФ- та ІЧ-променях; рентгенівську мікроскопію тощо. Можливі й подальший поділ більшості із зазначених методів.

Поряд із наведеними «класичними» методами до оптичних мікроскопічних методів двома окремими «блоками» можна віднести голографічну мікроскопію та мікрофотографування, мікрокінозйомку, мікросканування. Голографія (від грец. *όλος* – повний + *γραφή* – запис) – це набір методів і технологій для точного записування, відтворювання й переформування хвильових полів завдяки лазеру¹. Мікрофотографування та мікрокінозйомка є традиційними методами фіксації, які широко застосовуються разом з усіма іншими методами мікроскопічного дослідження.

Інноваційним підходом до отримання, оброблення та фіксування 3D-зображення мікрооб'єктів є 3D-сканування.

Оптична спектроскопія – спектроскопія в оптичному (видимому) діапазоні довжин хвиль з прилеглими до нього ультрафіолетовим та інфрачервоним діапазонами (від кількох сотень нанометрів до одиниць мікрон). Як і в оптичній мікроскопії, в оптичній спектроскопії оптичний діапазон хвиль поширюється й на рентгенівський діапазон, оскільки процеси розповсюдження рентгенівських променів у середовищах підпорядковуються законам оптики.

За допомогою методів оптичної спектроскопії отримується переважна більшість інформації щодо будови речовини на атомному й молекулярному рівнях, зокрема, як атоми та молекули поведуться під час об'єднання в кон-

П. Шиммель; под ред. А. А. Богданова, Ю. С. Лазуркина, М. Д. Франк-Каменецкого. — М.: Мир, 1984. — Т. 2. — 496 с.

¹ Див.: *Gabor D. A new microscopic principle / D. Gabor // Nature. — 1948. — Vol. 161. — P. 777–778.*

денсовані речовини, що дає важливу інформацію стосовно їх хімічного (якісного і кількісного) складу, структури поверхні об'єкта, розподілу заповнених і незаповнених енергетичних поверхневих шарів тощо.

На першому рівні класифікації оптичні спектроскопічні методи пропонується поділити на *емісійні*, які використовують спектри випромінювання, *абсорбційні*, що використовують спектри поглинання, та методи *відбиття*. *Спектроскопія відбиття* – розділ оптичної спектроскопії, що вивчає закономірності відбиття електромагнітного випромінювання від різноманітних середовищ.

На наступному рівні емісійні та абсорбційні методи поділяються на ті, що використовують для отримання інформації про спектри атомів або молекул, більшість з яких далі поділяються на похідні методи, що дають змогу вирішувати більш вузькі питання. Наприклад, атомно-емісійна спектроскопія включає, зокрема, методи: емісійної фотометрії полум'я; плазмової емісійної спектроскопії; лазерно-емісійної спектроскопії.

Що стосується спектроскопії відбиття, то можна виділити оптичні спектроскопічні методи *дзеркального відбиття*, *дифузного відбиття та порушеного повного внутрішнього відбиття*¹.

Третя група оптичних методів криміналістичних досліджень об'єднує оптичні методи аналізу, як уже зазначалося, засновані на вимірюванні інтенсивності світлового потоку, ступеня його поляризації й заломлення. Застосування цих методів не передбачає отримання та дослідження спектрів, а під час їх використання застосовуються «нескладні» вимірювально-реєструючі засоби, зокрема: дифрактометри, фотометри, спектрофотометри, фотоелектроколориметри, поляриметри, рефрактометри.

За допомогою зазначеної групи методів досліджується атомно-молекулярна структура речовин; здійснюється визначення складу та структури речовин, компонентів, для яких немає задовільних фотометричних й інших методів аналізу, швидке вимірювання концентрації оптично-активних речовин, ідентифікація ефірних масел тощо².

Усі форми дослідження мікрооб'єктів, які проводяться під час кримінального провадження, можна поділити на дві основні групи: непроцесуальні – позаекспертні – для отримання орієнтуючої інформації та прийняття на її основі оптимальних тактичних і процесуальних рішень, і процесуальні – експертні, які є найважливішим етапом використання мікрооб'єктів у кримінальному провадженні та мають доказове значення. При цьому для здійснення як позаекспертних, так і експертних досліджень використовується переважна більшість саме оптичних методів.

Основними завданнями *позаекспертного* дослідження, як правило, є: виявлення мікрооб'єктів на об'єкті-носії; орієнтовне визначення їх природи (для пошуку порівняльних зразків); з'ясування механізму утворення; порівняння з матеріалом конкретних предметів (для з'ясування доцільності подальшого дослідження). На практиці під час проведення позаекспертних

¹ Див.: Беккер Ю. Спектроскопія / Ю. Беккер ; пер. с нем. Л. Н. Казанцевой ; под ред. А. А. Пупышева, М. В. Поляковой. — М. : Техносфера, 2009. — 528 с.; Методы спектрального анализа / [А. А. Бабушкин, П. А. Бажулин, Ф. А. Королев и др.].

² Див.: Неня О. В. Указ. праця. — С. 38–77.

досліджень мікрооб'єктів використовуються тільки неdestructивні методи й засоби, переважно оптичні, зокрема: візуальний огляд за допомогою засобів оптичного збільшення (луп різноманітних конструкцій, мікроскопів), спеціальні освітлювальні прилади (у тому числі ультрафіолетові, поляризованого світла, галогенні лампи), інтегрально-голографічні прилади та портативні рентгенівські установки.

Основними завданнями експертного дослідження мікрооб'єктів є: місцезнаходження на предметі-носії; відносне розташування різноманітних мікрооб'єктів на поверхні предмета-носія; стану, зазвичай зміненого від первісного, речовини (матеріалу) мікрооб'єкта на предметі-носії; морфологічних ознак; складу, структури та інших властивостей мікрооб'єктів.

Для вирішення цих завдань використовуються оптичні методи дослідження всіх трьох груп методів запропонованої класифікації. Наприклад, використання таких методів оптичної мікроскопії, як методи світлого і темного поля, дає змогу виявити низку істотних морфологічних ознак покриття або матеріалу: колір, характер нашарувань, число шарів і послідовність їх нанесення, товщину, різного роду включення, забруднення поверхні та між шарами, ступінь адгезії шарів, сліди рельєфу від поверхні пофарбованого предмета, пори, раковини, здуття й інші дефекти технологічного чи експлуатаційного характеру. Зазначені ознаки вдається виявити в мікронашаруваннях різних розмірів. Уже за даними морфологічного дослідження в багатьох випадках можна виявити ознаки, що індивідуалізують об'єкт, а вони дають підставу для вирішення питання щодо тотожності¹.

Майже універсальним методом можна назвати метод люмінесцентної мікроскопії, який дає змогу виявляти морфологічні й хімічні особливості об'єктів (мікрооб'єктів).

Широке розповсюдження отримав лазерний мікроспектральний аналіз (плазмова емісійна спектроскопія), який, на відміну від інших методів емісійного спектрального аналізу, має високу абсолютну чутливість (від 10^{-6} до 10^{-12} г) і дає змогу отримувати повну інформацію щодо основних елементів, а також домішок і мікродомішок мінеральної частини речовини. Аналіз може проводитися на якісному і кількісному рівнях².

Високочутливим методом рентгеноструктурного аналізу є метод рентгенівського фазового аналізу, який проводиться на якісному і кількісному рівнях і дає наочні ілюстрації у вигляді рентгенограми й дифрактограми, при цьому не призводить до змінення або знищення об'єкта. Цим методом вивчають метали, сплави, мінерали, неорганічні й органічні сполуки, полімери, аморфні матеріали, рідини й гази, молекули білків, нуклеїнових кислот та ін.³

Серед спектроскопічних методів відбиття особливо ефективним є метод багаторазово порушеного повного внутрішнього відбиття, який успішно застосовується для дослідження поверхонь твердих тіл і рідких зразків вод-

¹ Див.: *Неня О. В.* Указ. праця. — С. 107–140.

² Див.: *Криминалистическое исследование материалов, веществ и изделий : учеб. пособие / [Э. В. Сысоев, А. В. Селезнев, Е. В. Бурцева, И. П. Рак]. — Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. — 84 с.*

³ Див.: *Китайгородский А. И.* Рентгено-структурный анализ мелкокристаллических и аморфных тел / А. И. Китайгородский. — М.; Л., 1952. — 368 с.

них розчинів, в'язких і клейких речовин, паст, поверхневих покриттів, поверхонь полімерних сполук, шаруватих пластиків, волокнистих і спінених матеріалів, різноманітних опадів, шлаків тощо¹.

Ефективною є спектроскопія дифузного відбиття як експресного неруйнуючого методу кількісного визначення деяких речовин.

Одним із аспектів розширення можливостей експертного дослідження мікрооб'єктів є впровадження нових методів, зокрема оптичних, з природничих наук. Вивчення сучасних досягнень науки й техніки дає змогу запропонувати такі перспективні оптичні методи дослідження мікрооб'єктів, як: 3D-сканування мікрооб'єктів, мікроскопія на основі обмеження рівня спонтанного випромінювання (STED-мікроскопія), метод одночасного формування та реєстрації спектрів комбінаційного розсіювання й фотолюмінесценції, а також метод спектральної 4D-візуалізації².

Отже, знання методу має велике значення, оскільки воно орієнтує дослідника, допомагає йому обрати суттєве та відрізнити другорядне, намітити шлях сходження від відомого до невідомого, від простого до складного та загального.

Кожен із методів дослідження має свої переваги й обмеження в застосуванні та виражає суттєвий аспект пізнавального процесу, тому в «чистому» вигляді може бути виділений лише в абстракції. У реальному процесі пізнання всі методи взаємопов'язані, взаємодіють і взаємно доповнюють один одного. У той самий час арсенал засобів і методів, що застосовуються під час проведення судових експертиз та досліджень, постійно розширюється за рахунок застосування нових методів дослідження речових доказів, збагачується новими приладами й апаратурою.

Знаючи можливості методу і його фізичні основи, ураховуючи умови й завдання судово-експертного дослідження, з чого випливає природа інформації, яку необхідно отримати від об'єкта дослідження, можна обрати найефективніший метод зі всього спектру існуючих як оптичних методів дослідження мікрооб'єктів, так й інших науково-технічних криміналістичних методів і засобів дослідження й аналізу об'єктів.

Саме тому, запропонована систематизація оптичних методів дослідження мікрооб'єктів (об'єктів), на нашу думку, дасть змогу оптимально вирішувати завдання щодо їх вибору та оцінювання застосовуваних методів, створювати для їх використання необхідну базу залежно від поставленого завдання, здійснювати їх інтегрування, забезпечувати поповнення арсеналу методів.

НАУЧНАЯ ПАРАДИГМА ОПТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ИССЛЕДОВАНИЯ МИКРООБЪЕКТОВ

Клименко Н. И., Неня Е. В.

Рассмотрен метод исследования как способ научного познания, а также изложены научные основы оптических методов исследования микрообъектов. Проанализированы методологические и практические аспекты систематизации опти-

¹ Див.: Харрик Н. Спектроскопия внутреннего отражения : монография / Н. Харрик. — М. : Мир, 1970. — 336 с.

² Див.: Неня О. В. Указ. праця. — С. 120–140.

ческих методов исследования микрообъектов и предложено их многоуровневую классификацию. Освещены возможности отдельных оптических методов исследования микрообъектов.

Ключевые слова: метод, методология, оптические методы криминалистических исследований, классификация, систематизация, микроскопия, спектроскопия.

SCIENTIFIC PARADIGM OF OPTICAL RESEARCH METHODS OF MICROOBJECTS

Klymenko N. I., Nenia E. V.

The research method as a way of scientific cognition is considered, and also the scientific basis of optical research methods of microobjects are presented. The emphasis is placed on the fact that the doctrine of forensic examination methods includes both methodological and practical aspects. The author's definition of the concept «optical methods of criminalistic research» is proposed. Within the frameworks of systematization of optical research methods of microobjects, their division into three main groups is offered: optical microscopy; optical spectroscopy and optical analysis methods based on measurement of light intensity, degree of its polarization and refractivity. The methods which are included in each of mentioned groups are listed. It's grounded the choice of complex classification mechanism which is based on the harmonious combination of the following criteria: physical process underlying the method; questions, raised before the expert; nature of the information on the investigated microobject. Main tasks of outside- and expert studies of microobjects, as well as the methods used to solve them are distinguished. The problems which are solved by using optical methods, and also some of them possibilities for studying characteristics and properties of the most common types of microobjects, are highlighted. A number of new and perspective methods which can be used in the expert research of microobjects is offered. The conclusion, that knowing possibilities of the method and its physical foundations, taking into account the conditions and tasks of the forensic investigation, it's possible to choose the most effective method from all spectrum of existing both optical methods for studying microobjects, and other scientific and technical criminalistic methods and means of research and also analysis of the objects.

Keywords: method, methodology, optical methods of criminalistic research, classification, systematization, microscopy, spectroscopy.

УДК 343.148

Н. М. Ткаченко, начальник Управління експертного забезпечення правосуддя Департаменту з питань судової роботи та банкрутства Міністерства юстиції України

СУТНІСТЬ ЕКСПЕРТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Акцентовано увагу на відсутності узгодженої думки стосовно термінології, що використовується для позначення діяльності з експертного забезпечення правосуддя в Україні. Розкрито зміст понять «забезпечення», «експертне забезпечення правосуддя», «судово-експертна діяльність» тощо.

Проаналізовано стан нормативно-правової регламентації поняття «судово-експертна діяльність». Запропоновано розглядати експертне забезпечення кримінального провадження як структурний елемент експертного забезпечення правосуддя. Наведено авторське тлумачення поняття «експертне забезпечення кримінального провадження».

Ключові слова: експертне забезпечення правосуддя, судово-експертна діяльність, кримінальне провадження, судова експертиза.

Кримінальне провадження покликане захищати особу, суспільство та державу від кримінальних правопорушень, охороняти права, свободи й законні інтереси його учасників, забезпечувати швидке, повне та неупереджене розслідування й судовий розгляд для того, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необгрунтованому процесуальному примусу та щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура¹. Для досягнення цього завдання законодавець наділив учасників кримінального провадження певним інструментарієм. Одним із таких інструментів є проведення судових експертиз. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання експертного забезпечення кримінального провадження, зокрема стосовно визначення його сутності.

Питання, пов'язані з тлумаченням понять експертного забезпечення правосуддя, судово-експертної діяльності, неодноразово були предметом дослідження в працях таких учених, як О. І. Жеребко, Н. І. Клименко, В. Ю. Мосяженко, О. О. Олійник, І. В. Пиріг, М. Я. Сегай, Р. Л. Сопільник, В. В. Федчишина, В. М. Шерстюк, М. Г. Щербаковський та ін.² Внесок цих

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // Відом. Верхов. Ради України. — 2013. — № 9–10, 11–12, 13. — Ст. 88.

² Див., напр.: *Жеребко О. І.* Судово-експертна діяльність: сутність, принципи, організаційні основи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. І. Жеребко. — Запоріжжя, 2010. — 22 с.; *Мосяженко В. Ю.* Криміналістичне, судово-експертне забезпечення та оперативно-розшукове супроводження досудового розслідування злочинів у сфері суспільної моралі / В. Ю. Мосяженко // Наше право. — 2015. — № 2. — С. 109–116; *Сегай М. Я.* Судова експертологія – наука про судово-експертну діяльність / М. Я. Сегай // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2003. — № 2(33)–3(34). — С. 740–762; *Сопільник Р. Л.* Експертне забезпечення правосуддя у контексті сучасних євроінтеграційних процесів в Україні / Р. Л. Сопільник // Криміналіст. вісн. — 2015. — № 1(23). — С. 39–44; *Олійник О. О.* Адміністративно-правове регулювання судово-експертної діяльності : монографія / О. О. Олійник, В. В. Галуцько, О. М. Єщук. — Херсон : Гринь Д. С., 2015. — 224 с.; *Пиріг І. В.* Предмет і система судової експертології / І. В. Пиріг // Наук. вісн. Київ. нац. ун-ту внутр. справ. — 2010. — № 6. — С. 223–231; *Він же.* Судова експертологія: проблеми формування предмета та системи науки // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. — 2013. — № 2. — С. 485–493; *Федчишина В. В.* Сутність державного управління у сфері експертного забезпечення правосуддя в Україні [Електронний ресурс] / В. В. Федчишина // Державне управління:

науковців є беззаперечним, проте їх доробки не вирішили всіх проблемних питань. Зокрема, досі не вироблено єдиної позиції до термінології; питання експертного забезпечення кримінального провадження не розглядалося з точки зору комплексного, системного підходу; відсутній єдиний підхід до розкриття змісту експертного забезпечення кримінального провадження тощо.

З урахуванням зазначеного та з метою з'ясування сутності й змісту експертного забезпечення кримінального провадження вирішенню підлягає таке наукове завдання – за допомогою аналізу існуючих наукових поглядів і положень чинного законодавства України визначити сутність експертного забезпечення кримінального провадження.

Уважаємо доречним розпочати висвітлення сутності експертного забезпечення зі з'ясування семантико-етимологічного трактування терміна «забезпечення». Під ним прийнято розуміти діяльність, спрямовану на поставлення чогось у достатній кількості; задоволення кого-, що-небудь у якихось потребах; надання кому-небудь достатніх матеріальних засобів до існування; створення надійних умов для здійснення чого-небудь; гарантування чогось; захист, охорону кого-, що-небудь від небезпеки¹. Тобто забезпечення насамперед полягає у створенні умов, сприятливих для реалізації завдань, що ставляться перед певним видом діяльності. Стосовно кримінального провадження застосовуються такі різновиди забезпечення: організаційне, кадрове, матеріально-технічне, фінансове, інформаційне, криміналістичне, експертне тощо. Причому ці види забезпечення нерідко співвідносяться між собою як загальне й окреме. Експертне забезпечення кримінального провадження, на наш погляд, є складовою експертного забезпечення правосуддя, оскільки експертне забезпечення здійснюється як у кримінальному, так і в адміністративному, цивільному, господарському процесах та під час виконавчого провадження. Як зазначає Ю. М. Черноус, у контексті вирішення завдань криміналістичного забезпечення кримінального провадження техніко-криміналістичне й експертно-криміналістичне забезпечення, незалежно від тлумачення суті співвідношення цих термінів, є його важливими складовими, що мають загальну мету: забезпечення діяльності з досудового розслідування, судового провадження науково-обґрунтованими засобами, методами та прийомами, а також криміналістичними рекомендаціями щодо їх практичного застосування². У зв'язку з цим виникає запитання: чому автор вважає, що метою експертного забезпечення кримінального провадження є розроблення тільки криміналістичних рекомендацій, адже експертне забезпечення стосується проведення не тільки криміналістичних

удосконалення та розвиток. — 2012. — № 12. — Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=660>; Шерстюк В. М. Судово-експертна діяльність (організаційно-правові та морально-етичні засади) : монографія / В. М. Шерстюк ; за ред. В. Ю. Шепітька. — Сімферополь : ДІАЙПІ, 2008. — 196 с.

¹ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. — С. 375.

² Див.: Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення кримінального провадження / Ю. М. Черноус // Криміналіст. вісн. — 2014. — № 1(21). — С. 35.

видів експертиз, а й інших: економічних, мистецтвознавчих, товарознавчих, будівельно-технічних, психологічних тощо.

Щодо сутності експертного забезпечення кримінального провадження, то в наукових колах відсутня одностайність стосовно як обрання термінології для позначення такої діяльності, так і трактування термінів. Так, у науковій літературі можна зустріти такі терміни: «судово-експертна діяльність», «експертне забезпечення правосуддя», «судово-експертне забезпечення правосуддя», «експертно-криміналістичне забезпечення» тощо. При цьому їх тлумачення також різняться.

Наприклад, В. В. Федчишина, досліджуючи сутність державного управління у сфері експертного забезпечення правосуддя в Україні, констатувала факт відсутності терміна «експертне забезпечення правосуддя» в системному аналізі наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників та іншої літературі практичного спрямування. На думку вченої, по суті це формування й утвердження якісно нових принципів державного управління, визначених у преамбулі Закону України «Про судову експертизу»¹, законодавчих норм щодо організації судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки й техніки². Надалі у своїх наукових пошуках терміном «експертне забезпечення» оперує Р. Л. Сопільник. Висвітлюючи питання, пов'язані з експертним забезпеченням правосуддя в контексті сучасних євроінтеграційних процесів в Україні, він з'ясовує сутність, зміст і значення судово-експертної діяльності³. В. Ю. Мосяженко, розглядаючи особливості досудового розслідування злочинів у сфері суспільної моралі, також використовує термін «судово-експертне забезпечення». Зі змісту проведеного нею дослідження стає очевидним, що судово-експертне забезпечення ототожнюється з діяльністю судових експертів, спрямованою на організацію й проведення судових експертиз заради формування доказів, які відповідають вимогам Кримінального процесуального кодексу України⁴. Тобто науковці ототожнюють експертне забезпечення правосуддя та судово-експертну діяльність. На нашу думку, експертне забезпечення правосуддя здійснюється шляхом проведення судово-експертної діяльності, мета якої визначена в преамбулі Закону України «Про судову експертизу». Тому проаналізуємо наукові підходи до трактування терміна «судово-експертна діяльність».

На законодавчому рівні поняття судово-експертної діяльності вперше ввійшло у вжиток із прийняттям Закону України «Про судову експертизу». Цей нормативно-правовий акт тільки закріпив термін «судово-експертна діяльність» і її мету – забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки й техніки. Оскільки в цьому Законі містяться норми з науково-методичного, кадрового забезпечення судово-експертної

¹ Див.: Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232.

² Див.: Федчишина В. В. Указ. праця.

³ Див.: Сопільник Р. Л. Указ. праця.

⁴ Див.: Мосяженко В. Ю. Указ. праця. — С. 114–115.

діяльності, то можна зробити висновок, що відповідно до сенсу Закону Судово-експертна діяльність стосується не тільки проведення судових експертиз, а й спрямована на зазначені цілі. У 2013 р. на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України був оприлюднений проект Закону України «Про судово-експертну діяльність», у якому наводилося визначення судово-експертної діяльності як особливого виду діяльності, пов'язаної з організацією та проведенням судових експертиз, експертних досліджень, спрямованих на забезпечення уповноважених осіб (органів), юридичних і фізичних осіб незалежними, кваліфікованими та об'єктивними висновками, орієнтованими на максимальне використання досягнень науки й техніки, створенням і вдосконаленням науково-методичної бази в галузі криміналістики та судової експертизи, а також державним управлінням у цій сфері¹. Цей закон і досі залишається проектом, а отже законодавча регламентація судово-експертної діяльності на сьогодні відсутня.

М. Я. Сегай пропонує судово-експертну діяльність визначати як засновану на конституційних засадах діяльність органів державної влади, юридичних і фізичних осіб щодо забезпечення правосуддя незалежною, об'єктивною, кваліфікованою, такою, що спирається на досягнення науки та техніки, судовою експертизою². На думку І. В. Пирога, змістом експертної діяльності є пізнання певних об'єктів, процесів або явищ спеціальними методами з метою отримання нової інформації про них³. О. І. Жеребко стверджує, що судово-експертна діяльність охоплює всю діяльність, пов'язану з проведенням судової експертизи, формуванням наукових основ нових видів і роду судових експертиз, організацією діяльності експертного підрозділу з проведення конкретних видів судових експертиз, підбором, підготовкою й навчанням кадрів для комплектування експертних підрозділів тощо. Більше того, як відмітну рису експертної діяльності вчений виділяє професіоналізацію, у зв'язку з якою цією діяльністю мають право займатися лише особи, котрі мають необхідні теоретичні знання та практичні навички, які пройшли спеціальну підготовку й займають відповідні посади або отримали процесуальні повноваження на проведення судової експертизи⁴. Аналіз наведених положень вказує, що переважна більшість науковців акцентує увагу на тому, що судово-експертна діяльність насамперед виконує забезпечувальну функцію заради створення необхідних умов для проведення незалежної, об'єктивної, кваліфікованої, такої, що спирається на досягнення науки та техніки, судової експертизи. Тобто судово-експертна діяльність — це не тільки діяльність з проведення судових експертиз. Із наведеною позицією ми погоджуємося. На нашу думку, головною функцією судово-експертної діяльності є проведення обізнаними особами судових експертиз,

¹ Див.: 06.08.2013 Повідомлення про оприлюднення Закону України «Про судово-експертну діяльність» [Електронний ресурс] // М-во юстиції України : офіц. веб-сайт. — Режим доступу : <http://old.minjust.gov.ua/43603>.

² Див.: Сегай М. Я. Указ. праця. — С. 752.

³ Див.: Пиріг І. В. Предмет і система судової експертології. — С. 223–231; Він же. Судова експертологія: проблеми формування предмета та системи науки. — С. 485–493.

⁴ Див.: Жеребко О. І. Указ. праця. — С. 5, 6, 16.

а її ядром є судова експертиза. Отже, поняття судово-експертної діяльності є більш широким за змістом стосовно поняття судової експертизи. Відповідно не будуть повністю збігатися й коло суб'єктів судової експертизи (це виключно судові експерти) та коло суб'єктів судово-експертної діяльності (це, крім судових експертів, і керівник спеціалізованої установи, і судово-експертна установа, як юридична особа, і відповідні підрозділи органів державної влади, до сфери управління яких входять спеціалізовані судово-експертні установи). Експертне забезпечення правосуддя в кримінальному провадженні є більш вузьким поняттям стосовно поняття експертного забезпечення правосуддя, яке включає в себе як забезпечувальну діяльність, так і діяльність із безпосереднього проведення судових експертиз їх суб'єктами. Тому вважаємо, що експертне забезпечення правосуддя та експертне забезпечення кримінального провадження співвідносяться як загальне й окреме, ціле й частина, а судово-експертна діяльність є рушійним механізмом експертного забезпечення правосуддя.

О. О. Олійник зі співавторами зазначають, що судово-експертна діяльність полягає в проведенні законної, незалежної, об'єктивної та повної судової експертизи на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини юридичної справи, а також у діяльності публічної адміністрації стосовно: забезпечення умов праці судового експерта за місцезнаходженням об'єктів дослідження; створення судово-експертних спеціалізованих установ; забезпечення науково-методичної та організаційно-управлінської діяльності судово-експертних установ; забезпечення організаційно-правових засад діяльності Координаційної Ради з проблем судової експертизи; ведення Державного реєстру атестованих судових експертів; організаційно-правових засад діяльності експертно-кваліфікаційної комісії; організаційно-правових засад здійснення навчання фахівців для спеціалізованих установ, які проводять судові експертизи; організаційно-правових засад атестації судових експертів тощо¹. Із приводу наведеного зазначимо таке. Ці положення повною мірою передають зміст діяльності з експертного забезпечення правосуддя (судово-експертної діяльності), у тому числі й у кримінальному провадженні, однак через свою громіздкість ускладнюють їх сприйняття. Адже дефініція будь-якого явища чи процесу повинна бути лаконічною, а не просто містити перелік складових елементів, ознак, завдань, суб'єктів і методів реалізації.

Неможливо з'ясувати сутність експертного забезпечення кримінального провадження попередньо не з'ясувавши сутність поняття кримінального провадження. Останнє, згідно з п. 10 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України, визначається як досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із учиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність. Відповідно сутність експертного забезпечення кримінального провадження полягає в налагодженні, організації та реалізації діяльності, спрямованої на створення сприятливих умов для виконання суб'єктами судово-експертної діяльності своїх професійних обов'язків, у тому числі в проведенні судових експертиз під час досудового розслідування й судового провадження, процесуальних дій

¹ Див.: Олійник О. О., Галуцько В. В., Єцук О. М. Указ. праця. — С. 28.

у зв'язку із вчиненням кримінально-караного діяння, з метою виконання завдання кримінального провадження.

Отже, експертне забезпечення кримінального провадження є багатоаспектною категорією. По-перше, воно є складовою експертного забезпечення правосуддя і тісно пов'язане з поняттям судово-експертної діяльності. По-друге, експертне забезпечення кримінального провадження є цілісною системою, яка включає в себе окремі структурні елементи, котрі перебувають у тісному взаємозв'язку між собою й об'єднані спільною метою. Тому під експертним забезпеченням кримінального провадження пропонуємо розуміти діяльність із створення умов для виконання суб'єктами судово-експертної діяльності своїх професійних обов'язків, у тому числі з проведення судових експертиз під час досудового розслідування та судового провадження, процесуальних дій у зв'язку із вчиненням кримінально-караного діяння, з метою реалізації завдання кримінального провадження.

СУЩОСТЬ ЕКСПЕРТНОГО ОБЕСПЕЧЕННЯ УГОЛОВНОГО ПРОИЗВОДСТВА

Ткаченко Н. Н.

Акцентируется внимание на отсутствии согласованного мнения об используемой терминологии для обозначения деятельности по экспертному обеспечению правосудия. Раскрыто содержание понятий «обеспечение», «экспертное обеспечение правосудия», «судебно-экспертная деятельность» и др. Проанализировано состояние нормативно-правовой регламентации понятия «судебно-экспертная деятельность». Предложено рассматривать экспертное обеспечение уголовного производства как структурный элемент экспертного обеспечения правосудия. Приведена авторская трактовка понятия «экспертное обеспечение уголовного производства».

Ключевые слова: экспертное обеспечение, судебно-экспертная деятельность, уголовное производство, судебная экспертиза.

ESSENCE OF THE EXPERT PROVISION OF CRIMINAL PROCEEDINGS

Tkachenko N. M.

In paper attention is accented on the lack of agreed opinions about the used terminology to describe activity on the expert provision of justice. The content of notions «provision», «expert provision of justice», «forensic and expert activity» and others are disclosed. The state of normative legal regulation of the notion «judicial and expert activity» is analyzed. Unfortunately, as of today the legislative regulation of forensic and expert activity is absent. Only the draft Law of Ukraine «On forensic and expert activity» provides its definition as a special kind of activity related to the organization and carrying out forensic examinations, expert researches aimed at ensuring authorized persons (bodies), legal entities and individuals with independent qualified and objective conclusions oriented at maximum use of science and techniques achievements, creation and improvement of scientific and methodological basis in the field of criminalistics and forensic examination, as well as the state administration in this area. It's proposed to consider expert provision of the criminal proceedings as a structural element of the expert provision of justice. Expert provision of criminal proceedings is a multidimensional category. Firstly, it is a component

of expert provision of justice and is closely related to the notion of forensic and expert activity. Secondly, expert provision of criminal proceedings is holistic system which includes separate structural elements which are in close relationship between themselves and united by a common purpose. Therefore, under expert provision of criminal proceeding it's proposed to understand the activity to create conditions for fulfillment of professional duties by the subjects of forensic and expert activity including carrying out forensic examinations during pre-trial investigation and judicial proceedings, procedural actions in connection with a punishable offense with the purpose of criminal proceedings tasks.

Keywords: expert provision, forensic and expert activity, criminal proceedings, forensic examination.

УДК 343.98

Е. Б. Сімакова-Єфремян, заступник директора з наукової роботи Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СУДОВІЙ ЕКСПЕРТИЗІ: СУТНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КОМПЛЕКСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сучасна наука розглядає комплексність досліджень як одну із закономірностей процесу пізнання. Судова експертиза, яка з метою вирішення завдань судочинства спрямована на використання знань, накопичених у різних галузях науки, у процесі науково-технічного прогресу постійно отримує вплив інтеграційних процесів, що відбуваються в цих галузях. Наукові публікації свідчать про те, що інтеграція знань у судовій експертизі – це закономірний процес її розвитку, один із головних важелів впливу на формування засад комплексних судово-експертних досліджень; нині вона набуває все більшого поглиблення й поширення. Вивчаючи форми комплексування в судовій експертизі, необхідно виходити з аналізу предмета, завдань, об'єктів, суб'єктів і методик комплексних досліджень, оскільки інтеграційні процеси реалізуються в розвитку судової експертизи за предметом інтеграції знань, завданнями судової експертизи, об'єктами, суб'єктами інтеграції знань та методами.

Ключові слова: судова експертиза, інтеграційні процеси, комплексні експертні дослідження, комплексна експертиза, комплекс досліджень, методика, метод.

Термін «інтеграція» (від лат. *integratio* – відновлення, заповнення) означає об'єднання в ціле будь-яких частин, процес розвитку, пов'язаний із об'єднанням у ціле раніше різнорідних частин та елементів¹. Це поняття застосовується в багатьох науках, практичній діяльності та затвердилося в ста-

¹ Див., напр.: Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. — 2-ге вид., випр. і допов. — К. : УРЕ, 1985. — 966 с.; Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. — 2-е изд. — М. : Сов. энциклопедия, 1989. — 815 с.

тусі загальнонаукового. Дослідженню теоретичних і практичних питань різних аспектів, інтеграції (наприклад, економічної, виробничої тощо) присвячено значну кількість праць зарубіжних науковців¹. Що стосується інтеграційних процесів, які відбуваються в судовій експертизі, то використання цього поняття передусім тісно пов'язане із самою його природою, оскільки судова експертиза завжди орієнтована на максимальне використання досягнень різних галузей науки й техніки в судочинстві під час розслідування злочинів і судового розгляду кримінальних проваджень, цивільних, господарських, адміністративних справ, справ про адміністративні правопорушення, виконавчого провадження. У процесі пізнання будь-яких явищ ми розуміємо, що вони не мають абсолютних меж, при їх вивченні ми стикаємося із відносно самостійними формами матеріальних (матеріалізованих) утворень, що переходять одна в іншу та складають ланки єдиного ланцюга розвитку. Звідси й науки, що їх вивчають, можуть володіти не абсолютною, а тільки відносною самостійністю. Переходи між формами розвитку матерії знаходять відображення в «перехідних» науках, що виражають у своєму змісті структурний зв'язок між елементами науки в цілому, демонструють єдність відособленості та взаємопроникнення, однією з форм якого є комплексність. Саме проблемам комплексних судово-експертних досліджень присвячено цю роботу.

Сучасна наука розглядає комплексність досліджень як одну із закономірностей процесу пізнання. Судова експертиза, яка з метою вирішення завдань судочинства спрямована на використання знань, накопичених у різних галузях науки, у процесі науково-технічного прогресу постійно отримує вплив інтеграційних процесів, що відбуваються в цих галузях.

Вивчення проблем комплексності в судовій експертизі знайшло відображення в наукових працях багатьох учених. Так, Р. С. Белкін розширення можливостей судової експертизи пов'язує із підвищенням ефективності комплексного дослідження речових доказів². Т. В. Авер'янова підкреслює, що в процесі комплексного дослідження виявляється вплив глобального процесу сучасності – інтеграції наукового знання, взаємопроникнення методів наукового пізнання³. Вона слушно зазначає, що застосування методів інших наук у будь-якій окремо взятій галузі знань призводить до її збагачення, розвитку загальнонаукових основ, складає умови для активної творчості вчених. Так, кожний об'єкт судової експертизи через його складність і специфіку вирішуваних завдань досліджується засобами й методами декількох наук⁴. Виходячи

¹ Див., напр.: *Viner J. The Customs Union Issue / J. Viner.* — New York : Carnegie Endowment for International Peace, 1950. — 221 p.; *Wiles P. J. D. Communist International Economics / P. J. D. Wiles.* — Oxford : Basil Blackwell, 1968. — 580 p.; *Muller-Armack A. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftspolitik. Studien Integration / A. Muller-Armack.* — Bern; Stuttgart : Paul Haupt, 1976. — S. 231–242 та ін.

² Див.: *Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3-х т. / Р. С. Белкин.* — М. : Юристъ, 1997. — Т. 3. — С. 116.

³ Див.: *Аверьянова Т. В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы научных методов судебной экспертизы / Т. В. Аверьянова.* — М. : Акад. МВД РФ, 1994. — С. 16.

⁴ Див.: Там само. — С. 7.

з наведеного, можна зазначити, що однією з форм інтеграції знань у судовій експертизі є інтеграція методів різних наук.

Через застосування методів різних наук відбувається й інтеграція самих наукових знань, що призводить до виникнення нових галузей знань. Так, А. І. Вінберг і Н. Т. Малаховська вказують, що процес взаємодії, зв'язків предметних, галузевих знань у процесі вивчення різних об'єктів дослідження призводить через аналіз загальних властивостей різних об'єктів до взаємодії наук, що їх досліджують. Як приклади вони наводять транспортну трасологію, що виникла в результаті взаємодії автотехнічних і трасологічних знань, судово-медичну трасологію тощо¹. Узагалі судова трасологія як наука про сліди, будучи одним із напрямів криміналістичної техніки як судової науки (forensic science), самою своєю появою та розвитком підтверджує зазначену тезу стосовно проникнення методів різних наук у судову експертизу, тобто їх інтеграцію, що пов'язана із складною природою об'єктів і потребує вивчення їх різних сторін відповідними методами. Р. С. Белкін і А. І. Вінберг також відзначають процеси інтеграції знань, виокремлюючи закон активного творчого пристосування для цілей судочинства досягнень інших наук і загальний закон розвитку науки як інтеграції наукового знання². С. Ф. Бичкова наголошує, що саме технічне знання виступає своєрідним синтезом суспільствознавства та природознавства. Воно є тією ланкою, яка пов'язує знання про закономірності, цілі, потреби науки про судову експертизу, що виробляють науки суспільні, насамперед юридичні, зі знанням фундаментальних законів, що входять у галузь природознавства³. Отже, інтеграція знань у судовій експертизі відбувається через взаємодію наук, завдяки якій виникають нові види (роди, класи) судової експертизи.

У процесі розвитку теорії та практики судової експертизи і криміналістики, як наслідок найрізноманітніших явищ, що відбуваються у сфері соціального, політичного, наукового життя суспільства, постійно зростає інтерес науковців до проблем інтеграції спеціальних знань, що застосовуються в судочинстві. Так, у роботах учених Т. В. Авер'янової, А. Ф. Аубакірова, А. А. Барцицької, В. П. Бахіна; Р. С. Белкіна, С. Ф. Бичкової, О. О. Бондаренко, Л. Г. Бордюгова, А. І. Вінберга, Ю. М. Грошевого, В. Г. Гончаренка, В. А. Журавля, Н. І. Клименко, В. О. Коновалової, Ю. Г. Корухова, О. І. Кострова, Н. П. Майліс, А. А. Макаряна, Н. Т. Малаховської, О. Р. Росинської, М. Я. Сегая, Т. Е. Сухової, В. Ю. Шепітька; О. Р. Шляхова, М. Г. Щербаковського⁴ та інших проводилося вдосконалення наявних і роз-

¹ Див.: *Винберг А. И.* Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебной экспертизы) / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. — Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1979. — С. 20–21.

² Див.: *Белкин Р. С.* Криминалистика (общетеоретические проблемы) / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. — М. : Юрид. лит., 1973. — С. 57.

³ Див.: *Бичкова С. Ф.* Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе / С. Ф. Бичкова. — Алматы : Каз. НИИСЭ, 1994. — С. 46.

⁴ Див.: *Аверьянова Т. В.* Указ. праця. — 123 с.; *Аубакиров А. Ф.* Криминалистическая экспертиза материалов и веществ : пособие / А. Ф. Аубакиров, Э. П. Ким. — Алматы : Эдилет, 2001. — 222 с.; *Барцицька А. А.* Криміналістичні технології: сутність

роблення нових положень про інтеграційні процеси в криміналістиці та судовій експертизі. Узагалі розвиток судової експертизи значною мірою залежить від рівня розвитку найрізноманітніших науково-технічних знань, які інтегруються в її сферу.

Під час формування й удосконалення наукових основ судової експертизи значну роль відіграє інтеграція та диференціація наукових знань. Інтеграційна функція полягає у використанні даних, одержаних при проведенні різних видів, родів і класів судових експертиз і систематизації накопичених знань, використанні нових методів природничих, технічних наук, які можуть

та місце в системі криміналістичної науки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес; криміналістика та судова експертиза» / А. А. Барцицька. — Одеса, 2011. — 22 с.; *Бахин В. П.* Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002) / В. П. Бахин. — К., 2002. — 268 с.; *Белкин Р. С.* Курс криминалистики : в 3-х т. / Р. С. Белкин. — М. : Юристъ, 1997. — 538 с.; *Бондаренко О. О.* Об'єкт і предмет судової експертизи у кримінальному судочинстві / О. О. Бондаренко // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». — 2013. — № 1082. — Вип. № 16. — С. 316–318; *Бордюгов Л. Г.* Интегративный характер ситуалогической экспертизы / Л. Г. Бордюгов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. — Х. : Право, 2009. — Вип. 9. — С. 205–213; *Бычкова С. Ф.* Указ. праця; *Винберг А. И., Малаховская Н. Т.* Указ. праця. — 183 с.; *Грошевий Ю. М.* Докази і доказування у кримінальному процесі : наук.-практ. посібник / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. — К. : КНТ, Вид. Фурса С. Я., 2006. — 272 с.; Экспертизи у судочинстві України : посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. — К. : Юрінком Інтер, 2015. — 504 с.; *Клименко Н. І.* Судова експертологія / Н. І. Клименко. — К. : Ін Юре, 2007. — 528 с.; *Коновалова В. Е.* О значении и функциях экспертных версий / В. Е. Коновалова // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Вища школа, 1977. — Вип. 14. — С. 53–58; *Костров А. И.* Моделирование как метод исследования в криминалистике / А. И. Костров // Современные достижения науки и техники в борьбе с преступностью : материалы науч.-практ. конф. — Минск, 1992. — С. 52–54; *Корухов Ю. Г.* Экспертные и неэкспертные трасологические исследования в уголовном процессе / Ю. Г. Корухов // Проблемы трасологических исследований : сб. науч. тр. ВНИИСЭ. — М., 1978. — Вип. 35. — С. 3–105; *Макарян А. А.* Интеграция естественных и технических наук в криминалистике : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. А. Макарян. — М., 1994. — 179 с.; *Сегай М. Я.* Методология судебной идентификации / М. Я. Сегай. — К. : РИО МВД УССР, 1970. — 256 с.; *Сегай М. Я.* Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии) / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа. — К. : Ір-Юре, 1997. — 174 с.; *Сухова Т. Э.* Интеграция знаний как фактор развития теории и практики судебной экспертизы : дис. ... канд. юрид. наук / Т. Э. Сухова. — Тула, 2001. — 174 с.; *Шепитько В. Ю.* О пределах использования специальных знаний в уголовном процессе / В. Ю. Шепитько // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю з дня народження проф. М. В. Салтєвського, Одеса, 2 лист. 2012 р. — Одеса : Фенікс, 2012. — С. 499–502; *Він же.* Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні // Суд. експертиза. — 2014. — № 1. — С. 11–18; *Шляхов А. Р.* Организация и производство криминалистической экспертизы в СССР / А. Р. Шляхов // Теория и практика криминалистической экспертизы. — М. : Юрид. лит., 1962. — Сб. № 9–10. — С. 3–446; *Шляхов А. Р.* Сущность криминалистических экспертиз материалов, веществ и изделий из них (КЭМВИ) / А. Р. Шляхов, Ф. Э. Давудов // Правоведение. — 1983. — № 6. — С. 71–77.

застосовуватися в експертному дослідженні, пристосуванні їх до виконання завдань судової експертизи, оцінюванні її результатів згідно з принципами судово-експертного пізнання¹. Виходячи з цього, підкресливо, що інтеграція спеціальних знань полягає головним чином у їх комплексірованні.

Однією з перспектив розвитку судової експертизи вважаємо необхідність широкого впровадження комплексності у процеси створення новітніх методик експертного дослідження. О. Г. Кузнецов констатує, що сучасні потреби слідчої та судової практики з питань широкого впровадження комплексності в процес утворення нових комплексних галузей судової експертизи більш високого наукового рівня визначили таке положення: комплексна експертиза та комплексне дослідження є одним із головних каналів, через який досягнення науково-технічного прогресу потрапляють у сферу кримінального, цивільного та адміністративного процесів². Отже, формування теоретичних основ правозастосовної практики з питань використання комплексності є на сьогодні особливо актуальним і потребує іноваційних підходів до вирішення цієї проблеми.

Теоретичні та методичні наукові дослідження в галузі судової експертизи та потреби судово-слідчої практики стали підґрунтям для розроблення методик вирішення експертних завдань на основі інтеграції спеціальних знань. Формування методик експертного дослідження потребує надійної теоретичної бази, оскільки практика без теорії не може виконувати функцій стабільного важеля впровадження досягнень науки й техніки в судочинство. Важлива роль у цьому процесі належить розробленню насамперед теоретичних положень судової експертизи. Сам характер об'єктів експертизи та особливості застосовуваних для їх дослідження засобів дозволяють пристосовувати до вирішення завдань судової експертизи методи інших наук.

З метою виявлення основних тенденцій розвитку інтеграційних процесів у галузі судово-експертної діяльності розглянемо напрями, у яких вони відбуваються. Активного впровадження інтеграційних процесів судова експертиза отримала в другій половині ХХ ст. У цей час, з одного боку, почалося активне застосування судовою експертизою методів растрової електронної мікроскопії, емісійного спектрального, рентгенофлуоресцентного, атомно-абсорбційного аналізу, тонкошарової та газорідинної хроматографії, методів вимірювання твердості, електропровідності, хімічних реакцій тощо, а з другого – використання методів криміналістики при дослідженні матеріалів, речовин і виробів з них³. На цьому етапі науковці фактично не приділяли уваги

¹ Див.: *Клименко Н. І.* Інтеграційна функція експертології / Н. І. Клименко // *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук.-практ. матеріалів. — Х. : Право, 2006. — Вип. 6. — С. 117–124.

² Див.: *Кузнецов О. Г.* Судебная экспертиза: актуальные проблемы и перспективы ее развития в Республике Казахстан / О. Г. Кузнецов. — Алматы : Глобус, 2008. — С. 233.

³ Див., напр.: *Вареникова С. П.* Теоретические и методические основы исследования механизма слеодообразования в криминалистических экспертизах материалов, веществ и изделий : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. П. Вареникова. — М., 1986. — 178 с.; *Ласкаускене Б. И.* О понятии микроследов и микрочастиц в трасологии / Б. И. Ласкаускене // *Вопросы судебной экспертизы и криминалистики*. — Виль-

теоретичному обґрунтуванню інтеграційних процесів, що відбувалися в судовій експертизі, хоча це не завадило накопиченню емпіричного досвіду, що в подальшому відобразилося на розвитку теоретичних положень судової експертизи.

Узагальнення спеціальної літератури свідчить про таке. Якщо звернутися до витоків, то розвитку судової експертизи та криміналістики був притаманний певний аналіз інтеграційних процесів. Зокрема, у 1902 р. Є. Ф. Буринський звертав увагу на обов'язок експерта опанувати завдання з усіх боків¹, по суті пропонуючи впровадження комплексного виконання завдань із судово-експертного дослідження документів. М. В. Терзієвим зі співавторами (1948) були сформовані рекомендації щодо використання фізичних методів у криміналістиці². В. М. Ніколайчик і О. О. Ейсман (1961), узагальнивши та систематизувавши накопичений досвід, розробили рекомендації із застосування фізичних методів для виявлення невидимих текстів³.

нос, 1982. — Вып. 16. — С. 51–55; Митричев В. С. Научные основы и общие положения криминалистических идентификационных исследований физическими и химическими методами : автореф. дис. на соискание уч. степени докт. юрид. наук : спец. 717 «Криминалистика» / В. С. Митричев. — М., 1971. — 30 с.; *Він же*. Актуальные вопросы криминалистической экспертизы материалов, веществ и изделий // Современные тенденции развития судебной экспертизы вещественных доказательств и пути внедрения новых физических, химических и биологических методов в экспертную практику : материалы Всесоюз. науч. конф. — М. : ВНИИСЭ, 1972. — Ч. 3. — Вып. 1. — С. 3–9; *Він же*. Структура объектов идентификации при установлении принадлежности частей целому / В. С. Митричев // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1978. — Вып. 2. — С. 9–16; *Эйсман А. А.* Физические методы выявления невидимых текстов / А. А. Эйсман, В. М. Николайчик ; под ред. А. И. Винберга. — М. : Госюриздат, 1961. — 240 с.; *Пучков В. А.* Судебное материаловедение / В. А. Пучков // Соц. законность. — 1979. — № 7. — С. 61–62; *Садомсков Е. И.* О возможностях идентификации целого по частям объектов растительного происхождения / Е. И. Садомсков // Материалы науч. конф., посвящ. вопросам установления групповой принадлежности вещественных доказательств в практике судебной экспертизы. — К., 1963. — С. 155; *Сегай М. Я.* Идентификация материалов и веществ в криминалистической экспертизе / М. Я. Сегай // Материалы 3-й расширен. науч. конф., посвящ. памяти засл. деятеля науки, проф. М. И. Райского / под ред. А. М. Гамбург. — К. : Госмедиздат УССР, 1958. — С. 102–107; *Седова Т. А.* Проблемы судебной идентификации некоторых видов вещественных доказательств : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 717 «Криминалистика» / Т. А. Седова. — Л., 1967. — 23 с.; *Вона ж.* Применение спектроскопии внутреннего отражения в судебной экспертизе. — Л. : ЛГУ, 1978. — 108 с.; *Вона ж.* Проблемы методологии и практики нетрадиционной криминалистической идентификации. — Л. : ЛГУ, 1986. — 105 с.; *Спивак Т. В.* Растровая электронная микроскопия / Т. В. Спивак, Г. В. Санарин, М. В. Бьков // Успехи физических наук. — М., 1969. — Т. 99. — Вып. 4 та ін.

¹ Див.: *Буринский Е. Ф.* Судебная экспертиза документов, производство ее и пользование ею / Е. Ф. Буринский. — СПбургь, 1902. — С. 12.

² Див.: *Физические исследования в криминалистике* / Н. В. Терзієв, Б. Р. Киричинский, А. А. Эйсман, Е. Б. Геркен. — М. : Полиграфкнига, 1948. — 224 с.

³ Див.: *Эйсман А. А.* Физические методы выявления невидимых текстов / А. А. Эйсман, В. М. Николайчик ; под ред. А. И. Винберга. — М. : Госюриздат, 1961. — 240 с.

М. М. Зюскін (1962) приділив увагу фотографічним і фізичним методам дослідження речових доказів¹. О. Р. Шляхов (1962) наголошував на наявності науки судової експертизи, яка поєднує загальні логічні, фізико-технічні та хіміко-біологічні методи дослідження². Досягнення О. О. Ейсмана та В. М. Кудрявцева полягає в тому, що вони (1964) довели й обґрунтували необхідність інтеграції кібернетики в судову експертизу³. В. І. Шиканов у (1967)⁴ та І. М. Зельдес⁵ (1968) у своїх роботах, не зважаючи на те, що кримінально-процесуальне законодавство не містило відповідної норми, провели дисертаційні дослідження з питань теорії та практики комплексної експертизи в кримінальному процесі, чим довели необхідність подальшого розвитку комплексних досліджень. З. І. Кирсанов також активно пропагував комплексну роботу різних видів спеціальних знань, зокрема з метою ототожнення особи за фотопортретом із застосуванням математичних методів у криміналістиці⁶. У 1971 р. вийшла у світ монографія В. С. Митричева, у якій автор розробив наукові засади та загальні положення криміналістичних ідентифікаційних досліджень фізичними й хімічними методами⁷. Г. Л. Грановський у 1974 р. на основі впровадження в криміналістичну експертизу методів статистики запропонував методику встановлення слідоутворюючої ділянки папілярного узору⁸. М. М. Шульга (1976) оприлюднив свою роботу щодо ідентифікаційної експертизи слідів колючо-ріжучого знаряддя⁹, що надало нових можливостей для вирішення завдань з його дослідження

¹ Див.: Фотографические и физические методы исследования вещественных доказательств : пособ. для экспертов, работников органов дознания, прокуратуры и суда / под ред. Н. М. Зюскина, Б. Р. Киричинского. — М. : Юрид. лит., 1962. — 542 с.

² Див.: Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Некоторые вопросы теории судебной экспертизы : тезисы науч. сообщ. на 7 теор. семинаре — криминалистических чтениях 26 июня 1975 г. — М. : ВНИИСЭ, 1975. — С. 3.

³ Див.: Кудрявцев В. Н. Кибернетика в борьбе с преступностью / В. Н. Кудрявцев, А. А. Эйсман. — М., 1964.

⁴ Див.: Шиканов В. И. Комплексная экспертиза в советском уголовном процессе (некоторые вопросы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 717 / В. И. Шиканов. — М., 1967. — 391 с.

⁵ Див.: Зельдес И. М. Комплексные исследования в судебной экспертизе : дис. ... канд. юрид. наук : 717 / И. М. Зельдес. — М., 1968. — 186 с.

⁶ Див.: Кирсанов З. И. Экспертное отождествление личности по фотопортретам с применением математических методов исследования / З. И. Кирсанов ; под ред. В. П. Колмакова. — М. : НИО Высш. Краснознаменная шк., 1968. — 150 с.; *Він же*. Анализ следственной практики с применением математико-статистических методов. — М., 1975.

⁷ Див.: Митричев В. С. Научные основы и общие положения криминалистических идентификационных исследований физическими и химическими методами / В. С. Митричев. — М., 1971.

⁸ Див.: Грановский Г. Л. Статистические методы определения слеодообразующего участка папиллярного узора руки / Г. Л. Грановский. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1974. — 44 с.

⁹ Див.: Шульга Н. Н. Комплексная идентификационная экспертиза следов колюще-режущих орудий : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. Н. Шульга. — Х., 1977. — 167 с.

на підставі комплексних підходів. Однією з широкомасштабних робіт, присвячених комплексному судово-експертному дослідженню властивостей людини, стала монографія В. Є. Корноухова (1982)¹. В. В. Липовський і Т. О. Дроздова (1991) проаналізували проблеми використання методів технічного дослідження документів і почеркознавства в експертизі підписів, що зазнали змін².

Щодо питань інтеграції спеціальних знань при проведенні комплексних експертиз, які б розглядалися в роботах учених у цьому столітті, то звертають на себе увагу дисертаційні дослідження М. С. Шуваєвої щодо правових і організаційних засад призначення та проведення комплексної експертизи³, а також дисертація та інші фахові публікації О. Ю. Горошко з теоретичних і прикладних аспектів комплексних експертних досліджень у кримінальному процесі Республіки Білорусь⁴. У цих роботах проаналізовано переважно питання призначення й проведення комплексних експертиз, їх організаційні та процесуальні проблеми. Теоретичної парадигми комплексних досліджень так і не було розроблено.

Положення, викладені в зазначених та інших працях науковців, свідчать про те, що інтеграція знань у судовій експертизі – це закономірний процес її розвитку, один із головних важелів впливу на формування засад комплексних судово-експертних досліджень; нині вона набуває все більшого поглиблення й поширення.

Експертна практика показує, що в процесі проведення експертиз обізнана особа, яка володіє знаннями в галузі фізики, хімії, медицини, біології, мистецтвознавства, інженерної техніки тощо, використовує також і знання з криміналістики, теорії судової експертизи, теорії доказування та ін. Це пов'язано насамперед із тим, що неможливо провести правильну експертну

¹ Див.: *Корноухов В. Е.* Комплексное судебно-экспертное исследование свойств человека / В. Е. Корноухов. — Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1982. — 184 с.

² Див.: *Липовский В. В.* Использование методов технического исследования документов и почерковедения при экспертизе подписей, подвергшихся изменениям / В. В. Липовский, Т. А. Дроздова // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Лыбидь, 1991. — Вып. 43. — С. 74–80.

³ Див.: *Шуваева М. С.* Правовые и организационные основы назначения и производства комплексной экспертизы [Электронный ресурс] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. — М. : РГБ, 2007. — (Из фондов Рос. гос. библиотеки). — Режим доступа : [www http://diss.rsl.ru/07/0069/070069038.pdf](http://diss.rsl.ru/07/0069/070069038.pdf).

⁴ Див., напр.: *Горошко Е. Ю.* Комплексные экспертные исследования в уголовном процессе: теоретические и прикладные аспекты : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Е. Ю. Горошко. — Минск, 2010. — 23 с.; *Вона ж.* Методологические теории комплексных экспертных исследований // Вестник Акад. МВД Респ. Беларусь. — 2009. — № 2. — С. 127–131; *Вона ж.* К вопросу об оформлении заключений комплексных экспертных исследований // Эксперт-криминалист. — 2009. — № 3. — С. 13–16; *Дулов А. В.* Методологические принципы комплексных экспертных исследований / А. В. Дулов, Е. Ю. Горошко // Вестник Гродн. гос. ун-та им. Я. Купалы. — 2009. — № 4(6). — С. 65–71; *Дулов А. В.* Принципиальные основы проведения комплексных исследований в судебной экспертизе / А. В. Дулов, Е. Ю. Горошко // Право.бу. — 2010. — № 1(7). — С. 98–105.

оцінку результатів будь-якого дослідження без урахування положень теорії криміналістичної ідентифікації, діагностики, ситуалогічного аналізу, механізму слідоутворення, причинно-наслідкових зв'язків тощо. Ці окремі теорії та вчення зародилися в надрах криміналістики та отримали свого застосування під час розроблення теоретичних і методичних положень судової експертизи.

Розглянемо рівні інтеграції знань в експертизі матеріалів, речовин та виробів. Л. Д. Беляєва відносить до них проведення комплексного трасолого-матеріалознавчого дослідження слідів із метою встановлення факту та механізму контактної взаємодії за відсутності відображення одним чи двома об'єктами ознак своєї зовнішньої будови¹. Розвиваючи цю думку, слід відмітити, що практично всі види комплексних експертиз складають певні рівні вирішення інтеграційних завдань. Так, як перспективи розвитку судово-грунтознавчої експертизи в результаті різноманітних форм інтеграції знань В. В. Тюрікова та Е. П. Козінер справедливо відзначили тенденції розвитку її предмета в суміжних галузях. Як приклад такого дослідження вони наводили експертизу зі встановлення механізму утворення нашарувань ґрунту на різних об'єктах, для чого недостатньо знайомства з положеннями вчення про механізм слідоутворення, а необхідні й знання в галузі ґрунтознавства (щодо властивостей ґрунтів), а також стосовно спроможностей матеріалів і поверхонь різних предметів утримувати ґрунт². Виходячи із необхідності комплексного дослідження слідів ґрунту чи на ґрунті, нами була проведена робота із розроблення теоретичних основ і загальних положень методики комплексної ґрунтознавчо-трасологічної експертизи, що завершилася підготовкою дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук³. Відзначимо таку обставину: питання встановлення

¹ Див.: *Беляєва Л. Д.* Проблемы дифференциации и интеграции знаний в области криминалистического исследования материалов, веществ и изделий / Л. Д. Беляєва // Современное состояние и перспективы развития новых видов судебной экспертизы. — М.: ВНИИСЭ, 1987. — С. 4–12.

² Див.: *Тюрікова В. В.* Судебно-почвоведческая экспертиза: итоги и перспективы развития / В. В. Тюрікова, Э. П. Козінер // Современное состояние и перспективы развития новых видов судебной экспертизы. — М.: ВНИИСЭ, 1987. — С. 12–18.

³ Див., напр.: *Ефремян Э. Б.* Некоторые теоретические и методические вопросы экспертизы по установлению механизма образования почвенных наслоений / Э. Б. Ефремян // Роль судебной экспертизы в социалистическом правовом государстве: тез. науч.-практ. конф. — Минск: УД СМ БССР, 1989. — С. 319–322; *Вона ж.* Об экспертном исследовании механизма образования почвенных наслоений на предметах-носителях // Криминалістика і судебна експертиза. — К., 1992. — Вып. 44. — С. 100–105; *Вона ж.* Некоторые вопросы программирования решения типовых задач комплексной почвоведческо-трасологической экспертизы // Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалістики: тез. науч.-практ. конф. — К.: МЮУ, 1993. — С. 163–164; *Вона ж.* О классификации задач комплексных криминалистических почвоведческо-трасологических исследований // Криминалістика і судебна експертиза. — К., 1993. — Вып. 46. — С. 98–104; *Хлесткова Е. А.* Судебно-почвоведческая экспертиза. Ч. 2. Вып. 1. Методы комплексного криминалистического исследования почв / Е. А. Хлесткова, Э. Б. Ефремян, О. И. Даньшина. — М.:

фактів та обставин контактної взаємодії вирішуються стосовно відкритих ділянок місцевості, приміщень, транспортних засобів, одягу, взуття, тіла осіб та інших об'єктів, у зв'язку з чим можна дійти висновку про тісний зв'язок предмета експертизи контактної взаємодії з предметом експертиз, родовим об'єктом яких є ґрунт, транспортні засоби, обладнання, приладдя, зброя, рослини, тварини, людина та їх похідні, а також матеріали, вироби, речовини тощо, тобто різних видів експертиз. Отже, у цьому разі повинно йтися про якісно новий, міжгалузевий предмет комплексної експертизи, що являє собою абсолютно своєрідну систему, як сукупність досліджуваних об'єктів і вирішуваних завдань, окремими елементами якої будуть завдання судових трасологічної, медичної, автотехнічної, біологічної, хімічної, фізичної, балістичної та інших видів експертиз. У зв'язку із цим необхідним є розроблення нових методик комплексних досліджень. У ході реалізації міждисциплінарного підходу відбувається взаємопроникнення знань різних наук і утворюється нова міждисциплінарна парадигма. Слід зазначити, що в судовій експертизі комплексування знань відбувається насамперед за предметом певного експертного дослідження, тому необхідним є аналіз предмета комплексних експертних досліджень, який тісно пов'язаний із вирішуваними завданнями. Оскільки завдання судової експертизи вирішуються через дослідження її об'єктів, то необхідно також провести й вивчення зазначених категорій із метою виявлення їх особливостей в аспекті комплексних досліджень.

Пов'язуючи вирішення питання стосовно підстав використання комплексності в судовій експертизі з ґносеологічним аспектом цієї проблеми, науковці відмічають, що поняття «комплексна експертиза», «комплекс експертиз», «комплекс досліджень у межах однієї експертизи» в ґносеологічному плані рівнозначні, тому вважають, що єдино правильним рішенням є допуск усіх трьох форм комплексування при проведенні експертиз¹. У той самий час необхідно розуміти, що запропонований перелік форм комплексування, по-перше, містить різні підстави для виділення кожного з наведених понять, а, по-друге, є неповним. На нашу думку, сутність поняття «комплексна експертиза» має передусім процесуальний характер, хоча сама дефініція в процесуальному законодавстві України передбачена далеко не в усіх видах судочинства. Поняття комплексу експертиз має відношення до тактики та методики розслідування різних видів злочинів. Пропозиції сто-

ВНИИСЭ, 1993. — Гл. 2, §1, 2. — С. 64–80; *Ефремян Э. Б.* Возможности комплексной криминалистической почвенно-трасологической экспертизы / Э. Б. Ефремян, Е. А. Хлесткова // Экспертная техника. — М.: ВНИИСЭ. 1994. — Вып. 119. — С. 18–22; *Ефремян Э. Б.* Об объектах комплексной криминалистической почвоведческо-трасологической экспертизы / Э. Б. Ефремян // Роль судебной экспертизы и криминалистики в раскрытии и профилактике преступлений. — Одеса, 1994. — С. 166–168; *Вона ж.* Теоретичні основи та загальні положення методики комплексної криміналістичної ґрунтознавсько-трасологічної експертизи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес, криміналістика та судова експертиза». — Х., 1994. — 24 с. та ін.

¹ Див., напр.: *Корухов Ю. Г.* Указ. праця. — С. 95–97.

совно комплексів експертиз, які мають призначатися за тією чи іншою категорією злочинів, розроблюються під час проведення наукових досліджень у галузі криміналістики з питань методики й тактики розслідування певних видів злочинів із метою підвищення ефективності виявлення, розслідування й розкриття протиправних діянь залежно від їх складу та криміналістичної характеристики. Щодо поняття комплексу досліджень у межах однієї експертизи, то цей комплекс завжди присутній у будь-якому експертному дослідженні, що проводиться як у формі комплексної експертизи, так і одно-рідної. За результатами узагальнення експертної практики нами встановлено, що «комплекс досліджень у межах однієї експертизи» є найпоширенішим видом комплексювання. У кожному висновку експерта ми спостерігаємо комплекси методів, які застосовуються відповідно до методики дослідження. Саме тому, вивчаючи форми комплексювання в судовій експертизі, необхідно виходити з аналізу предмета, завдань, об'єктів, суб'єктів і методик комплексних досліджень, оскільки інтеграційні процеси реалізуються в розвитку судової експертизи за предметом інтеграції знань, завданнями судової експертизи, об'єктами, суб'єктами інтеграції знань та методами.

ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ: СУЩНОСТЬ И ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ КОМПЛЕКСНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Симакова-Ефремян Э. Б.

Современная наука рассматривает комплексность исследований как одну из закономерностей процесса познания. Судебная экспертиза, которая с целью решения задач судопроизводства направлена на использование знаний, накопленных в разных областях науки, в процессе научно-технического прогресса постоянно испытывает влияние интеграционных процессов, происходящих в этих областях. Научные публикации свидетельствуют о том, что интеграция знаний в судебной экспертизе – это закономерный процесс ее развития, один из главных рычагов влияния на формирование принципов комплексных судебно-экспертных исследований; сегодня она приобретает все большее углубление и распространение. Изучая формы комплексирования в судебной экспертизе, необходимо исходить из анализа предмета, задач, объектов, субъектов и методик комплексных исследований, поскольку интеграционные процессы реализуются в развитии судебной экспертизы по предмету интеграции знаний, задачам судебной экспертизы, объектам, субъектам интеграции знаний и методам.

Ключевые слова: судебная экспертиза, интеграционные процессы, комплексные экспертные исследования, комплексная экспертиза, комплекс исследований, методика, метод.

INTEGRATION PROCESSES IN FORENSIC EXAMINATION: ESSENCE AND PROBLEM ISSUES OF COMPLEX RESEARCHES

Simakova-Efremian E. B.

The paper is devoted to the consideration of integration processes in forensic examination, to the analysis of the essence issues and problems of comprehensive expert researches. Modern science considers complexity of researches as one of the cognition

process regularities. Forensic examination which with the purpose to solve the problems of legal proceedings, is aimed at the use of knowledge gained in various fields of science in the process of scientific and technological progress, is constantly influenced by the integration processes taking place in these areas. Since each object of forensic examination in view of its complexity and specificity of the resolved tasks is studied by means and methods of several sciences, it's concluded that one of the forms of knowledge integration in forensic examination is the integration of different sciences methods, that is knowledge integration in forensic examination occurs through the interaction of sciences by which its new types (kinds, classes) appear. It's emphasized that the essence of the comprehensive examination notion is primarily procedural in nature, although the definition by its own in the procedural legislation of Ukraine is not provided in all types of proceedings. The notion of the complex examination is related to tactics and techniques of different types of crimes investigation. According to the results of the expert practice generalization, it's revealed that complex of researches within a single examination is the most common form of complexation. Each expert conclusion contains complexes of methods which are used according to the research technique. Precisely therefore, in studying forms of complexation in forensic examination, it's necessary to proceed from the analysis of subject, tasks, objects, parties and techniques of comprehensive researches because integration processes are realized in the development of forensic examination on the subject of knowledge integration, on tasks forensic examination, objects, parties of knowledge integration and methods.

Keywords: forensic examination, integration processes, comprehensive expert researches, comprehensive expertise, complex of researches, techniques, methods.

УДК 343.14

Н. Н. Космина, заведующая отделом
Харьковского НИЭКЦ МВД Украины,
кандидат юридических наук, старший
научный сотрудник

ЗНАЧЕНИЕ СИСТЕМЫ КАЧЕСТВА ДЛЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Проанализированы основные тенденции развития современных требований к компетентности испытательных и калибровочных лабораторий, связанных с внедрением современной модели системы управления, обобщением результатов исследований экспертных лабораторий.

Ключевые слова: система качества, аккредитация, сертификация, исследование, калибрование, международный стандарт.

В связи с реформированием судебной системы, развитием адвокатской практики, критических замечаний в адрес сотрудников полиции во время судебных заседаний возникает необходимость со стороны обвинения и защиты ставить эксперту вопросы по выбору методик, правильности проведения экспертного исследования, оформления заключения эксперта, выбора стандартов, достоверности полученных результатов. Также с развитием международных отношений, перспективами интеграции Украины в Евро-

пейский Союз (ЕС) возникают проблемы, связанные с конкурентноспособностью проводимых экспертных исследований, несовершенством нашего действующего законодательства и базы стандартизации, которые не соответствуют современным требованиям. В связи с этим возникла необходимость внедрения нового единого подхода к проведению экспертных исследований, оформлению нормативных документов, гармонизирующих с международными нормативными документами, повышению качества проведения экспертиз в различных областях исследований.

Рассматриваемая в статье тема является актуальной. Внедрение системы качества ISO/IEC 17025:2005 дает возможность экспертам быть уверенными в проведенных исследованиях, предъявлять в суде доказательства своей правоты, воспроизводить результаты исследований, оценивать проведенные исследования другими экспертами и организациями¹. Внедрение международного стандарта ISO/IEC 17025:2005 определяет качество проведения исследований в физико-химических лабораториях и осуществление правильности выбора методик. Для проведения исследований синтетических наркотических средств либо психотропных веществ, а также наркотических средств растительного происхождения к современным физико-химическим лабораториям предъявляются требования, ориентирующиеся на нормативные документы, принятые в нашей стране, и международные требования, а именно: необходимо наличие нового современного оборудования, квалифицированного персонала, использование стандартных методов и методик, применение в работе сертифицированной системы качества, прозрачный выбор поставщиков необходимых препаратов².

Цель статьи – раскрыть целесообразность внедрения международных стандартов ISO/IEC 17025:2006 в сферу деятельности судебной экспертизы и показать значение внедрения системы качества в проведение экспертиз в физико-химических лабораториях. Проанализировать требования и положения системы качества ДСТУ ISO/IEC 17025:2006³.

В адвокатской практике очень часто возникает необходимость в оценке достоверности заключений судебных экспертов, правильности выбранной методики, методов и средств исследования. Такая оценка всегда была затруднена в связи с отсутствием эталонов, стандартов, детальных описаний средств и методов исследования. Методики судебных экспертиз были достоянием ведомственных судебно-экспертных учреждений, нередко имели

¹ См.: Москвина Т. П. Обеспечение единого научно-методического подхода в судебной экспертизе на основе сертификации / Т. П. Москвина, А. И. Усов // Криминалистические средства и методы в раскрытии и расследовании преступлений. — М. : ЭКЦ МВД России, 2006. — Т. 1. — С. 154–157; Усов А. И. Перспективы развития системы добровольной сертификации методического обеспечения судебной экспертизы // Теория и практика судебной экспертизы. — 2006. — № 1(1). — С. 60–63.

² См.: Новиков В. М. Розробка систем якості в лабораторіях та аналіз вимог ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 : навч. посібник / В. М. Новиков, О. А. Никитюк. — К. : Нора-принт, 2002. — 225 с.

³ См.: ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій (ISO/IEC 17025:2005, IDT). — К. : Держспоживстандарт України, 2007. — 26 с.

гриф «Для служебного пользования», что делало их недоступными не только для таких участников процесса, как потерпевший и обвиняемый, но и для адвокатов, выступающих в уголовном, гражданском и арбитражном процессах в качестве представителей или защитников. Законодательное закрепление принципа состязательности и равноправия сторон в отечественном судопроизводстве потребовало обеспечения доступа к судебным-экспертным методикам. На протяжении последнего десятилетия было достаточно много сделано для систематизации, унификации и стандартизации судебных-экспертных методик. В последние годы в Министерстве юстиции Украины и Научно-исследовательских экспертно-криминалистических центрах (НИЭКЦ) МВД Украины много внимания уделялось созданию нормативно-правовой базы по регулированию деятельности государственных судебных-экспертных учреждений¹.

Статьей 8 «Закона о судебной экспертизе»² определено, что для рассмотрения вопросов развития судебной экспертизы, имеющих межведомственный характер, создан Координационный совет, а методики проведения судебных экспертиз подлежат аттестации и государственной регистрации. Государственные специализированные судебные-экспертные учреждения одного и того же профиля осуществляют производство судебной экспертизы на основе единого научно-методического подхода. Механизм обеспечения такого подхода в судебных-экспертных учреждениях Министерства юстиции Украины и МВД Украины реализуется через утверждение методик, проведение поверки оборудования. Это требует более пристального внимания к установлению компетенции экспертов, подтверждения ее соответствия экспертной специальности и наличия специальных знаний в определенной области, завершающим этапом которой является аттестация судебных экспертов на право самостоятельного производства судебной экспертизы. Общий подход к оценке соблюдения всех названных требований, свидетельств, удостоверяющих компетентность в области производства судебных экспертиз учреждений или специалистов – является целью внедрения системы качества. Формирование четкого определения компетенции эксперта, занимающегося производством судебной экспертизы в рамках применения специальных знаний, необходимо при решении вопросов, интересующих следствие или суд. Для государственных судебных экспертов эта процедура достаточно отработана и предусматривает: определение компетентности эксперта путем прохождения им профессиональной аттестации; применение при производстве судебных экспертиз апробированных методик и поверенного оборудования и др.

В целях обеспечения реализации принципов состязательности и равноправия сторон в современном судопроизводстве идет постоянный поиск

¹ См.: Хоша В. В. Перспективи розвитку судово-експертних установ Міністерства юстиції України в аспекті вступу до Європейської системи ENFSI / В. В. Хоша, О. В. Мануленко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2009. — Вип. 9. — С. 244–249.

² См.: Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232 (зі змінами та допов.).

новых процедур внедрения норм, изложенных в правовых актах Министерства юстиции Украины и МВД Украины и касающихся организации и производства судебных экспертиз и использования специальных знаний в процессуальных и непроцессуальных формах.

Очевидно, что крайне необходимо в ходе реформирования судебной системы и органов внутренних дел внедрение современной системы качества в лабораториях НИЭКЦ МВД Украины и институтах Министерства юстиции Украины. Система предназначена для проведения независимой квалифицированной оценки и подтверждения соответствия как методического обеспечения судебной экспертизы, так и компетентности судебных экспертов в рамках конкретной экспертной специальности требованиям системы. Задача сертификации в системе – это повышение качества судебно-экспертной, научно-методической, образовательной, опытно-конструкторской и иных видов деятельности физических и юридических лиц, а также повышение эффективности использования научно-технических достижений в области судебной экспертизы.

Одной из важнейших составляющих вступления Украины во Всемирную торговую организацию (ВТО) и интеграции в ЕС является обеспечение услуг, выпуск продукции, соответствующих международным и европейским стандартам, сертификация проводимых исследований. Внедрение такой системы будет способствовать признанию отечественных сертификатов в европейских странах, подысит конкурентноспособность проводимых исследований. Условием компетентности этих учреждений является их аккредитация на соответствие международным и европейским стандартам.

На сегодня в Украине завершен первый важный этап реформирования национальной системы технического регулирования, результатом которого стало принятие и введение в действие законов Украины «О подтверждении соответствия» от 17 мая 2001 г. № 2406-III, «Об аккредитации органов по оценке соответствия» от 17 мая 2001 г. № 2407-III и «О стандартизации» от 5 июня 2014 г. № 1315-VII – основополагающих рыночно-ориентированных законопроектов в сфере стандартизации, аккредитации и оценки соответствия. Это первые украинские законодательные акты в сфере технической регуляции, отвечающие требованиям Соглашения ТБТ/ВТО, международным и европейским стандартам, нормам и правилам¹.

При оценке достоверности и обоснованности экспертных выводов, обуславливающих доказательственное значение судебной экспертизы, особое внимание уделяется подтверждению надежности использованных методик. Рассмотрим некоторые положения, связанные с аккредитацией лабораторий.

Критерии, которым должна соответствовать лаборатория в соответствии с областью аккредитации, включают следующие положения:

- наличие достаточного числа специалистов, имеющих соответствующее образование, квалификацию, аттестованных в установленном порядке;
- наличие достаточного количества помещений, соответствующих требованиям технического оснащения и применяемых методов испытаний;

¹ См.: *Рамазанова-Стьопкіна О. А.* Основи стандартизації, сертифікації та контролю якості : курс лекцій / О. А. Рамазанова-Стьопкіна. — К. : НАУ, 2004. — 45 с.

обеспечение требований санитарных правил и техники безопасности для проведения испытаний, исследований, включая источники энергии, освещение и окружающую среду;

— использование в лаборатории методов и процедур испытаний, соответствующих области аккредитации, включая отбор образцов, обращение с ними, транспортировку, хранение и подготовку образцов к испытаниям, проведение испытаний, методы обработки и анализа результатов испытаний;

— наличие соответствующих правовых и нормативных актов; процедуры обеспечения и актуализации нормативных документов;

— наличие испытательного и вспомогательного оборудования для отбора образцов; соблюдение требований по его эксплуатации, использованию, хранению, плановому обслуживанию, ремонту;

— обеспечение единства измерений, включая наличие необходимых средств измерений утвержденного типа, своевременность поверки средств измерений, использование аттестованных методик выполнения измерений; наличие стандартных образцов, аттестованных смесей состава (свойств) веществ и аттестованных методик их приготовления, контрольных образцовых веществ, соблюдение условий их хранения и сроков годности; определение точности методов и результатов измерений;

— наличие процедур отбора образцов, их транспортировки, регистрации и хранения, обеспечивающих возможность избежать повреждений или ухудшения их характеристик, а также процедур утилизации;

— наличие процедуры контроля качества проведения испытаний;

— наличие четкой и ясной процедуры регистрации процесса проведения испытаний и результатов испытаний, установленных форм регистрационных документов;

— лаборатория должна также соответствовать общим требованиям, установленным в международном стандарте¹.

Уровень современных требований к компетентности измерительных и калибровочных лабораторий определяется уровнем развития общества и уровнем его потребностей в достоверных результатах исследований.

Каждое заключение эксперта сопровождается протоколом исследования. Оценка качества протокола испытаний производится исходя из того, что сам результат испытаний должен обладать определенным набором свойств, характеризующих его качество (например, точность). Эксперты и органы досудебного расследования должны одинаково понимать то, что написано в заключении о проведенном исследовании. Искажение смысла и неоднозначность понимания – основные недостатки при представлении результатов исследований, поэтому после оформления проекта протокола и до его утверждения рекомендуется контролировать как правильность сведений, приведенных в протоколе, так и однозначность формулировок.

¹ См.: Новиков В. М. Тенденції розвитку вимог до компетентності лабораторій згідно ISO/IEC 17025:2005 / В. М. Новиков, О. А. Никитюк // Стандартизація, сертифікація, якість. — 2006. — № 1. — С. 30–32.

Часто в соответствии с методиками испытаний (измерений, анализа) устанавливаются определенные требования к форме представления результатов. К таким требованиям могут относиться:

— вычисление результата из нескольких единичных определений (среднее арифметическое, минимальное или максимальное значение, медиана);

— приведение в протоколе всех результатов единичных определений;

— приведение в протоколе результатов сопутствующих измерений, коэффициентов, табличных значений и констант;

— количество значащих цифр результата (если результат число);

— описательная терминология (если результат описывается словесно);

— форма протокола;

— расчет погрешности;

— приложение графиков, схем, диаграмм и т. п.¹

Определенные требования предъявляются и к применяемым методам исследования. В компетентных лабораториях известны характеристики применяемых методов исследований и неопределенностей, связанных с результатами. Неопределенность измерений – очень важная мера качества результата или метода исследования. Для проведения исследований обчисляется неопределенность для каждого метода, используемого в лаборатории. Другими такими мерами являются воспроизведение, сходимість, стойкость и селективность.

Специфика работы испытательных лабораторий обусловлена зависимостью качества их работы от соответствующего уровня качества материалов, используемых в лаборатории (эталонов, реактивов). Очевидно, что такие материалы как, например, бумага, карандаши или ручки к этому элементу системы качества не относятся. Понятно, что от качества материалов и услуг, используемых в лаборатории, может зависеть качество ее работы в целом. Вот почему этот элемент системы качества является обязательным. В лаборатории должна быть определенная процедура отбора и закупки товаров и услуг, которые влияют на ее работу. Необходимо разработать процедуры для закупок, приема (получения), сохранности материалов, используемых для исследований (реактивы, расходные материалы и т. д.).

В заключение отметим, что выбранный подход к совершенствованию судебно-экспертной деятельности путем проведения сертификации научно-методического обеспечения судебной экспертизы обуславливает оптимизацию и повышение уровня использования специальных знаний в судопроизводстве, исключение большинства возможных экспертных ошибок. Разработанная система сертификации является гарантом повышения компетентности не только государственных судебных экспертов, но и иных лиц, обладающих специальными знаниями в науке, технике, искусстве или ремесле, и участвующих в судопроизводстве в том или ином статусе.

¹ См.: Новиков В. Н. Автоматизация процесса вычисления оценок неопределенности измерений / В. Н. Новиков, В. В. Новиков // Методы оценки соответствия. — 2007. — № 3. — С. 24–27.

ЗНАЧЕННЯ СИСТЕМИ ЯКОСТІ ДЛЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Косміна Н. М.

Проаналізовано основні тенденції розвитку сучасних вимог до компетентності випробувальних і калібрувальних лабораторій, які пов'язані із впровадженням сучасної моделі системи управління, узагальненням результатів досліджень експертних лабораторій.

Ключові слова: система якості, акредитація, сертифікація, дослідження, калібрування, міжнародний стандарт.

SIGNIFICANCE OF THE QUALITY SYSTEM FOR IMPROVEMENT OF FORENSIC-EXPERT ACTIVITY

Kosmina N. M.

Obviously that it is extremely necessary to introduce modern quality systems in laboratories of research expert-criminalistic centers of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and institutes of the Ministry of Justice of Ukraine in the course of reforming judiciary and internal affairs bodies. The system is intended to perform an independent qualified evaluation and verification of compliance both methodical provision of forensic examination and forensic experts competence within a particular expert speciality to the system requirements. In the system certification task is improving quality of forensic expert, scientific and methodical, educational, experimental and constructional and other types of activity of natural and legal persons as well as increasing effective use of scientific and technological achievements in the field of forensic examination. One of the most important components of Ukraine's membership in the World Trade Organization and integration into the European Union is provision of services and production output in accordance with international and European standards, certification of ongoing researches. The introduction of such a system will promote recognition of national certificates in the European countries, raise the competitiveness of ongoing researches. The condition of the competence of these institutions is their accreditation in accordance with international and European standards. The approach chosen for the improvement of forensic expert activity by conducting certification of scientific and methodical provision of forensic examination causes optimization and improvement of the level of special knowledge use in legal proceedings, exclusion of the majority of possible expert errors. The developed system of certification is a guarantee of increasing competence not only of government forensic experts, but also of other persons possessing special knowledge in science, technology, arts or crafts, and participating in the legal proceedings in one or another status.

Keywords: quality system, accreditation, certification, research, calibration, international standard.

УДК 343.98

С. В. Кудряшова, старший судебный эксперт Харьковского НИИСЭ

МОДЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ В СИСТЕМЕ УЧРЕЖДЕНИЙ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ С ПОЗИЦИИ НАУЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТА

Рассмотрена индивидуальная судебно-экспертная деятельность в сравнении с деятельностью судебных экспертов специализированных государственных учреждений, определены основные преимущества и недостатки. Представлены направления развития специализированных государственных и негосударственных судебно-экспертных учреждений согласно модели конкурирующих ценностей Р. Куинна.

Ключевые слова: государственные судебно-экспертные учреждения, индивидуальная судебно-экспертная деятельность, структура конкурирующих ценностей Р. Куинна, модель управления.

Согласно положениям ст. 7 действующего Закона Украины «О судебной экспертизе»¹ судебно-экспертную деятельность осуществляют государственные специализированные учреждения, а также в случаях и на условиях, определенных настоящим Законом, судебные эксперты, которые не являются работниками указанных учреждений. Как видно из текста Закона, равноценными субъектами экспертной деятельности названы государственные учреждения и эксперты, которые не работают в этих учреждениях. По нашему мнению, это деление не равноценно, поскольку учреждение, по сути своей, является системой – совокупностью элементов, объединенных в единое целое и обладающей свойствами, не присущими в отдельности образующим ее элементам, а судебный эксперт является центральным элементом такой системы. Следовательно, возможности институтов судебных экспертиз в части проведения исследований в зависимости от рода и вида экспертизы значительно превосходят возможности частного эксперта в данной сфере.

Проблема возрастающего значения организаций в современном обществе рассматривается многими науками. Немецким социальным историком М. Вебером отмечено, что по мере того, как структура общества становится все более сложной, ответственность за основные виды деятельности концентрируется в специализированных организационных единицах, которые функционируют исключительно с помощью систем, институционализирующих процесс управления в форме организаций, полагающихся на правила, предписания, иерархию, разделение труда и детальные процедуры². Эта

¹ См.: О судебной экспертизе : Закон Украины от 25 февр. 1994 г. № 4038-ХІІ (с изм. и доп.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://uazakon.ru/zakon/zakon-o-sudebnoy-ekspertize.html>.

² См.: Бодди Д. Основы менеджмента: пер. с англ. / Д. Бодди, Р. Пейтон ; под ред. Ю. М. Каптуревского. — СПб. : Питер, 1999. — С. 72.

позиція нашла своє отраження в концепціях менеджмента Ф. Тейлора, А. Файоля і др.

С точки зору соціології, соціальна система, в якій суб'єкти, усвідомлюючи свою належність до даної системи, діють на ім'я досягнення загальної мети, – це організація¹. Таке визначення в повній мірі стосується до діяльності установ судової експертизи, в яких судові експерти, об'єднані в групи залежно від роду досліджень, в процесі своєї діяльності допомагають в розв'язанні питань, що виникають в ході слідства або судопроцесу.

Таким чином, виникнення таких спеціалізованих організаційних одиниць, як криміналістичні установи, обумовлено необхідністю професійного розв'язання практичних завдань, що виникають в суспільній практиці, в межах існування соціального інституту права.

Обобщаючи наведене, можна сказати, що індивідуальна судово-експертна діяльність – це етап на шляху до створення експертної установи.

Основними причинами того, чому індивідуальна експертна діяльність не може конкурувати з діяльністю організації, можна назвати наступні:

— інтенсивність виконання досліджень: обособлені судові експерти не можуть в достатній мірі задовольнити запит з боку судів і слідства щодо кількості (об'ємів) виконання судових експертиз;

— інформаційна обмеженість: згідно ст. 8 Закону України «Про судову експертизу», організація науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності і організаційно-управлінські основи діяльності державних спеціалізованих установ вкладаються на міністерства і інші центральні органи виконавчої влади, до сфер управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність. Для розгляду найважливіших питань розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер, при Міністерстві юстиції України створено Координаційну раду з питань судової експертизи, що діє відповідно до Положення про неї, затвердженого Кабінетом Міністрів України. Методику проведення судових експертиз (крім судово-медичних і судово-психіатричних) підлягає атестації і державній реєстрації в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Тобто, для участі в науково-методичному процесі приватні судові експерти повинні звертатися до відповідних консультативних, консультативних органів при Міністерстві юстиції України, зіткнувшись з певною бюрократичною процедурою.

На діяльність приватних експертів в певній мірі впливає також обмеженість доступу до спеціальної літератури, що допомагає в розв'язанні

¹ См.: Соціологія : підручник / [М. П. Требін, В. Д. Водник, Г. П. Клімова та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. — Х. : Право, 2010. — С. 70.

експертних задач и способствующей повышению качества выполняемых экспертиз;

— коммуникационная недостаточность: вследствие разветвленности государственной системы учреждений судебных экспертиз по ведомствам, наличия достаточно большого количества государственных экспертных учреждений, а главное, численности квалифицированных кадров, коммуникация на любом уровне – работников или административного аппарата, аккумулирует опыт всех участников системы государственных учреждений для решения проблемных вопросов, разработки новейших направлений в научной, практической, административной или хозяйственной сферах деятельности. При этом частные эксперты в основном остаются один на один с проблемами методического и практического характера.

С целью изменения сложившейся ситуации, Министерством юстиции Украины был разработан и вынесен на обсуждение в 2013 г. проект Закона Украины «О судебно-экспертной деятельности»¹. Согласно ст. 15 этого проекта закона, судебные эксперты могут объединяться в общественные организации. Общественные организации судебных экспертов создаются в порядке, определенном действующим законодательством, с целью защиты социальных и профессиональных прав судебных экспертов, осуществления методической и издательской деятельности, представительства интересов и пр. То есть, основной целью создания общественных организаций негосударственных экспертов являются защита их социальных прав, улучшение методической, издательской работ и представительство интересов. Таким образом, те риски по защите прав, регламентации деятельности, которые должны быть снижены путем создания общественных объединений негосударственных судебных экспертов, в сфере деятельности государственных судебных экспертов берет на себя государство.

К тому же, в ст. 16 упомянутого проекта закона отмечается, что на общественные объединения негосударственных судебных экспертов не распространяется статус субъекта судебной экспертной деятельности, что, в свою очередь, оставляет указанные организации объединением субъектов, а не полноценным субъектом судебно-экспертной деятельности.

Обобщая изложенное, можно сделать вывод о том, что обособленным судебным экспертам негосударственного сектора достаточно сложно конкурировать с экспертами государственных учреждений, а потенциальные изменения в законодательстве коренным образом ситуацию не меняют. Однако, в случае систематизации индивидуальных негосударственных экспертов в организацию, с принятием ими процесса достижения индивидуальных целей через выдвижение и достижение общих целей, негосударственные экспертные учреждения могут достичь качественно нового уровня функционирования, поскольку именно коллективное целедостижение вызывает необходимость вводить иерархию и управление².

¹ См.: Про судово-експертну діяльність : повідомлення про оприлюднення проекту Закону України від 06 серп. 2013 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://old.minjust.gov.ua/43603>.

² См.: Социология: Цели социальных организаций [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/celi-socialnyh-organizaciy.html>.

Характерные черты, присущие организациям, подробно рассматривались специалистами в сфере научного менеджмента, такими как М. Вебер (1864–1920), А. Файоль (1841–1925) и др.

М. Вебер подчеркивал, что при возникновении структуры бюрократического управления организации, а государственные учреждения судебной экспертизы можно отнести к таковым, для установления контроля над производственными системами используют методы научного менеджмента, что представляется ему идеальным средством для установления дисциплины. Однако, на наш взгляд, ярче всего варианты выбора направления деятельности, так называемой организационной культуры, в зависимости от развития тех или иных приоритетов, демонстрирует «Структура конкурирующих ценностей» Р. Куинна (см. рисунок).

Р. Куинн и его коллеги утверждают, что основные модели увеличивают объем наших знаний о менеджменте, но ни одна из них сама по себе не является достаточной (Quinn et al., 1996). Помогая нам сфокусировать взгляд на некоторых аспектах феномена, они затевают другие, не менее значимые его характеристики. Разнообразные подходы не только взаимно исключают, но и дополняют друг друга и являются существенными элементами более крупного целого.

Р. Куинн утверждает, что модель конкурирующих ценностей демонстрирует сложность проблем, с которыми сталкиваются организации, и обеспечивает концептуальную структуру для ее преодоления, позволяющую нам оценить и слабые, и сильные стороны каждой модели. Кроме того, она весьма полезна для определения различных компетенций, необходимых для решения подразумеваемых каждой моделью задач менеджмента¹.

Рисунок. Структура конкурирующих ценностей Р. Куинна

¹ См.: Бодди Д., Пейтон Р. Указ. работа. — С. 63.

Основные направления развития государственных учреждений судебной экспертизы лежат в диапазоне «Направление централизации, интеграции» – «Направление сохранения системы». Это обусловлено целью создания указанных организаций – экспертным обеспечением правосудия, а также четкой регламентацией деятельности в соответствии с действующим законодательством в данной сфере. При этом, в процессе функционирования, государственные учреждения уделяют внимание таким направлениям как «ориентация на человека» в части подготовки квалифицированных кадров, и «максимизации результата» в части оптимизации и повышения эффективности выполнения экспертиз.

Бюрократичность модели функционирования государственных экспертных учреждений обуславливает невысокий уровень развития таких направлений, как «Адаптивность», «Рост и приобретение ресурсов», «Гибкость», вследствие наличия ограничений в свободе использования финансовых ресурсов. Таким образом, функционирование государственных учреждений судебных экспертиз соответствует признакам «Модели внутренних процессов» и «Модели рациональных целей».

Учитывая то, что система, предложенная Р. Куинном, объединяет приведенные модели менеджмента в одно целое, недостаточное использование возможностей моделей «Человеческие ресурсы» и «Открытая система» уменьшает шансы организации функционировать сбалансированно в долгосрочной перспективе.

Концепция человеческих отношений, положенная в основу «Модели человеческих ресурсов», состоит в том, что на поведение работников кроме «экономических» факторов в виде финансового вознаграждения влияют общественные отношения, возникающие в определенной рабочей группе. Следовательно, руководители должны уделять пристальное внимание человеческой стороне организации, поскольку это существенно отражается на эффективности труда.

Модель открытой системы подчеркивает отношения между организацией и внешней средой: организация должна удовлетворять потребностям внешней среды, что позволяет получать поддерживающие организацию ресурсы. Заданием менеджмента является поддержка таких связей. Обратная связь относится к информации о работе системы¹.

На практике под ресурсами, поддерживающими организацию, следует понимать не только и не столько государственное финансирование, сколько количество назначенных экспертиз и экспертных исследований, предоставленных консультаций и т. п. органам следствия, судам разных видов судопроизводства, адвокатам, представителям общественных организаций.

Безусловно, в случае объединения негосударственных судебных экспертов в организации и приобретения ими статуса субъекта экспертной деятельности, модель функционирования таких объединений тоже может тяготеть к «Модели внутренних процессов». Однако мотивация такого объединения обусловлена социальными потребностями его участников: реализацией социальных прав, улучшения методической деятельности,

¹ См.: Бодди Д., Пейтон Р. Указ. работа. — С. 83, 85.

представительством интересов. Будет также изменена и основная цель возникновения указанных организаций: от защиты интересов негосударственных судебных экспертов до экспертного обеспечения правосудия, с менее бюрократическими аспектами функционирования в сфере выбора направлений деятельности, видов исследований, приобретения ресурсов, выбора источника финансирования, построения структуры организации, что, в свою очередь, будет способствовать привлечению высококвалифицированных специалистов.

Создание негосударственных учреждений судебных экспертиз с привлечением небюджетных источников финансирования способствует обновлению материально-технической базы, что, в свою очередь, обуславливает повышение уровня выполнения тех видов исследований, финансирование которых из государственного бюджета недостаточное.

Таким образом, исходя из показателей «Структуры конкурирующих ценностей» Р. Куинна, систематизированные в организацию объединения негосударственных судебных экспертов имеют больше возможностей, чем государственные учреждения, усиливать такие направления своего развития как «Адаптивность», «Увеличение и приобретение ресурсов», «Гибкость», «Открытость», при том, что государственные организации действуют в направлении увеличения степени «Контроля», «Стойкости», «Управления информацией».

Обобщая изложенное, можно сделать вывод о том, что судебно-экспертные учреждения государственной и негосударственной форм собственности, исходя из степени контроля и открытости системы, в основном, развиваются на основе противоположных моделей менеджмента. Следовательно, сочетание подходов к управлению, присущих указанным ветвям судебно-экспертной деятельности, будет позитивно влиять на органичное развитие организаций по всем направлениям «Структуры конкурирующих ценностей» Р. Куинна.

Таким образом, объединение индивидуальных негосударственных экспертов в организации, с присвоением им статуса субъекта судебно-экспертной деятельности, создаст определенные предпосылки для состязательности, диверсификации и взаимодополнения при проведении исследований разных видов, увеличит степень ответственности и простоты администрирования деятельности негосударственных экспертов в целом и будет позитивно влиять на развитие судебной экспертизы как социального института.

Проведенное сравнение возможностей систематизированных в организацию индивидуальных негосударственных субъектов экспертной деятельности и возможностей государственных экспертных учреждений наглядно иллюстрирует принцип эмерджентности сложных систем, положенный в основу закона синергии, который гласит, что совместное действие нескольких факторов всегда или почти всегда отличается от суммы отдельных эффектов. Проявление синергии в социальных организациях означает прирост дополнительной энергии, превышающей сумму индивидуальных усилий участников¹.

¹ См.: Социология: Цели социальных организаций [Электронный ресурс].

Другими словами, взаимодействие государственных и негосударственных судебных-экспертных учреждений, кооперация их потенциалов приведет к появлению дополнительных возможностей для реализации социальным институтом судебной экспертизы своих функций, что должно превзойти эффекты от обособленного функционирования таких учреждений.

МОДЕЛІ УПРАВЛІННЯ В СИСТЕМІ УСТАНОВ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ІЗ ПОЗИЦІЇ НАУКОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

Кудряшова С. В.

Розглянуто індивідуальну судово-експертну діяльність у порівнянні із діяльністю судових експертів спеціалізованих державних установ, наведено основні переваги та недоліки. Визначено напрями розвитку спеціалізованих державних і недержавних судово-експертних установ згідно з моделлю конкуруючих цінностей Р. Куінна.

Ключові слова: державні судово-експертні установи, індивідуальна судово-експертна діяльність, структура конкуруючих цінностей Р. Куінна, модель управління.

ADMINISTRATION MODELS IN THE SYSTEM OF FORENSIC EXAMINATION INSTITUTIONS FROM THE POSITION OF SCIENTIFIC MANAGEMENT

Kudryashova S. V.

The paper deals with the problem of carrying out individual expert activity as compared as with the activity of forensic and expert institutions. The most significant difficulties faced by private forensic experts in the process of work are shown. The main ones are the following: small intensity of carrying out researches, informational constraints, communication lack. The paper makes an intermediate conclusion that the individual forensic expert and activity is a step towards creation of an expert institution. The amendments to the draft legislations aimed to alleviate the situation of non-state forensic experts in the field of protection of their social rights, methodical support, representation of interests, and so on are analyzed. The issue concerning granting status of the subject of forensic and expert activity to the associations of non-state forensic experts is discussed. The main features which are typical to the state and non-state (private) institutions of forensic examination in the field of management are defined. Based from this, it's chosen the model of management reflected in the «system of competing values» of R. Quinn. It's concluded about beneficial effect of strengthening of those or other directions of organization development on the functioning of forensic examination institutions. It's also noted that the combination of individual non-governmental experts in the organization will create pre-conditions for competitiveness, diversification and complementarity in different kinds researches of public and private sector institutions, will increase the level of responsibility and simplicity of non-governmental experts' activity administration, and will positively influence upon development of forensic examination as a social institution. The interaction of public and private sectors of expert activity can serve as an example of synergy manifestation in social organizations resulting in the appearance of additional possibilities for the realization of its functions by forensic examination social institute.

Keywords: state forensic and expert institutions, individual forensic and expert activity, structure of R. Quinn competing values, management model.

СУДОВІ ПОЧЕРКОЗНАВЧА, ЛІНГВІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗИ ТА ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ДОКУМЕНТІВ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 343.98

Т. В. Сохранич, головний судовий експерт Харківського НДІСЕ

Н. В. Сиротенко-Кацман, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

Н. Я. Дідушок, провідний судовий експерт Харківського НДІСЕ

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИЧНИХ ПІДХОДІВ ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПИСІВ, ВИКОНАНИХ ОСОБАМИ ЗІ ЗМІНОЮ ОЗНАК ВЛАСНОГО ПІДПИСНОГО ПОЧЕРКУ

Розглянуто основні етапи дослідження підписів, виконаних зі зміною ознак власного підписного почерку виконавців. Визначено найважливіші особливості кожного з етапів, яким слід приділити особливу увагу. Наведено приклади з експертної практики Харківського НДІСЕ.

Ключові слова: підпис, загальні ознаки підпису, транскрипція, темп, координація рухів, перерисовування «на провіт».

Основні напрями наукових досліджень у судовому почеркознавстві завжди відображали потреби судово-експертної практики щодо розроблення теоретичних основ, створення та удосконалення методик і методів вирішення судово-почеркознавчих завдань. Один із таких напрямів пов'язаний з дослідженням підписів, виконаних особою зі зміною ознак власного підписного почерку.

У 2013–2015 рр. у судово-експертних установах Міністерства юстиції України (Харківський НДІСЕ, Київський НДІСЕ, Дніпропетровський НДІСЕ, Сумське відділення Харківського НДІСЕ) проводилися дослідження, пов'язані з узагальненням криміналістичної літератури та експертної практики судових експертних установ щодо можливостей почеркознавчого дослідження підписів, виконаних особами зі зміною ознак власного підписного почерку¹, а також з узагальненням і аналізом відомостей, отриманих під

¹ Див.: Актуальні питання дослідження підписів, виконаних особами зі зміненням ознак власного підписного почерку / [Т. В. Сохранич, Н. В. Сиротенко-Кацман,

час експериментальних досліджень з метою усвідомлення процесів змінення особами власних підписів¹. Отримані результати слугували підставою для вдосконалення методичних принципів вирішення ідентифікаційних завдань зазначених графічних об'єктів і розроблення послідовних дій експерта стосовно дослідження цих об'єктів, що зумовлено необхідністю уніфікації та стандартизації експертних досліджень відповідно до вимог чинного законодавства й стану розвитку сучасної практики в галузі вітчизняної судово-почеркознавчої експертизи.

У практиці судово-почеркознавчих експертиз поширеними є ідентифікаційні дослідження з метою вирішення питань щодо визначення належності (або неналежності) підпису конкретній особі, від імені якої значиться цей підпис. Для експертного дослідження підписів, виконаних зі зміною ознак власного підписного почерку, специфічним є суміщення вирішення діагностичного (установлення факту виконання підпису зі зміною ознак власного підписного почерку) та ідентифікаційного (виключення або встановлення особи, від імені якої зазначено підпис) завдань. Виходячи з цього, кожна властивість, що відображена в ознаках підписного почерку, розглядається як джерело одночасно ідентифікаційної та діагностичної інформації, а дослідження, яке проводиться для вирішення цього так званого «інтеграційного» завдання, є єдиним процесом.

Слід зазначити, що дослідження зазначених підписів належить до числа складних об'єктів. Це пояснюється: перекручуванням особою свого підпису, що має досить неясне походження; дефіцитом корисної інформації у зв'язку з малим обсягом графічного об'єкта; впливом на процес письма «збиваючого» фактора, що призводить до значної трансформації підпису та, як наслідок, низької зіставлюваності порівняльного матеріалу з досліджуванним графічним об'єктом.

Отже, методичні підходи щодо почеркознавчого дослідження вказаних почеркових об'єктів мають певні особливості. Разом із тим, відповідно до загальних підходів дослідження підписів, що ґрунтуються на якісних критеріях оцінювання, вони побудовані на дворівневому принципі, сутність якого полягає в тому, що дослідження виконується циклічно, тобто з різним ступенем глибини та наближення до кінцевого вирішення завдання на різних рівнях. Дослідження на кожному рівні, кожному етапі, кожній стадії завершуються формуванням проміжних висновків. Їх оцінювання відбувається з урахуванням усіх попередніх результатів дослідження. Проміжні рішення мають утворювати логічну послідовність, яка призводить до кінцевого висновку – вирішення експертного завдання. Якщо мають місце внутрішні суперечності проміжних висновків, вони повинні бути предметом спеціального експертного аналізу, оскільки, якщо експерт не вирішить цих проблем, він не зможе зробити певний висновок.

Н. Я. Дідушок, В. Г. Абросимова] // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. — X., 2015. — Вип. 15. — С. 229–237.

¹ Див.: *Бондар М. С.* Особливості прояву почеркових ознак у підписах, виконаних шляхом автопідлогу // *Криміналістика і судебна експертиза.* — К., 2015. — С. 266–274.

Попереднє дослідження (вирішення завдання на першому рівні) передбачає початкове, орієнтовне наближення до вирішення основного завдання. Значення попереднього дослідження полягає в поступовому проходженні експертом усіх етапів і стадій з метою складання уяви щодо завдання, ступеня його складності та можливостей і напрямів вирішення цього завдання. Особливістю першого етапу – етапу ознайомлення з усіма матеріалами, є виявлення обставин або відомостей з матеріалів справи, які належать до предмета експертизи, що передбачає отримання відомостей, які стосуються цього дослідження, зокрема, дані: про вік особи, підпис, від імені якої підлягає дослідженню, про те, якою звичною для письма рукою (правою, лівою) виконує власні підписи ця особа, про стан її здоров'я на час складання досліджуваного підпису; а також інформацію про умови складання наданого для дослідження документа та про можливі зміни прізвища особою, яка перевіряється. Ця інформація необхідна, оскільки її більшість лежить в основі зміни особами власного підписного почерку.

Наприклад, у провадженні Харківського НДІСЕ була експертиза в справі Л. Вивчаючи матеріали справи, експерт звернув увагу на наявну в них інформацію, відповідно до якої особа, що перевірялася (Л.), унаслідок дорожньо-транспортної пригоди втратила дієздатність правої (звичної для письма) руки. Інцидент стався невдовзі після дати складання досліджуваного документа, а як порівняльний матеріал експерту надано зразки підписів і почерку Л., зокрема в копії паспорта та в інших офіційних документах, які той виконував лівою рукою. З'ясована обставина дозволила експерту належним чином підійти до вивчення порівняльного матеріалу, і, зрештою, дійти категоричного позитивного висновку про справжність досліджуваного підпису від імені Л.

Другий етап цього дослідження передбачає огляд і попередній аналіз досліджуваного підпису (досліджуваних підписів).

Визначення умов виконання досліджуваного підпису пов'язане з встановленням діагностичних ознак, які свідчать про звичні (незвичні) умови його виконання, та попереднім їх оцінюванням. Тому специфіка цього експертного завдання полягає у визначенні наявності та ступеня прояву діагностичних ознак, які свідчать про виконання досліджуваного підпису зміненими рухами, відсутності або наявності цих ознак у зразках підпису та почерку особи, від імені якої цей підпис зазначений, у відомостях із матеріалів справи, що стосуються предмета дослідження.

До числа найбільш типових ознак, які мають діагностичний характер, включені: координація рухів, темп виконання, натискання пишучого приладу. Для виконання підпису під впливом будь-яких «збиваючих» факторів притаманні: зниження координації рухів, уповільненість темпу, недиференційоване натискання пишучого приладу. Мають місце й інші ознаки: переривання штрихів, виправлення, дописки тощо.

На цьому етапі експерт має можливість візуального виділення (з метою подальшої фіксації) інформативних окремих ознак шляхом дослідження всіх фрагментів підпису за траєкторією його виконання, а також ознак, які досить

рідко зустрічаються в підписах, оскільки є ймовірність відображення в кожному фрагменті підпису певного набору окремих ознак.

На етапі огляду та попереднього вивчення порівняльного матеріалу здійснюється: попереднє оцінювання достатності (за кількістю, якістю й безсумнівністю) наданого порівняльного матеріалу; визначення умов виконання зразків; попереднє визначення варіаційності наданих зразків; відбір зразків, які найбільш порівнюються з досліджуваним підписом; виділення загальних і окремих ознак.

Однією з головних вимог до порівняльного матеріалу є безсумнівність походження зразків підпису й почерку. Попереднє визначення експертом достатності порівняльного матеріалу передбачає обов'язкове оцінювання наданих зразків з точки зору належності одній конкретній особі. Визначення достатності порівняльного матеріалу тісно пов'язане із з'ясуванням умов виконання зразків, визначенням їх варіаційності, тому на цьому етапі експертом надається також орієнтовна оцінка варіаційності підписів-зразків. Досліджуваний порівняльний матеріал також має відповідати досліджуваному підпису за умовами його виконання, відомості про це експерт отримує з матеріалів справи. Одночасно експерт визначає ступінь зіставлюваності різних варіантів підписів-зразків певної особи між собою. Із числа встановлених варіантів підписів проводиться відбір найбільш близьких до досліджуваного почеркового об'єкта (за часом виконання, характером виконання, умовами нанесення, будовою письмових знаків за конструкцією тощо).

Виділення максимально схожих із досліджуваним підписом зразків відіграє ключову роль при їх порівнянні та подальшому формуванні остаточного висновку. Наприклад, у провадженні фахівців Харківського НДІСЕ була експертиза з дослідження підпису від імені В. Уважно вивчення порівняльного матеріалу дозволило експерту встановити, що серед різноманіття зразків підпису В. міститься такий, котрий співпадає із досліджуваним підписом за зовнішнім виглядом, складом транскрипції, розміром і розташуванням елементів. Поряд із цим у досліджуваному підписі експертом установлені уповільненість темпу (у зразках – швидкий), розбіжності зв'язності елементів підпису та порушення координації рухів І групи. Наведене дозволило експерту висунути версію про виконання досліджуваного підпису шляхом перерисовування «на просвіт». У процесі комплексного дослідження фахівцями в галузях технічного дослідження документів та почеркознавчих досліджень дозволило дійти висновку стосовно виконання досліджуваного підпису шляхом перерисовування «на просвіт», а моделлю для цього слугував зазначений зразок підпису В.

Слід звернути увагу на те, що специфіка вирішення цього почеркознавчого завдання потребує більш вимогливого ставлення до наданого порівняльного матеріалу. По-перше, серед порівняльного матеріалу важливо мати зразки не тільки підпису певної особи, а й обов'язково почерку цієї особи. Зразки і почерку, і підпису особи, яка перевіряється, мають бути виконані за значний проміжок часу, що дозволить виділити не тільки відносно стійкі загальні та окремі ознаки, визначити варіаційність почерку цієї особи, а й

простежити мінливість ознак підписного почерку певної особи в часі. Крім того, перевірення зіставлюваності зразків підпису та почерку певної особи включає наявність порівняльного матеріалу, що відповідає цільовому призначенню й змісту. Це пов'язано з визначенням мети виконання досліджуваного підпису – зі спрямуванням на швидке спрощене виконання або зі спрямуванням на акуратне, розбірливе повільне нанесення підпису. Така характеристика, як темп, знаходиться в прямій залежності від загальної будови рухів (спрощене або ускладнене письмо). Тож у першому випадку зразки почерку можуть бути надані у вигляді чернеток, записників, конспектів тощо, тоді як у другому – вільні зразки мають бути надані у вигляді офіційних документів, які передбачають необхідність розбірливого їх заповнення. За змістом порівняльний матеріал має бути виконаний тією самою мовою, містити ті самі письмові знаки, що й досліджуваний підпис, оскільки порівняння здійснюється шляхом зіставлення з відповідними письмовими знаками. Зразки почеркових реалізацій мають зіставлятися за умовами виконання, тобто мають бути виконані на аналогічному матеріалі письма, аналогічним письмовим приладом з урахуванням наявності/відсутності в наданому для дослідження документі бланкових рядків, графлення тощо. Проведення подальшого порівняння потребує оцінювання можливості використання інших варіантів підписів-зразків (частково зіставлюваних, майже не зіставлюваних).

Етап попереднього порівняння включає виділення та вивчення ознак, які свідчать про наявність/відсутність прояву «збиваючих» факторів під час виконання досліджуваного підпису, ідентифікаційних загальних і окремих почеркових ознак. Це пояснюється тим, що до цього етапу експерт підходить з неоднозначним поясненням походження ознак, які свідчать про наявність прояву «збиваючих» факторів під час виконання досліджуваного підпису. У зв'язку з цим особливу увагу необхідно звернути на прояв діагностичних ознак, наявних у досліджуваному підписі та наявних або відсутніх у зразках підпису й почерку певної особи, наданих як порівняльний матеріал.

Проведення попереднього порівняльного дослідження передбачає виділення в досліджуваному підписі найбільш інформативних письмових знаків, у яких міститься корисна для ідентифікації графічна інформація, та відповідне порівняння з наданими зразками підпису й почерку певної особи. Результат порівняння, який може включати як збіжності, так і розбіжності діагностичних та ідентифікаційних ознак, допомагає експерту висунути або уточнити окремі експертні версії.

На етапі попереднього оцінювання встановлюються збіжності та (або) розбіжності ознак із точки зору наближення до вирішення інтеграційного завдання. Кожна з оцінок є одночасно й відносно самостійною, і пов'язаною з іншими. Тільки в співвідношенні одна з одною вони є підставою для висування окремих і загальних версій. Слід зазначити, що за наявності особливостей, притаманних для цього типу завдань, експерт має приймати остаточне рішення тільки після проведення розгорнутого дослідження.

Що стосується попередніх інтеграційних (діагностичних та ідентифікаційних) результатів, отриманих експертом під час попереднього досліджен-

ня, то в ході порівняльного дослідження (вирішення завдання на другому рівні) вони поглиблюються, усебічно оцінюються, що допомагає встановити об'єктивну інформацію, необхідну для формулювання остаточного достовірного висновку.

Отже, належне дотримання експертом усіх етапів дослідження, а саме: ретельне вивчення матеріалів, які надійшли на експертизу, та приділення достатньої уваги як досліджуваному підпису, так і порівняльному матеріалу, дозволить уникнути помилок при вирішенні питань стосовно підписів, виконаних особами зі зміною ознак власного підписного почерку.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К ИССЛЕДОВАНИЮ ПОДПИСЕЙ, ВЫПОЛНЕННЫХ ЛИЦАМИ С ИЗМЕНЕНИЕМ ПРИЗНАКОВ СВОЕГО ПОДПИСНОГО ПОЧЕРКА

Сохранич Т. В., Сиротенко-Кацман Н. В., Дидушок Н. Я.

Рассмотрены основные этапы исследования подписей, выполненных с изменением признаков собственного подписного почерка исполнителей. Определены наиболее важные особенности каждого из этапов, которым следует уделить особое внимание. Приведены примеры из экспертной практики Харьковского НИИСЭ.

Ключевые слова: подпись, общие признаки подписи, транскрипция, темп, координация движений, перерисовывание «на просвет».

SOME FEATURES OF METHODOICAL APPROACHES TO RESEARCH OF SIGNATURES MADE BY PERSONS WITH CHANGES IN SIGNS OF THEIR SIGNATURE HANDWRITING

Sokhranych T. V., Sirotenko-Katzman N. V., Didushok N. Ya.

Signatures play the most important role in a variety of legal relationships of each adult person as they were and are to the present the main certifying sign which are put by people on various documents ranging from passports and ending with a testament. Precisely this feature of signatures is the reason for the systematic forgeries of these handwriting objects. In order to avoid all sorts of errors which may occur in the process of studying changed signatures, experts are required to follow carefully and strictly all stages of their research. It must be remembered that in dealing with such problems, first of all, it's important detailed familiarization with a document on the scheduling expertise or expert research, examine the list of questions and making sure in that they are correct. It's also very important to study the case files which may contain relevant data for the examination. In a preliminary study of the investigated signature it's necessary to pay attention to its outward form and the character of the common features displayed in it. Besides one should pay attention to the nature of the document presented for the research which may affect upon writing features of the verifiable signature. In addition to the careful study of the research object (signature) and the document in which it's located, one should also pay special attention to the quality and quantity of comparative material (sample of signatures and handwriting of the inspected person). Strict adherence to all stages of the signatures study, as well as the timely noticed and eliminated deficiencies guarantee the high quality and accuracy of the conclusions.

Keywords: signature, general signs of signature, transcription, tempo, coordination of movements, redrawing «peek-a-boo».

ЕЛЕМЕНТИ КРИМІНАЛЬНОГО АРГО ЯК СКЛАДНИКИ ТЕЗАУРУСУ КРИМІНАЛІСТИКИ

Проаналізовано функціонування елементів кримінального арго в сучасній українській термінологічній системі криміналістики. Розглянуто позиції мовознавців щодо можливості існування в терміносистемах слів арготичного походження. Наведено та проаналізовано приклади функціонування арготизмів у сучасних наукових і фахових джерелах з криміналістики.

Ключові слова: термін, термінологічна система, криміналістика, науковий стиль, жаргон, кримінальне арго.

Аналіз наукової криміналістичної літератури, кримінально-процесуальних норм, фахових підручників та досліджень спеціалістів указує на неоднорідність і несистемність криміналістичної термінології. Доволі часто виникають дискусії вчених-криміналістів стосовно визначення й тлумачення понять. На сьогодні наявна нагальна потреба уніфікації та стандартизації спеціальної мови криміналістики, її систематизації й зведення термінів до цілісної системи.

Криміналістична термінологія залишається й досі не дослідженою з мовознавчого аспекту, оскільки зустрічаємо лише невелику кількість праць, присвячених указаній тематиці: це наукові лінгвістичні розвідки Г. А. Сергеевої, Н. В. Артикуци, Л. Гапонової, В. Я. Радецької, а також статті криміналістів В. Б. Шевченка, В. С. Кузмічова, В. Ю. Шепітька, у яких розглянуто деякі аспекти нормування окремих криміналістичних термінів.

Зважаючи на те, що криміналістику довго не виокремлювали в самостійну галузь знань, її термінологічний апарат увібрив у себе цілу низку правових, юридичних спеціальних слів, а також термінологію інших галузей науки. Зазначений факт є найголовнішою причиною складності об'єкта дослідження, пізнання самої науки.

Досліджуючи подію злочину, визначаючи її механізм та встановлюючи безпосередніх суб'єктів і об'єктів матеріального середовища, котрі беруть у ній участь, криміналістика використовує загальнонаукові методи, методи окремих наук та власні (спеціальні) методи. Тому й терміни, якими послуговується наука, розподіляємо на загальнонаукові, терміни суміжних наук і власні терміноодиниці. Указане розмаїття спеціальних слів дається взнаки під час нормування та стандартизації всієї криміналістичної системи.

Одним із актуальних питань на сьогодні є можливість/неможливість існування в термінологічній системі криміналістики слів жаргонного походження, а саме так званого кримінального арго. Мета нашої розвідки – з'ясування ролі елементів кримінального арго в тезаурусі криміналістики. Головні завдання – дослідити приклади функціонування арготизмів у науковій мові, провести їх лінгвальний аналіз, визначити природу кримінального арго.

Сьогоднішні глобалізаційні процеси, значний вплив преси сприяють поступовому виходу спеціальних слів за межі тих професійних чи соціальних груп, де вони були створені, та їхньої інтеграції в інші пласти мовлення. Актуальним є виокремлення й дослідження таких елементів у науковій мові, зокрема в мові криміналістики. Постає питання про визначення самого аргю в науковому мовленні: чи можна вважати його елементи термінами?

Позиції мовознавців неоднозначні. Так, О. В. Суперанська зі співавторами зауважують, що до спеціальної лексики вони не відносять лексику арготичну, яка хоча й пов'язана із деякою цілеспрямованою діяльністю, але слугує не стільки для викладення, скільки для приховування фактів. Найхарактернішою рисою для аргю, на їх думку, є організація його за принципом антимови, щоб мовлення окремої групи людей було незрозумілим для інших. Отже, учені категорично заперечують проти використання мовознавчих термінів *професійний жаргон*, *професійне арго*¹.

Л. Ставицька, навпаки, вважає, що «жаргонний лексикон – це не просто “холодини” словникових значень, а своєрідна картина світу, потужна сфера певного часового зрізу культури»². На думку дослідниці, жаргонні слова, до складу яких входять і кримінальні, є опозиційними до загальнолітературних слів та схвалених норм поведінки. Процес створення таких закодованих слів вимагає «неабияких лінгвокреативних здібностей». Тому вони входять до складу національної мови на таких же умовах, як і інші мовні одиниці.

Як зауважують А. С. Д'яков зі співавторами, не слід підтримувати створення термінів, що походять із діалектизмів, жаргонізмів, оскільки вони порушують таку вимогу до термінів, як милозвучність. Але дослідники вказують і на те, що можна багато говорити про бажані властивості терміноодиниці, але «не можна вважати її неповноцінною чи непотрібною лише на тій підставі, що вона не має певної властивості, хоча даний термін давно застосовується користувачем»³.

Ми підтримуємо цю думку та вважаємо, що, аналізуючи певну терміносистему, слід велику увагу приділяти її практичній частині, оскільки наукова мова не застигла форма, у ній відбуваються живі процеси, які іноді можуть і не збігатися з правилами теорії.

Неоднозначним на сьогодні залишається й саме питання щодо визначення та розмежування таких термінів, як *жаргон* і *арго*. За Великим тлумачним словником сучасної української мови лексема *арго* позначена як лінгвістичний термін, що означає «умовну говірку якого-небудь соціального середовища (групи, гуртка і т. д.), у якій є специфічні слова й вислови, не-

¹ Див.: Суперанская А. В. Общая терминология. Вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. — М. : Наука, 1989. — С. 27.

² Ставицька Л. Українська мова без прикрас / Л. Ставицька // Короткий словник жаргонної лексики української мови. — К. : Критика, 2003. — С. 12.

³ Д'яков А. С. Основи термінотворення. Семантичні та лінгвістичні аспекти / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. — К. : Вид. дім «KM Academia», 2000. — С. 13.

зрозумілі для сторонніх»¹. У цій самій словниковій статті лексему *жаргон* подано як синонім терміна *арго*. Отже, словник трактує названі лексеми практично однаково, виводячи смисл одного поняття через інше. Таким чином, у мовознавстві аналізовані терміни є синонімічними, а це, звичайно ж, ускладнює їхнє правильне сприйняття й чітке визначення. Немає одностайної думки й серед мовознавців щодо застосування того чи іншого терміна в певному контексті.

На нашу думку, зазначена ситуація є неприпустимою – слід намагатися розмежовувати названі поняття. Уважаємо, що термін *жаргон* доречніше вживати на позначення мовлення відносно відкритої соціальної чи професійної групи, яке відрізняється від загальнолітературної мови наявністю особливих слів і виразів. Яскравим прикладом є молодіжний жаргон або професійний жаргон, який у свою чергу розподіляється на окремі жаргони за фаховою приналежністю (наприклад, жаргон водіїв, жаргон слюсарів, жаргон фахівців комп'ютерної сфери тощо). Важливою рисою жаргонів є те, що для них нехарактерна вмотивована секретність, таємний смисл. Вони використовуються для пожвавлення мовлення, мають багато штучно створених слів і висловлювань, які є дотичними до тих реалій, що співвідносяться із певним різновидом занять.

Термін *арго*, на нашу думку, доцільніше вживати на означення спеціально створеної штучної мови окремих угруповань, яку вони зберігають у таємниці й протиставляють загальнолітературній мові. До такого виду мовлення належить *кримінальне арго*, яке виникло досить давно як реакція людей кримінального світу на вороже й негативне сприйняття навколишнім світом їхнього способу життя. У такий спосіб вони намагалися зробити своє мовлення незрозумілим для інших людей, щоб приховати інформацію, яку повідомляють один одному. Отже, арго виконує роль своєрідного пароля кримінальної спільноти. У більшості випадків слова загальнолітературної мови наповнюються новим смислом, який не збігається з основним. З'являються штучно створені лексеми, наприклад, термін *жилетка* в кримінальному арго означає «пристосування для розрізування кишень, вмонтоване в перстень»²; *булижник* – «шахрай, що збуває просте скло під виглядом коштовного каменя»³ тощо.

Звичайна людина таке мовлення сприймає як вульгарне, стилістично знижене й емоційно негативне, самі ж злодії досконало володіють ним, вважають нейтральним, зрозумілим для них, тому і спеціально користуються ним для збереження певної таємничості. Така умовна мова має назву *блат*, похідним є вислів *розмовляти по-блатному*. Отже, люди кримінального світу користуються двома мовами: розмовною в загальному середовищі та власне створеною, закодованою – у кримінальній сфері.

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. — К. : Ірпінь, 2009. — С. 23.

² Див.: Шенітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник / В. Ю. Шенітько. — Х. : Право, 2001. — С. 87.

³ Див.: Там само. — С. 36.

Головним завданням власне криміналістики як науки є розкриття злочинів, їх попередження й розслідування їх наслідків, тобто предмет вивчення постійно торкається кримінального світу. Криміналісти проводять допити злочинців, які розмовляють переважно власною мовою або суржиком. Саме так арготизми поступово входять і в мовлення фахівців, для яких стає актуальним розуміння, про що саме говорять злочинці або про що вони домовляються один з одним.

Отже, уважаємо арготизми повноправними складниками криміналістичної термінології. Вони відповідають певним вимогам, які висуваються до термінів, а саме: точно й лаконічно називають особу, явище чи подію, у більшості випадків є однозначними. Останнє стосується власне криміналістичної терміносистеми. В. Ю. Шепітько, укладаючи енциклопедичний словник термінів криміналістики¹, уводить до його складу терміни, які за своїм походженням належать до кримінального арго, позначаючи їх як «жаргон злодійський».

Крім власне злочинців, у своєму мовленні арготизми вживають не лише фахівці криміналістичної сфери, а й адвокати, судді. Найбільшої популярності серед арготичних набувають терміни, позбавлені надлишкової емоційності чи відвертої вульгарності. У навчальній літературі з криміналістики простежуємо використання арготизмів поряд із фаховими термінами. Вони виконують функцію наукових одиниць, конкретно називаючи явище чи подію, виступають у ролі певного сигніфікату. Наведемо приклади із фахової літератури, наукових розвідок:

«... проводиться слідство щодо *афери* з одруженням з багатою нареченою»². Термін *афера* початково означав незаконні дії з обігом грошових одиниць, але пізніше його почали застосовувати на означення дій кримінального характеру, за допомогою яких незаконним шляхом здобувають будь-яку вигоду;

у криміналістичному словнику *авторитет* – це «досвідчений злочинець-рецидивіст, що заслужив довіру в злочинному середовищі, який має вплив і здатний очолити групу»³. Сьогодні цей термін є досить поширеним, він однозначний, незалежно від сфери вживання. Як правило, арготизми в криміналістичній літературі виконують номінативну функцію, їх використовують для називання певних різновидів злочинних угруповань. У такий спосіб фахівці одразу розуміють, про яких саме злодіїв ідеться та які належні заходи треба вжити для їх розшуку чи затримання. Наприклад: «... група *злочинців-гастролерів* займалася підробкою залізничних квитків шляхом вивчення рукописного тексту і нанесення нового»⁴. Слово *гастроли* в загальнолітературній мові означає виступи творчих колективів за межами своїх стаціонарних майданчиків з метою отримання прибутку. У кримінальному арго відбулося переосмислення поняття на основі загального, тобто

¹ Див.: Шепітько В. Ю. Указ. праця. — 553 с.

² Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. — К. : Кондор, 2005. — С. 496.

³ Шепітько В. Ю. Указ. праця. — С. 11.

⁴ Салтевський М. В. Указ. праця. — С. 164.

відправитися на гастролі в злочинному світі означає скоїти злочин як за межами свого проживання, так і в громадських транспортних засобах;

«... розкрадачі-рвачі (користолюбці) схильні до корисливості, присвоєння чужого майна будь-якими шляхами»¹. Термін є складеним словом, походить від дієслів *розкрадати* та *рвати*, у кримінальному мовленні має відмінне від загальноживаного смислове навантаження. Ідеться про здатність деяких злочинців за будь-яких обставин отримати вигоду за короткий термін, тобто за будь-яких умов *вирвати* для себе збагачення. На нашу думку, присутнє в молодіжному слензі слово «*урвати*» бере свій початок саме з кримінального аргю, оскільки також означає миттєво набути для себе користь;

«... автор докладно охарактеризував злочинців різних категорій: убивць, розбійників, грабіжників, злодіїв, шахраїв, фальшивомонетників, *винокурів*»²; «Праця ... присвячена тактичним прийомам, які використовують професійні злочинці («*марвіхери*», «*мийники*»), *конокради*, *аферисти*, шахраї та ін.»³. У наведених контекстах зараз звертаємо увагу лише на виділені спеціальні слова. Отже, терміни *винокури*, *конокради* називають злодіїв за їхнім основним видом правопорушення: *винокури* займаються виготовленням спиртових продуктів у нефабричних (кустарних) умовах; *конокради* ж справді викрадають коней або іншу худобу, а потім уже як власники нею розпоряджаються. Указані терміни ввійшли до криміналістичної системи із загальнолітературної мови, де й досі вживаються.

Термін *аферист* походить із кримінального аргю, зараз є популярним у загальному середовищі й уживається на означення людини, яка займається злочинними корисливими діями з обігу грошей або інших коштовностей. А терміноодиниці *марвіхери*, *мийники* – це яскраві приклади кримінального аргю, оскільки є закодованими назвами, смисл яких неможливо зрозуміти людям із іншого середовища. *Марвіхерами* в злочинному світі називають окремих вид злочинців-гастролерів, про яких раніше йшла мова; арготизм *мийники* сьгодні уживається на означення злодіїв у супермаркетах, а колись *мийниками* називали вокзальних злодюжок, котрі крали в сонних пасажирів будь-які речі.

Є випадки, коли арготизми утворюються на основі звукової оболонки й семантики певного загальнолітературного слова, але зміст усієї лексеми докорінно змінюється. Так, словотвірною базою арготизму *боржок* було взято лексему *борг*, яка означає «те, що взяте в позику». Суфікс *-ок* у мовознавстві надає твірній основі слова зменшено-пестливого значення. У кримінальному ж аргю похідне слово *боржок* має негативний, зневажливий характер, при цьому сам розмір боргу може бути як малим, так і великим, наприклад: «Анонімно вимагач організує тривожні дзвінки по телефону з погрозами, наприклад, сплатити “*боржок*”»⁴.

¹ Салтєвський М. В. Указ. праця. — С. 487.

² Криміналістика (криміналістична техніка) : курс лекцій / [П. Д. Біленчук, А. П. Гель, М. В. Салтєвський, Г. С. Семаков]. — К. : МАУП, 2001. — С. 82.

³ Там само.

⁴ Салтєвський М. В. Указ. праця. — С. 495.

Отже, кримінальне аргументи поступово проникає у наукове мовлення, при цьому його елементи в криміналістичному мовленні набувають функції термінів, стають невід'ємними елементами зазначеної системи. На нашу думку, терміносистему криміналістики треба розглядати з практичного боку, адже саме тут можна прослідкувати випадки небажаних явищ для наукового мовлення взагалі й термінологічних систем зокрема, які слід досліджувати, намагаючись виявити причини їх виникнення, проводити їх аналіз, а також надавати практичні рекомендації щодо їх стандартизації та уніфікації.

Аналізуючи функціонування арготичних елементів у криміналістичній термінологічній системі, доходимо таких висновків:

1) елементи кримінального аргументи вживаються в термінологічній системі криміналістики в ролі термінів, рівнозначних іншим спеціальним лексемам;

2) використання арготизмів є небажаним явищем у термінології, але саме в криміналістичній сфері, на нашу думку, воно є виправданим, оскільки часто такі терміноодиноці є влучними й точно передають поняття кримінального середовища. Вони, звичайно ж, вимагають критичного осмислення з боку фахівців-криміналістів, але замінити їх науковими термінами навряд чи вдасться, бо це вже будуть штучно створені теоретичні назви, які не матимуть практичного підтвердження;

3) проблема ролі елементів кримінального аргументи в науковому стилі мовлення криміналістики, звичайно ж, залишається відкритою й актуальною, як і полеміка з приводу природи сучасного аргументи: чи існує воно як таємна мова, чи є експресивним.

Таким чином, порушене питання ще потребує вивчення й уточнення, а отже, є науково актуальним.

ЭЛЕМЕНТЫ КРИМИНАЛЬНОГО АРГО КАК СОСТАВЛЯЮЩИЕ ТЕЗАУРУСА КРИМИНАЛИСТИКИ

Ковкина Е. В.

Проанализировано функционирование элементов криминального аргументи в современной украинской терминологической системе криминалистики. Рассмотрены позиции языковедов о возможности существования в терминсистемах слов арготического, жаргонного происхождения. Приведены и проанализированы примеры функционирования элементов криминального аргументи в научных источниках по криминалистике.

Ключевые слова: термин, терминологическая система, криминалистика, научный стиль, жаргон, криминального аргументи.

ELEMENTS OF CRIMINAL ARGOT AS A PARTS OF CRIMINALISTICS THESAURUS

Kovkina E. V.

The paper is devoted to one of the most pressing issues of today in the study of criminalistic language: the possibility/impossibility of existence of criminal argo elements

in the criminalistic terminological system. Criminal argot is appeared for a long time ago as a reaction of the criminal world people to the hostile and negative perception of them, their way of life by surrounding world. Thus the criminals were trying to make their speech incomprehensible to others. So, argot serves a peculiar password of criminal community. Among the leading linguists there is a discussion about the advisability of argot words functioning in scientific style of language. In our opinion, argot words are today included in criminalistic language, becoming thus plenipotentiary parts of criminalistic terminology. They comply with the requirements for the terms, namely, they accurately and laconically refer to a person, phenomenon or event, in most cases they are unambiguous, precisely in criminalistic term system. In forensic literature argot terms perform nominative function, they are used to name certain objects, phenomena or varieties of criminal groups. Thus, the elements of the criminal argot are used in criminalistic science as terms which are equivalent to other special lexemes. This usage is undesirable in terminology, but, namely, in the criminalistic field, in our opinion, it's justified because often such term units accurately and aptly name the notions of the criminal environment. They, of course, require a critical reflection on the part of criminalistic specialists, but it's unlikely to replace them with scientific terms because they would be artificially created theoretical names which will have no practical confirmation. The problem of criminal argot elements role in the criminalistic language scientific style, of course, remains open and topical, as well as a polemic about the nature of contemporary argot.

Keywords: term, terminological system, criminalistics, scientific style, jargon, criminal argot.

УДК 343.98

О. В. Наранович, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

УСТАНОВЛЕННЯ ПОСЛІДОВНОСТІ ВИКОНАННЯ ШТРИХІВ ЗА ВІДСУТНОСТІ ДІЛЯНОК ЇХ ВЗАЄМНОГО ПЕРЕТИНУ

Розглянуто можливість встановлення хронологічної послідовності нанесення штрихів, виконаних пастами для кулькових ручок, і штрихів, виконаних електрофотографічним способом, за відсутності ділянок їх взаємного перетину. На доповнення до методик, що існують за кордоном, запропоновано проводити дослідження зі встановлення середньої щільності тонерного «фону» на ділянках виконання штрихів записів і підписів та на пробільних ділянках листів документів.

Ключові слова: пасти для кулькових ручок, електрофотографічні друкуючі пристрої, мікрочастки тонера, штрихи, металографічний мікроскоп, середня щільність тонерного «фону».

Перед експертами, що проводять судово-технічні експертизи документів (СТЕД), досить часто ставиться, і за наявності в документах ділянок перетину реквізитів, успішно вирішується питання про хронологічну послідовність їх виконання. Але за відсутності таких ділянок питання про

послідовність нанесення реквізитів у документі, як правило, залишалося без відповіді¹.

Відомо, що при виконанні текстів або зображень електрофотографічним способом (на лазерному або світлодіодному принтері або на копіювальному апараті) на вільних ділянках аркушу(-ів) документа завжди з'являється «фон», що утворюється мікрочастками (5–15 мкм) тонера. Природно, що за наявності в документі рукописних реквізитів у місці їх розташування також можуть знаходитися мікрочастки тонера, котрі залежно від того, у якій послідовності наносилися реквізити в документі, будуть розташовані або зверху рукописних штрихів, або під ними, а мікрочастки тонера, розташовані зверху рукописних штрихів і під ними, виглядають по-різному².

Мікрочастки тонера, розташовані зверху рукописних штрихів, зберігають свій первинний вигляд (про первинний вигляд мікрочасток тонера на папері можна міркувати, вивчаючи їх на вільному полі паперу документа) – або опуклих об'ємних зерен різної форми чорного кольору з яскравим блиском, або злегка плескатих об'ємних часток різної форми сіро-чорного кольору з блиском.

Мікрочастки тонера, розташовані під рукописними штрихами, мають вигляд плоских плям різних форм і розмірів, які мають сіро-чорний ореол і веселковий (від жовтого до темно-рожевого) блиск. Інтенсивність блиску та колірний відтінок мікрочасток залежать від виду й кольору матеріалу барвника, яким виконаний рукописний штрих. Поверхня мікрочасток тонера пласка в результаті розчавлювання кулькою пишучого вузла стержня в процесі виконання штрихів. Веселковий ефект є наслідком утворення на поверхні мікрочасток тонера полімерної мікроплівки, на якій при потрапленні вертикально спрямованого світла відбувається посилення світла певної довжини хвилі.

Слід зазначити, що візуально гладка та пласка поверхня паперу документів при вивченні під великими збільшеннями (до 400[×]) сприймається як об'ємна, така, що складається з переплєтених на різних рівнях волокон із численними западинами. Для дослідження придатні тільки мікрочастки тонера, розташовані на «верхніх» волокнах. Мікрочастки, що знаходяться в западинах або в переплєтєнні волокон нижнього рівня, не можуть бути об'єктами дослідження.

Крім того, при проведенні експертних досліджень для більшої об'єктивності в оцінюванні спостережуваної в полі зору мікроскопа картини

¹ Див.: Данилович В. Б. Современные возможности установления хронологической последовательности выполнения пересекающихся штрихов / В. Б. Данилович, А. А. Онищенко // Криминалистика. XXI век: материалы науч.-практ. конф. — М., 2001. — Т. 1. — С. 75–80.

² Див.: Торопова М. В. Установление последовательности выполнения в документах реквизитов при отсутствии участков их пересечения / М. В. Торопова // Теория и практика судебной экспертизы. — 2006. — № 1(1). — С. 125–127; Вона ж. Новый подход к решению задачи по установлению последовательности выполнения реквизитов в документах // Там само. — 2008. — № 3(11). — С. 180–185.

рекомендується виконувати на досліджуваному документі експериментальні штрихи з метою моделювання одного завідомо відомого варіанта послідовності виконання друкарського тексту та рукописних штрихів¹.

У Харківському НДІ судових експертиз за допомогою металографічного мікроскопа МЕТАМ ЛВ-34 вперше в Україні проводяться наукові дослідження із вирішення питань щодо встановлення хронологічної послідовності нанесення штрихів записів і підписів, виконаних пастами для кулькових ручок, та штрихів текстів і зображень, виконаних електрофотографічним способом, за відсутності ділянок їх взаємного перетину.

Під час проведення наукових досліджень як доповнення до методик установлення послідовності нанесення в документах реквізитів, виконаних електрофотографічним способом, і реквізитів, виконаних пастами для кулькових ручок, які вже є за кордоном,² проводиться дослідження зі встановлення середньої щільності тонерного «фону» на ділянках виконання штрихів записів і підписів, та на пробільних ділянках аркушів документів з метою виключення можливості виконання рукописних штрихів так би мовити «в обхід» мікрочастинок тонера, наявних на аркуші документа.

Далі будуть змодельовані кілька ситуацій виконання рукописних штрихів «в обхід» мікрочастинок тонерного «фону», які можуть стати причиною помилкових висновків.

1. Сьогодні досить поширеною є практика виконання підпису керівником організації на порожніх аркушах, наприклад, для подальшого виготовлення бухгалтерських документів. Ці документи часто стають об'єктами інтересу шахраїв – з їх допомогою виготовляють боргові розписки на велику суму, договори купівлі-продажу акцій або векселів. У процесі проведення мікроскопічного дослідження таких документів у штрихах підписів будуть установлені мікрочастинки тонера, які розташовані зверху штрихів підпису, що є підставою для висновку про нанесення друкованого тексту після виконання підпису.

Однак можлива ситуація, коли на підпис керівнику потраплять «чисті» аркуші, які перед тим були піддані впливу пристрою з електрографічним способом друку (так званий «друк чистого аркуша»), із вже наявними мікрочастинками тонера. Далі в процесі внесення друкованих реквізитів документа місце розташування підпису закривається папером, в результаті чого отримується документ, у якому при проведенні мікроскопічного дослідження буде встановлено, що під штрихами підпису є мікрочастинки тонера, а зверху штрихів – відсутні. Це буде підставою для висновку про те, що спочатку виконувалися друковані реквізити, а потім підпис – що не відповідає дійсності.

¹ Див.: *Торопова М. В.* Новый подход к решению задачи по установлению последовательности выполнения реквизитов в документах.

² Див.: *Вона ж.* Установление последовательности нанесения в документах реквизитов, выполненных электрофотографическим способом, и рукописных реквизитов, оттисков печати (методические рекомендации). — М. : Изд-во ЭКОМ – ООО «ЭКОМ Паблшерз», 2011. — 30 с.

2. Якщо при нанесенні друкованих реквізитів документа (наприклад, договору або розписки про отримання грошових коштів), місце для виконання підпису на документі було закрито відрізком паперу, під штрихами підпису після його виконання будуть відсутні мікрочастинки тонера. Надалі документ може бути підданий впливу пристрою з електрографічним способом друку й поверх штрихів підпису з'являться фонові мікрочастинки тонера. При проведенні мікроскопічного дослідження цього документа буде встановлено, що мікрочастинки тонера розташовані тільки поверх штрихів підпису. Зазначене буде підставою для висновку про те, що спочатку виконувався підпис, а потім друковані реквізити – що також не відповідатиме дійсності¹.

Аби уникнути таких помилок при проведенні досліджень, пропонується враховувати середню щільність тонерного «фону». Середня щільність тонерного «фону» встановлюється шляхом фотографування (при однаковому збільшенні 100–200^x) пробільних ділянок поверхні документа у безпосередній близькості від рукописних штрихів підписів або записів і на пробільних ділянках аркуша документа на відносному видаленні від штрихів текстів та електрофотографічних зображень (не менш 30–40 знімків), після чого на фотознімках рахується кількість мікрочастинок тонерного «фону» й вираховується та порівнюється середня щільність тонерного «фону» на ділянках виконання штрихів записів і підписів, та на пробільних ділянках аркушів документів.

Для встановлення (рахування) кількості мікрочастинок тонерного «фону» в Харківському НДІ судових експертиз була розроблена та проходить апробацію комп'ютерна програма Sergi0's BlobCounter, що дозволяє швидко і якісно встановити кількість мікрочастинок тонерного «фону» на цифрових фотознімках пробільних ділянок поверхні документа, отриманих за допомогою металографічного мікроскопа МЕТАМ ЛВ-34. Загальний вигляд робочого вікна цієї програми наведено на рисунку.

Якщо середня щільність тонерного «фону» на ділянках виконання штрихів записів і підписів та на пробільних ділянках аркушів документів збігається, або має дуже незначні розбіжності, це свідчить, що ділянки документів із штрихами підписів і записів не закривалися фрагментами паперу під час друкування тексту або проходження аркушу через пристрій з електрографічним способом друку та висновки, які будуть отримані експертом при мікроскопічному дослідженні мікрочастинок тонерного «фону», розташованих у штрихах, будуть відповідати дійсності.

¹ Див.: Соколов А. Ф. К вопросу о практике проведения экспертиз по установлению последовательности выполнения реквизитов документов, один из которых выполнен способом электрофотографии, при отсутствии мест их взаимного пересечения / А. Ф. Соколов, Д. А. Шлыков // Энциклопедия судебной экспертизы. — 2013. — № 1.

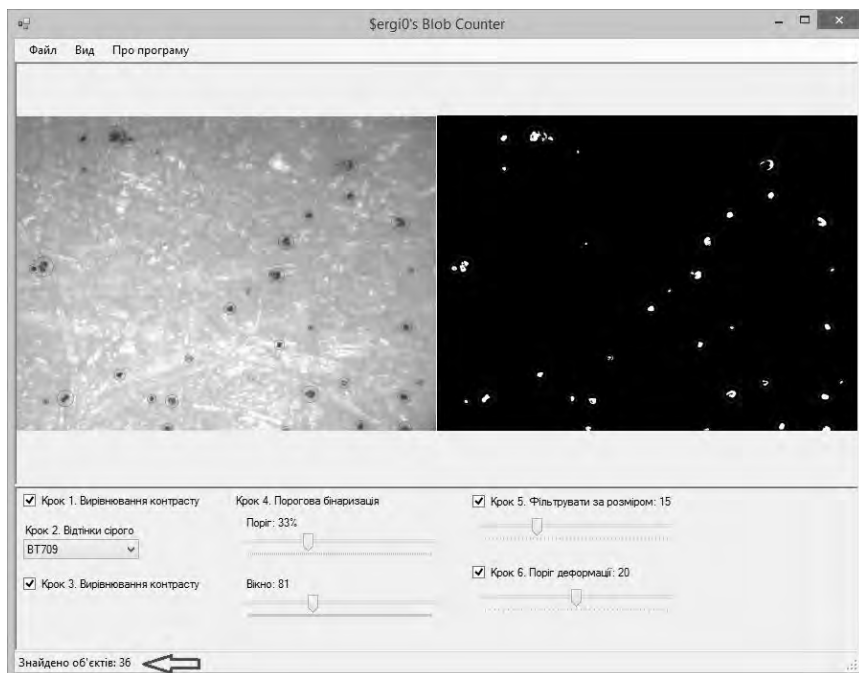

Рисунок. Загальний вигляд робочого вікна програми Sergi0's BlobCounter

Наявність значної різниці в середній щільності тонерного «фону» на ділянках виконання штрихів записів і підписів та на пробільних ділянках аркушів документів потребує від експерта більш детального вивчення поверхні аркушів документа в місцях розташування підписів (записів) з метою виявлення меж ділянок, що закривались фрагментами паперу.

Використання викладеного нового методичного підходу значно розширює можливості вирішення завдань зі встановлення хронологічної послідовності нанесення реквізитів у документах. Крім того, запропонована методика дослідження є неруйнуючою, що дає їй перевагу перед іншими розробленими раніше методиками.

УСТАНОВЛЕНИЕ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТИ ВЫПОЛНЕНИЯ ШТРИХОВ ПРИ ОТСУТСТВИИ УЧАСТКОВ ИХ ВЗАИМНОГО ПЕРЕСЕЧЕНИЯ

Наранович О. В.

Рассмотрена возможность установления хронологической последовательности нанесения штрихов, выполненных пастами для шариковых ручек, и штрихов, выполненных электрофотографическим способом, при отсутствии участков их вза-

имного пересечения. В дополнение к методикам, существующим зарубежом, предложено проводить исследование по установлению средней плотности тонерного «фона» на участках выполнения штрихов записей и подписей и на пробельных участках листов документов.

Ключевые слова: пасты для шариковых ручек, электрофотографические печатающие устройства, микрочастицы тонера, штрихи, металлографический микроскоп, средняя плотность тонерного «фона».

DETERMINATION OF THE PERFORMANCE STROKES SEQUENCE IN THE ABSENCE OF THEIR MUTUAL INTERSECTION AREAS

Naranovich O V.

For the first time in Ukraine in Kharkov Research Institute of Forensic Expertise researches on resolving issues of determination sequence of putting strokes made by pastes for ballpoint pens and strokes performed by an electrophotographic process in the absence of their mutual intersection areas are carried out by using metallographic microscope. When performing texts or images by an electrophotographic process, «background» formed by microparticles (5–15 microns) of a toner always appears on the free areas of the document sheet. If the document contains handwritten requisites, microparticles of the toner may be located in the location of their application. These microparticles depending on the sequence in which requisites were applied in the document, will be located or over handwritten strokes or under them and will look differently. The toner microparticles located above the handwritten strokes, retain their original appearance – or convex volumetric grains of different shapes of black color with bright shine or slightly flat volumetric particles of different form of gray and black color with shine. The toner microparticles beneath the handwritten strokes have the form of flat spots of different shapes and sizes with gray and black aureole and rainbow shine. As a complement to the abroad methods of determination of requisites application chronological sequence in the documents made by electrophotographic process and requisites made by pastes for ballpoint pens it's offered to carried out researche on the evaluation of the «background» toner average density in the areas of records and signatures performing strokes and in whitespace parts of documents pages in order to exclude the possibility of performing handwritten strokes, so to speak, by «bypassing» of the toner microparticles which are on the document sheet. A computer program Sergi0's Blobcounter is developed in order to calculate amount of toner «background» microparticles.

Keywords: pastes for ballpoint pens, electrophotographic printing devices, toner microparticles, strokes, metallographic microscope, toner «background» average density.

УДК 343.98:681.5

О. В. Коломійцев, провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, кандидат технічних наук,

В. В. Сапелкін, асистент кафедри судово-медичної експертизи Харківської медичної академії післядипломної освіти

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ БАЛІСТИЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ТА УРАЖАЮЧИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ЕЛАСТИЧНОЇ КАРТЕЧІ ПАТРОНІВ ТРАВМАТИЧНОЇ ДІЇ «ТЕРЕН-12К»

У ході проведення експериментальних досліджень балістичних характеристик та уражаючих властивостей еластичної картечі патронів травматичної дії 12-го калібру «Терен-12К» визначено особливості розсіювання її кінетичної енергії на траєкторії, а також характер ударно-контактної взаємодії із тканинами біологічного об'єкта на різних дистанціях стрільби. Особлива увага приділена дослідженню уражаючих властивостей еластичної картечі на дистанціях стрільби, для яких характерна компактна дія такого множинного кінетичного снаряда. Визначено комплекс диференційно-діагностичних ознак при стрільбі картечю на близьких відстанях.

Ключові слова: балістичний пластикін, еластична картеч, осип картечі, патрон «Терен-12К», помпово рушниця «Форт-500», травматична дія картечі, уражаючі властивості картечі.

Уведення в обіг такого хибного визначення стосовно патронів травматичної дії як «несмертельна дія» призвело до недооцінювання їх уражаючих властивостей і, як наслідок, до значної кількості трагічних (літальних) випадків.

Серед найменш досліджених щодо визначення уражаючих властивостей є патрони травматичної дії 12-го калібру «Терен-12К», які споряджені еластичною картечю (рис. 1). Відповідно до інструкції виробника ТОВ НВП «Еколог» стосовно застосування цих патронів ефективна дальність стрільби становить від 5 до 15 м. Означеними патронами заборонена стрільба на відстанях до 5 м. Швидкість елементів картечі на відстані 3,5 м від дульного зрізу ствола становить 280 ± 20 м/с (260–300 м/с), а маса однієї еластичної картечі – $0,26 \pm 0,005$ г, діаметр – 7,2–7,5 мм.

Оскільки на практиці застосування зброї не завжди здійснюється на дистанціях, обумовлених виробниками патронів чи діючими нормативними актами, то з точки зору криміналістичного дослідження патронів травматич-

ної дії суттєвого значення набуває встановлення початкових швидкостей стрільби уражаючими елементами на відстані, яка дорівнює 1,0 м (усереднена дистанція стрільби, на якій вважається, що післядія порохових газів уже не впливає на зростання початкової швидкості кінетичного снаряда після його виходу із каналу ствола).

Рис. 1. Загальний вигляд патрона 12-го калібру травматичної дії «Терен-12К» та еластичної картечі, якою він споряджається

Із цією метою були проведені експериментальні стрільби із помпових рушниць 12-го калібру модельного ряду «Форт-500». Результати досліджень подані в таблицях 1–6.

Таблиця 1

Балістичні характеристики еластичної картечі патронів «Терен-12К» при стрільбі з помпової рушниць «Форт-500А» на відстані 1,0 м від дульного зрізу зброї (дані надані для окремого елемента картечі)

№ пострілу	V_0 , м/с	E_0 , Дж	$E_{0\text{шт.}}$, Дж/мм ²
1	333	14,42	0,354
2	329	14,07	0,346
3	334	14,50	0,356
4	330	14,16	0,348
5	328	13,99	0,344
6	335	14,59	0,358
7	331	14,24	0,349
8	332	14,33	0,352
9	327	13,90	0,341
10	325	13,73	0,337

Таблиця 2

Розрахункові значення параметрів траєкторії картечі патронів «Терен-12К», установлені на основі балістичного коефіцієнта в межах діапазону початкових швидкостей 325–335 м/с (дані надані для окремого елемента картечі)

Дистанція, м	Швидкість картечі, м/с		Кінетична енергія картечі, Дж		Питома кінетична енергія картечі, Дж/мм ²	
	V _{min}	V _{max}	V _{min}	V _{max}	V _{min}	V _{max}
1,0	325,00	335,00	13,73	14,59	0,337	0,358
3,5	282,72	291,42	10,39	11,04	0,255	0,271
5,0	260,05	268,05	8,79	9,34	0,216	0,229
10,0	196,79	202,85	5,03	5,35	0,124	0,131
15,0	148,92	153,51	2,88	3,06	0,071	0,075
20,0	112,70	116,17	1,65	1,75	0,041	0,043
25,0	85,29	87,91	0,95	1,01	0,023	0,025
30,0	64,54	66,53	0,54	0,58	0,013	0,014
35,0	48,84	50,34	0,31	0,33	0,0076	0,0081
40,0	36,96	38,10	0,18	0,19	0,0044	0,0046
45,0	27,97	28,83	0,10	0,11	0,0025	0,0027
50,0	21,17	21,82	0,058	0,062	0,0014	0,0015

Таблиця 3

Балістичні характеристики еластичної картечі патронів «Терен-12К» при стрільбі з помпової рушниці «Форт-500М1» на відстані 1,0 м від дульного зрізу зброї (дані надані для окремого елемента картечі)

№ пострілу	V ₀ , м/с	E ₀ , Дж	E _{0.шт.} , Дж/мм ²
1	351	16,02	0,393
2	342	15,21	0,373
3	339	14,94	0,367
4	353	16,20	0,398
5	338	14,85	0,365
6	350	15,93	0,391
7	337	14,76	0,363
8	345	15,47	0,380
9	349	15,83	0,389
10	352	16,11	0,396

Таблиця 4

Розрахункові значення параметрів траєкторії картечі патронів «Терен-12К», установлені на основі балістичного коефіцієнта в межах діапазону початкових швидкостей 337–353 м/с

Дистанція, м	Швидкість картечі, м/с		Кінетична енергія картечі, Дж		Питома кінетична енергія картечі, Дж/мм ²	
	V _{min}	V _{max}	V _{min}	V _{max}	V _{min}	V _{max}
1,0	337,00	353,00	14,76	16,20	0,363	0,398
3,5	293,16	307,01	11,17	12,26	0,274	0,301
5,0	269,65	282,45	9,45	10,37	0,232	0,255
10,0	204,06	213,75	5,41	5,94	0,133	0,146
15,0	154,42	161,75	3,10	3,40	0,076	0,084
20,0	116,86	122,41	1,78	1,95	0,044	0,048
25,0	88,43	92,63	1,02	1,12	0,025	0,027
30,0	66,92	70,10	0,58	0,64	0,014	0,016
35,0	50,64	53,05	0,33	0,37	0,0082	0,0089
40,0	38,33	40,15	0,19	0,21	0,0047	0,0051
45,0	29,00	30,38	0,11	0,12	0,0027	0,0029
50,0	21,95	22,99	0,063	0,069	0,0015	0,0017

Крім того, у ході експериментальних досліджень визначався характер уповільнення швидкості польоту еластичної картечі на дистанціях стрільби до 5,0 м. Результати досліджень подані в таблицях 5, 6.

Таблиця 5

Значення швидкостей еластичної картечі патронів «Терен-12К» на відстанях стрільби до 5,0 м

№ пострілу	Дистанція стрільби, м		
	1,0	3,5	5,0
1	326	281	–
2	346	300	–
3	335	287	–
4	321	276	–
5	276	246	–
6	349	297	–
7	336	292	–
8	261	233	–

№ пострілу	Дистанція стрільби, м		
	1,0	3,5	5,0
9	285	251	–
10	329	292	–
11	313	–	246
12	320	–	248
13	298	–	233
14	301	–	238
15	281	–	217
16	323	–	253
17	339	–	261
18	269	–	211
19	275	–	215
20	295	–	233

Таблиця 6

Розрахункові значення параметрів траєкторії картечі патронів «Терен-12К», установлені на основі балістичного коефіцієнта в межах визначеного діапазону початкових швидкостей у таблиці 5

Дистанція, м	Швидкість картечі, м/с		Кінетична енергія картечі, Дж		Питома кінетична енергія картечі, Дж/мм ²	
	V_{\min}	V_{\max}	V_{\min}	V_{\max}	V_{\min}	V_{\max}
1	261,00	346,00	8,86	15,56	0,2175	0,3822
3,5	227,05	300,99	6,70	11,78	0,1646	0,2893
5	208,84	276,85	5,67	9,96	0,1393	0,2447
10	158,04	209,51	3,25	5,71	0,0797	0,1401
15	119,60	158,55	1,86	3,27	0,0457	0,0803
20	90,51	119,98	1,06	1,87	0,0262	0,0460
25	68,49	90,80	0,61	1,07	0,0150	0,0263
30	51,83	68,71	0,35	0,61	0,0086	0,0151
35	39,22	51,99	0,20	0,35	0,0049	0,0086
40	29,68	39,35	0,11	0,20	0,0028	0,0049
45	22,46	29,78	0,07	0,12	0,0016	0,0028
50	16,99	22,54	0,04	0,07	0,0009	0,0016

Дані таблиць 1–6 свідчать, що теоретично еластична картеч не спроможна нанести проникаючих поранень на всіх відстанях стрільби. Відповідно до енергетичної концепції ураження цілі (біологічного об'єкта) значення її питомої кінетичної енергії менше за граничне ($0,5 \text{ Дж/мм}^2$). На основі балістичного коефіцієнта за допомогою теоретичних розрахунків, з урахуванням встановленого експериментально діапазону початкових швидкостей, були визначені максимальні відстані стрільби, а також відстані, на яких картеч зберігає свої відповідні уражаючі властивості. Визначення максимальної дальності стрільби залежить від кута кидання уражаючого елемента в момент пострілу. Як правило, максимальна дальність стрільби із гладкоствольної зброї відповідає кутам кидання до 45° , але за таких значень кута після пострілу картеч буде не спроможна уразити ціль на близьких відстанях, бо одразу вийде за межі розмірів цілі (зокрема за межі росту людини), отже, визначення максимальної відстані стрільби при означеному куті кидання має виключно теоретичне значення. У більшості випадків стрільба здійснювалася із положення «стоячи» та при кутах кидання близьких до 0° , або взагалі при негативних кутах кидання (у напрямку «згори – донизу»), що робить розрахунки максимальної дальності польоту картечі при куті кидання 0° більш практично значимими. Аналіз розрахунків свідчить про таке:

— розрахункова максимальна дальність стрільби еластичною картечкою патрона «Терен-12К» при стрільбі із положення «стоячи» та куті кидання 0° в межах діапазону початкових швидкостей $261\text{--}353 \text{ м/с}$ становить $44,1\text{--}49,3 \text{ м}$; розрахункова швидкість картечі на цих максимальних відстанях становить $23,6\text{--}23,9 \text{ м/с}$; розрахункова величина їх кінетичної енергії – $0,0725\text{--}0,0743 \text{ Дж}$; величина їх питомої кінетичної енергії на означеній максимальній відстані стрільби – $0,00178\text{--}0,00183 \text{ Дж/мм}^2$;

— розрахункова максимальна дальність стрільби еластичною картечкою патрона «Терен-12К» при стрільбі із положення «стоячи» та куті кидання 45° в межах діапазону початкових швидкостей $261\text{--}353 \text{ м/с}$ становить $72,4\text{--}78,5 \text{ м}$; розрахункова швидкість картечі на цих максимальних відстанях становить $4,88\text{--}4,69 \text{ м/с}$; розрахункова величина їх кінетичної енергії – $0,0031\text{--}0,0029 \text{ Дж}$; величина їх питомої кінетичної енергії на означеній максимальній відстані стрільби – $0,000076\text{--}0,000070 \text{ Дж/мм}^2$.

Результати цих розрахунків свідчать про те, що на максимальних відстанях стрільби еластична картеч будь-якої небезпеки не становить, що зумовлено її досить низькими енергетичними характеристиками порівняно із параметрами тілесних ушкоджень, наданими в табл. 7.

Таблиця 7

Характер тілесних ушкоджень і відповідні їм значення питомої кінетичної енергії

Характер спричинених ушкоджень	Значення питомої кінетичної енергії, Дж/мм ²
Садна	0,06–0,08
Поверхневі поранення	0,14–0,17

Характер спричинених ушкоджень	Значення питомої кінетичної енергії, Дж/мм ²
Непроникаючі поранення грудної клітини з імовірними переломами груднини	0,32–0,36
Спроможність нанесення проникаючого поранення в одну із порожнин тіла людини (граничне значення)	0,50
Проникаючі поранення грудної клітини	0,54–0,60
Проникаючі поранення грудної клітини з пошкодженням її задньої стінки	1,35–1,45

При оцінюванні енергетичних параметрів еластичної картечі патронів травматичної дії «Терен-12К» щодо їх спроможності до нанесення тих чи інших ушкоджень можна керуватися такими даними:

— садна шкіри голови можуть бути утворені при питомій енергії уражаючого елемента 0,022–0,0312 Дж/мм², рани на шкірі голови можуть бути утворені при значенні питомої кінетичної енергії 0,074 Дж/мм²;

— садна на шкірі стегна можуть бути утворені при питомій енергії уражаючого елемента 0,14 Дж/мм², рани на шкірі стегна та в підшкірній клітковині можуть бути утворені при 0,228 Дж/мм²;

— садна на шкірі груднини можуть бути утворені при питомій енергії уражаючого елемента 0,075 Дж/мм²; рани на шкірі груднини та в підшкірній клітковині можуть бути утворені при 0,193 Дж/мм².

Стосовно впливу величини кінетичної енергії на характер ушкодження приймається, що руйнування очного яблука відбувається при значенні кінетичної енергії понад 3,9 Дж. Ушкодження кісток черепа – при значенні кінетичної енергії понад 80 Дж. Ушкодження ребер відбувається при значенні питомої кінетичної енергії понад 0,24 Дж/мм². Проникнення уражаючого елемента крізь шкірний покрив тіла ймовірно 50 % відбувається при значенні питомої кінетичної енергії понад 0,239 Дж/мм². Стосовно значень параметрів ударів уражаючих елементів, за яких виникають больові відчуття відповідної інтенсивності, слід відмітити, що «слабкий» біль відчувається при питомій кінетичній енергії понад 0,0215 Дж/мм². «Сильний» біль відчувається при питомій кінетичній енергії понад 0,036 Дж/мм². «Дуже сильний» біль відчувається при питомій кінетичній енергії понад 0,06 Дж/мм². На основі цих даних можна зробити певні висновки стосовно прогнозування характеру спричиненого ушкодження з урахуванням балістичних характеристик еластичної картечі патрона травматичної дії «Терен-12К»: еластична картеч не спроможна нанести біологічному об'єкту (людині) проникаючих поранень в одну із порожнин тіла, а спричинені нею тілесні ушкодження можуть бути діагностовані як легкого ступеня тяжкості. Однак еластична картеч має певну небезпеку для органів зору людини. У ході

розрахунків було встановлено, що при граничному значенні кінетичної енергії 3,9 Дж, яке характеризується руйнуванням очного яблука людини, при початкових швидкостях 261–353 м/с, небезпечна відстань стрільби еластичною картечцю становить 8,4–13,8 м.

Для встановлення характеру ушкоджень біологічного об'єкта (людини), спричинених наданими на дослідження патронами травматичної дії «Терен-12К», проводилися експериментальні стрільби із помпової рушниці «Форт-500А» по блоку балістичного пластиліну марки Beschussmasse 6287156 (виробник – фірма Carl Weible KG, Німеччина) (рис. 2. 3).

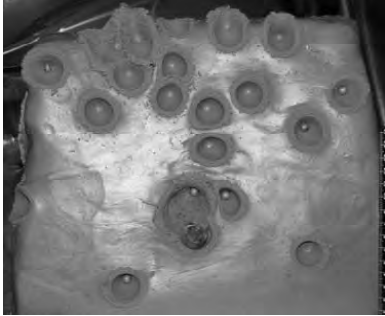

Рис. 2. Загальний вигляд пошкоджень блоку балістичного пластиліну при стрільбі із помпової рушниці «Форт-500А» патроном травматичної дії «Терен-12К» з відстані 3,5 м

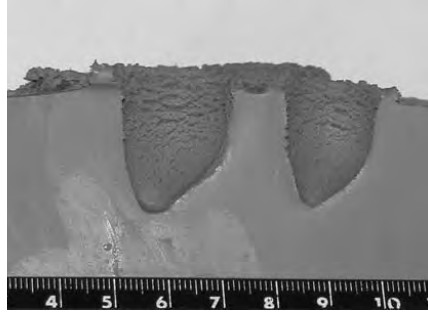

Рис. 3. Поперечний переріз пошкоджень балістичного пластиліну (характер множинних остаточних порожнин), спричинених еластичною картечцю

З метою встановлення уражаючих властивостей еластичної картечі на відстанях стрільби до 1,0 м були здійснені експериментальні стрільби в блок балістичного пластиліну. Результати досліджень надані на рис. 4.

Глибина спричинених пошкоджень становить від 60–70 мм (при стрільбі з відстані 80 см) до 90–100 мм (при стрільбі з відстані 50 см). Якщо врахувати експериментально встановлений діапазон початкових швидкостей, який становить 261–346 м/с на відстані 1,0 м від дульного зрізу ствола рушниці, то енергетичні характеристики окремих елементів картечі становлять: величина кінетичної енергії – не менш 8,86–15,56 Дж; величина питомої кінетичної енергії – 0,2175–0,3822 Дж/мм². Однак це суперечить результатам натурних випробувань (рис. 4, 6), що зумовлено компактною дією множинного снаряду – еластичної картечі. У разі компактної дії картечі на відстані стрільби до 1,0 м значення кінетичної енергії становить 196,19–387,88 Дж, а питомої кінетичної енергії 0,6245–1,2347 Дж/мм². Останній показник суттєво перевищує граничне значення цього параметра (0,5 Дж/мм²), що може свідчити про гарантоване ураження цілі – біологічного об'єкта (людини), шляхом спричинення проникаючого поранення в одну із порожнин тіла (грудну, черевну чи порожнину черепа). Отже, у разі стрільби еластичною картечцю патронів травматичної дії 12-го калібру «Терен-12К» з дис-

танції стрільби до 1,0 м є загроза життю людини, оскільки на цій відстані можуть бути спричинені досить тяжкі тілесні ушкодження.

Одним із головних балістичних показників еластичної картечі є характер розсіювання її осипу залежно від дистанції стрільби. Для цього були проведені експериментальні стрільби на дистанціях до 25 м на спеціально обладнаній для цього балістичній трасі (рис. 5), результати яких надані на рис. 6 а, б, в.

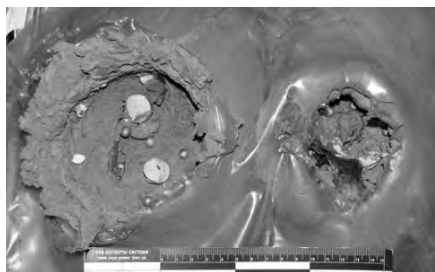
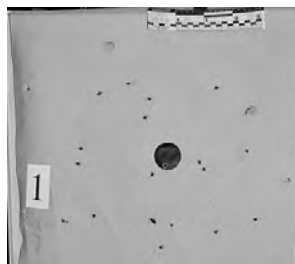

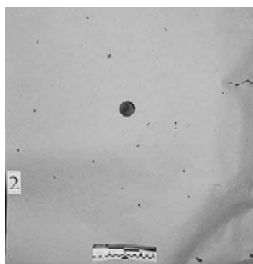
Рис. 4. Порівняння пошкоджень у блоку балістичного пластиліну, спричинених при стрільбі еластичною картечю з відстані 50 (ліворуч) і 80 см (праворуч) від дульного зрізу ствола рушниці

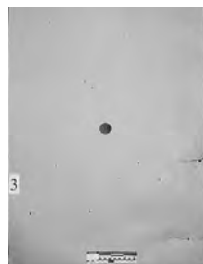
Рис. 5. Загальний вигляд обладнані для експериментальної стрільби балістичної трасі (планшети із мішенями встановлені на відстанях 5 («1»), 10 («2»), 15 («3»), 20 («4») і 25 («5») м від дульного зрізу зброї)

а) 5 м

б) 10 м

в) 15 м

Рис. 6. Характер осипу еластичної картечі на різних відстанях від дульного зрізу ствола зброї

У ході проведених досліджень було встановлено, що на відстані 5 м від дульного зрізу ствола зброї середнє значення осипу еластичної картечі серії із п'яти пострілів становить $52,4 \times 54,6$ см, осип має форму близьку до еліпса. Площа осипу становить $0,2247$ м².

Осип характеризується відносно щільним розташуванням елементів картечі стосовно один до одного, що забезпечує гарантоване неодноразове ураження окремої цілі. Відстань між окремими елементами картечі знаходиться в діапазоні 18–150 мм. На відстані 10 м розмір осипу становить

76,6×98,2 см, він також має форму близьку до еліпса, а його площа – 0,5908 м². Ця відстань характеризується зменшенням щільності осипу, а також збільшенням відстаней між окремими елементами картечі в середньому становить 20–260 мм. На відстані 15 м розміри осипу – 82,8×121,6 см, а його площа – 0,7908 м². Ця відстань характеризується ще більшим зменшенням щільності осипу, а також суттєвим збільшенням відстаней між окремими елементами картечі, яке в середньому становить 90–320 мм. Характер осипу на відстанях 10 і 15 м свідчить про те, що на таких відстанях ще гарантується неодноразове ураження цілі кількома елементами картечі (частиною множинного снаряду), але з урахуванням енергетичних характеристик картечі на цих відстанях можливо спричинити лише тілесні ушкодження легкого ступеня тяжкості. Проте ще зберігається небезпека ураження (травмування) органів зору. На відстанях 20 і 25 м відмічається ураження мішені лише окремими елементами картечі, оскільки практично основна їх кількість за рахунок розльоту вийшла за межі розмірів мішені. Це свідчить про ймовірність ураження цілі лише поодинокими елементами картечі, які не спроможні спричинити значної шкоди. Проте травмування органів зору, у разі випадкового влучення, на цих відстанях не виключається. На більших відстанях стрільби, понад 25 м, еластична картеч патронів «Терен-12К» небезпеки не становить. Для випадків, коли стрільба здійснювалася з відстані до 5,0 м, також були проведені експериментальні дослідження розльоту еластичної картечі, результати яких надано на рис. 7 а, б, в, г, д.

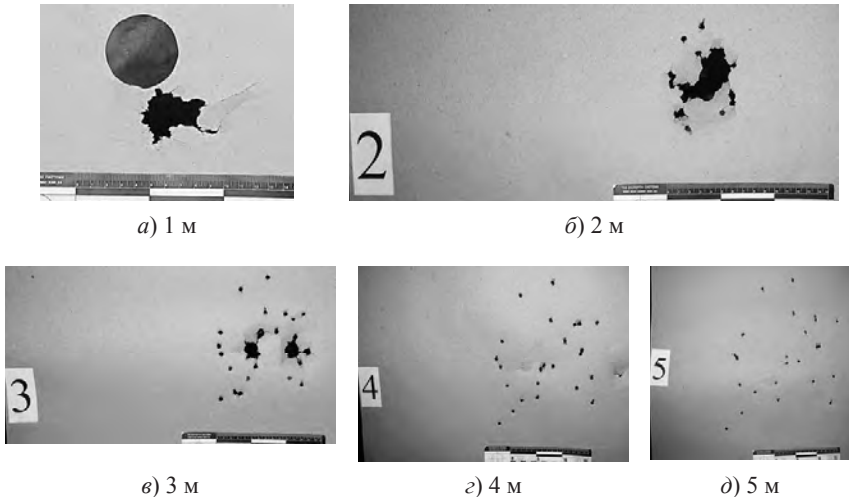

Рис. 7. Характер осипу еластичної картечі на різних відстанях від дульного зрізу ствола зброї

На відстані 1 м від дульного зрізу зброї осип характеризується відносно компактною дією елементів множинного снаряду, його середні розміри

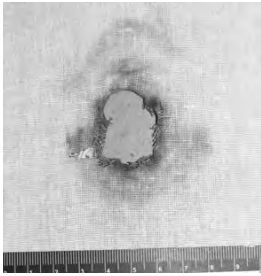
становлять $4,8 \times 8,6$ см. Площа осипу становить $0,0032 \text{ м}^2$. На відстані 2 м від дульного зрізу ствола зброї елементи картечі діють вже окремо. Осип характеризується досить високою щільністю уражаючих елементів, середні розміри осипу становлять $9,4 \times 15,2$ см, а його площа – $0,0112 \text{ м}^2$. На відстані 3 м розміри осипу в середньому становлять $22,0 \times 24,6$ см, а його площа – $0,0425 \text{ м}^2$. Ця відстань характеризується зменшенням щільності осипу, а також збільшенням відстаней між окремими елементами картечі, які в середньому становлять 8–65 мм. На відстані 4 м розміри осипу в середньому становлять $28,6 \times 32,8$ см, а його площа – $0,0737 \text{ м}^2$. Ця відстань характеризується ще більшим зменшенням щільності осипу, а також збільшенням відстаней між окремими елементами картечі, які в середньому становлять 12–80 мм. На відстані 5 м розміри осипу в середньому становлять $35,6 \times 42,2$ см, а його площа – $0,1180 \text{ м}^2$. Ця відстань характеризується подальшим зменшенням щільності осипу, а також збільшенням відстаней між окремими елементами картечі, яка у середньому становить 20–110 мм. Аналіз цих даних свідчить, що на відстанях до 5 м включно гарантується ураження цілі практично всіма елементами множинного заряду. Енергетичні характеристики картечі свідчать про спроможність спричинення нею тілесних ушкоджень, які характеризуються в основному легким ступенем тяжкості. Однак на таких відстанях еластична картеч становить суттєву небезпеку для органів зору.

Для встановлення комплексу диференційно-діагностичних ознак при стрільбі еластичною картечю з близької відстані, до 1,0–1,25 м проводилися експериментальні дослідження, результати яких надано на рис. 8 а, б, в, г, д, е, є, ж, з, и, і, к. Стрільба здійснювалася перпендикулярно до поверхні мішені.

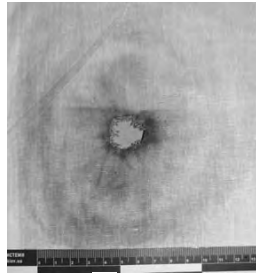
Результати проведених досліджень дозволяють зробити такі висновки. З точки зору ефективності дії по цілі дистанція стрільби понад 5,0 м мало-ефективна, оскільки має місце значний розльот картечі з досить низкими енергетичними характеристиками. Суттєву загрозу на таких дистанціях стрільби еластична картеч становить лише для органів зору людини. Застосування патронів для стрільби до 5,0 м заборонено, хоча і є досить ефективним, ураховуючи енергетичні характеристики вистріляної еластичної картечі.

Стрільба з дистанції менш 1,0 м спроможна спричинити тяжкі тілесні ушкодження, які становлять загрозу для життя людини. У ході проведених експериментальних досліджень було отримано досить значний обсяг даних щодо балістичних характеристик еластичної картечі патронів «Терен-12К», характеру розсіяння її кінетичної енергії на траєкторії, а також дані щодо уражаючих властивостей картечі та ознаки близької і неблизької дистанцій стрільби.

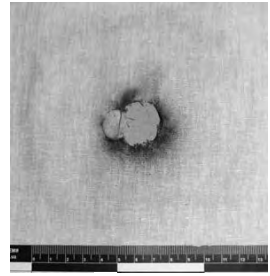
Це дозволяє на досить високому науковому рівні проводити комплексні судово-балістичні та судово-медичні експертні дослідження зі встановлення дистанції стрільби, місця, звідки було здійснено постріл, достовірність свідчень потерпілих чи інших учасників події, а також оцінити ступінь тяжкості спричинених тілесних ушкоджень.

а) в «нешільний притул»

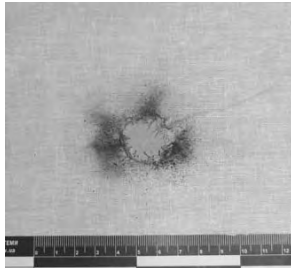
б) 5,0 см

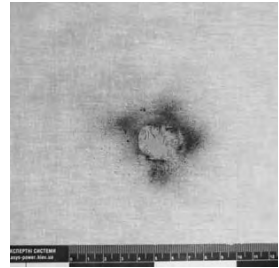
в) 10,0 см

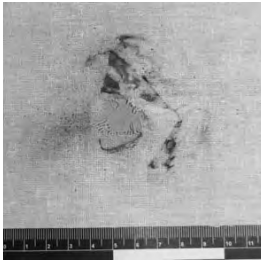
г) 20,0 см

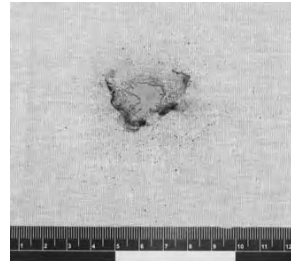
д) 30,0 см

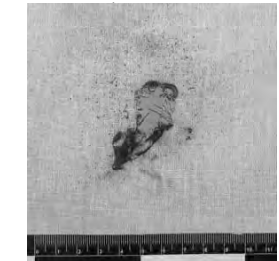
е) 40,0 см

е) 50,0 см

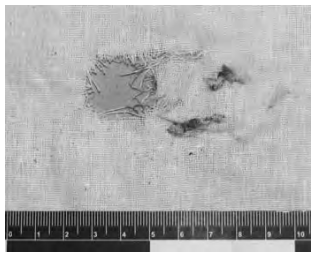
ж) 60,0 см

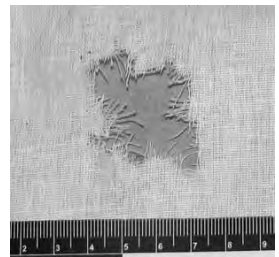
з) 70,0 см

и) 90,0 см

і) 100,0 см

к) 125,0 см

Рис. 8. Характер пошкодження мішені при стрільбі з різних відстаней

**ОСОБЕННОСТИ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
БАЛЛИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК И ПОРАЖАЮЩИХ СВОЙСТВ
ЭЛАСТИЧНОЙ КАРТЕЧИ ПАТРОНОВ ТРАВМАТИЧЕСКОГО ДЕЙСТВИЯ
«ТЕРЕН-12К»**

Коломийцев А. В., Сапелкин В. В.

В ходе проведения экспериментальных исследований баллистических характеристик и поражающих свойств эластичной картечи патронов травматического действия 12-го калибра «Терен-12К» определена особенность рассеяния ее кинетической энергии на траектории, а также характер ударно-контактного взаимодействия с тканями биологического объекта на разных дистанциях стрельбы. Особое внимание уделено исследованию поражающих свойств эластичной картечи на дистанциях стрельбы, для которых характерно компактное действие такого множественного кинетического снаряда. Определен комплекс дифференциально-диагностических признаков при стрельбе картечью на близких расстояниях.

Ключевые слова: баллистический пластилин, эластичная картечь, осыпь картечи, патрон «Терен-12К», помповое ружье «Форт-500», травматическое действие картечи, поражающие свойства картечи.

**FEATURES OF CRIMINALISTIC RESEARCH OF BALLISTIC
CHARACTERISTICS AND STRIKING PROPERTIES OF ELASTIC
BUCKSHOT OF TRAUMATIC EFFECT CARTRIDGES «TEREN-12K»**

Kolomiitsev O. V., Sapelkin V. V.

Initial flight velocities of damaging elements are determined by using optoelectronic measuring complex IBX-731 during carrying out experimental researches of ballistic characteristics and wounding properties of elastic buckshot cartridges of traumatic effect of 12 caliber «Teren-12K». Due to the established range of initial velocities, flight velocities of elastic buckshot at different shooting distances are determined by calculation method, which, in its turn, helped to determine the features of its kinetic energy dispersion on the trajectory and to establish effective distance of using elastic buckshot of traumatic effect. Moreover, the features and nature of the shock and contact interaction of elastic buckshot with biological object fabrics at different distances of shootings are established on the basis of experimental shootings results from pump action guns of 12 caliber of model range «Fort-500» by cartridges of traumatic effect «Teren-12K», on their comparative analysis with boundary values of parameters which are characteristic for wounds and bodily injuries of varying degrees of severity, and also on the provisions of the energy concept of damage to such a target as a biological object. Particular attention is paid to the research of the damaging properties of elastic buckshot on the sector of trajectory for which a compact action of its elements is typical. Differential and diagnostic features of damage caused when shooting by elastic buckshot at close distances as well as within the distance of its effective action are determined due to the carried out complex of experimental researches. Furthermore, the features of elastic buckshot pattern formation at different distances of shooting are defined, that, if necessary, allows to determine the location of the shooter.

Keywords: ballistic plasticine, elastic buckshot, buckshot pattern, cartridge «Teren-12K», pump gun «Fort-500», traumatic effect of buckshot, striking properties of buckshot.

УДК 343.98

Д. В. Адеєв, представитель компании Eurolinks Sigr-Defence (Франция),

А. Б. Донец, консультант патронной компании Stiletto Systems Ltd. (Великобритания),

В. В. Коноплянко, заведующий сектором Киевского городского научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра МВД Украины,

Д. С. Гоменюк, судебный эксперт Киевского городского научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра МВД Украины

СИСТЕМЫ ОБОЗНАЧЕНИЙ И СТАНДАРТИЗАЦИЯ КОММЕРЧЕСКИХ ПАТРОНОВ К РУЧНОМУ ОГНЕСТРЕЛЬНОМУ ОРУЖИЮ

Рассмотрены особенности обозначения калибров боеприпасов к ручному огнестрельному оружию в имперской (дюймовой) и метрической системах, основные варианты обозначения патронов по устаревшим стандартам и фирменные коды боеприпасов крупнейших европейских производителей конца XIX – начала XX века. Дан краткий обзор этапов становления международной системы стандартизации боеприпасов по системам C.I.P. и SAAMI.

Ключевые слова: калибр, боеприпас, патрон, гильза, имперская система, метрическая система, стандартизация, C.I.P., SAAMI.

Одной из основных задач криминалистической экспертизы боеприпасов к стрелковому оружию является определение их калибров. При этом понимание особенностей обозначения и маркировки боеприпасов, которые обычно отражаются в дюймовой и/или метрической системах, позволяет максимально полно справиться с этой задачей. Определенные трудности в диагностировании объектов исследований могут возникать при экспертизе устаревших патронов, которые нередко поступают в экспертные учреждения в качестве объектов криминалистических исследований. В статье приводится краткий обзор развития и становления современных систем обозначения боеприпасов к стрелковому оружию, который может быть актуален при проведении судебно-баллистической экспертизы представленных на исследование патронов.

Во второй половине XIX в. широкое распространение получили боеприпасы к стрелковому оружию с металлическими гильзами, ставшие основой для создания так называемых «унитарных патронов», т. е. патронов, в которых при помощи металлической гильзы объединялись в единое целое остальные компоненты боеприпаса: пуля, пороховой заряд и капсюль-воспламенитель. Первоначально боеприпасы с металлическими гильзами зна-

чильно различались конструктивно, и каждый изобретатель или компания-разработчик продвигал на рынке свою уникальную систему «боеприпас – оружие». В силу разнообразия конструкций (в первую очередь систем воспламенения) классифицировать такие патроны было практически невозможно (рис. 1, 2). Кроме того, вследствие несовершенства производственных процессов, даже патроны одинакового калибра для одной и той же стрелковой системы, но изготовленные разными производителями, могли иметь значительные отклонения по размерам компонентов (рис. 3).

Рис. 1. Патрон .58 Burnside времен Гражданской войны в США (1861–1865) не был полностью унитарным, т. к. капсюль снаряжался в винтовку отдельно и воспламенял заряд пороха через небольшое отверстие в донной части конической гильзы

Рис. 2. Патроны кольцевого воспламенения .56-56 Spencer (No. 56 cartridge) и .56-50 Spencer времен Гражданской войны в США. В названии этих патронов первое число – .56, обозначало диаметр патронника в дюймах, а второе – диаметр пули

Рис. 3. Шпилечные патроны калибра 7 mm Lefauchaux с разной длиной гильзы: слева – патрон неизвестного производителя (длина гильзы 15,6 мм), в центре – патрон бельгийской фабрики Charles Fusnot (длина гильзы 15,0 мм), справа – патрон французской фабрики Gaupillat раннего выпуска (длина гильзы 14,0 мм)

Возможность стандартизации в обозначении боеприпасов появилась после разработки универсальных металлических гильз с центральным капсюльным гнездом (например, систем Daw, Voxer или Berdan), которые изготавливались с большей точностью при помощи промышленного оборудования. Первые металлические патроны чаще всего имели цилиндрические или цилиндроконические гильзы и выступающую закраину, а их обозначение обычно включало примерное значение калибра пули и фамилию изобретателя или название оружейной системы, под которую они были изобретены. В это время началось постепенное становление двух основных систем для обозначения боеприпасов, которые используются и в настоящее время.

В Великобритании и ее колониях возникла так называемая имперская система обозначения калибров, состоящая из номинального значения диаметра пули (калибра) в тысячных долях дюйма, за которым следовали разнообразные сопутствующие данные – имя конструктора или название фирмы, тип пороха, мощность, скорость, наличие или отсутствие закраины, проведенная модернизация и т. д. Иногда к обозначению патрона добавляли значение длины гильзы, поскольку новые патроны часто разрабатывались путем укорачивания или удлинения гильз популярных боеприпасов (например, .450 Nitro Express 3¼"). Гильзы бутылочной формы, которые чаще всего получали путем обжимки дульца подходящей по характеристикам цилиндрической гильзы, в имперской системе обозначали с указанием первоначального калибра (диаметра) пули и калибра пули нового боеприпаса (рис. 4).

Рис. 4. Патрон .577/450" Solid Martini-Henry rifle Cartridge

Такая система обозначения «перделочных» патронов иногда применяется и сейчас, особенно для патронов типа Wildcat, т. е. опытных либо недавно созданных и еще не стандартизованных боеприпасов (рис. 5)¹.

Рис. 5. Патрон .338-378 Weatherby Magnum, созданный на базе гильзы патрона .378 Weatherby Magnum, дульце которого было уменьшено до калибра .338

¹ См.: Донец А. .300 Winchester Magnum – лучший из «поясковых» / А. Донец, Д. Адеев // Мир увлечений: Охота&Оружие. — 2013. — № 1(47).

Самым последовательным пользователем имперской системы стали США. Но американцы внесли в нее свои изменения. Обозначение калибра пули сократили до сотых долей дюйма, за ним стали указывать величину навески дымного пороха и иногда вес пули в гранах (1 гран = 0,06479 г) (рис. 6). После этого в произвольной форме к обозначению патронов добавлялись название разработчика или фирмы, условное описание формы пули, модификации гильзы по длине – Long или Short (англ. long – длинный, short – короткий). После появления бездымного пороха и оболочечных пуль, обозначение веса заряда и пули перестали применять. Лишь некоторые популярные патроны до сих пор сохранили свои первоначальные «исторические» названия с указанием массы дымного пороха (рис. 7).

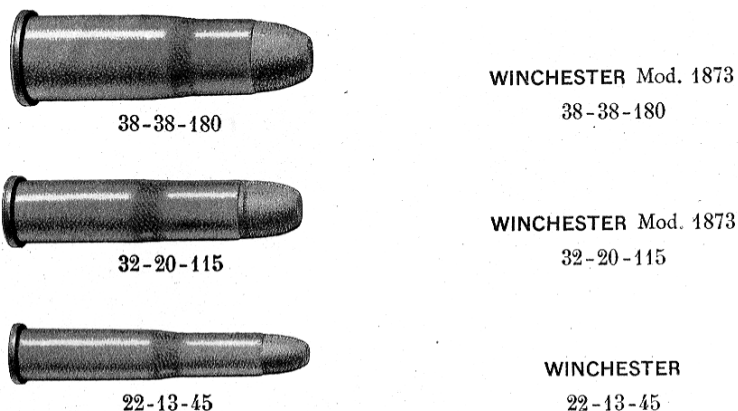

Рис. 6. Американские дымнопороховые патроны в каталоге французской фирмы SFM¹

Рис. 7. Классические американские патроны .45-70 Government и .25-20 Winchester Center Fire

¹ См.: Société Française des Munitions de Chasse, de Tir et de Guerre, Exportation. — Paris, 1900.

Иногда в постсоветской литературе можно встретить разделение систем обозначения калибров в дюймах – на имперскую, принятую в Великобритании, и собственно дюймовую, как разработанную в США. Тем не менее, зарубежные источники¹ не разграничивают эти определения и употребляют оба названия (имперская и дюймовая) параллельно, как синонимы. Возможно, причиной разграничения на «британские» и «американские» калибры стали известные отличия Британской системы мер (imperial units) от американской системы (U.S. customary units). Однако различия этих систем в большей степени относятся к мерам объема, а разница между английским и американским дюймом составляет всего 0,0000508001 мм². Поэтому в оружейном мире такое небольшое различие в размерах по умолчанию не учитывают, поскольку оно не оказывает влияния на совместимость оружия и боеприпасов двух стран.

Частным случаем применения имперской системы обозначения патронов была Российская империя, которая по императорскому указу 1835 г.³ измеряла калибр военных боеприпасов к стрелковому оружию в дюймах, линиях и точках: 1 дюйм – 25,4 мм, 1 линия – 2,54 мм и 1 точка – 0,254 мм.

В свою очередь Европа, которая после французской революции (1789–1799) перешла на десятичную метрическую систему измерений, в патронной области постепенно разработала свою собственную систему обозначений боеприпасов, получившую название – метрическая.

В основу этой системы были заложены габаритные характеристики гильзы в миллиметрах (номинальное значение калибра и длины гильзы) и конфигурация ее донной части: R – Rimmed (с выступающей закраиной), SR – Semi Rimmed (с проточкой и частично выступающей закраиной), B – Belted (с пояском над проточкой), MB – Mauser base и др. После этого в обозначении боеприпаса в произвольном виде могли указываться дополнительные данные – страна, принявшая этот боеприпас на вооружение, имя разработчика, назначение, уточнение калибра, оружейная система, для которой он был разработан, и др.

Однако метрическая система обозначений в том виде, в котором мы используем ее сегодня, сформировалась не сразу. Металлические унитарные патроны, сменившие различные виды бумажных и комбинированных боеприпасов, требовали особой точности изготовления и повторяемости технологического процесса, которые могло обеспечить только машинное производство. Роль кустарных мастерских и самодельных патронов резко уменьшилась. Уже в эпоху бездымных порохов на патронном рынке стали появляться крупные предприятия по выпуску боеприпасов. Вместе с ростом механизации производственных процессов и увеличением производительности труда между

¹ См.: Barnes F. C. Cartridges of the World / F. C. Barnes. — (14th ed.). — Gun Digest Books; Caliber. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://en.wikipedia.org/wiki/Caliber>.

² См.: Britsko-americká sústava jednotiek [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://sk.wikipedia.org/wiki/Britsko-americk>.

³ См.: Метрическая система мер [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Метрическая_система_мер.

крупными производителями стала расти конкуренция. В конце XIX в. одним из основных методов маркетинговой борьбы за потребителя стало создание патронов с цельнотянутыми гильзами самых разнообразных типов, рассчитанных на удовлетворение спроса практически во всех сегментах патронного рынка. Эта тенденция хорошо видна в серии так называемых Schutzen-Patrone, т. е. патронов для стрелкового спорта. К примеру, в каталоге немецкой фирмы Lindener Zuhutchen-und Thonwaren-fabrik представлено около 65 видов гильз для патронов этого класса калибром от 8 до 13,6 мм с длиной гильзы от 28 до 65 мм.

Конечно, не все патроны, разработанные в конце XIX – начале XX в., оказались востребованы на рынке – большая их часть была снята с производства еще до начала Первой мировой войны. Однако, пока эти боеприпасы были востребованы на рынке, их большой выбор и разнообразие вынуждало производителей систематизировать свою продукцию. Крупные европейские компании (Lorenz (в будущем DWM), G. Roth, Linden и др.) составляли подробные каталоги собственной номенклатуры гильз и пуль, где каждой позиции присваивали последовательный цифровой код.

Компания Н. Uttendoerffer (в будущем RWS) в своей системе цифровых кодов отталкивалась от условного обозначения типа оружия вместе с цифровыми значениями размеров гильз. Компании Lorenz (DWM) и G. Roth при отработке чертежей на новую гильзу, просто присваивали ей последовательный номер в производственной документации, который не был привязан ни к калибру боеприпаса, ни к его габаритным характеристикам. Часть таких гильз была лишь перспективными разработками и вообще никогда не производилась, оставшись только в каталоге фирмы. Ганноверская компания Linden в своих цифровых кодах зашифровывала значения размеров гильз по калибру и длине. Если же гильзы при одинаковом калибре и длине имели какие-либо конструктивные особенности, то к коду добавлялись еще цифры, что значительно усложняло для заказчика поиск нужной гильзы. При этом параллельно с фирменными кодами в каталогах компании Linden уже начали использоваться привычные сейчас обозначения гильз в формате «калибр×длина гильзы» (табл. 1).

Таблица 1

Примеры фирменных обозначений патронов различных производителей¹

Современные обозначения	Linden вариант 1	Linden вариант 2	Lorenz/ DWM	G. Roth	Utendoerffer/ RWS
11×58R Werndl	11,15×58	№ 11158	№ 132	№ 62	58/11,15m
12,7×44R Remington	12,7×44	№ 13944	№ 17	№ 497	44/12,7
10,35×47R Vetterli	10,8×48	№ 10848	№ 59	№ 58	47,5/10,11b
10×52R Lorenz	10×52	№ 10052	№ 27	№ 71	52/10,25e

¹ См.: Донец А. У истоков... Ч. II. / А. Донец, Д. Адеев // Мир увлечений: Охота&Оружие. — 2014. — № 1(53).

Системи фирменных цифровых кодов для обозначения боеприпасов и их компонентов себя не оправдали, поскольку не обладали необходимой универсальностью. С одной стороны, системы кодовых обозначений боеприпасов различных производителей не были унифицированы между собой, поэтому заказчику приходилось подробно изучать каждую систему отдельно. С другой стороны, цифровые коды обозначения боеприпасов, как правило, не учитывали конструктивные и габаритные характеристики боеприпасов, поэтому исключали возможность оперативного определения типа патрона/гильзы без специальной фирменной справочной документации, которая не всегда была доступна для пользователей. Например, в официальном каталоге фирмы DWM¹ патрон 9×25 Mauser Export имел гильзу с кодовым обозначением 487. В фирменном каталоге гильз этой компании² гильза № 487 имела 8 модификаций – 487, 487A, 487B, 487C, 487D, 487G и 487K. Кроме того, для снаряжения этого боеприпаса компания DWM предлагала³ 8 типов пуль с кодами 287 – 287, 287A, 287B, 287C, 287D, 287E и 287J. Другой известный производитель – австрийская компания G. Roth к середине 1920-х гг. имела в своем каталоге более 900 типов гильз, каждой из которых был присвоен собственный номенклатурный номер⁴. В настоящее время система фирменных кодовых обозначений конца XIX – начала XX в. применяется лишь для идентификации старых боеприпасов. Некоторые современные производители используют систему кодов для обозначения патронных компонентов собственного производства. Однако эти коды служат в основном для внутривзаводского документооборота. Основные данные о боеприпасах, которые производители указывают в прайс-листах, каталогах, маркировках боеприпасов и на патронных коробках, приводятся по имперской или метрической системе.

На внутренние противоречия в патронных стандартах среди производителей европейского рынка конца XIX – начала XX в. накладывалось влияние имперской системы. Возрастающий экспорт английского оружия и боеприпасов заставил многие европейские компании освоить выпуск боеприпасов из «имперской линейки» калибров. Например, начиная с конца 1870-х гг. немецкие производители заимствовали у англичан удачную серию патронов .360 Express, присвоив им метрическое обозначение калибра – 9,3 мм. При адаптации патронов под реалии «метрического» патронного производства в базовые размеры английских боеприпасов вносились изменения. В результате одни европейские производители (например, фирма Lorenz) выпускали патроны калибра 9,3 мм, которые могли использоваться в английском оружии .360 калибра, а другие (например, фирма Utendoerffer) – выпускали их версии, применимые только к оружию европейского произ-

¹ См.: Каталог продукции фирмы Deutsche Waffen- und Munitionsfabriken. — Karlsruhe. — Ausgabe 1904. — No. 3.

² См.: Каталог продукции фирмы Hülsen Verzeichniss der Deutschen Waffen- und Munitionsfabriken. — Karlsruhe. — Ausgabe 1913.

³ См.: Каталог продукции фирмы Geschoss-Verzeichniss der Deutschen Waffen- und Munitionsfabriken. — Karlsruhe. — Ausgabe 1912.

⁴ См.: *Донец А., Адеев Д. У истоков... Ч. II.*

водства¹. Основными отличиями между боеприпасами .360 калибра к английским и европейским винтовкам являлись толщина фланца и конусность корпуса гильзы. Для уменьшения путаницы в габаритах патронов калибра 9,3 мм немцам пришлось ввести для них специальные обозначения. Патроны, совместимые с английскими системами, получили обозначение .360 E (E – English, т. е. английская модель), а боеприпасы под немецкие стрелковые системы стали называть .360 D (D – Deutsche, т. е. немецкая модель). На патронных гильзах наносилась соответствующая маркировка (рис. 8). Некоторые производители могли одновременно выпускать как патроны .360 E, так и .360 D.

Рис. 8. Немецкий аналог английского патрона .360 калибра, патрон 9,3×57D

Достоверные объяснения причин появления этих вариантов одного и того же боеприпаса до сих пор неизвестны. По одной версии, создание патрона .360 D объясняется ошибкой специалистов компании Utendoerffer при замерах исходного английского патрона. Также появление патрона .360 D связывается со специфическими требованиями одной из немецких оружейных компаний. Некоторые исследователи объясняют создание невзаимозаменяемых патронов конкуренцией между английскими и немецкими оружейниками – и даже между компаниями Utendoerffer и Lorenz.

Помимо путаницы в обозначении патронов между отдельными производителями, наложения имперской системы на метрическую, в Европе конца XIX – начала XX в. все острее ощущалась проблема стандартизации размеров боеприпасов. Даже в масштабах одной страны каждый производитель выпускал патроны по собственным чертежам и техническим условиям, отличающихся от документации других патронных фабрик на десятые доли миллиметра в базовых размерах. Ситуацию усугубляла борьба за рынок среди местных оружейников, которые в конце XIX в. зачастую выпускали оружие под патроны, близкие по размерам к патронам конкурентов, но не взаимозаменяемые с ними. Примером этого могут служить патроны MB (Mauser Base), приведенные в каталогах немецких фирм Utendoerffer и Lorenz. Чтобы устранить стихийный хаос на рынке боеприпасов, производители вынуждены были разработать единые стандарты и систему обозначений для своей продукции.

Первые попытки стандартизации отдельных боеприпасов относятся ко второй половине 1880-х гг. Уже в 1886 г. в каталоге компании Lorenz гильзы типа MB длиной 52 мм приведены с примечанием Einheitshülse, а в 1888 г.

¹ См.: Донец А., Адеев Д. У истоков... Ч. II.

armes à feu portatives, англ. Permanent International Commission for the Proof of Small Arms – С.І.Р.). 15 июля 1914 г. по инициативе директора Льежской испытательной станции (Liège Proof House) Джозефа Фрайкина (Mr. Joseph Fraikin) была создана Постоянная международная комиссия по испытанию огнестрельного оружия (Permanent International Commission for Firearms Testing). Но лишь 1 июля 1969 г. к этому соглашению присоединились Германия, Австрия, Чили, Испания, Франция, Италия и Чехословакия. Позже к ним присоединились Чешская Республика (вместо ЧССР), Финляндия, Венгрия, Россия, Словакия, Объединенные Арабские Эмираты и Великобритания¹.

В отличие от Европы, в США вопрос стандартизации был решен в пользу создания собственной системы стандартов. В 1926 г. по инициативе правительства была основана ассоциация национальных производителей огнестрельного оружия, боеприпасов и их компонентов – Институт производителей спортивного оружия и боеприпасов (The Sporting Arms and Ammunition Manufacturers' Institute – SAAMI)². Несмотря на то что С.І.Р. является международной организацией и ее рекомендации имеют решающее значение для большинства производителей оружия, SAAMI также является весьма авторитетной организацией в оружейном мире.

Таким образом, во второй половине XX в. метрическая система укрепила свои позиции в Европе и распространилась за ее пределы. После того как Великобритания с 1965 г. начала переходить на метрическую систему мер³, «идеологический центр» имперской системы обозначений боеприпасов переместился в Америку. Сейчас имперская и метрическая системы на коммерческом рынке существуют параллельно. В обеих системах указывается номинальное значение калибра боеприпаса, которое не всегда соответствует фактическим значениям диаметра пули по нормативным документам. Большинство существующих боеприпасов имеют альтернативные обозначения в обеих системах (рис. 10).

.45 ACP	11,25 mm 1914	11,25 mm Pistolenpatrone
.45 Automatic Colt Pistol	11,25 mm Automatic	632(n)
.45 Automatic 1908	11,25 mm Colt Norwegian	11,3 mm Auto
.45 Automatic Pistol 1908	1914	11,3 mm Auto Colt Pistol
.45 Auto	11,25 mm Norway	11,4×23,5 Colt
.45 Auto Colt M.11	11,25 mm Norwegian	DWM 513
.45 Automatic Colt	11,25 mm Norwegian Colt	GR 941
Government	11,25 mm Norwegian	SAA 7535°
.45 Automatic M.1911	Regulation M.1914	11,43×23

¹ См.: Commission internationale permanente pour l'épreuve des armes à feu portatives [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.cip-bobp.org/historique>.

² См.: Sporting Arms and Ammunition Manufacturers' Institute [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.saami.org/who_we_are/index.cfm.

³ См.: British Weights and Measures Association [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.bwmaonline.com/>.

Рис. 10. Варіанти обозначень і маркіровок патрона .45 АСР

Общепринято использовать либо название, присвоенное разработчиком боеприпаса (в одной из систем), либо официальное ведомственное обозначение (чаще метрическое) – при служебном использовании.

СИСТЕМИ ПОЗНАЧЕНЬ І СТАНДАРТИЗАЦІЯ КОМЕРЦІЙНИХ ПАТРОНІВ ДО РУЧНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Адєєв Д. В., Донець А. Б., Коноплянко В. В., Гоменюк Д. С.

Розглянуто особливості позначення калібрів боеприпасів до ручної вогнепальної зброї в імперській (дюймовій) і метричній системах, основні варіанти позначення патронів за застарілими стандартами й фірмові коди боеприпасів найбільших європейських виробників кінця XIX – початку XX століття. Надано короткий огляд етапів становлення міжнародної системи стандартизації боеприпасів за системами С.І.Р. і SAAMI.

Ключові слова: калібр, боеприпаси, патрон, гільза, імперська система, метрична система, стандартизація, С.І.Р., SAAMI.

SYSTEM OF SYMBOLS AND STANDARTIZATION OF COMMERCIAL CARTRIDGES FOR HAND FIREARMS

Adieiev D. V., Donets A. B., Konoplianko V. V., Homeniuk D. S.

This paper describes development of the imperial (inch) and metric systems of ammunition marks to hand firearms. In addition to these systems, in the late XIX – early XX centuries some manufacturers used their own system of digital codes to indicate the ammunition caliber. Some German manufacturers produced cartridges in accordance with both English standards and their own – German. Marking with the letter E (English form) and D (Deutsche form) on the cases is introduced in order to distinguish such munitions. At the same time in Europe there was a problem of ammunition sizes standardization, even between domestic manufacturers. In the 1880s individual producers some calibers of popular cartridges are standardized. On September 21, 1909 a conference of German manufacturers of ammunition took place in Erfurt where an agreement on ammunition size standardization and uniform system of marking by the formula «cartridge caliber × case length» is reached. Since 1922 letter R are added to indicate cartridges with rimmed cases. On July 15, 1914 in Belgium Permanent International Commission for the Proof of Small Arms (C.I.P.) is created, and in 1969 Germany, Austria, Chile, Spain, France, Italy and Czechoslovakia joined it. Later Czech Republic (instead Czechoslovak Socialist Republic), Finland, Hungary, Russia, Slovakia, United Arab Emirates and the United Kingdom became a C.I.P.-members. In the USA the Sporting Arms and Ammunition Manufacturers' Institute (SAAMI) is founded in 1926 for the same purposes. Today cartridges for small arms are indicated in imperial (inch) and metric systems. Most of the existing ammunition has alternative designations in both systems.

Keywords: caliber, ammunition, cartridge, case, imperial system, metric system, standardization, C.I.P., SAAMI.

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ВІДЕО-, ЗВУКОЗАПИСУ

УДК 343.98

О. І. Брендель, завідувач сектору Харківського НДІСЕ

ЗАСОБИ ПРИХОВАНОГО ВІДЕОСПОСТЕРЕЖЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ І ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Проведено огляд і аналіз спеціальних технічних засобів відеоспостереження, які використовуються для прихованого відеоспостереження та фіксації подій в оперативно-розшуковій діяльності правоохоронних органів у процесі розкриття й розслідування злочинів. Розглянуто характеристики відеозаписів, отриманих за допомогою спеціальних технічних засобів відеоспостереження, та вказано на особливості експертного дослідження таких записів.

Ключові слова: засоби відеоспостереження, відеорекордери, мініатюрні відеокамери pin-hole, експертне дослідження, оперативно-розшукова діяльність.

Протягом останніх років криміногенна ситуація в Україні залишається складною. Те, що відбувається в економічній, соціальній, політичній, правовій та інших сферах життя суспільства, прямо чи опосередковано сприяє розповсюдженню різних видів злочинності. Завдання, які стоять перед правоохоронними органами, зумовлюють упродовження й використання найрізноманітніших технічних засобів – оперативної техніки. До оперативної техніки належать також і унікальні засоби спеціальної техніки, які відрізняються визначеною специфікою конструктивного виконання та специфічним функціональним призначенням. Як правило, вони мають прості засоби керування, відрізняються малими габаритами й вагою, зручністю застосування. Прикладом унікальних засобів, що виготовляються спеціально для оперативного використання, є прилади, призначені для прихованого застосування радіопередавача, засоби та системи негласного візуального й аудіального спостереження, пристрої для зняття інформації з каналів зв'язку тощо. У правоохоронній діяльності спеціальна техніка використовується для наочності та переконливості матеріалів, отриманих або зафіксованих за допомогою технічних засобів. Одним із переконливих доказів у судовому розгляді можна визнати аудіо-, відеозапис, виконаний за допомогою технічних засобів у ході досудового слідства, результати дослідження якого надані експертом у вигляді його висновку. Сучасний рівень розвитку техніки, особливо інформаційних технологій, робить можливою будь-яку маніпуляцію з аудіо-, відеоматеріалами (від монтажу до його створення), що накладає на них особливі вимоги.

Для прихованої відеозйомки широко використовуються мініатюрні відеокамери, що мають об'єктив із винесеною зіницею pin-hole («вушко голки»). Розглянемо деякі засоби прихованого відеоспостереження, які побудовані на основі мініатюрних відеокамер pin-hole (рис. 1–3). Термін «винесене вхідне вічко» (англ. pin-hole) застосовують у тих випадках, коли площина діафрагми об'єктива збігається з вхідною зіницею, що знаходяться перед передньою лінзою об'єктива (у звичайних об'єктивах вхідне вічко знаходиться всередині об'єктива)¹. Причому під виносом зіниці розуміється відстань від головної лінзи об'єктива до його передньої кромки.

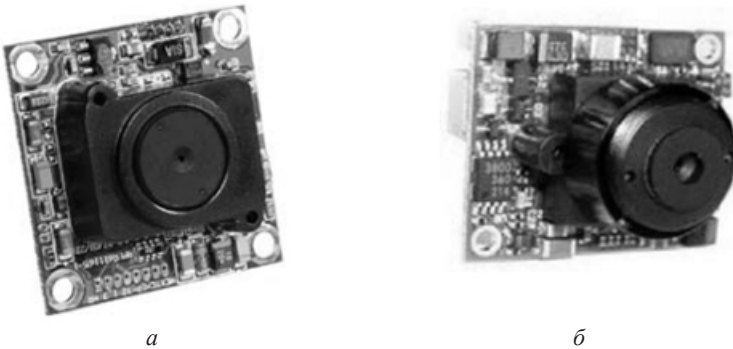

Рис. 1. Безкорпусні мініатюрні pin-hole відеокамери, які використовуються в системах прихованого відеоспостереження: а) SLC-150C (1/3"); б) DSP Sony CCD (1/4").

Як правило, у малогабаритних системах прихованого відеоспостереження використовуються однолінзові об'єктиви. Такі об'єктиви мають малу вхідну зіницю та забезпечують зйомку через отвір діаметром близько 1 мм і менше. Виявити такий отвір на темному фоні (за умови акуратної установки) можна лише в процесі тривалого, кропіткого дослідження поверхні. У разі, коли в об'єктива винесене вхідне вічко, зменшені отвори вхідної зіниці або він розташований у площині будь-яких предметів (сіток, щілин тощо), це не призводить до зменшення кута поля зору об'єктива, а лише знижує його світлосилу. Можливість установлення перед передньою лінзою маленьких отворів, сіток або щілин забезпечує маскування камери для проведення прихованого спостереження.

Відеокамери можуть таємно встановлюватися, наприклад, у стінах або стелі. При цьому розмір і маса відеокамери не відіграють суттєвої ролі, тому такі системи мають ліпші характеристики порівняно зі звичайними камерами, які закамуються під різноманітні предмети інтер'єру. Мініатюрні

¹ Див.: Хорев А. А. Средства скрытого видеонаблюдения и съемки (по материалам иностранной печати) / А. А. Хорев [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bnti.ru/showart>.

розміри цих відеокамер дозволяють вбудовувати їх навіть у шурупи (рис. 4). Основними недоліками зазначених систем відеоспостереження є складність монтажу, неможливість змінення орієнтації та поля огляду, проведення технічного обслуговування або ремонту (наприклад, заміна об'єктива) тощо¹.

Рис. 2. Відеокамери pin-hole у звичайному виконанні

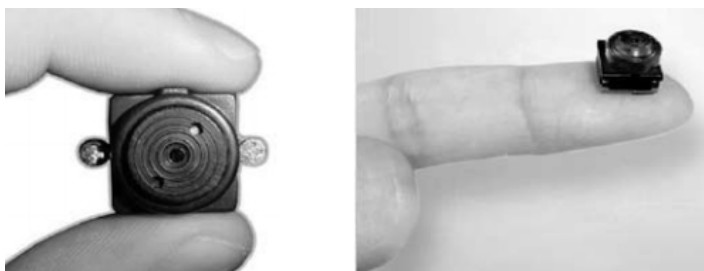

Рис. 3. Відеокамери pin-hole в мініатюрному виконанні

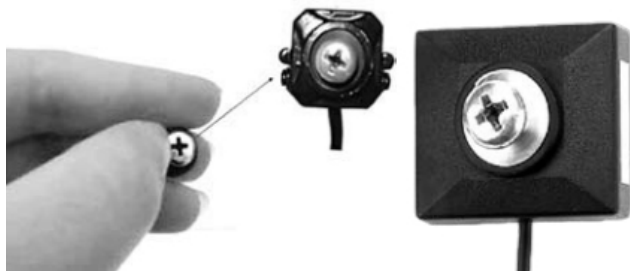

Рис. 4. Відеокамери pin-hole, вбудовані в шурупи

¹ Див.: Скрытое видеонаблюдение. Мифы [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://forum.brandcommerce.biz/viewtopic>.

Час роботи камери в разі, якщо її встановлено в пристрої, які постійно живляться від напруги 220 В, 50 Гц, практично необмежений. Якщо камера встановлена в невеликі за розміром пристрої, значну роль відграють її розміри. У невеликі за розмірами предмети встановлюються малогабаритні камери з автономними джерелами живлення. Місце їх розташування обирається залежно від завдання відеозйомки, щоб у поле зору об'єктива потрапляв необхідний об'єкт. Час роботи відеокамер із вбудованими акумуляторами зазвичай не перевищує декількох годин.

На базі цифрових відеореєстрів випускають безліч пристроїв прихованого відеозапису. Так, пристрої можуть бути замасковані під предмети одягу (рис. 5), аксесуари (рис. 6), побутові предмети різного розміру та способу використання (рис. 7, 8)¹.

Рис. 5. Пристрої прихованого відеозапису, вмонтовані в предмети одягу: а) краватка (з пультом дистанційного керування); б) гудзик; в) кашкет; з) ремінь

Рис. 6. Пристрої прихованого відеозапису, вмонтовані в аксесуари, прикраси тощо: а) сонячні окуляри; б) наручний годинник; в) прикраса; з) автобрелок

Незважаючи на невеликі розміри, ці системи мають доволі якісні характеристики. Наприклад, система прихованого відеозапису, вбудована в автобрелок (рис. 9), при розмірах 13×140 мм забезпечує безперервний запис звуку та відеозображення з роздільною здатністю 736×576 у форматі AVI впродовж півтори години. Швидкість запису – 30 кадрів за секунду. Камера оснащена матрицею приладу із зарядовим зв'язком формату 1/4" та об'єктивом pin-hole з діаметром вічка 2,8 мм. Кут поля зору камери – 67 °.

¹ Див.: Шпионские штучки: оборудование, устройства, программы [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gadgetmarket.tv/catalog/>.

Камера має від 2 до 8 GB внутрішньої пам'яті та можливість підключення додаткової мікро SD-карти об'ємом до 8 GB. Також існує можливість проводити фотозйомку з роздільною здатністю знімків 1280×960¹.

Рис. 7. Пристрої прихованого відеозапису, вмонтовані в побутові предмети: а) настільний годинник; б) детектор диму; в) запальничка; г) книга

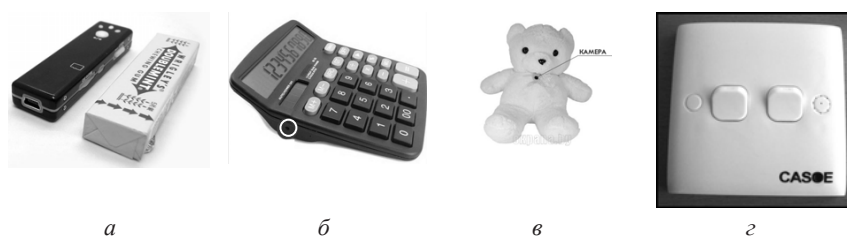

Рис. 8. Пристрої прихованого відеозапису, вмонтовані в побутові предмети: а) відеореєстратор, прихований під упаковку від жувальних гумок²; б) калькулятор; в) іграшка; г) вимикач³

Рис. 9. Система прихованого відеозапису, вбудована в авторучку: 1 – кнопка «Вкл./викл.»; 2 – камера; 3 – мікрофон; 4 – кнопка «Скинути налаштування»; 5 – індикатор статусу; 6 – кулькова ручка; 7 – порт USB; 8 – картоприймач

¹ Див.: Spy cameras [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ajoka/spy_camera.html.

² Див.: Маленькие «жучки» – большие неприятности [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.mobilnikam.net/>.

³ Див.: Как найти скрытую камеру в помещении [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://охрана.by/stat/43-skritye-kamery.html>.

При проведенні прихованого відеозапису вбудованою в краватку (розміром 490×40 мм) відеокамерою (рис. 10) при її розмірах 130×45×10 мм можливо отримати безперервний запис звуку та відеозображення з роздільною здатністю 640×480 у форматі AVI до трьох годин, а в режимі очікування – до двох діб. Швидкість запису – 30 кадрів за секунду. Такий пристрій має вбудовану батарею, яку можливо перезаряджати¹.

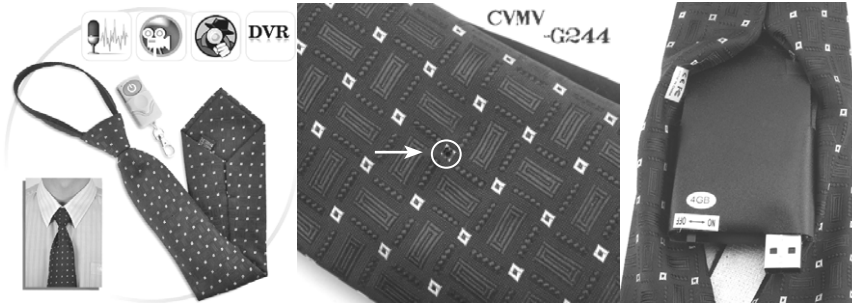

Рис. 10. Система прихованого відеозапису, вбудована в краватку

Система прихованого відеозапису, вбудована в наручний годинник (рис. 11), забезпечує безперервний запис звуку та відеозображення з роздільною здатністю 640×480 у форматі AVI до півтори години. Швидкість запису – 30 кадрів за секунду. Камера має від 2 до 4 GB внутрішньої пам'яті. Також існує можливість проводити фотозйомку з роздільною здатністю знімків 720×480.

Рис. 11. Система прихованого відеозапису, вбудована в наручний годинник

¹ Див.: Скрытая камера в галстук с пультом ДУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gadgetmarket.tv/catalog/>.

Сучасні спеціальні засоби, їх технічні можливості та характеристики досить широко описані в літературі та Інтернет-ресурсі, наприклад, детальний огляд деяких засобів прихованого відеоспостереження, побудованих на основі мініатюрних відеокамер pin-hole, наведений у зазначеній статті доктора технічних наук, професора Московського державного інституту електронної техніки (технічного університету) А. А. Хорева.

Ціла індустрія безпеки побудована на аудіо-, відеореєстрації. Усе частіше виникає запитання: чи можуть аудіо-, відеоматеріали вважатися доказом у суді? Якщо посылатися на законодавство, то вони не є прямим доказом, а можуть лише розглядатися на рівні з іншими доказами після їх дослідження експертом, за результатами якого можна отримати доказову інформацію.

На сьогоднішні перешкодами до використання цифрових технологій та новітніх технічних розробок у кримінальному процесі та оперативно-розшуковій діяльності є побоювання того, що докази, отримані шляхом застосування новітніх технологічних засобів, можна легко сфальсифікувати. Також проводити експертні дослідження таких засобів фіксації доволі складно. З іншого боку, проблема методів дослідження (проведення експертиз відео-, звукозапису) успішно вирішується в нашій країні. Уже розроблені основи теорії щодо виявлення слідів цифрової обробки сигналів, методи дослідження цифрових аудіо-, відеозаписів тощо¹. Крім того, існує низка великих і відомих фірм, котрі використовують свій формат запису, розроблення якого потребує чимало зусиль та часу. Якщо файлова система розроблена безпосередньо під пристрій фіксації інформації (наприклад, файлова система для GOAL-Light'2003 розроблялась групою спеціалістів протягом півтора року), то навіть «груба» підробка займе не менше 3-х місяців². Нині існує достатня кількість систем відео-, звукозапису, які зберігають усередині запису відбитки часу, котрі нерозривно пов'язані з аудіо-, відеоданими. Деякі спеціально розроблені пристрої фіксації відео-, звукозаписів (спеціальні технічні засоби) залишають у метаданих файлів «цифровий підпис» – відомості про пристрій фіксації інформації, його серійний номер або код доступу, відсутність якого в особи унеможливує перегляд/прослуховування таких записів. Безперечно, необхідно надавати перевагу саме таким пристроям запису у зв'язку з тим, що вони забезпечують суттєво більший рівень захисту від підроблення.

Для того щоб виконати якісну підробку відеозапису, а особливо зафіксувати дії будь-якої особи на фоні «замовленого» об'єкта (цілі), необхідно мати зафіксовані дії зацікавленої особи або певних частин її тіла на фоні іншого об'єкта (джерела). Автоматична підробка можлива лише за умови, що «першоджерело» подій являє собою однорідний фон, який відтворити в реальному житті практично неможливо (якщо не були створені штучні

¹ Див.: Безруков Д. В. Використання оперативно-технічних засобів щодо протидії злочинам проти власності підрозділами карного розшуку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Безруков Дмитро Вікторович. — Кр. Ріг, 2015. — С. 56.

² Див.: А докажете...! [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bnti.ru/showart>.

умови). Важливо, щоб «джерело» та «ціль» мали однакові геометричні розміри, пропорційні розміру перешкод тощо. У ході експертизи досліджуються всі наведені фактори, від відповідності масштабів імовірних «накладень», до пропорційності їх розміщення тощо. Найчастіше підробку можна отримати шляхом «вичищення» кожного кадру в ручному режимі. Чим триваліший відеозапис, тим більше часу, зусиль і коштів знадобиться для виготовлення «якісної» підробки. Крім того, більшість програмних продуктів, за допомогою яких можливо внести «корегування» у відеозображення, залишають у метаданих відеофайлів свої «відбитки». Зазвичай, як свідчить досвід експертної практики, при проведенні певних оперативних (розшукових) слідчих дій використовуються декілька джерел фіксації інформації. Зрозуміло, що сфальсифікувати «замовлену» ситуацію однієї події з різних ракурсів – можливо лише за штучно створених умов, а саме – добре відзнятого «художнього фільму».

Потрібний підхід, в принципі, унеможливує вторгнення та внесення змін у дані, записані в цифровому форматі, що дозволяє надійно й об'єктивно усунути сумніви в достовірності цифрових відео-, звукозаписів. Наприклад, поетапна реєстрація всієї інформації про ідентифікаційні властивості, виробництво, зберігання й рух аудіо-, відеофайлу від користувача до користувача, аж до дослідження в судовому засіданні. У разі «навмисного» втручання у відеозапис з метою його підроблення, сучасними засобами експертизи відео-, звукозапису можливо виявити ознаки такого втручання, наприклад: наявні в метаданих файлу сліди оброблення за допомогою програмних продуктів, втрата «цифрового підпису», змінення/відсутність/невідповідність відомостей про пристрій фіксації інформації тощо.

Із процесуальних позицій ніякої різниці між цифровими й аналоговими записами немає. Як будь-які докази, вони повинні та можуть бути перевірені судом з огляду на їх відносність, допустимість і достовірність. Принципова відмінність цифрових записів від аналогових полягає лише в тому, що встановити їх автентичність у ході експертизи значно складніше. Перше, що повинен установити експерт, оригіналом або копією є наданий запис. Якщо за аналоговим записом це зробити можна (відомо, що кожна копія перезапису в аналоговому вигляді значно гірша за якісними параметрами, ніж оригінал), то за цифровими записами питання оригінал-копія з очевидністю втрачає сенс, оскільки якість цифрової копії нічим не відрізняється від оригіналу. Друге, що повинен зробити експерт, це встановити відповідність слідів записуючого пристрою, з тим апаратом, який використовувався для запису. Для аналогових записів це майже завжди можливо, оскільки використовуються в основному пристрої, які вилучаються в оператора й на запит експерта можуть бути йому надані. Але для багатоканальних цифрових реєстраторів, за допомогою яких здебільшого проводиться прослуховування та звукозапис телефонних переговорів у ході оперативно-розшукових заходів, це практично неможливо.

Водночас установити відповідність слідів записуючого пристрою з тим апаратом, який використовувався для запису, для достовірного вирішення питання про наявність або відсутність ознак монтажу чи копіювання – ба-

жано, а для дослідження властивостей і характеристик пристрою, використаного для виробництва записів, – необхідно. А тому нерідко виникають проблеми як із залученням цифрових записів до матеріалів кримінальних справ, так і при проведенні їх експертних досліджень. У зв'язку з тим, що деяка оперативна техніка – спеціальні технічні засоби, які використовуються правоохоронними органами, мають режим доступу «Цілком таємно», та у зв'язку з відсутністю доступу до державної таємниці в більшості судових експертів державних спеціалізованих науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, спеціальні технічні засоби, які використовувались під час проведення оперативно-розшукових заходів і за допомогою яких проводиться відеофіксація оперативних розшукових (слідчих) дій, не можуть бути надані для проведення експертних досліджень. У такому разі провести дослідження відео-, звукозапису з метою визначення оригінальності запису та встановлення пристрою запису можливо за умови надання на порівняльне експертне дослідження безпосередньо експериментальних записів, оформлених належним чином, отриманих за допомогою зазначеної техніки (без надання самої техніки).

Отже, метою будь-якої експертизи є всебічне, повне та об'єктивне дослідження всіх обставин справи. При цьому кожен з експертів, виконуючи своє фахове призначення, забезпечує необхідну повноту та всебічність дослідження.

СРЕДСТВА СКРЫТОГО ВИДЕОНАБЛЮДЕНИЯ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ПРОЦЕССЕ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ И ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Брендель О. И.

Проведен обзор и анализ специальных технических средств видеонаблюдения, которые используются для скрытого видеонаблюдения и фиксации событий в оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов в процессе раскрытия и расследования преступлений. Рассмотрены характеристики видеозаписей, полученных с помощью специальных технических средств видеонаблюдения, указаны особенности экспертного исследования таких записей.

Ключевые слова: средства видеонаблюдения, видеорекордеры, миниатюрные камеры pin-hole, экспертное исследование, оперативно-розыскная деятельность.

MEANS OF COVERT VIDEO SURVEILLANCE AND FEATURES OF THEIR USE IN THE PROCESS OF CRIME INVESTIGATION AND EXPERT RESEARCHES

Brendel O. I.

The paper provides a review and analysis of special technical means of video surveillance which are used for covert surveillance and recording of events in the operational and search activity of law enforcement bodies in process disclosure and investigation of crimes. Miniature video cameras which have an objective lens with outriggered pupil pin-

hole («needle eye») are widely used for covert video recording. Video cameras may be secretly installed, for example, in the walls or ceiling. The size and mass of the video cameras do not play a significant role, such systems have good characteristics when compared to conventional cameras which are camouflaged under different objects of interior. The miniature size of these cameras allows to embed them even in screws. The main disadvantages of these video surveillance systems are complexity of installation, inability to change orientation and field of view, carrying out technical maintenance or repairs (e. g. replacement of the objective lens). The devices can be disguised as clothing, accessories, household items of various sizes and use kinds. As of today, obstacles to the use of digital technologies and the latest technical developments in the criminal trial and operational and search activity are the fears that evidence obtained by using the latest technological tools may be easily falsified. Also carrying out expert researches of such means of fixation is difficult. In the case of «intentional» interference in the video with the purpose of forgery, modern means of video, sound recording examination may reveal signs of such interference, for example such as processing traces, existing in the file metadata, by using software products; the loss of «digital signature»; change/lack/discrepancy of data about the device of information recording and others.

Keywords: video surveillance means, video recorders, miniature cameras pin-hole, expert research, operational and search activity.

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА МАТЕРІАЛІВ, РЕЧОВИН ТА ВИРОБІВ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 543.544.43 + 343.983.4

В. А. Руднев, заведуючий лабораторією Харківського НІИСЭ, кандидат хімічних наук,

А. Ф. Климчук, старший научний співробітник Харківського НІИСЭ,

Л. В. Нардид, старший научний співробітник Харківського НІИСЭ,

К. М. Даньшина, старший научний співробітник Харківського НІИСЭ,

П. В. Карножицький, доцент кафедри технології переробки нафти, газу і твердого палива НТУ «ХПІ», кандидат технічних наук, старший научний співробітник

РОЛЬ ХЕМОМЕТРИЧЕСКИХ МЕТОДОВ В КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ НЕФТЕПРОДУКТОВ И ГОРЮЧЕ-СМАЗОЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ

Показаны целесообразность и эффективность использования хемометрических методов в решении задач криминалистической идентификации на уровне установления общей групповой принадлежности. Проиллюстрировано применение методов главных компонент и кластерного анализа при проведении сравнительного исследования 19 образцов газового конденсата по данным газожидкостной хроматографии. Метод главных компонент является более наглядным при визуальной оценке и группировке объектов, имеющих близкие показатели компонентного состава. Кластерный анализ позволил изначально распределить исследуемые объекты по группам, что подтвердилось в ходе последующего их попарного сличения по методу «отпечатков пальцев».

Ключевые слова: газовая хроматография, хемометрика, метод главных компонент, кластерный анализ, криминалистическая идентификация, газовый конденсат.

Практика проведения судебных экспертиз, связанных с исследованием нефтепродуктов и объектов нефтехимической природы, показывает, что примерно в половине расследований требуется идентификация представ-

ленных объектов на уровне общей родовой или групповой принадлежности. Выявление единого источника происхождения объектов обычно не проводится ввиду отсутствия совокупности уникальных идентифицирующих признаков и необходимого оборудования для их установления.

Установление *родовой принадлежности* образцов неизмененных нефтепродуктов обычно не представляет проблем, поскольку основывается на результатах первичного классификационного исследования и данных о качественном составе. Такие данные могут быть получены путем использования различных химических методов, в число которых входит тонкослойная, газовая и жидкостная хроматографии, а также методы молекулярного спектрального анализа в УФ- и ИК-областях.

При установлении общей или различной групповой принадлежности проведение исследований и оценка результатов представляют более сложную задачу, поскольку требуют сравнения количественных характеристик объектов, совпадающих по качественному химическому составу и имеющих общую родовую принадлежность. Главным методом, который позволяет проводить такие исследования, является газожидкостная хроматография.

При обработке и интерпретации данных, необходимых для сравнительного анализа, возникают сложности, связанные с большим количеством компонентов в составе нефтепродуктов. На правильность конечных результатов влияет не только методология математической обработки, но и процесс непосредственного получения хроматограмм, а также единообразие их автоматической разметки.

В одной из часто используемых методик по исследованию нефтепродуктов¹ рассматривался вопрос о необходимости создания автоматизированных программ для проведения идентификационного исследования. По прошествии почти 30 лет после издания этой методики подобные программные продукты остаются недоступными для отечественных судебных экспертов, хотя перечень объектов, предоставляемых на исследование эксперту, значительно расширился. Если исключить экспертизы, связанные с делами о поджогах и сопутствующих преступлениях, в которых объекты исследования имеют сильно измененный углеводородный состав, в качестве объектов эксперту-химику чаще всего поступают:

- автомобильные бензины;
- авиационные топлива;
- дизельные топлива;
- котельные и печные топлива;
- газовые конденсаты и нефти;
- легкие, средние и тяжелые дистиллятные фракции, представляющие собой промежуточный продукт при переработке нефти (газового конденсата);
- продукты переработки органического сырья (резины, полиэтилена и др.), применяющиеся в качестве топлива и добавок к нему;

¹ См.: Криминалистическое исследование нефтепродуктов и горючесмазочных материалов : метод. пособие для экспертов, следователей и судей / [И. А. Золотаревская, Е. В. Шевырева, М. Л. Карабач и др.]. — М. : ВНИИСЭ, 1987. — Т. 1, 2.

— отработанные и некондиционные нефтепродукты, полученные во внезаводских условиях.

Количество объектов, предоставляемых на исследование эксперту, может быть очень большим даже в рамках одного уголовного производства. По делам, связанным с незаконным выпуском нефтепродуктов и отбором нефти и газового конденсата из трубопроводов, число объектов нередко достигает нескольких десятков и может превышать 100 образцов только в одной экспертизе.

В таких условиях даже сравнение данных о качественном составе при установлении родовой принадлежности является трудоемким и сложным процессом, а количественная идентификация представляет собой наиболее трудозатратный этап выполнения экспертных исследований. Отсутствие в арсенале экспертов готовых программных решений для сравнения результатов исследования больших групп объектов вынуждает находить более доступные методы, которые можно реализовать с использованием доступных программ – методы хемометрики.

Хемометрика – химическая дисциплина, в которой применяются математические и статистические методы, позволяющие определить оптимальные планы и методы измерений, а также извлечь наиболее важную информацию при анализе полученных экспериментальных данных¹. Одно из первых упоминаний по использованию хемометрических методов при проведении судебных экспертиз было показано в научной работе по криминалистическому исследованию легких фракций газовых конденсатов². Применение таких методов, как кластерный анализ, анализ главных компонент и искусственных нейронных сетей, доказало свою эффективность при классификационном анализе и дискриминации групп объектов, относящихся к нефтепродуктам одного вида, но полученных разными способами.

Возможности использования хемометрических методов в криминалистической экспертизе материалов, веществ и изделий обсуждались на конференции, посвященной современным тенденциям развития криминалистики и судебной экспертизы. Предлагалось, в частности, при помощи хемометрических методов выделять объекты, имеющие наиболее близкие параметры состава или физико-химические свойства³.

В настоящее время на базе Харьковского НИИСЭ совместно со специалистами НТУ «ХПИ» проводится разработка новой методики по установ-

¹ См.: Родионова О. Е. Хемометрический подход к исследованию больших массивов химических данных / О. Е. Родионова // Рос. хим. журн. (Журнал Рос. хим. об-ва им. Д. И. Менделеева). — 2006. — Т. L, № 2. — С. 128–144.

² См.: Методичні рекомендації з криміналістичного дослідження легких фракцій газових конденсатів : звіт про НДР (закл.) / Харків. НДІСЕ ; кер. А. Ф. Клімчук ; викон. В. І. Кривошеєв [та ін.]. — № ДР 0109U001197. — X., 2010. — 54 с.

³ См.: Хемометрические методы в криминалистической экспертизе материалов, веществ и изделий // Современные тенденции развития криминалистики и судебной экспертизы в России и Украины : материалы междунар. науч.-практ. конф. в рамках проекта «Российско-украинские криминалистические чтения на Слобожанщине», 25–26 марта 2011 г. : в 2 т. / [В. А. Руднев, А. П. Бойченко, А. Ф. Климчук, П. В. Карножицкий]. — Белгород : Изд-во БелГУ. — 2011. — Т. II. — С. 114–117.

лению критериев идентификации объектов нефтехимической природы¹. Хемометрические методы, такие как кластерный анализ и анализ главных компонент, применяются в данной работе для выделения объектов в одной выборке, которые обладают наибольшим или наименьшим подобием компонентного состава, полученного с помощью газожидкостной хроматографии.

Применению и возможностям хемометрических подходов посвящены многочисленные научные публикации и печатные издания², в которых доступно изложены сведения о математическом аппарате и особенностях применения этих методов. Цель представляемой статьи – показать возможности применения хемометрического подхода при проведении судебной экспертизы по исследованию нефтепродуктов и горюче-смазочных материалов. Внедрение в практику аналогичных инструментов обработки данных позволило бы существенно снизить сроки проведения экспертиз с большим количеством объектов.

Следует отметить, что на данном этапе развития общедоступных основ хемометрии подобный подход может применяться лишь на начальном этапе сравнения – при выборе объектов, которые могут относиться к одной или разным группам, чтобы существенно сократить время, необходимое для проведения идентификации. Окончательное решение должно по-прежнему приниматься непосредственно экспертом.

Данные для исследования – значения концентраций представительных идентифицированных компонентов (углеводородов), полученные при исследовании методом газожидкостной хроматографии. Газохроматографический анализ (сбор данных) проводился на газовом хроматографе «Кристалл 2000М» при следующих технических условиях: программа для управления и сбора данных – Хроматэк-Аналитик 2.5; тип детектора – пламенно-ионизационный; колонка – Restek, 50 м×0,25 мм; неподвижная фаза – полидиметилсилоксан; температура детектора – 240 °С; температура испарителя – 230 °С; расход газа-носителя – 20 мл/мин; длительность анализа – 90 мин.

Программирование температуры: начальная температура колонки – 50 °С; длительность изотермы – 20 мин; скорость нагрева – 4 °С/мин; максимальная температура колонки – 290 °С; длительность анализа – 120 мин.

При хемометрической обработке газохроматографических данных применялась программа Statistica 10 (StatSoft, Inc.).

¹ См.: Методика встановлення критеріїв ідентифікації об'єктів нафтохімічної природи : звіт про НДР (пром.ж.) / Харків. НДІСЕ ; кер. В. А. Руднев : викон. А. Ф. Клімчук [та ін.]. — № ДР 0114U001658. — Х., 2015. — 36 с.

² См.: *Mevik B.-H. The pls Package: Principal component and Partial least square regression in R* / B.-H. Mevik, R. Wehrens // *Journal of Statistical Software*. — 2007. — Vol. 18, Is. 2. — P. 1–24; Факторный, дискриминантный и кластерный анализ / [Дж.-О. Ким, Ч. У. Мьюллер, У. Р. Клекка и др.]; под ред. И. С. Енюкова. — М.: Финансы и статистика, 1989. — 215 с.; *Gan G. Data clustering: theory, algorithms and application*. / G. Gan, C. Ma, J. Wu // *ASA-SIAM Series on statistics and applied probability*. — SIAM, Philadelphia, ASA, Alexandria, VA, 2007. — 488 p.

Объекты исследования – 19 образцов газового конденсата и продуктов его переработки (широких дистиллятных фракций). Результаты газохроматографического исследования приведены в таблице. Визуализация примененного метода главных компонент (МГК) показана на рис. 1.

Таблица

Результаты газохроматографического исследования представленных объектов

Объект №	Содержание компонента, % площади пика											
	C ₆	C ₇	C ₈	C ₉	C ₁₀	C ₁₁	C ₁₂	C ₁₃	C ₁₄	C ₁₅	бен-зол	толу-ол
1	3,55	3,63	2,82	2,07	1,64	1,40	1,08	1,09	0,69	0,55	3,30	7,74
2	3,55	3,53	2,72	2,05	1,69	1,52	1,20	1,25	0,87	0,72	3,25	7,01
3	3,84	3,55	2,77	2,03	1,63	1,40	1,09	1,10	0,73	0,58	3,29	7,20
4	3,83	3,64	2,81	2,03	1,65	1,41	1,08	1,07	0,72	0,55	3,44	7,38
5	2,33	2,95	2,31	1,81	1,67	1,59	1,57	1,82	1,41	1,32	1,80	5,82
6	3,29	3,46	2,92	2,41	2,14	2,11	1,73	1,74	1,31	1,03	1,85	4,46
7	2,64	2,58	2,00	1,55	1,36	1,30	1,17	1,66	0,92	0,69	3,02	7,71
8	3,13	3,37	2,88	2,46	2,22	2,28	1,91	1,97	1,57	1,24	1,31	3,20
9	3,38	3,32	2,68	2,14	2,09	2,32	1,39	1,85	1,28	0,96	6,00	7,51
10	3,84	3,52	2,60	2,34	1,95	1,70	1,55	1,37	1,19	0,97	0,76	2,18
11	3,64	3,43	2,79	2,41	2,08	1,86	1,84	1,59	1,30	1,13	0,83	2,04
12	3,93	3,53	2,71	2,18	1,78	1,58	1,41	1,30	1,12	0,94	0,70	2,21
13	3,83	3,57	2,84	2,28	1,91	1,85	1,86	1,71	1,35	1,12	0,85	2,30
14	4,12	3,86	3,08	2,67	2,01	1,75	1,67	1,56	1,25	1,00	0,80	2,16
15	4,06	3,67	2,82	2,29	1,87	1,64	1,49	1,43	1,20	0,99	0,74	2,08
16	2,52	2,31	1,90	1,64	1,48	1,62	1,33	1,19	1,46	1,27	1,02	2,75
17	2,38	2,28	1,91	1,68	1,51	1,68	1,37	1,27	1,51	1,38	0,97	2,55
18	2,48	2,29	1,89	1,66	1,49	1,62	1,30	1,26	1,39	1,27	1,07	2,68
19	2,49	2,38	1,99	1,75	1,60	1,67	1,45	1,37	1,55	1,45	1,04	2,83

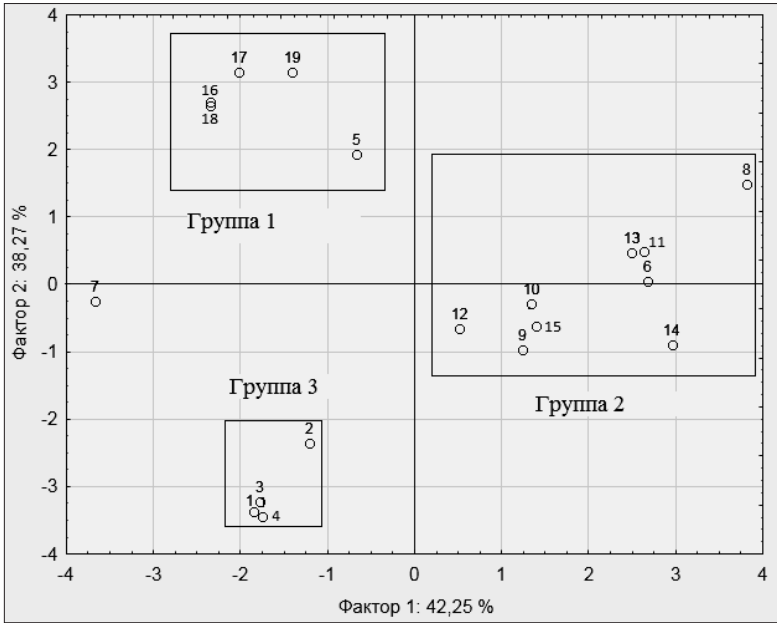

Рис. 1. Визуализация проекции представленных объектов на плоскость первых двух главных компонент (выделение групп в прямоугольные области – ручное)

По результатам исследования методом главных компонент можно выделить проекцию на плоскость, образованную первыми двумя факторами, объясняющими в сумме более 80 % вариаций исходных переменных. Визуально оценивая полученные результаты, на рисунке можно выделить три основные области группирующихся объектов:

- область 1 – объекты № 5, 16–19 (всего 5 объектов);
- область 2 – объекты № 6, 8–15 (всего 9 объектов);
- область 3 – объекты № 1–4 (всего 4 объекта);

— объект № 7 визуально расположен отдельно от других выделенных областей.

В дальнейшем сравнительное исследование проводилось следующим образом:

— данные газохроматографического исследования из таблицы группировались в соответствии с рис. 1 (здесь результаты исследований в таблице уже представлены в сгруппированном виде);

— проводилось сравнение в группах, после чего отбрасывались объекты, явно отличающиеся по параметрам компонентного состава. Так, объект № 5 считался не относящимся к группе объектов № 16–19, поскольку содержание в нем бензола и толуола существенно выше (примерно в 2 раза), чем в этих объектах. После отсеивания были выявлены следующие группы:

а) об'єкти № 1–4 (всього 4 об'єкта); б) об'єкти № 10–15 (всього 6 об'єктів); в) об'єкти № 16–19 (всього 4 об'єкта). Об'єкти № 5–9 не належать ні до одної з перерахованих груп і також відрізняються між собою;

— розраховувалися відносительний кількісний склад в формі концентрацій різних компонентів (для кожного об'єкта в групі), після чого об'єкти знову порівнювалися парно. Це дозволило слідувати загальним рекомендаціям по встановленню загальної групової належності, рекомендованим діючою методикою¹, і частково нивелювати відхилення, вносимі при автоматичній розмітці піків;

— проводилося парне порівняння об'єктів між собою всередині кожної групи з використанням методу «відбитків пальців» – накладення спектрів один на одного. При цьому особливу увагу приділялося хроматографічному піку найбільш стабільних при випаровуванні вуглеводородів, оскільки незначительні відмінності в вмісті газоподібних і найбільш легких рідких вуглеводородів (*n*- і ізопентан) могли бути пов'язані з змінами складу, виниклими при проведенні експертного дослідження.

За результатами порівняння було встановлено, що об'єкти всередині груп а), б) і в) збігаються при накладенні каналів хроматограм. Також були виявлені причини деяких відмінностей в складі об'єкта № 2 від об'єктів № 1, 3, 4 – зміни, викликані автоматичною розміткою каналу хроматограми (зміни техніки хроматографування, випадкові відхилення в роботі автоматики приладу і др.).

Таким чином, в результаті дослідження були виявлені три групи об'єктів, в кожній з яких представлені зразки рідини мали загальну групову належність.

Додатково, як приклад наведемо можливості методу кластерного аналізу для виявлення можливих загальних груп за даними таблиці. В разі кластерного аналізу проводиться автоматичне поділення об'єктів на групи, що зменшує суб'єктивізм при проведенні порівняльного аналізу, як в методі головних компонентів. З існуючих підходів до кластеризації був обраний метод повної зв'язності, що дозволяє виділяти одразу декілька груп об'єктів, і розрахунок Евклідових відстаней за формулою²

$$d(x; y) = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - y_i)^2},$$

де $d(x; y)$ – розраховане відстань між об'єктами x і y ; $(x_i - y_i)$ – різниця між відповідними координатами об'єктів x і y в n -мірному просторі.

Результат кластеризації показано на рис. 2.

¹ См.: Криміналістичне дослідження нафтопродуктів і горючих мастильних матеріалів.

² См.: Портал Знань. Глобальний інтелектуальний ресурс. Statsoft [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://statistica.ru/glossary/general/evklidovorasstoyanie/>.

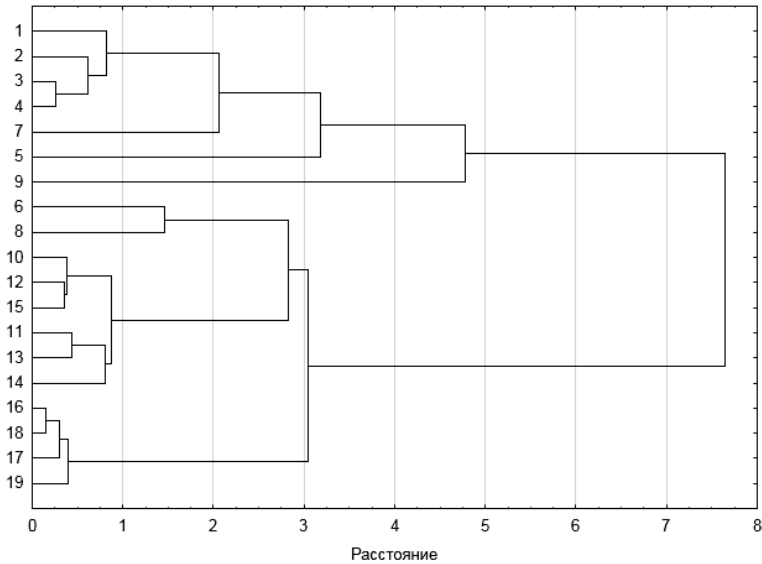

Рис. 2. Применение метода кластерного анализа к массиву газохроматографических данных

По результатам проведенного исследования методом кластерного анализа были выявлены в автоматическом режиме такие группы объектов:

- а) № 1–4 (всего 4 объекта);
- б) № 10–15 (всего 6 объектов);
- в) № 16–19 (всего 4 объекта);

Объекты № 5–9 (всего 5 объектов) объединялись в кластер между собой и с другими группами на значительно большем расстоянии, чем внутри групп а), б) и в). Кластерный анализ позволил выделить три группы объектов, которые могли иметь между собой общую групповую принадлежность (внутри групп), а также разобщенную группу объектов, отличающихся между собой и описанными тремя группами – а), б), в).

Результаты применения кластерного анализа соответствуют результатам, полученным с применением метода главных компонент, и подтверждаются более детальным исследованием при попарном или групповом сличении путем наложения каналов хроматограмм друг на друга.

В заключение можно сделать такие выводы:

- применение хемометрических методов при идентификационном исследовании существенно упрощает и ускоряет проведение экспертизы;
- методы главных компонент и кластерного анализа обладают достаточной простотой реализации, могут использоваться без специального изучения теории хемометрики и хорошо визуализируют полученные результаты;

— комплексное применение автоматического подхода к анализу данных, подлежащих идентификации, и индивидуальной экспертной оценке его результатов позволяет избежать субъективизма при сравнении и сгруппировать объекты, обладающие общими количественными признаками;

— методы хемометрики, на данном уровне развития экспертной техники, не могут использоваться для автоматического сравнения объектов нефтехимической природы без последующей проверки и оценки результатов экспертом;

— при помощи хемометрических методов легко выявляются выбросы – объекты, которые существенно отличаются по своему составу (характеристикам) от других объектов, предоставленных на исследование, и могут быть исключены из дальнейшей процедуры идентификации, упрощая и ускоряя проведение экспертизы.

РОЛЬ ХЕМОМЕТРИЧНИХ МЕТОДІВ У КРИМІНАЛІСТИЧНІЙ ЕКСПЕРТИЗИ НАФТОПРОДУКТІВ І ПАЛИВНО-МАСТИЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ

Руднев В. А., Клімчук А. Ф., Нардід Л. В., Даньшина К. М., Карножицький П. В.

Показано доцільність та ефективність застосування хемометричних методів для вирішення завдань криміналістичної ідентифікації на рівні встановлення спільної групової належності. Проілюстровано використання методів головних компонент і кластерного аналізу при проведенні порівняльного дослідження 19 зразків газового конденсату за даними газорідинної хроматографії. Метод головних компонент є більш наочним при візуальному оцінюванні та групуванні об'єктів, що мають найбільш близькі показники компонентного складу. Кластерний аналіз дозволив первісно розподілити досліджувані об'єкти за групами, що дали підтвердження при парному їх звірнанні за методом «відбитків пальців».

Ключові слова: газова хроматографія, хемометрика, метод головних компонент, кластерний аналіз, криміналістична ідентифікація, газовий конденсат.

THE ROLE OF CHEMOMETRIC METHODS IN CRIMINALISTIC EXAMINATION OF PETROLEUM PRODUCTS, FUEL AND LUBRICANT MATERIALS

Rudnev V. A., Klymchuk A. F., Nardyd L. V., Danshyna K. M., Karnozhytskii P. V.

The paper shows the appropriateness and effectiveness of applying chemometric methods for solving problems of criminalistic identification at the level of establishing common group belongingness. The use of the principal components method and the cluster analysis in conducting comparative research of 19 samples of gas condensate according to the data of gas and liquid chromatography is illustrated. The principal components method is characterized by greater obviousness and allows to carry out a visual assessment of the results of gas chromatographic research and to group of the objects which have the closest indicators of the component composition. Some extraneous objects were also mistakenly attributed to the objects which make up a single group by this method. It became possible to determine them by means of pairwise comparison of chromatograms channels separately in each group. Cluster analysis allowed initially to group the studied objects into groups that were further confirmed in their pairwise verification during the method

of «fingerprinting». According to the provided gas chromatographic data, three groups of objects which chromatogram channels coincide when applied one by one, and the number of objects that differ among themselves and from the other objects, are identified. Euclidean distance and the complete links method are respectively chosen among the number of methods for calculating distances between the samples under investigation and the ways of combining them into one cluster. The obtained information on the possible grouping of the objects significantly simplifies carrying out identification research, because it allows to determine immediately the samples which are likely to belong to a single group. Using chemometric approach in the initial processing of gas chromatographic data can significantly reduce the time of detailed study of the experimental results.

Keywords: gas chromatography, chemometrics, principal components method, cluster analysis, criminalistics identification, gas condensate.

УДК 343.98+663.63/.64+543.3/.555

О. Є. Васюков, провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, доктор хімічних наук, професор,

В. М. Лобойченко, доцент кафедри охорони праці та техногенно-екологічної безпеки Національного університету цивільного захисту України, кандидат хімічних наук, старший науковий співробітник,

В. В. Сабадаш, провідний судовий експерт Харківського НДІСЕ, кандидат технічних наук, доцент

МЕТОДИЧНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ БУТИЛЬОВАНИХ МІНЕРАЛЬНИХ ВОД

Запропоновано новий показник якості природних вод для встановлення факту невідповідності бутильованих питних і мінеральних вод нормативним вимогам – коефіцієнт ідентифікації як тангенс кута нахилу залежності оберненої електропровідності від ступеня розведення дослідженої води водою дистильованою. Показано приклад ідентифікації водогінної води серед 10 брендів бутильованих питних вод.

Ключові слова: ідентифікаційна експертиза питної води, кондуктометричний метод, коефіцієнт ідентифікації, критерії ідентифікації.

Широке розповсюдження на українському ринку неякісної, фальсифікованої харчової продукції, зокрема бутильованих мінеральних вод, питної води й мінеральної фасованої (вода питна – харчовий продукт, придатний для споживання людиною¹), стало причиною виділення в особливий вид

¹ Див.: Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів : Закон України від 23 груд. 1997 р. № 771/97-ВР (зі змінами та допов.) [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/771/97-вр>.

експертної діяльності ідентифікаційної експертизи води та зумовлює практичну необхідність робіт із такої ідентифікації. Цю експертизу можна розглядати як один із видів комплексної товарознавчої та хімічної експертизи, оскільки об'єктом дослідження є товарні характеристики продукції.

Визначення поняття ідентифікації надано в Законі України «Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини»¹: ідентифікація – процедура підтвердження відповідності органолептичних, біологічних, фізичних і хімічних параметрів і властивостей, специфічних для даного виду харчового продукту, тим параметрам і властивостям, які зазначаються при етикетуванні цього харчового продукту, а також процедура підтвердження загальновизначеної назви цього виду продукції, торговельної марки та/або комерційного (фірмового) найменування.

Необхідність формування науково-методичних основ ідентифікаційної експертизи питної та мінеральної фасованої води, удосконалення засобів і методів її проведення, особливо встановлення факту невідповідності нормативним вимогам, зумовлена такими причинами. По-перше, появою на українському ринку значної кількості імпортих питних і мінеральних фасованих вод, багато з яких є маловивченими. По-друге, зміна технологій виробництва багатьох традиційних питних і мінеральних фасованих вод призвела до появи вод з новими споживчими властивостями. В останні двадцять років виробництво питних та мінеральних фасованих вод в Україні перемістилося з підприємств з відлагодженим технологічним циклом, жорстким контролем і кваліфікованим персоналом у сферу малого бізнесу, де неможливо забезпечити належний виробничий контроль продукції, що випускається. Третьою важливою причиною є широке розповсюдження на українському ринку фальсифікованих питних та мінеральних фасованих вод, тому що їх вартість у 500 разів вища, ніж вартість водогінної води. Також причинами фальсифікації питних і мінеральних фасованих вод в Україні є недосконалість нормативно-правової бази, відсутність чіткого механізму проведення ідентифікації води, брак кадрів, які володіють необхідним рівнем компетентності для здійснення такої ідентифікації, і виявлення фальсифікованих товарів².

Прийнятий у 1991 р. Закон України «Про захист прав споживачів» гарантував право на «необхідну і достовірну інформацію при придбанні товарів»³. Для забезпечення цього права необхідний жорсткий державний

¹ Див.: Про внесення змін до Закону України «Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини»: Закон України від 6 верес. 2005 р. № 2809-IV (зі змінами та допов.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2809-15>.

² Див.: *Голинько О. Н.* Об актуальности пересмотра законодательно-нормативных документов в сфере безопасности пищевых продуктов / О. Н. Голинько, Н. П. Левицкая, Н. Е. Чумак // Продукты и ингредиенты. — 2005. — № 2. — С. 46–47; *Юхновський О.* Продовольче право в Україні: проблеми і перспективи / О. Юхновський, Л. Зінченко // Голос України. — 2006. — 5 квіт., № 62(3812). — С. 7.

³ Див.: Про захист прав споживачів: Закон України від 12 трав. 1991 р. № 1023-XII (зі змінами та допов.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.

контроль у всіх сферах, пов'язаних із виробництвом і реалізацією питних та мінеральних фасованих вод. Виявлення питних і мінеральних фасованих вод, що не відповідають нормативним вимогам, відбувається при проведенні їх ідентифікаційної експертизи.

У Законі України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» подане визначення поняття «фальсифіковані харчові продукти» - це продукти, навмисно змінені (підроблені) та (або) ті, що мають приховані властивості і якість, інформація про які є свідомо неповною або недостовірною.

При проведенні комплексної товарознавчої та хімічної експертизи з ідентифікації питної та мінеральної фасованої води в разі отримання негативного результату ідентифікаційної частини (фальсифікації води) відпадає необхідність проведення подальшого встановлення належності досліджуваного зразка води до якоїсь її марки.

Відповідно до Закону України «Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини» ідентифікаційна діяльність здійснюється за відповідними критеріями. Завдання встановлення критеріїв і проведення досліджень за ними полягає у визначенні й порівнянні властивостей (показників) досліджуваних об'єктів. Вибір критеріїв залежить від умов, об'єктів, їх взаємодії, мети ідентифікації.

Критерій ідентифікації – ознака конкретного товару, яка придатна для встановлення його відповідності (тотожності) зразку, інформації в товаросупровідних документах, вимогам нормативним, технічним, а також належності до групи однорідних товарів.

Загальними критеріями ідентифікаційної експертизи питної та мінеральної фасованої води можуть слугувати зазначені на етикетці смності фасованої води відповідно до ДСанПіН 2.2.4-171-10¹ такі критерії:

- 1) її назва (наприклад, «Вода питна»);
- 2) вид (оброблена, необроблена (природна);
- 3) штучно-мінералізована, штучно-фторована, штучно-йодована;
- 4) з оптимальним умістом мінеральних речовин;
- 5) газована (сильно-, середньо-, слабко-) чи негазована;
- 6) склад («вода питна» та перелік уведених речовин, зокрема консервантів, макро- та мікроелементів);
- 7) фактичні значення показників фізіологічної повноцінності мінерального складу питної води згідно з дод. 4 до ДСанПіН 2.2.4-171-10;
- 8) умови зберігання;
- 9) об'єм тари;
- 10) дата виготовлення й дата закінчення строку придатності до споживання;
- 11) найменування, місцезнаходження та телефони виробника й місце її виготовлення;

¹ Див.: Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною : ДСанПіН 2.2.4-171-10 : наказ М-ва охорони здоров'я України від 12 трав. 2010 р. № 40 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0452-10/>.

- 12) вид вихідної води;
- 13) місцезнаходження підземного джерела питного водопостачання та номер і глибина свердловини;
- 14) номер партії виробництва;
- 15) назва нормативного документа, який визначає вимоги щодо якості питної води.

Показники, що використовуються для цілей ідентифікації, повинні відповідати таким критеріям¹:

а) бути характерними й специфічними для конкретного найменування, виду або групи однорідної продукції;

б) володіти відносною стійкістю при зберіганні продукції в межах установлених гарантійних термінів;

в) підrobка їх повинна бути технічно неможливою та економічно недоцільною;

г) мати надійні методи визначення, що забезпечують зівставність і відтворюваність результатів.

Пошук показників ідентифікації та об'єктивних методів їх визначення є актуальним завданням сучасної ідентифікаційної експертизи питної й мінеральної фасованої води. Нині показники, які використовуються при ідентифікації, пов'язані з якістю досліджуваних вод. Ці показники визначені в нормативних документах.

Для більшості бутильованих питних вод нормативним документом, що дозволяє на сьогодні провести якісну ідентифікацію, є ДСанПіН 2.2.4-171-10 та рекомендований ДСТУ 7225:2014², для мінеральних бутильованих вод – ДСТУ 878-93³ чи ГОСТ 13273-88⁴. Також низка бутильованих вод виготовлена за технічними умовами, розробленими безпосередньо виробником продукції. Хоча як для питних фасованих вод, так і для мінеральних на сьогодні існує неоднозначність щодо можливості застосування тих чи інших нормативів⁵.

Окремі нормативні документи, щоб регламентували ідентифікацію бутильованих вод в Україні, відсутні.

¹ Див.: Коломієць Т. Методологічні засади ідентифікації споживчих товарів / Т. Коломієць, Н. Мережко, В. Осієвська // Товари і ринки. — 2012. — № 2. — С. 48–53.

² Див.: Вода питна. Вимоги та методи контролювання якості : ДСТУ 7225:2014. — К. : Мінекономрозвитку України, 2014. — 30 с.

³ Див.: Води мінеральні питні. Технічні умови : ДСТУ 878-93. — К. : Держспоживстандарт України, 1993. — 90 с.

⁴ Див.: Воды минеральные питьевые лечебные и лечебно-столовые. Технические условия : ГОСТ 13273-88. — М. : Изд-во стандартов, 2004. — 33 с.

⁵ Див.: Украинское водное сообщество. Информационный портал. Что стоит за новым стандартом качества воды: мнения экспертов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://waternet.ua/news/newsletter/102/>; Обіюх Н. М. Правові аспекти використання природних мінеральних вод в Україні / Н. М. Обіюх // Наук. вісн. нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. — 2011. — № 165. — Ч. 1. Право. — С. 192–199.

На сьогодні в ідентифікації бутильованих вод можна виділити дві проблеми. По-перше, якщо розглядати ідентифікацію бутильованих вод як відповідність фізико-хімічних показників указаним на етикетці, то для питних вод певної марки він там зазначений. Для лікувальних мінеральних вод повна інформація про них може навіть не бути наведена на етикетці та не доведена, відповідно, до споживача. Оцінювання відповідності бутильованої води за цими фізико-хімічними показниками потребує застосування інструментальних методів, що робить цю процедуру громіздкою та дорогою.

З другого боку, відсутні взагалі чітко визначені ідентифікаційні показники бутильованих вод для окремих торговельних марок, які б відповідали критеріям ідентифікації. Це робить неоднозначною процедуру ідентифікації (установлення відповідності) бутильованої води заявленим критеріям.

Окремо слід виділити відсутність міжнародної уніфікованості інформації, яку необхідно зазначати на етикетці для бутильованих вод, що ускладнює ідентифікацію подібних марок води.

Якщо розглядати фасовану воду як аналізовану речовину, то хімічна ідентифікація буде являти собою класифікацію цієї води за хімічними сполуками, що містяться в ній. Відомо, що різноманітний сольовий склад природних вод є їх індивідуальною характеристикою, яка дає можливість віднести їх до певної групи або типу вод¹ чи до окремого водного об'єкта².

Як параметр ідентифікації при цьому виступають температурна залежність коефіцієнта заломлення³, електропровідність і сольовий склад⁴, уміст важких металів.

Однак зазначені процедури є досить громіздкими і припускають наявність спеціальних умов, великого масиву даних, отримання якого є досить витратним. Тобто, як нормативна, так і хімічна ідентифікація бутильованої води потребують наявності ідентифікаційного показника, який би достовірно допоміг установити відповідність марки води або довести її невідповідність встановленому критерію, наприклад назві чи мінералізації.

Нами запропоновано проводити ідентифікацію бутильованих вод із застосуванням методу прямої кондуктометрії таким чином⁵:

¹ Див.: Мильман Б. Л. Введение в химическую идентификацию / Б. М. Мильман. — СПб.: ВВМ, 2008. — 180 с.

² Див.: Identification of water samples from different springs and rivers of Kharkiv: Comparison of methods for multivariate data analysis / [Ya. N. Pushkarova, A. V. Sledzevskaaya, A. V. Panteleimonov et al.] // Moscow University Chemistry Bulletin. — 2013. — Vol. 68, № 1. — P. 60–66.

³ Див.: Кириченко А. Я. Идентификация питьевой воды природных источников Харьковского региона с использованием температурной зависимости их коэффициента преломления / А. Я. Кириченко, Г. В. Голубничая // Радиофизика та електроніка. — 2011. — Т. 2(16), № 1. — С. 81–84.

⁴ Див.: Воробьев И. И. Применение измерения электропроводности для характеристики химического состава природных вод / И. И. Воробьев. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — 144 с.

⁵ Див.: Пат. 103096 Україна МПК G 01 N 27/00, G 01 N 15/00, G 01 N 33/18 Спосіб ідентифікації водного розчину середньої та високої мінералізації / О. С. Васюков, В. А. Андронов, В. М. Лобойченко та ін.; заявник та патентовласник Національний

1. Відбирають аликвоту досліджуваної води, що аналізують, та вимірюють її електропровідність з урахуванням температурного коефіцієнта.

2. Розводять досліджувану воду дистильованою в n разів, де $n = (1-2)$ і вимірюють електропровідність розведених розчинів.

3. Будують залежність у координатах «ступінь розведення – обернена електропровідність розчину».

4. Розраховують тангенс кута нахилу отриманої функціональної залежності, що є коефіцієнтом ідентифікації (K_{id}) досліджуваної води.

5. Для ідентифікації використовують K_{id} та електропровідність вихідної досліджуваної води.

При проведенні ідентифікаційних досліджень бутильованих вод використовують будь-які кондуктометри, відносна похибка яких не перевищує 2 %. Приклад ідентифікації шифрованого зразка (водогінної води) наведено на рисунку (вода X).

У таблиці надано кількісні характеристики отриманих залежностей оберненої електропровідності від ступеня розведення досліджуваних вод, розраховані з використанням програмного забезпечення Microsoft Excel. З отриманих даних випливає, що K_{id} водогінної води (0,9815) практично збігається з K_{id} води X (0,9527), різниця між ними становить 3 %. Отже, за допомогою показника K_{id} показано можливість установлення фальсифікації мінеральних вод відомих брендів водою водогінною.

Таблиця

Характеристики залежностей оберненої електропровідності (y) від ступеня розведення (x) досліджуваних вод водою дистильованою

№ з/п	Марка води	Рівняння	Достовірність апроксимації R^2
1	Прозора	$y = 3,0902 x + 0,2207$	0,9991
2	Ордана	$y = 2,4732 x + 0,2760$	0,9996
3	Демідівська	$y = 1,9968 x + 0,3948$	0,9989
4	Thonon	$y = 1,6499 x + 0,1563$	0,9999
5	Софія Київська	$y = 1,5502 x + 0,1322$	0,9998
6	Трускавецька	$y = 1,3625 x + 0,2365$	0,9997
7	Миргородська «Лагідна»	$y = 0,7530 x + 1,0487$	0,9907
8	Водогінна	$y = 0,9815 x + 0,1646$	0,9787
9	Остреченська	$y = 0,2562 x + 0,0460$	0,9987
10	Боржомі	$y = 0,1414 x + 0,0158$	1
11	Вода X	$y = 0,9527 x + 0,1859$	0,9995

університет цивільного захисту України. — № а 201200566; заявл. 18.01.2012; опубл. 10.09.2013, Бюл. № 17; Пат. 89251 Україна. МПК (2014.01) G 01 N 27/00, G 01 N 15/00. Спосіб ідентифікації водного розчину / О. С. Васюков, В. М. Лобойченко, А. І. Лозовий та ін. ; заявник та патентовласник Національний університет цивільного захисту України. — № u 201313968; заявл. 02.12.2013; опубл. 10.04.2014, Бюл. № 7.

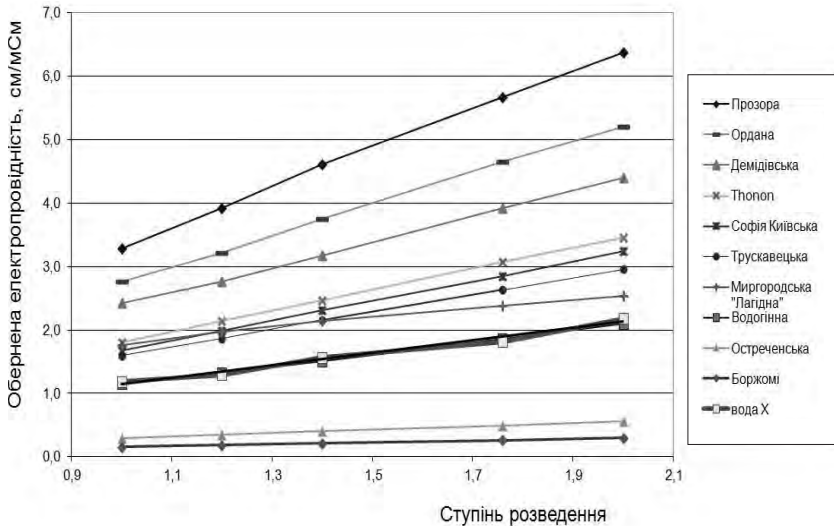

Рисунок. Залежності оберненої електропровідності від ступеня розведення 11 досліджуваних вод водою дистильованою

Таким чином, за результатами проведених досліджень можна зробити такі висновки:

1. Ідентифікаційну експертизу питної та мінеральної фасованої води можна розглядати як один із видів комплексної товарознавчої й хімічної експертизи.

2. Для встановлення факту невідповідності бутылкованих питних і мінеральних вод нормативним вимогам запропоновано новий показник якості природних вод – коефіцієнт ідентифікації як тангенс кута нахилу залежності оберненої електропровідності від ступеня розведення досліджуваної води водою дистильованою. Наведено приклад ідентифікації водогінної води серед 10 брендів бутылкованих питних вод.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ БУТИЛЛИРОВАННЫХ МИНЕРАЛЬНЫХ ВОД

Васюков А. Е., Лобойченко В. М., Сабадаш В. В.

Предложен новый показатель качества природных вод для установления факта несоответствия бутыллированных питьевых и минеральных вод нормативным требованиям – коэффициент идентификации как тангенс угла наклона зависимости обратной электропроводности от степени разведения исследуемой воды дистиллированной водой. Представлен пример идентификации водопроводной воды среди 10 брендов бутыллированных питьевых вод.

Ключевые слова: идентификационная экспертиза питьевой воды, кондуктометрический метод, коэффициент идентификации, критерии идентификации.

METHODOLOGICAL ISSUES ON BOTTLED MINERAL WATER RESEARCH

Vasiukov O. E., Loboichenko V. M., Sabadash V. V.

Wide spread of substandard, falsified food products, particularly, bottled mineral water – drinking and mineral packaged water on the Ukrainian market, became the reason for the separation of the identification water examination into a special type of expert activity. This expertise should be considered as a type of comprehensive merchandising and chemical examination, because the object of the study are the marketable characteristics of the production.

The necessity of formation of scientific methodological basis of the identification expertise on the packaged drinking and mineral water, improvement of the ways and methods of its carrying out, particularly, establishing non-compliance with the normative requirements for the water, are caused by the following reasons. Firstly, it's the appearance of a large number of imported packaged drinking and mineral waters on the Ukrainian market, many of which are poorly studied. Secondly, the change in the production technology in many traditional packaged drinking and mineral waters led to the appearance of the water with new consumer properties. And thirdly, it's a wide spread of falsified drinking and mineral packed water on the Ukrainian market, the cost of which is in 500 times higher than the cost of the piped water, and also the imperfection of the normative and legal framework, the lack of the clear mechanism of the water identification and the staff on the necessary level of competence for its realization.

This paper proposes a new indicator for the quality of natural water to establish the fact of non-compliance of bottled drinking and mineral water with normative requirements – identification coefficient as the tangent of the slope angle of the reciprocal conductivity dependence on the degree of the research water dilution with distilled water. An example of the piped water identification among 10 brands of the bottled drinking water is presented.

Keywords: identification expertise of drinking water, conductometric method, identification coefficient, identification criteria.

УДК 343.98:340.67, 54.061

М. В. Зарубіна, старший судовий експерт Харківського НДІСЕ,

І. А. Сич, доцент кафедри медичної хімії Національної фармацевтичної академії України, кандидат фармацевтичних наук,

І. В. Сич, судовий експерт Харківського НДІСЕ

ЕКСПЕРТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИЦИКЛІЧНИХ АНТИДЕПРЕСАНТІВ

Розглянуто методи дослідження трициклічних антидепресантів (тіанептину, амітриптиліну, іміпраміну, доксеріну, кломіпраміну). Підібрано найбільш чутливі реактиви, що дозволяють диференціювати та ідентифікувати зазначені лікарські засоби. Проведено їх дослідження методом

тонкошарової хроматографії, підбрано системи органічних розчинників і отримано хроматографічні характеристики. Методом ІЧ-спектроскопії визначено основні смуги поглинання, характерні для лікарських речовин, що досліджувалися.

Ключові слова: трициклічні антидепресанти, тіанептин, амітриптилін, іміпрамін, докsepін, кломіпрамін, якісні реакції, тонкошарова хроматографія, ІЧ-спектрометрія, смуги поглинання.

Перелік лікарських засобів, зловживання якими дедалі частіше відмічається на території України, щороку розширюється та поповнюється новими медикаментами. Так, об'єктами експертних досліджень дедалі частіше стають лікарські засоби групи трициклічних антидепресантів. Це найбільш поширена група антидепресантів, що часто застосовується лікарями для лікування депресивних і панічних розладів.

Антидепресивна активність лікарських засобів цієї групи була виявлена в 1957 р. в іміпраміну, що має у своїй структурі трициклічну систему. Тож, ця група отримала свою назву за спільну їх хімічну будову, а саме системи, що складається з двох бензольних кілець зчленованих із центральним семи-членним кільцем. Трициклічні антидепресанти хімічно, фармакологічно та токсикологічно дуже схожі на антипсихотики фенотіазинового ряду¹. Однак поряд із ефективністю в лікуванні депресивних розладів, використання цієї групи медикаментів у дозуванні, що в десятки разів перевищує терапевтичне, може викликати потужний стимулюючий ефект. Серед таких лікарських засобів, поміж наркозалежного населення, застосування знайшов Коаксил (діюча речовина – тіанептин), зловживання яким призводить до тяжких побічних ефектів, ускладнень, лікарської залежності, тяжких токсичних проявів (утрата зору, обширні гангренни при внутрішньовенних ін'єкціях розчину коаксилу) та нерідко летальному кінцю.

Щодо інших представників цієї групи медикаментів, то слід відмітити, що вони дедалі частіше є об'єктами дослідження хіміко-токсикологічних і криміналістичних лабораторій, оскільки їх продаж на території України не є контрольованим, тобто не підлягає предметно-кількісному обліку в мережах аптечних установ. Як наслідок їх неконтрольованого використання – гострі отруєння та летальні випадки.

Отже, існує необхідність у створенні чутливих і малозатратних методів дослідження препаратів зазначеної групи для зменшення строків та швидкого реагування при проведенні хімічних і токсикологічних досліджень. З цією метою нами були проведені дослідження тіанептину (торговельні назви «Коаксил», «Тіанепит натрію»), амітриптиліну (торговельна назва «Амітриптилін»), іміпраміну (торговельна назва «Меліпрамін»), докsepіну (торговельна назва «Докsepін»), кломіпраміну (торговельні назви «Анафраніл», «Клофраніл»), визначені найбільш чутливі якісні хімічні реакції, підбрані системи для тонкошарової хроматографії, що мають придатні роздільні

¹ Див.: Лекарственные средства в психофармакологии / Ю. И. Губский, В. А. Шаповалова, И. И. Кутько, В. В. Шаповалов ; под ред. Ю. И. Губского. — К. : Здоров'я, 1997. — С. 2.

характеристики, проведені дослідження методом ІЧ-спектроскопії, що дозволяють ідентифікувати й диференціювати ці лікарські засоби. Нижче наведені основні фізико-хімічні характеристики та структурні формули цих представників зазначеної групи лікарських засобів (рис. 1–5)¹.

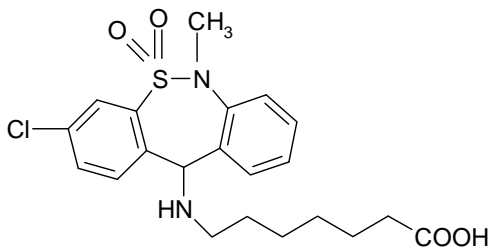

Рис. 1. Структурна формула тіанептину

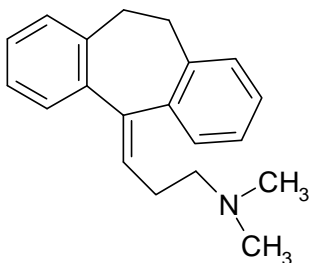

Рис. 2. Структурна формула амітриптиліну

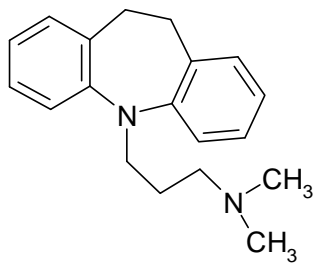

Рис. 3. Структурна формула іміпраміну

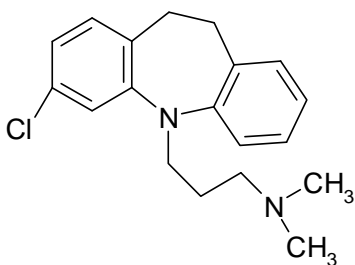

Рис. 4. Структурна формула доксепіну

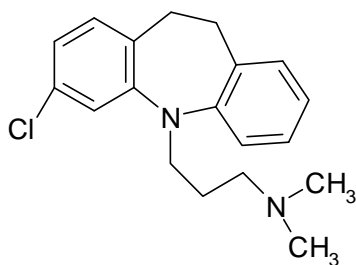

Рис. 5. Структурна формула кломіпраміну

¹ Див.: Clarke's Analysis of Drugs and Poisons in pharmaceuticals, body fluids and postmortem material / Consulting Editions A. C. Moffat, M. D. Osselson, B. Widdop. — Fourth Editions. — © Pharmaceutical Press, 2011.

За зовнішнім виглядом трициклічні антидепресанти – кристалічний порошок від білого до жовтого кольору, добре розчинний у середньо- та високополярних органічних розчинниках.

На першому етапі дослідження були виділені (екстраговані) тіанептин, амітриптилін, іміпрамін, докsepін, кломіпрамін з відповідних лікарських засобів для отримання чистих зразків діючих речовин. Далі проведені якісні хімічні реакції з використанням найбільш чутливих реактивів, зважаючи на хімічну будову препаратів цієї групи. При цьому використовувалися такі реактиви: реактив Маркі (1 мл формаліну в 9 мл концентрованої сірчаної кислоти), реактив Манделіна (10 мг ванадат амонію у 2 мл концентрованої сірчаної кислоти), Лібермана (1 г нітриту натрію в 10 мл концентрованої сірчаної кислоти), реактив ФПН (5 мл 5 % розчину хлориду заліза, 45 мл 20 % розчину хлорної кислоти, 50 мл 50 % розчину азотної кислоти), реактив Ердмана (20 мл концентрованої сірчаної кислоти, 10 крапель 30 % розчину азотної кислоти – в 100 мл води) та концентрована сірчана кислота. Використання реактиву Драгендорфа для проведення якісних реакцій у цьому випадку не є доцільним, оскільки забарвлення лікарських речовин, наркотичних засобів і психотропних речовин з реактивом (коричневе), характерне для всіх лікарських засобів, що містять третинний атом азоту. Отримані результати наведені в табл. 1, 2.

Таблиця 1

Забарвлення досліджуваних речовин

Зразок речовини	Забарвлення з використанням основних реактивів		
	Маркі	ФПН	H ₂ SO ₄
Тіанептин	жовте	–	–
Амітриптилін	коричнево-помаранчеве	–	помаранчеве, з часом червоно-помаранчеве
Іміпрамін	–	блакитне, з часом синє	–
Докsepін	червоне, з часом коричневе	–	помаранчеве
Кломіпрамін	–	блакитне, з часом синє	–

Таблиця 2

Забарвлення досліджуваних речовин

Зразок речовини	Забарвлення з використанням основних реактивів		
	Манделіна	Лібермана	Ердмана
Тіанептин	фіолетове	оливково-зелене	–
Амітриптилін	коричнево-помаранчеве	коричневе	жовто-помаранчеве

Закінчення табл. 2

Зразок речовини	Забарвлення з використанням основних реактивів		
	Манделіна	Лібермана	Ердмана
Іміпрамін	блакитне	блакитне, з часом синє	зелене
Доксепін	коричневе	темно-коричневе	коричневе
Кломіпрамін	синє	блакитне	зелене

Як видно з таблиць, для якісного визначення тіанептину, амітриптиліну, іміпраміну, доксепіну та кломіпраміну реактивами вибору є реактиви Манделіна й Лібермана, які дають можливість диференціювати лікарські речовини одну від одної вже на стадії якісних хімічних реакцій. Однак слід відмітити, що використання зазначених якісних реакцій не є остаточним результатом і для подальшого дослідження необхідне використання інструментальних методів аналізу.

Одним із таких методів є відносно недорогий, але не менш точний метод дослідження – тонкошарова хроматографія. Визначення хроматографічних характеристик проводили в різних системах органічних розчинників. Для тонкошарової хроматографії використовували пластинки Sorbfil. Як реактиви проявників використовувався реактив Драгендорфа та Лібермана. Дослідження проводили в таких системах органічних розчинників: толуол – ацетон – етанол – 25 % розчин аміаку (9:9:1,4:0,6) – система 1; етилацетат – метанол – 25 % розчин аміаку (85:10:5) – система 2; ацетон – система 3; метанол – аміак (100:1,5) – система 4. Отримані результати наведені в табл. 3, 4.

Таблиця 3

Хроматографічна рухливість досліджуваних речовин

Зразок речовини	Значення R_f		Забарвлення зон хроматографування з реактивами	
	Система 1	Система 2	Драгендорфа	Манделіна
Тіанептин	0,04	0,05	коричневе	коричнево-жовте
Амітриптилін	0,76	0,74	коричневе	коричневе
Іміпрамін	0,63	0,64	коричневе	синє
Доксепін	0,65	0,69	коричневе	чорне
Кломіпрамін	0,73	0,73	коричневе	синє

Хроматографічна рухливість досліджуваних речовин

Зразок речовини	Значення R_f		Забарвлення зон хроматографування з реактивами	
	Система 3	Система 4	Драгендорфа	Манделіна
Тіанептин	0,26	0,88	коричневе	коричнево-жовте
Амітриптилін	0,34	0,73	коричневе	коричневе
Іміпрамін	0,30	0,60	коричневе	синє
Доксепін	0,31	0,64	коричневе	чорне
Кломіпрамін	0,33	0,65	коричневе	синє

Аналізуючи отримані результати хроматографічної рухливості тіанептину, амітриптиліну, іміпраміну, доксепіну, кломіпраміну, наведені у відповідних таблицях, можна зробити висновок про те, що найбільш позитивні роздільні характеристики отримані при використанні системи 3. При цьому величини R_f у всіх використаних системах органічних розчинників дуже близькі між собою, тож для підвищення селективності цього методу необхідна обов'язкова наявність зразків зазначених речовин («свідків»).

Крім тонкошарової хроматографії серед інструментальних методів доцільним є використання методу молекулярного спектрального аналізу в ІЧ-ділянках спектру. Однак, як показує експертна практика, на дослідження тіанептин, амітриптилін, іміпрамін, доксепін, кломіпрамін надходять в основному у вигляді пігулок, порошоків або розчинів (водних або в суміші зі спиртомісткими сумішами), і поряд з активними речовинами містять наповнювачі або інші компоненти, що використовуються у фармацевтичній промисловості. Зважаючи на це, на відміну від інших інструментальних методів, ІЧ-спектри таких сумішей можуть не давати правильних результатів щодо вмісту активних компонентів. Тож для дослідження зазначеним методом необхідна екстракція (виділення) діючих речовин.

У цьому випадку таблетку (частину таблетки) подрібнювали, гомогенізували, розчиняли в 1–2 мл води, додавали декілька крапель розчину аміаку 25 % до рН = 7–8 і 1–2 мл хлороформу. Ретельно збовтували та відбирали нижній хлороформний шар. Його випарювали до отримання сухого залишку. До нього додавали КВг, формували спресовану таблетку за допомогою пресу та досліджували в режимі відбиття світла на ІЧ-Фур'є спектрометрі за таких умов: діапазон реєстрації спектрів: – 4000–40 см^{-1} , роздільна здатність – 4 см^{-1} , кількість сканів – автоматично; швидкість сканування – 1 мм/с, режим сканування – у відбитому світлі; детектор – TGS. Під час проведеного дослідження були отримані результати, наведені в табл. 5.

Смуги поглинання досліджуваних речовин

Зразок речовини	Смуги поглинання з хвильовими числами (см ⁻¹)
Тіанептин	746, 769, 1280, 1294, 1347, 1710
Амітриптилін	757, 771, 746, 969, 1015, 1258,
Іміпрамін	741, 747, 756, 767, 1230, 1111,
Доксепін	750, 769, 1006, 1197, 1291, 1290,
Кломіпрамін	755, 771, 746, 965, 1014, 1257,

Для наочності проведених досліджень з метою встановлення молекулярного складу на рис. 6–9 наведені спектри тіанептину, амітриптиліну, іміпраміну та доксепіну.

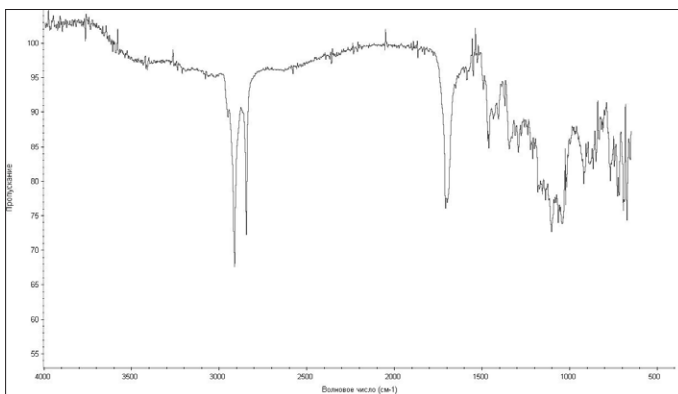

Рис. 6. ІЧ-спектр тіанептину

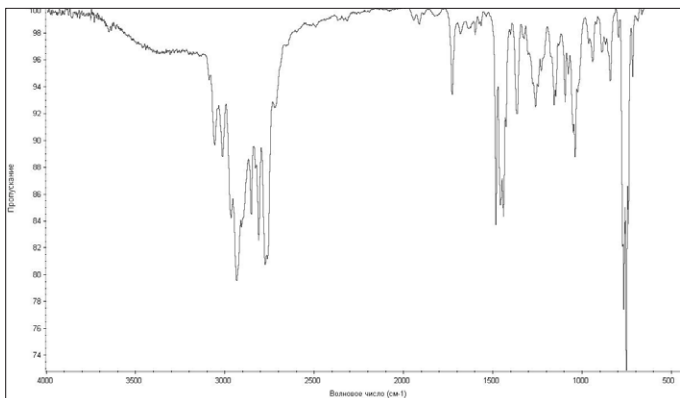

Рис. 7. ІЧ-спектр амітриптиліну

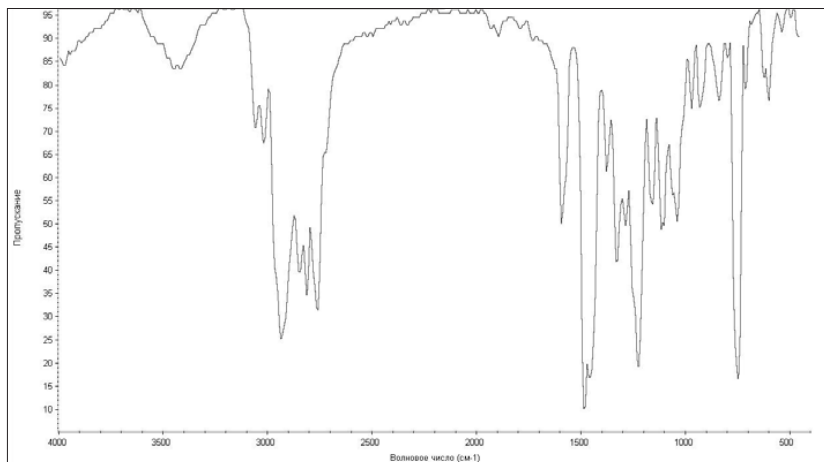

Рис. 8. ІЧ-спектр іміпраміну

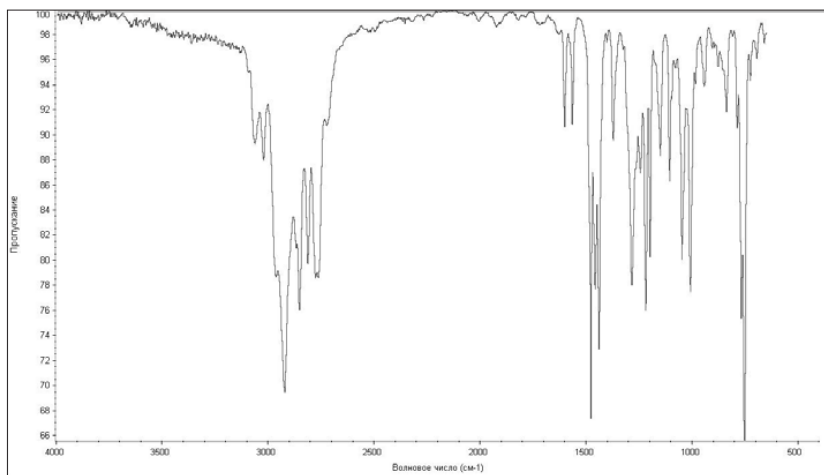

Рис. 9. ІЧ-спектр доксіпіну

На основі отриманих експериментальних даних підібрані найбільш селективні якісні хімічні реакції, визначені хроматографічні характеристики та параметри ІЧ-спектроскопії найбільш поширених трициклічних антидепресантів. Комплекс отриманих результатів для якісного визначення лікарських засобів групи трициклічних антидепресантів (тіанептину, амітриптиліну, іміпраміну, доксіпіну, кломіпраміну) може використовуватися в експертних установах Міністерства юстиції України, МВС України та хіміко-токсикологічних лабораторіях.

ЭКСПЕРТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТРИЦИКЛИЧЕСКИХ АНТИДЕПРЕССАНТОВ

Зарубина М. В., Сыч И. А., Сыч И. В.

Рассмотрены методы исследования трициклических антидепрессантов (тианептина, amitриптилина, имипрамина, доксефина, кломипрамина). Подобраны наиболее чувствительные реактивы, позволяющие дифференцировать и идентифицировать эти лечебные средства. Проведено их исследование методом тонкослойной хроматографии, подобраны системы органических растворителей и получены хроматографические характеристики. Методом ИК-спектроскопии определены основные полосы поглощения, характерные для исследуемых лекарственных веществ.

Ключевые слова: трициклические антидепрессанты, тianeптин, amitриптилин, доксефин, имипрамин, кломипрамин, качественные реакции, тонкослойная хроматография, ИК-спектрометрия, полосы поглощения.

EXPERT STUDY OF TRICYCLIC ANTIDEPRESSANTS

Zarubina M. V., Sych I. A., Sych I. V.

The paper considers the problem of uncontrolled use of tricyclic antidepressant (tianeptine, amitriptyline, doxepin, imipramine, clomipramine) on the territory of Ukraine which are not subjected to subject and quantitative accounting and can be used for non-medical purposes in doses in ten times exceeding therapeutic. The basic pharmacological properties, physical and chemical characteristics, molecular formulas of substances, trade names of medical products whose active ingredients are tianeptine, amitriptyline, doxepin, imipramine, clomipramine are given. The paper presents an algorithm for detecting said substances with carrying out preliminary sample preparation (extraction) of the medical products. The methods for qualitative detection of medical products of tricyclic antidepressants group by using the most sensitive and selective qualitative reactions (with reagents of Marki, Lieberman, Erdman, Mandelin), the results of which are shown in the corresponding tables are proposed. Results of research by thin layer chromatography method are interpreted, the systems of organic solvents possessing good dividing properties, corresponding reactants-developers are interpreted up. Chromatographic characteristics of the specified medical substances (size R_f , colouring of zones with various reactants-developers) are defined, results are displayed in corresponding tables. The research results are obtained by using the method of IR-spectroscopy on Fourier IR spectrometer. Characteristic absorption bands of tianeptine, amitriptyline, doxepin, imipramine, clomipramine and their IR spectra are determined. The complex of conducted researches and experimental data can be used in the expert institutions of the Ministry of Justice of Ukraine, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, chemical and toxicological laboratories for the qualitative detection of medical products of tricyclic antidepressant group (tianeptine, amitriptyline, doxepin, imipramine, clomipramine) when solving various expert tasks.

Keywords: tricyclic antidepressants, tianeptine, amitriptyline, doxepin, imipramine, clomipramine, qualitative reaction, thin layer chromatography, infrared spectrometry, absorption bands.

СУДОВА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 629.017

Д. М. Клец, професор кафедри автомобілей і транспортної інфраструктури Національного аерокосмічного університета ім. Н. Е. Жуковського «ХАІ», доктор технічних наук, доцент,

В. Н. Болдовский, доцент кафедри автомобілей і транспортної інфраструктури Національного аерокосмічного університета ім. Н. Е. Жуковського «ХАІ», кандидат технічних наук,

В. А. Варлахов, старший научний співробітник Харківського НІИСЭ

ЕКСПЕРТНА ОЦЕНКА РАСПРЕДЕЛЕНИЯ РЕАКЦИЙ ДОРОГИ МЕЖДУ КОЛЕСАМИ АВТОМОБИЛЯ

Разработана экспертная методика оценки распределения реакций дороги между колесами автомобиля, которая позволяет определять максимальные значения скорости, угла поворота управляемых колес и радиуса поворота автомобиля по условию безопасного движения, а также момент времени потери устойчивости при входе и выходе из поворота.

Ключевые слова: экспертная оценка, устойчивость, автомобиль, поворот, реакции дороги, безопасность движения.

Значительная часть дорожно-транспортных происшествий связана с потерей устойчивости движения и положения автотранспортных средств¹. На эти эксплуатационные свойства существенное влияние оказывает распределение нормальных и боковых реакций дороги между колесами одной оси автомобиля².

¹ См.: Клец Д. М. Концепція забезпечення стабільності показників стійкості та керованості автомобілів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра техн. наук : спец. 05.22.20 «Експлуатація та ремонт засобів транспорту» / Д. М. Клец. — Х., 2015. — 40 с.

² См.: Подригало М. А. Распределение реакций дороги между колесами одной оси автомобиля / М. А. Подригало, Д. М. Клец, О. А. Назарько // Вісник СНУ ім. В. Даля. — 2010. — № 6(148). — С. 26–30.

В настоящее время в экспертной практике отсутствуют методические положения, связанные с исследованием зависимости нормальных реакций дороги от важнейших конструктивных и эксплуатационных характеристик автомобиля, а также параметров его движения. В связи с этим актуальным является вопрос оценивания устойчивости автомобиля при выполнении маневра, с учетом распределения реакций дороги между его колесами.

Оценочные показатели устойчивости транспортных средств и методы оценки результатов испытаний определены РД 37.001.005-86 «Методика испытаний и оценки устойчивости управления транспортными средствами»¹. Однако, этот документ уже не удовлетворяет возрастающим требованиям активной безопасности автомобиля и не соответствует ряду современных международных стандартов².

В работах Е. А. Чудакова и Я. М. Певзнера предложена методика оценивания распределения боковых реакций между колесами одной оси автомобиля. При этом распределение боковых реакций в плоскости дороги рассматривается с точки зрения достижения ими предельных величин по сцеплению³.

Учеными Харьковского национального автомобильно-дорожного университета⁴ предложена расчетная схема (рис. 1) для определения нормальных и боковых реакций на колесах одной оси (на различных бортах) автомобиля путем составления уравнений статики.

На рис. 1 приняты следующие обозначения: $P_{\text{ц}}$ – центростремительная сила; m – масса автомобиля, приходящаяся на ось; V – линейная скорость автомобиля; R – радиус поворота автомобиля; R'_z – нормальная реакция дороги на внутреннем, менее нагруженном колесе; R''_z – нормальная реакция дороги на наружном, более нагруженном колесе; β – угол поперечного уклона дороги; h – высота центра масс автомобиля; B – колея колес; α – угол поперечной устойчивости машины; R'_y – боковая реакция дороги на внутреннем, менее нагруженном колесе; R''_y – боковая реакция дороги на наружном, более нагруженном колесе; P_{Σ} – суммарная сила; R' и R'' – составляющие нормальной реакции дороги соответственно на внутреннем, менее нагруженном колесе, и на наружном, более нагруженном колесе; G – сила тяжести.

При этом задача нахождения боковых реакций на колесах становится статически определимой. Предложенные зависимости позволяют определять

¹ См.: Методика испытаний и оценки устойчивости управления автотранспортными средствами : РД 37.001.005-86. — М. : Минавтопром, 1986. — 24 с.

² См.: Шадрин С. С. Методика расчетной оценки управляемости и устойчивости автомобиля на основе результатов полигонных испытаний : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. техн. наук : спец. 05.05.03 «Колесные и гусеничные машины» / С. С. Шадрин. — М., 2009. — 32 с.

³ См.: Певзнер Я. М. Исследование движения автомобиля при заносе : дис. ... канд. техн. наук : 02.02.02 / Певзнер Яков Мануилович. — М., 1937. — 100 с.; Чудаков Е. А. Боковая устойчивость автомобиля при торможении / Е. А. Чудаков. — М. : Машгиз, 1952. — 183 с.

⁴ См.: Подригало М. А., Клец Д. М., Назарько О. А. Указ. работа.

нормальные и боковые реакции дороги на колесах для случая движения автомобиля на поперечном уклоне и повороте. Однако задача определения момента потери устойчивости автомобиля против опрокидывания не ставилась.

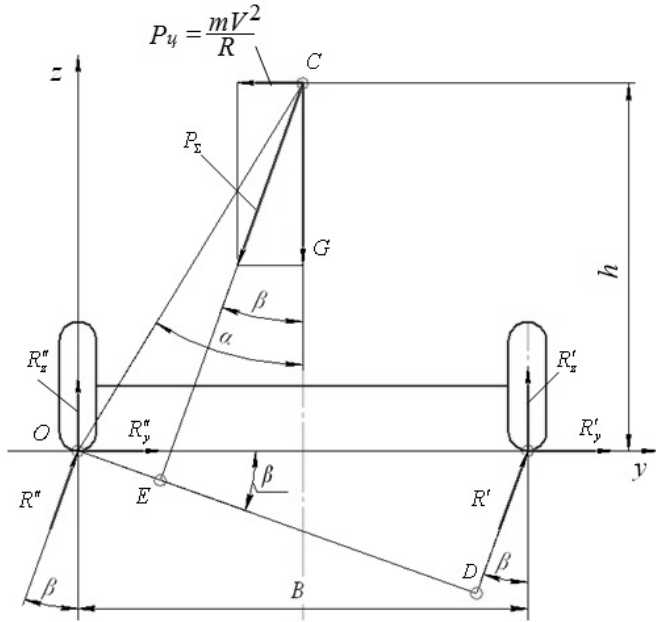

Рис. 1. Расчетная схема сил, действующих на автомобиль при движении на повороте

Таким образом, вопросы определения соотношения реакций дороги на колесах автомобиля при выполнении маневра и оценки его устойчивости требуют дополнительных исследований. Ни соотношение реакций, ни устойчивость при выполнении маневра в экспертной практике ранее не рассматривались.

Целью нашего исследования является разработка экспертной методики определения соотношения нормальных и боковых реакций дороги на колесах автомобиля при движении на повороте.

Нормальные реакции дороги на колесах автомобиля при движении на повороте определяются из следующих выражений:¹

$$R'_z = \frac{h}{B} \left(\operatorname{tg} \alpha - \frac{V^2}{gR} \right) G; \quad (1)$$

¹ См.: Подригало М. А., Клец Д. М., Назарько О. А. Указ. работа.

$$R_z'' = \left[1 - \frac{h}{B} \left(\operatorname{tg} \alpha - \frac{V^2}{gR} \right) \right] G, \quad (2)$$

а боковые реакции дороги на колесах автомобиля при движении на повороте:

$$R_y' = \frac{h}{B} \left(\operatorname{tg} \alpha - \frac{V^2}{gR} \right) \cdot \frac{mV^2}{R}; \quad (3)$$

$$R_y'' = \left[1 - \frac{h}{B} \left(\operatorname{tg} \alpha - \frac{V^2}{gR} \right) \right] \cdot \frac{mV^2}{R}, \quad (4)$$

где g – ускорение свободного падения.

Угол поперечной устойчивости машины определяется из известного соотношения¹

$$\alpha = \operatorname{arctg} \frac{B}{2 \cdot h}. \quad (5)$$

Отношение боковых реакций на колесах равно отношению нормальных реакций и равно отношению суммарных реакций на колесах одной оси автомобиля². Используя зависимости (1) и (2), запишем выражение для определения отношения нормальных реакций на колесах в следующем виде

$$\frac{R_z'}{R_z''} = \frac{\frac{h}{B} \left(\operatorname{tg} \alpha - \frac{V^2}{gR} \right) G}{\left[1 - \frac{h}{B} \left(\operatorname{tg} \alpha - \frac{V^2}{gR} \right) \right] G}. \quad (6)$$

Потеря устойчивости автомобиля против опрокидывания в этом случае будет происходить при выполнении условия $R_z' / R_z'' \leq 0$. При $R_z' / R_z'' = 0$ автомобиль будет находиться в состоянии безразличного равновесия, на грани потери устойчивости.

Определим, при каком радиусе R_0 поворота автомобиля отношение нормальных реакций будет равняться нулю, т. е. нормальная реакция дороги на внутреннем, менее нагруженном колесе $R_z' = 0$. Для этого приравняем правую часть выражения (6) к нулю

$$\frac{\frac{h}{B} \left(\operatorname{tg} \alpha - \frac{V^2}{g \cdot R_0} \right) G}{\left[1 - \frac{h}{B} \left(\operatorname{tg} \alpha - \frac{V^2}{g \cdot R_0} \right) \right] G} = 0. \quad (7)$$

¹ См.: Методика испытаний и оценки устойчивости управления автотранспортными средствами : РД 37.001.005-86.

² См.: Подригало М. А., Клец Д. М., Назарько О. А. Указ. работа.

Решая выражение (7) относительно радиуса поворота автомобиля, получим

$$R_0 = \frac{V^2}{g \cdot \operatorname{tg} \alpha}. \quad (8)$$

Принимая, что радиус поворота автомобиля равен отношению его колесной базы L к тангенсу среднего угла поворота управляемых колес θ , преобразуем выражение (8) к следующему виду

$$\frac{L}{\operatorname{tg} \theta} = \frac{V^2}{g \cdot \operatorname{tg} \alpha}. \quad (9)$$

Определим с помощью выражения (9) угол поворота управляемых колес автомобиля θ_0 , при котором будет выполняться условие $R_z' / R_z'' = 0$

$$\theta_0 = \operatorname{arctg} \left(\frac{L \cdot g \cdot \operatorname{tg} \alpha}{V^2} \right). \quad (10)$$

С учетом зависимости (5) запишем выражение (10) в следующем виде

$$\theta_0 = \operatorname{arctg} \left(\frac{L \cdot g \cdot B}{2 \cdot h \cdot V^2} \right). \quad (11)$$

При синусоидальном законе изменения угла поворота управляемых колес справедливо соотношение¹

$$\theta = A_\alpha \cdot \sin(\Omega \cdot t); \quad (12)$$

где A_α – амплитуда поворота управляемых колес; Ω – круговая частота изменения угловой скорости поворота управляемых колес

$$\Omega = 2 \frac{\pi}{t_M}; \quad (13)$$

t_M – полное время выполнения маневра.

Момент времени, в который будет выполняться условие $R_z' / R_z'' = 0$, определим, приравняв выражения (11) и (12)

$$A_\alpha \cdot \sin(\Omega \cdot t) = \operatorname{arctg} \left(\frac{L \cdot g \cdot B}{2 \cdot h \cdot V^2} \right). \quad (14)$$

Решение уравнения (14) имеет следующий вид

¹ См.: Бобошко А. А. Нетрадиционные способы маневрирования колесных машин / А. А. Бобошко — Х. : Изд-во ХНАДУ, 2006. — 172 с.

$$t_1 = \frac{1}{\Omega} \cdot \arcsin \left(\frac{\arctg \left(\frac{L \cdot g \cdot B}{2 \cdot h \cdot V^2} \right)}{A_\alpha} \right); \quad (15)$$

$$t_2 = -\frac{1}{\Omega} \cdot \arcsin \left(\frac{\arctg \left(\frac{L \cdot g \cdot B}{2 \cdot h \cdot V^2} \right) - \pi}{A_\alpha} \right). \quad (16)$$

Момент времени t_1 соответствует входу автомобиля в поворот, а момент времени t_2 – выходу автомобиля из поворота.

Определим, при какой скорости V_0 движения автомобиля на повороте отношение нормальных реакций будет равняться нулю, т. е. нормальная реакция дороги на внутреннем, менее нагруженном колесе $R_z' = 0$. Решая выражение (7) относительно V_0 , получим

$$V_0 = \sqrt{R \cdot g \cdot \operatorname{tg} \alpha}; \quad (17)$$

откуда

$$V_0 = \sqrt{\frac{L}{\operatorname{tg} \theta} \cdot g \cdot \frac{B}{2 \cdot h}}. \quad (18)$$

Определим зависимость отношения нормальных реакций на колесах автомобиля от радиуса поворота и скорости его движения на примере Mercedes-Benz E 350 4Matic (рис. 2).

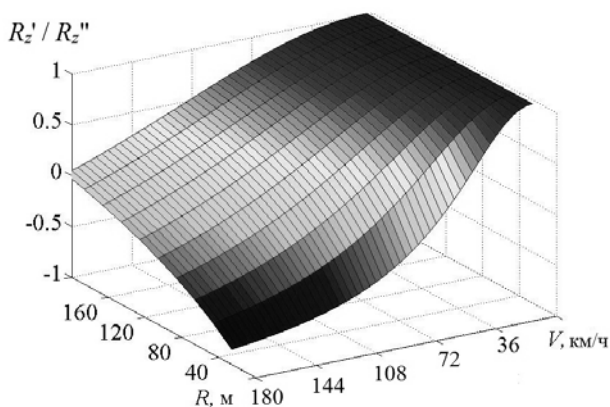

Рис. 2. 3D-поверхность, отображающая взаимосвязь R_z' / R_z'' (R, V)

Анализ рис. 2 показывает, что при вхождении исследуемого автомобиля в поворот радиусом 200 м и более, устойчивость по условию $R_z' / R_z'' \geq 0$ сохраняется при любой скорости движения. Максимальное значение скорости по условию безопасного движения исследуемого автомобиля на повороте радиусом 100 м составляет 130 км/ч, 50 м – 90 км/ч, 30 м – 68 км/ч. Погрешность результатов моделирования, по сравнению с результатами, полученными шведскими исследователями¹, не превышает 7 %.

Таким образом, предложенная экспертная методика оценки распределения реакций дороги между колесами автомобиля позволяет определять максимальные значения скорости, угла поворота управляемых колес и радиуса поворота автомобиля по условию безопасного движения, а также момент времени потери устойчивости при входе и выходе из поворота.

ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА РОЗПОДІЛУ РЕАКЦІЙ ДОРОГИ МІЖ КОЛЕСАМИ АВТОМОБІЛЯ

Клець Д. М., Болдовський В. М., Варлахов В. О.

Розроблено експертну методіку оцінювання розподілу реакцій дороги між колесами автомобіля, яка дозволяє визначати максимальні значення швидкості, кута повороту керованих коліс і радіуса повороту автомобіля за умовою безпечного руху, а також момент часу втрати стійкості при вході та виході з повороту.

Ключові слова: експертна оцінка, стійкість, автомобіль, поворот, реакції дороги, безпека руху.

EXPERT EVALUATION OF ROAD RESPONSES DISTRIBUTION BETWEEN VEHICLE WHEELS

Klets D. M., Boldovskiy V. N., Varlakhov V. A.

A considerable part of road traffic accidents is related to the loss of the motion and position stability of vehicles. Distribution of road normal and lateral responses between the wheels of vehicle one axle significantly affects upon these operating properties. Currently, in expert practice there are no methodological provisions related to the investigation of road normal responses dependence on the vehicle most important constructive and operational characteristics, as well as on the parameters of its motion. In this regard, the pressing issue is the evaluation of vehicle sustainability when maneuvering, taking into account road responses distribution between its wheels. Scientists of Kharkiv National Automobile and Highway University proposed a calculation scheme for determining normal and lateral responses on the vehicle wheels of one axle (on different boards) by compiling static equations. Thus the problem of determining side responses on wheels becomes statically determinable. Proposed dependences allow to determine the road normal and lateral responses on the wheels in the case of vehicle motion on the cross slope and on the turn. However, the problem of establishing the moment of vehicle rollover stability loss was not raised. Thus, the issues of determining ratio of road responses on vehicle wheels when maneuvering and evaluation of its stability require additional research. The aim of

¹ См.: Resultat i Teknikens Världs älgtest [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://teknikensvarld.se/algtest/>.

the research is the development of methods for determining ratio of road normal and lateral responses on the vehicle wheels when cornering. An expert estimation technique of road responses distribution between the vehicle wheels, which allows to determine the maximum values of vehicle speed, steering angle and turning radius on the condition for safe driving, as well the moment of stability loss at the entrance and exit from the turn is developed.

Keywords: expert evaluation, stability, vehicle, turn, road responses, traffic safety.

УДК 343.98

А. В. Лубенцов, завідувач лабораторії
Харківського НДІСЕ,

О. О. Свідерський, заступник директо-
ра з експертної роботи Харківського
НДІСЕ

ТЕХНІЧНА ОЦІНКА ДІЙ ВОДІЇВ НА РЕГУЛЬОВАНОМУ ПЕРЕХРЕСТІ ПРИ ЗМІНЕННІ СИГНАЛУ СВІТЛОФОРА З ДОЗВОЛЯЮЧОГО РУХ НА ЗАБОРОНЯЮЧИЙ

Розглянуто питання, які виникають у експертів під час проведення судових автотехнічних експертиз (експертних досліджень) при технічному аналізі дій водіїв транспортних засобів на регульованих перехрестях, при змінненні сигналу світлофора з дозволяючого рух по перехрестю на забороняючий рух (жовтий), з урахуванням наданого відеозапису дорожньо-транспортної пригоди.

Ключові слова: дорожньо-транспортна пригода, сигнали світлофора, перехрестя, транспортний засіб, відеозапис.

У зв'язку з тим, що зараз на транспортних засобах водії почали встановлювати відеореєстратори, а на будівлях, спорудах установлюватися камери зовнішнього спостереження, то при проведенні судової автотехнічної експертизи (експертного дослідження) виникає потреба в технічному аналізі дорожньо-транспортних ситуацій з урахуванням відеозаписів, які надходять на дослідження. Ця стаття, на нашу думку, уперше торкається досить важливого питання, що виникає під час проведення технічної оцінки дій водіїв транспортних засобів, які стали учасниками дорожньо-транспортної пригоди з урахуванням механізму розвитку дорожньо-транспортної пригоди, зафіксованого на відеозапису.

Визначення, класифікація та порядок обліку дорожньо-транспортних пригод (ДТП) регламентовані спеціальними Правилами обліку дорожньо-транспортних пригод, затверджених постановою № 595 Кабінету Міністрів України від 3 серпня 1993 р. Вони встановлюють єдиний порядок державного й відомчого обліку ДТП і є обов'язковими для виконання на всій території України. Так, згідно з цією постановою ДТП називається подія, що сталася під час руху транспортного засобу (ТЗ), унаслідок якої загинули або поранені люди чи завдані матеріальні збитки. Слід зазначити, що в цьому

випадку до ТЗ належать автомобілі, мотоцикли, моторолери, мотоколяски, мопеди, трамваї, тролейбуси, трактори і гужовий транспорт (за винятком верхових і в'ючних тварин).

Відповідно до класифікації ДТП, зіткнення – це пригода, під час якої транспортні засоби, що рухалися, зіткнулися між собою чи рухомим складом залізниці або коли один із транспортних засобів раптово зупинився.

Найчастіше ДТП трапляються на перехрестях, оскільки перехрестя є основним місцем злиття й перетину транспортних і пішохідних потоків, то на перехрестях відбувається значна кількість ДТП, пов'язаних із зіткненнями автомобілів і наїздами на пішоходів. Водії, як правило, при проїзді регульованого перехрестя намагаються закінчити його проїзд на жовтий сигнал світлофора або повернути ліворуч перед зустрічним ТЗ.

Згідно із загальними положеннями Правил дорожнього руху України (ПДР України) перехрестя – це місце перехрещення, прилягання або розгалуження доріг на одному рівні, межею якого є уявні лінії між початком заокруглень країв проїзної частини кожної з доріг. Не вважається перехрестям місце прилягання до дороги виїзду з прилеглої території.

Відповідно до вимог п. 16.1 ПДР України перехрестя, де черговість проїзду визначається сигналами світлофора чи регулювальника, вважається регульованим. На такому перехресті знаки пріоритету не діють. У разі вимкнення світлофора або його роботи в режимі миготіння сигналу жовтого кольору та відсутності регулювальника перехрестя вважається нерегульованим і водії повинні керуватися правилами проїзду нерегульованих перехресть та установленими на перехресті знаками пріоритету.

При технічному оцінюванні дій водіїв на регульованому перехресті в експертів-автотехніків виникають питання, а саме: як повинен був діяти кожний з водіїв при проїзді перехрестя, якщо ДТП відбулося при змінненні сигналів світлофора з дозволяючого рух на забороняючий (жовтий). Від висновку судової автотехнічної експертизи чи експертного дослідження буде залежати подальше прийняття рішення у справі слідчим, суддею, прокурором (органом, який призначив судову автотехнічну експертизу чи експертне дослідження).

Розглянемо приклад проведення судової автотехнічної експертизи, дослідження перехресного зіткнення ТЗ на регульованому перехресті при змінненні сигналів світлофорів. Механізм розвитку ДТП був зафіксований камерою зовнішнього спостереження. Тому дослідження проводилося з урахуванням відеозапису ДТП.

На вирішення експертизи поставлені такі питання:

1. На який сигнал світлофора рухалися ТЗ згідно із відеозаписом?
2. Як повинні були діяти учасники ДТП в даній дорожній обстановці відповідно до вимог ПДР України?
3. Чи вбачаються в діях водія Іванова І. І. невідповідності вимогам ПДР України та які з них знаходяться в причинному зв'язку з ДТП?
4. Чи вбачаються в діях водія Петрової П. П. невідповідності вимогам ПДР України та які з них знаходяться в причинному зв'язку з ДТП?

Короткий зміст обставин ДТП та вихідні дані.

4 вересня 2015 р. близько 20 год 40 хв на регульованому світлофорними об'єктами перехресті пр. Науки та вул. Культури відбулося зіткнення автомобіля Ford Fiesta, яким керував водій Іванова І. І., що рухався по пр. Науки, з автомобілем Renault, яким керувала водій Петрова П. П., що рухався по вул. Культури. Дорожньо-транспортна пригода мала місце в темний час доби, при штучному освітленні, на регульованому світлофорними об'єктами перехресті, на сухому асфальтобетонному покритті проїзної частини. Ширина проїзної частини пр. Науки за напрямком руху автомобіля Ford Fiesta має 4 смуги для руху, які розділені переривчастою лінією дорожньої розмітки, загальна ширина проїзної частини – 12,7 м. Загальна ширина проїзної частини вул. Культури за напрямком руху автомобіля Renault – 7 м.

Із пояснень водія Іванова І. І. слідує, що він, управляючи автомобілем Ford Fiesta, рухався по пр. Науки в бік центру. На перехресті з вул. Культури, проїжджаючи на зелене світло, про що є запис відеореєстратора, автомобіль одержав удар з пасажирського боку. Він рухався із крайнього правого ряду, а після удару опинився в крайньому лівому з переднім колесом на розділовій клумбі.

У відповідь на клопотання експерта водій Іванов І. І. пояснив, що автомобіль Ford Fiesta рухався в крайній правій смузі зі швидкістю близько 35 км/год. Заходи гальмування не застосовував з тієї причини, що не бачив попереду себе перешкод для подальшого руху. Автомобіль Renault рухався по вул. Культури, у якій смузі та з якою швидкістю можливо побачити на відеоматеріалах, що долучені до справи. Водій автомобіля Renault засобів гальмування не використовував.

Із пояснень водія Петрової П. П. слідує, що вона, управляючи автомобілем Renault, наближалась по вул. Культури до перехрестя з пр. Леніна вгору. Під'їжджаючи до світлофора на швидкості близько 50 км/год і перебуваючи за метр від світлофора, на якому було ввімкнено зелене світло з індикатором часу 3, вона почала перетинати перехрестя між 2 і 1 показаннями індикатора зеленого світла й розраховувала, що її пропустять, попередньо подивившись ліворуч і побачивши, що всі учасники руху стоять. Згідно з п. 16.8 ПДР України вона як водій, що виїхав на перехрестя при дозволяючому сигналі світлофора, повинна їхати в наміченому напрямку незалежно від сигналів світлофора на виході з перехрестя.

У результаті візуального дослідження відеозапису було встановлено, що з моменту початку відеозапису фіксується проїзна частина, яка має чотири смуги для руху в одному напрямку, потоки руху зустрічного напрямку розділені розподільним газоном з парканом. Смуги руху попутних ТЗ розділяє переривчаста лінія дорожньої розмітки. При цьому автомобіль, на якому встановлений відеореєстратор, рухається прямо по проїзній частині в другій смузі руху відносно правої межі проїзної частини.

При під'їзді до перехрестя, на якому ввімкнено червоний сигнал світлофора, автомобіль з відеореєстратором перестроюється праворуч, частково займаючи другу смугу руху та крайню праву смугу руху, знижуючи швидкість руху. Після чого прискорюється та рухається через перехрестя прямо.

У процесі подальшого руху автомобіля з відеореєстратором, на світлофорі за напрямком його руху вмикається червоний із жовтим сигнали, при

цьому автомобіль з відеореєстратором продовжує рух і виїжджає на перехрестя.

З моменту початку відеозапису, який відповідає часовій позначці «04-09-2015 20:40:15», фіксується перехрестя проїзних частин, яке освітлюється зовнішнім освітленням. Через перехрестя, зліва направо відносно зображення на екрані, рухаються три автомобіля. На проїзній частині, що розташовується в правому верхньому куті відеозображення, візуально видно в поперечному його напрямку руху схожий на пішохідний світлофорний об'єкт, на якому ввімкнено червоний сигнал світлофора.

У часовій позначці «04-09-2015 20:40:32» у верхній лівій частині відеозображення з'являється автомобіль, який рухається прямо через перехрестя.

У часовій позначці «04-09-2015 20:40:33» у лівій верхній частині відеозображення з'являється автомобіль, який виїжджає на перехрестя та рухається прямо через перехрестя, справа наліво, відносно напрямку руху автомобіля, що рухається у верхній лівій частині відеозображення по перехрестю. У подальшому відбувається зіткнення цих ТЗ. У цій же часовій позначці на пішохідному світлофорному об'єкті, на якому було ввімкнено червоний сигнал світлофора, вмикається зелений сигнал світлофора.

Після первинного контакту ТЗ переміщувались за напрямком свого руху, при цьому розвертаючись навколо своєї осі за напрямком ходу годинникової стрілки.

У часовій позначці «04-09-2015 20:40:39» ТЗ зупиняються.

Із матеріалів ДТП слідує, що автомобіль Ford Fiesta рухався по проїзній частині пр. Науки, яка має чотири смуги для руху в одному напрямку. З аналізу відеозображення випливає, що автомобіль, який рухається по проїзній частині через перехрестя та розташований у верхній лівій частині відеозображення – це автомобіль Ford Fiesta, яким керував водій Іванов І. І. На регульованому світлофорними об'єктами перехресті пр. Науки та вул. Культури відбулося зіткнення автомобіля Ford Fiesta, яким керував водій Іванов І. І., що рухався по пр. Науки, з автомобілем Renault, яким керувала водій Петрова П. П., що рухався по вул. Культури. Виходячи з цього, автомобіль, який рухається по проїзній частині, розташованій праворуч від автомобіля Ford Fiesta на відеозображенні, автомобіль, який виїжджає на перехрестя та рухається прямо через перехрестя справа наліво стосовно напрямку руху автомобіля Ford Fiesta – це автомобіль Renault, яким керувала водій Петрова П. П.

Під час проїзду автомобіля з відеореєстратором через перехрестя відбувається різке розмиття кадру в супроводі характерних звуків контакту ТЗ. Після чого відеозображення зникає (являє собою чорний екран) та до кінця відеозапису не відновлюється без переривання аудіодоріжки.

Визначимо, який час пройшов із моменту виїзду на проїзну частину пр. Науки автомобіля Renault до моменту ввімкнення зеленого сигналу на світлофорі, розташованому в правому верхньому куті відеозображення, схожого на пішохідний світлофорний об'єкт.

Візуальним оглядом при багаторазовому по кадровому перегляді наданого на дослідження відеозапису було встановлено, що на 7 кадрі часової

позначки «04-09-2015 20:40:33» можливо виявити, як автомобіль Renault виїжджає на проїзну частину пр. Науки, а на 19 кадрі цієї самої позначки часу вмикається зелений сигнал світлофора, що розташовується в правому верхньому куті відеозображення. Тобто час, який пройшов із моменту виїзду на проїзну частину пр. Науки автомобіля Renault до моменту ввімкнення зеленого сигналу на пішохідному світлофорі, який розташовується в правому верхньому куті відеозображення, дорівнює 0,565 с, що слідує з розрахунку:

$$t_{\text{AB}} = \frac{K_{\text{M33}}}{K_{33}} = \frac{13}{23} = 0,565 \text{ с},$$

де K_{M33} – кількість кадрів у часовій позначці «04-09-2015 20:40:33» (із 7-го по 19-й кадр), протягом яких автомобіль Renault виїжджає на проїзну частину пр. Науки до моменту ввімкнення зеленого сигналу на пішохідному світлофорі – 13 кадрів; K_{33} – загальна кількість кадрів у «04-09-2015 20:40:33» секунди – 23 кадра.

У результаті візуального аналізу відеозаписів встановлено, що в цьому випадку мало місце перехресне зіткнення автомобіля Ford Fiesta з автомобілем Renault. При цьому встановлено, що автомобіль Ford Fiesta проїжджав світлофор, розташований за напрямком його руху перед ближньою межею перехрестя, на червоний із жовтим сигнали. Також встановлено, що в момент виїзду автомобілів Ford Fiesta та Renault на світлофорі, розташованому в правому верхньому куті відеозображення, увімкнено червоний сигнал світлофора.

Із схеми організації руху та циклограми роботи світлофорних об'єктів пр. Науки – вул. Культури слідує, що рух на даному перехресті регулюється світлофорними об'єктами, які працюють за трифазною схемою (рис. 1, 2). З аналізу циклограми роботи світлофорів слідує, що світлофор СТ 4 регулює напрямок руху № 2, тобто той напрямок, за яким рухався автомобіль Ford Fiesta. Світлофор СТ 7 регулює напрямок руху № 3, тобто той напрямок, за яким рухався автомобіль Renault. Пішохідний світлофор СП 8 регулює напрямок руху пішоходів № 7, тобто це той світлофор, що розташовується в правому верхньому куті відеозображення.

З аналізу циклу роботи світлофорів СТ 4, СТ 7, СП 8 слідує, що на світлофорі СТ 4 в першій фазі зелений сигнал увімкнений протягом 20 с, далі зелений сигнал світлофора починає миготіти протягом 3 с, після чого зелений сигнал вмикається та вмикається жовтий сигнал світлофора, увімкнений протягом 3 с у першій фазі, потім у другій фазі жовтий сигнал вмикається та вмикається червоний сигнал світлофора, увімкнений протягом 22 с у другій фазі та 23 с у третій фазі, після чого в третій фазі разом із червоним сигналом умикається жовтий сигнал світлофора, увімкнений протягом 3 с, далі цикл роботи світлофора СТ 4 повторюється.

На світлофорі СТ 7 у першій фазі червоний сигнал світлофора увімкнений протягом 26 с та 19 с у другій фазі, далі в другій фазі разом з червоним сигналом умикається жовтий сигнал світлофора, який увімкнений

протягом 3 с, після чого в третій фазі червоний разом із жовтим сигнали світлофора вимикаються та вмикається зелений сигнал, який увімкнений протягом 20 с, далі зелений сигнал світлофора починає миготіти протягом 3 с, після чого зелений сигнал світлофора вимикається та вмикається жовтий сигнал, який увімкнений протягом 3 с, потім цикл роботи світлофора СТ 7 повторюється.

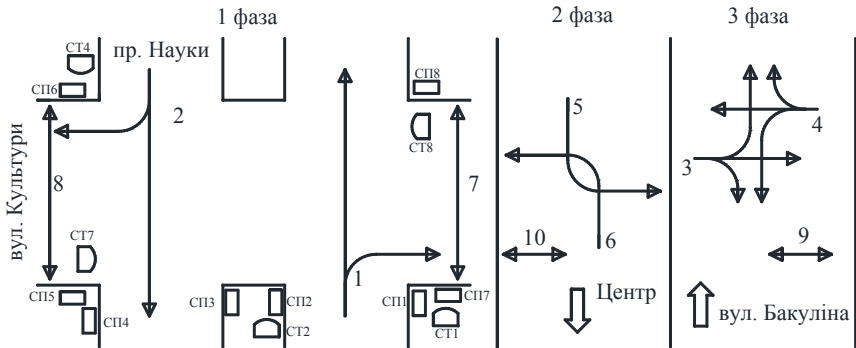

Рис. 1. Схема організації руху

На світлофорі СП 8 у першій фазі зелений сигнал світлофора ввімкнений протягом 20 с, далі зелений сигнал світлофора починає миготіти протягом 3 с, після чого зелений сигнал світлофора вимикається та вмикається червоний сигнал, який увімкнений протягом 3 с у першій фазі, протягом 22 с у другій фазі та протягом 26 с у третій фазі, потім цикл роботи світлофора СП 8 повторюється.

З описаного циклу роботи світлофорів СТ 4, СТ 7, СП 8 та відеозапису слідує, що зіткнення відбулося в третій фазі перехідного такту світлофорів на перехресті пр. Науки – вул. Культури, коли за напрямком руху автомобілів Ford Fiesta та Renault були ввімкнені забороняючі для руху сигнали світлофорів.

Виходячи з часу, розрахованого за відеозаписом, який пройшов з моменту виїзду на проїзну частину пр. Науки автомобіля Renault до моменту ввімкнення зеленого сигналу на пішохідному світлофорі, який розташований в правому верхньому куті відеозображення (0,565 с) та часу ввімкнення жовтого сигналу світлофора СТ 7 (3 с) слідує, що в момент виїзду автомобіля Renault по напрямку його руху на світлофорі було ввімкнено жовтий сигнал, який був увімкнений протягом 2,435 с, що слідує з розрахунку:

$$t_{\text{в}} = t_{\text{ж}} - t_{\text{аб}} = 3 - 0,565 = 2,435 \text{ с,}$$

де $t_{\text{ж}}$ – час, протягом якого ввімкнено жовтий сигнал на світлофорі СТ 7 – 3 с; $t_{\text{аб}}$ – час, розрахований за відеозаписом, який пройшов з моменту виїзду на проїзну частину пр. Науки автомобіля Renault до моменту ввімкнення зеленого сигналу на пішохідному світлофорі СП 8 – 0,565 с.

№ нап.	№ світлофора	1 фаза			2 фаза		3 фаза			
		Тосн	Тип	Тосн	Тип	Тосн	Тип			
1	СТ 1, 2	зелений сигнал	зелений митотливий сигнал	жовтий сигнал	червоний сигнал		червоний разом із жовтим сигнали			
2	СТ 3, 4	зелений сигнал	зелений митотливий сигнал	жовтий сигнал	червоний сигнал		червоний разом із жовтим сигнали			
3	СТ 6, 7	червоний сигнал			зелений сигнал	червоний разом із жовтим сигнали	зелений митотливий сигнал	жовтий сигнал		
4	СТ 8, 9	червоний сигнал			зелений сигнал	червоний разом із жовтим сигнали	зелений митотливий сигнал	жовтий сигнал		
5	СТП 3			зелений сигнал	зелений митотливий сигнал					
6	СТП 2			зелений сигнал	зелений митотливий сигнал					
7	СП 7, 8	зелений сигнал	зелений митотливий сигнал	червоний сигнал						
8	СП 5, 6	зелений сигнал	зелений митотливий сигнал	червоний сигнал						
9	СП 1, 2	червоний сигнал			зелений сигнал		зелений митотливий сигнал	червоний сигнал		
10	СП 3, 4	червоний сигнал		зелений сигнал	зелений митотливий сигнал	червоний сигнал				
		20 с	3 с	3 с	16 с	3 с	3 с	20 с	3 с	3 с

Тц – 74 с

Рис. 2. Циклограма роботи світлофорів

Із проведених досліджень слідує, що автомобіль Ford Fiesta та автомобіль Renault виїжджали на перехрестя пр. Науки – вул. Культури на забороняючі для їх руху сигнали світлофорів, при цьому автомобіль Ford Fiesta виїжджав на перехрестя, коли йому було ввімкнено червоний разом з жовтим сигналом світлофора по напрямку його руху, а автомобіль Renault виїжджав на перехрестя, коли йому було ввімкнено жовтий сигнал світлофора по напрямку його руху.

Виходячи із схеми організації дорожнього руху, на світлофорі СТ 7 в третій фазі вмикається зелений сигнал світлофора, який увімкнений протягом 20 с, а потім зелений сигнал світлофора починає миготіти протягом 3 с, після чого зелений сигнал світлофора вимикається та вмикається жовтий сигнал світлофора, який увімкнений протягом 3 с, далі цикл роботи світлофора СТ 7 повторюється.

Перевіримо, чи мала можливість водій Петрова П. П. зупинити керований нею автомобіль Renault до ближньої межі перехрестя пр. Науки з моменту ввімкнення жовтого сигналу світлофора.

Відповідно до пояснень водія Петрової П. П. слідує, що автомобіль Renault під її керуванням при під'їзді до перехрестя рухався зі швидкістю 50 км/год.

Проведеними дослідженнями було встановлено, що в момент виїзду автомобіля Renault по напрямку його руху на світлофорі був увімкнений жовтий сигнал протягом 2,435 с.

Визначимо, на якій відстані знаходився автомобіль Renault від ближньої межі перехрестя пр. Науки.

$$S_a = \frac{V_a \cdot t_B}{3,6} = \frac{50 \cdot 2,435}{3,6} = 33,8 \text{ м,}$$

де V_a – швидкість руху автомобіля Renault, виходячи з пояснень водія Петрової П. П. – 50 км/год; t_B – час, протягом якого було ввімкнено жовтий сигнал на світлофорі за напрямком руху автомобіля Renault до моменту його виїзду на проїзну частину пр. Науки – 2,435 с.

Довжина зупинного шляху автомобіля Renault в даних дорожніх умовах при швидкості руху 50 км/год складає $S_3 = 26,8$ м, що слідує з розрахунку:

$$\begin{aligned} S_7 &= (t_1 + t_2 + 0,5 \cdot t_3) \cdot \frac{V_0}{3,6} + \frac{V_0^2}{26 \cdot j} = \\ &= (0,6 + 0,2 + 0,5 \cdot 0,25) \cdot \frac{50}{3,6} + \frac{50^2}{26 \cdot 6,9} = 26,8 \text{ м,} \end{aligned}$$

де t_1 – ситуаційне значення часу реакції водія автомобіля Renault в даній дорожній ситуації – 0,6 с; t_2 – час запізнювання спрацьовування гальмового приводу автомобіля Renault – 0,2 с; t_3 – час наростання сповільнення автомобіля Renault при екстремому гальмуванні в умовах місця пригоди – 0,25 с; j – стале сповільнення автомобіля Renault при екстремому гальмуванні на сухому асфальтобетонному покритті проїзної частини горизонтального про-

філю – $6,9 \text{ м/с}^2$; V_a – швидкість руху автомобіля Renault перед дорожньо-транспортною пригодою – 50 км/год .

Отже, порівнюючи вичислену величину зупинного шляху автомобіля Renault ($S_z = 26,8 \text{ м}$) в умовах місця ДТП із віддаленням, на якому знаходився автомобіль Renault від ближньої межі проїзної частини пр. Науки в момент увімкнення жовтого сигналу світлофора ($S_a = 33,8 \text{ м}$), слід дійти висновку, що в цій дорожньо-транспортній ситуації водій автомобіля Renault Петрова П. П. мала технічну можливість зупинити керований нею автомобіль Renault до ближньої межі проїзної частини пр. Науки в момент увімкнення жовтого сигналу світлофора за напрямком її руху.

Тому в цій дорожньо-транспортній ситуації водій автомобіля Renault Петрова П. П. при подачі світлофором жовтого сигналу, який забороняє рух, повинна була зупинити керований нею автомобіль Renault перед світлофорним об'єктом та не виїжджати на перехрестя, тобто виконувати вимоги забороняючого рух сигналу світлофора. Іншими словами, вона повинна була діяти відповідно до вимог підп. 8.7.3 г), пп. 8.10 та 8.11 ПДР України, де вказано:

підп. 8.7.3. Сигнали світлофора мають такі значення:

г) жовтий забороняє рух і попереджає про наступну зміну сигналів;

п. 8.10. У разі подання світлофором (крім реверсивного) або регулювальником сигналу, що забороняє рух, водії повинні зупинитися перед дорожньою розміткою 1.12 (стоп-лінія), дорожнім знаком 5.62 «Місце зупинки», якщо їх не має: – не ближче 10 м до найближчої рейки перед залізничним переїздом, перед світлофором, пішохідним переходом, а якщо і вони відсутні та в усіх інших випадках – перед перехрещуваною проїзною частиною, не створюючи перешкод для руху пішоходів.

п. 8.11. Водіям, які в разі ввімкнення жовтого сигналу або підняття регулювальником руки вгору не можуть зупинити транспортний засіб у місці, передбаченому пунктом 8.10 цих Правил, не вдаючись до екстреного гальмування, дозволяється рухатися далі за умови забезпечення безпеки дорожнього руху.

У цій дорожньо-транспортній ситуації технічна можливість уникнути зіткнення для водія автомобіля Renault Петрової П. П. визначалася виконанням нею вимог підп. 8.7.3 г), пп. 8.10 і 8.11 ПДР України, для чого в неї не було перешкод технічного характеру.

Оскільки, автомобіль Renault рухався на забороняючий сигнал світлофора, у результаті чого відбулося зіткнення з автомобілем Ford Fiesta, то слід зазначити, що дії його водія не відповідали вимогам підп. 8.7.3 г), пп. 8.10 і 8.11 ПДР України та знаходилися з технічної точки зору в причинному зв'язку з виникненням ДТП.

У цій дорожньо-транспортній ситуації водій автомобіля Ford Fiesta Іванов І. І. при подачі світлофором сигналу червоного разом із жовтим, який забороняє рух, повинен був зупинити керований ним автомобіль Ford Fiesta перед світлофорним об'єктом і не виїжджати на перехрестя, тобто виконувати вимоги забороняючого рух сигналу світлофора. Інакше кажучи, він повинен був діяти відповідно до вимог підп. 8.7.3 є), у якому зазначено:

поєднання червоного й жовтого сигналів забороняє рух та інформує про наступне вмикання зеленого сигналу, та п. 8.10 ПДР.

У цій дорожньо-транспортній ситуації технічна можливість уникнути зіткнення для водія автомобіля Ford Fiesta Іванова І. І. визначалася виконанням ним вимог підп. 8.7.3 є) та п. 8.10 ПДР України, для чого в нього не було перешкод технічного характеру.

Оскільки автомобіль Ford Fiesta рухався на забороняючий сигнал світлофора, у результаті чого допустив зіткнення з автомобілем Renault, то слід зазначити, що дії його водія не відповідали вимогам підп. 8.7.3 є) і п. 8.10 ПДР України та знаходилися з технічної точки зору в причинному зв'язку з виникненням цієї ДТП.

Таким чином, як слідє із наведеного прикладу дорожньо-транспортної ситуації, яка відбулася на регульованому перехресті при змінні сигналів світлофора, експерту перед проведенням дослідження необхідно мати вихідні дані, а саме: про швидкість руху ТЗ перед ДТП, на який сигнал світлофора вони рухалися в момент виїзду на перехрестя, на якій відстані від ближньої межі перехрестя знаходився ТЗ у момент увімкнення для його руху жовтого сигналу світлофора, тобто ті вихідні дані, без яких провести повний технічний аналіз дорожньо-транспортної ситуації та виконати розрахунки неможливо, відповідно й вирішити поставлені на розгляд судової автотехнічної експертизи (експертного дослідження) питання в повному обсязі також неможливо.

За наявності відеозапису механізму ДТП і фіксації світлофорних об'єктів на ньому, транспортного або пішохідного, установити експертним шляхом, на який сигнал світлофора виїжджали ТЗ, можливо за циклограмою їх роботи. Якщо на відеозапису механізму ДТП не зафіксований світлофорний об'єкт, то встановити, за яким сигналом світлофора відбулося зіткнення ТЗ експертним шляхом неможливо, і подальший технічний аналіз дій водіїв необхідно проводити за версією кожного з них, тобто відеозапис у цьому разі є неінформативним.

ТЕХНИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ДЕЙСТВИЙ ВОДИТЕЛЕЙ НА РЕГУЛИРУЕМОМ ПЕРЕКРЕСТКЕ ПРИ ИЗМЕНЕНИИ СИГНАЛА СВЕТОФОРА С РАЗРЕШАЮЩЕГО ДВИЖЕНИЕ НА ЗАПРЕЩАЮЩИЙ

Лубенцов А. В., Свидерский А. А.

Рассмотрены вопросы, которые возникают у экспертов во время проведения судебных автотехнических экспертиз (экспертных исследований) при техническом анализе действий водителей транспортных средств на регулируемых перекрестках, при изменении сигнала светофора с разрешающего движение по перекрестку на запрещающий движение (желтый), с учетом представленной видеозаписи дорожно-транспортного происшествия.

Ключевые слова: дорожно-транспортное происшествие, сигналы светофора, перекресток, транспортное средство, видеозапись.

**TECHNICAL EVALUATION OF DRIVER ACTIONS
AT THE SIGNAL CONTROLLED CROSSROAD WHILE SIGNAL
CHANGING FROM GREEN LIGHT TO STOPLIGHT**

Lubentsov A. V, Sviderskyi O. O.

Due to the fact that currently on the vehicles drivers began increasingly to install video recorders, and external observation cameras on buildings and constructions are installed, then in carrying out forensic autotechnical examination, technical analysis of traffic situations with taking into account presented video recordings becomes to be a necessity. In studying various road traffic situations at the signal controlled crossroads, expert should have some initial data, namely, the speed of vehicles before a traffic accident, on which traffic signal they were moving at the time of running to the crossroads, at what distance from the near border crossroad the vehicle was at the time of activation of a yellow traffic light, i. e. the input data, without which it is impossible to carry out a full technical analysis of traffic situations and perform calculations. The paper shows an example of the road transport situation which was registered by a camera of external observation. In the presence of the video recording of the road traffic accidents mechanism and registration of traffic lights objects on this video recording, vehicle or a pedestrian, to establish an expert way on which traffic signal the vehicle moved out it is possible by using cyclogram their works. If video recording of the traffic accident mechanism it is not registered traffic lights, then it is impossible by means of an expert way to determine on which traffic signal the collision of vehicles occurred, and therefore further technical analysis of the driver's actions should be carried out on the version of each of them.

Keywords: traffic accident, traffic signals, crossroads, vehicle, video recording.

УДК 343.98

В. С. Ольхов, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
В. О. Степко, судовий експерт Харківського НДІСЕ,
О. М. Панасенко, судовий експерт Харківського НДІСЕ

**ЕКСПЕРТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОРОЖНЬО-
ТРАНСПОРТНИХ ПОДІЙ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НАЇЗДОМ
НА ПІШОХОДІВ ПРИ НЕНАЛЕЖНОМУ ТЕХНІЧНОМУ
ОБЛАШТУВАННІ ПІШОХІДНОГО ПЕРЕХОДУ**

Розглянуто питання, які виникають у експертів під час проведення судових автотехнічних експертиз (експертних досліджень) при наїзді на пішоходів, які перетинали проїзну частину по наземному нерегульованому пішохідному переході.

Ключові слова: дорожньо-транспортна пригода, наземний нерегульований пішохідний перехід, пішохід, наїзд на пішохода.

Експертна практика проведення судових автотехнічних експертиз показала, що майже у 30 % усіх призначених судово-слідчими органами екс-

пертиз дослідженню підлягають наїзди транспортних засобів на пішоходів. При цьому близько 50 % експертних проваджень, що стосуються наїздів на пішоходів транспортними засобами, це наїзди транспортних засобів на пішоходів, які перетинали проїзну частину по нерегульованому пішохідному переході.

На сьогодні в експертній практиці проведення автотехнічних досліджень, що стосується наїздів на пішоходів, які перетинали проїзну частину по наземному нерегульованому пішохідному переході, не існує єдиної методики проведення подібних досліджень. Методика дослідження наїзду на пішоходів транспортними засобами не розділяє дослідження за критерієм, чи був здійснений наїзд на пішохода на нерегульованому (регульованому) пішохідному переході. Єдина відмінність при дослідженнях, коли стався наїзд на пішохода на наземному нерегульованому пішохідному переході, це застосування при розрахунках зупинного шляху ситуаційного часу реакції водія на безпеку – $0,8 \text{ с}^1$.

Технічна оцінка дій водія, який допустив наїзд на наземному нерегульованому пішохідному переході, за умови відсутності інших транспортних засобів, що рухаються в попутному напрямку та знижують швидкість перед нерегульованим пішохідним переходом, пов'язана з оцінюванням відповідності дій водія транспортного засобу вимогам пп. 12.3 та 18.1 Правил дорожнього руху України (ПДР України). Тобто під час проведення досліджень експерт установлює, чи міг водій із моменту виникнення небезпеки, застосувавши заходи для екстреного гальмування, надати дорогу пішоходу. При цьому момент виникнення небезпеки для руху водіям експерти приймають, як правило, момент виходу пішохода на пішохідний перехід.

При проведенні технічного оцінювання дій водія, майже завжди, не оцінюється належність технічного облаштування наземних нерегульованих пішохідних переходів технічними засобами організації дорожнього руху.

У зв'язку з неналежним фінансуванням організацій, які відповідають за розміщення, ремонт і своєчасне оновлення технічних засобів організації дорожнього руху, а саме дорожніх знаків, дорожньої розмітки та інше, техніко-експлуатаційний стан засобів організації дорожнього руху має подекуди знос до 100 %. Ця обставина призводить до того, що учасники дорожнього руху не достатньо інформовані або несвоєчасно інформовані про організацію дорожнього руху в місці розташування наземного нерегульованого переходу. Тобто пішохід, який підходить до пішохідного переходу з метою перетину проїзної частини, бачить нанесену дорожню розмітку на проїзній частині, навіть якщо її експлуатаційний стан уже не відповідає нормативним вимогам, тому що він знаходиться в безпосередній близькості до неї. Водій транспортного засобу до моменту виходу пішохода на наземний пішохідний перехід знаходиться на деякому віддаленні від розташування дорожньої розмітки, тому при неналежному експлуатаційному стані дорожньої роз-

¹ Див.: Суворов Ю. Б. Применение дифференцированных значений времени реакции водителя в экспертной практике / Ю. В. Суворов ; под ред. В. А. Иларионова, А. К. Педенчука, В. Н. Янина. — М. : ВНИИСЭ, 1987. — 20 с.

мітки, що позначає наземний нерегульований пішохідний перехід, водій позбавлений можливості завчасно визначити, що попереду нього наявний наземний нерегульований пішохідний перехід, а відповідно й завчасно не має можливості провести аналіз можливих дій пішохода, який наближається до проїзної частини.

Це ж стосується наїздів на пішоходів у темний час доби за відсутності зовнішнього освітлення на наземних нерегульованих пішохідних переходах. Тобто при наближенні до переходу пішохід має можливість бачити транспортний засіб на значній відстані від пішохідного переходу, оскільки транспортні засоби в темний час доби рухаються із включеним зовнішнім освітленням. Оцінивши відстань і переконавшись у безпеці, він починає перехід проїзної частини по наземному нерегульованому пішохідному переході, як то передбачено вимогами пп. 4.7 та 4.14 ПДР України. Водій, наближаючись до наземного пішохідного переходу, на якому відсутнє зовнішнє освітлення, може побачити пішохода в останню мить, безпосередньо перед наїздом. Водій у цій дорожньо-транспортній ситуації також позбавлений можливості завчасно визначити: по-перше, що попереду нього наявний наземний нерегульований пішохідний перехід, а по-друге, виявити вчасно, що по ньому рухається пішохід. При цьому вимогами п. 4.4 ПДР України в темну пору доби та в умовах недостатньої видимості пішоходи, які рухаються проїзною частиною чи узбіччям, повинні якимось чином визначити себе.

На сьогодні в експертній практиці під час технічного аналізу дій водіїв транспортних засобів, які допустили наїзд на пішохода на наземному нерегульованому пішохідному переході, що не були належним чином позначені, відсутній єдиний підхід до технічного оцінювання дій водіїв у разі вчинення дорожньо-транспортної пригоди (ДТП). Зазначена проблема не вирішена належним чином як у теоретичному, так і практичному аспектах. Це створює умови для різного підходу до технічного оцінювання дій водіїв транспортних засобів при аналізованні обставин ДТП.

Установлення неналежності технічного облаштування наземних пішохідних переходів належить до експертної спеціальності 10.16 «Дорожньо-технічні дослідження».

Узагалі в довідково-нормативній літературі з питань теорії та практики судової автотехнічної та дорожньо-технічної експертизи відсутні роботи, які б стосувалися проблематики такого роду, оскільки для цього необхідно проводити комплексні дорожньо-технічні та автотехнічні дослідження з метою встановлення відповідності обладнання, розташування, експлуатаційного стану технічних засобів та інженерного облаштування в зонах дії нерегульованих пішохідних переходів.

Розглянемо приклад наїзду на пішохода на нерегульованому пішохідному переході, який не мав належного технічного облаштування.

До Харківського НДІСЕ для проведення комплексної судової автотехнічної та дорожньо-технічної експертизи надійшли матеріали кримінального провадження стосовно факту наїзду автомобіля «Рено» на пішохода. У ході вивчення матеріалів цього кримінального провадження експертами було встановлено: наїзд на пішохода мав місце в темну пору доби в населе-

ному пункті, який позначений дорожнім знаком 5.47 «Початок населеного пункту» (Найменування і початок забудови населеного пункту, у якому на даній дорозі не діють вимоги ПДР України, що визначають порядок руху в населених пунктах). Пішохід до наїзду рухався зліва направо стосовно напрямку руху автомобіля «Рено». З моменту виходу на пішохідний перехід до моменту наїзду пішохід подолав відстань близько 18 м. Видимість пішохода з робочого місця водія автомобіля «Рено» становила 20,8 м, а швидкість його – 100 км/год. Автомобільна дорога, де сталася ДТП, належить до І-ї технічної категорії.

На вирішення експертизи були поставлені питання: чи забезпечувала організація дорожнього руху на дослідній ділянці дороги безпеку дорожнього руху та чи були невідповідності дорожніх умов вимогам нормативних документів у причинному зв'язку з подією ДТП.

При аналізуванні наданих на дослідження матеріалів справи було встановлено, що в місці ДТП було відсутнє зовнішнє освітлення, як указано у вимогах підп. 4.5.6 ДБН В.2.3-4:2007¹, оскільки воно просто не було передбачене при проведенні капітального ремонту ділянки дороги, на якій мало місце ДТП.

Оскільки зовнішнє освітлення не було передбачене, то в цьому разі перед наземним пішохідним переходом необхідно було для забезпечення безпеки дорожнього руху додатково встановити попереджувальний знак 1.32 «Пішохідний перехід» і ввести локальне обмеження швидкості руху перед пішохідним переходом, із ступінчастим обмеженням швидкості руху транспортних засобів із кроком не більш 20 км/год, до швидкості не менше 40 км/год. Тобто додатково встановити дорожні знаки 3.29 «Обмеження максимальної швидкості».

Оскільки на наземному пішохідному переході автомобільної дороги І-ї технічної категорії не було передбачене та було відсутнє зовнішнє освітлення, не були встановлені додаткові засоби організації дорожнього руху, що не давало змоги учасникам дорожнього руху завчасно вжити заходів для безпечного проїзду наземного пішохідного переходу, не створюючи небезпеки пішоходам, які перетинають проїзну частину, тому був зроблений висновок, що на ділянці дороги, де мав місце наїзд на пішохода, не була забезпечена безпека дорожнього руху. Тому невідповідність загальним вимогам розділу 3 ДСТУ 3587-97², підп. 10.3.1, 10.3.2, 10.3.33, 10.5.25 ДСТУ 4100-2002³ та підп. 4.5.6 ДБН В.2.3-4:2007 з технічної точки зору знаходилися в причинному зв'язку з виникненням даної дорожньо-транспортної пригоди.

¹ Див.: Споруди транспорту. Автомобільні дороги. Ч. І. Проектування. Ч. II. Будівництво : ДБН В.2.3-4:2007 [Електронний ресурс] // Інформаційна довідникова система «Будстандарт». — Режим доступу : <http://budstandart.com/> версія 3.1.0.

² Див.: Автомобільні дороги, вулиці та залізничні переїзди. Безпека дорожнього руху. Вимоги до експлуатаційного стану : ДСТУ 3587-97 [Електронний ресурс] // Інформаційна довідникова система «Будстандарт».

³ Див.: Знаки дорожні. Загальні технічні умови. Правила застосування : ДСТУ 4100-2002 [Електронний ресурс] // Інформаційна довідникова система «Будстандарт».

Слідчим у постанові про призначення судової дорожньо-технічної експертизи не були поставлені питання стосовно технічної оцінки дій водія автомобіля «Рено» в цій дорожньо-транспортній ситуації. Однак при вивченні матеріалів кримінального провадження були встановлені обставини, які мають значення для прийняття об'єктивного рішення у справі. Тому відповідно до вимог статей 69, 102 КПК України та п. 2.1 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень експертами у висновку були вказані такі обставини.

При проведенні слідчого експерименту було встановлено, що водій автомобіля «Рено» не мав технічної можливості (у зв'язку зі ступенем освітлення пішохідного переходу) бачити пішохода (пішоходів) на всьому шляху його руху через проїзну частину по нерегульованому пішохідному переходу. Тому у висновку було вказано, що й дії водія автомобіля «Рено» також знаходяться в причинному зв'язку з виникненням цієї ДТП, а саме невідповідність його дій вимогам п. 18.1 ПДР України. Оскільки саме наявність обмеженої видимості зони нерегульованого пішохідного переходу слугує головною інформаційною ознакою того, що на пішохідному переході, видимість на якому була обмежена, може перебувати пішохід, якому водій автомобіля «Рено» повинен дати переважне право на перетинання автомобільної дороги. Тому водію автомобіля «Рено», наближаючись до пішохідного переходу, видимість дорожніх знаків і розмітки якого була завчасною, необхідно також заздалегідь обрати безпечний швидкісний режим (швидкість руху), щоб мати технічну можливість своєчасним і не екстремним зниженням швидкості дати дорогу пішоходові, який може з'явитися в зоні обмеженої видимості пішохідного переходу та має переважне право на рух.

На сьогодні експертами Харківського НДІСЕ була виконана перша спроба визначити єдиний підхід до технічної оцінки дій водіїв при ДТП, пов'язаних з наїздом на пішоходів при неналежному технічному облаштуванні наземного нерегульованого пішохідного переходу, а саме була розроблена методика «Експертне дослідження дій водія під час ДТП при неналежному облаштуванні технічними засобами пішохідних переходів та перехресть». У цій методиці колективом авторів був запропонований алгоритм експертного дослідження з оцінювання дій водіїв і визначення впливу неналежного обладнання, застосування, розташування, експлуатаційного стану технічних засобів та інженерного облаштування наземних нерегульованих перехресть на виникнення ДТП.

Підсумовуючи зазначене, уважаємо, що при проведенні досліджень наїздів транспортних засобів на пішоходів, які перетинали проїзну частину по наземному нерегульованому пішохідному переходу, необхідно також давати експертну оцінку технічному облаштуванню даних переходів, техніко-експлуатаційним показникам їх облаштування, або вказувати слідчому про виявлення фактів неналежного облаштування наземних нерегульованих пішохідних переходів і який вплив це має на встановлення всіх обставин, що могли стати причиною виникнення цього виду ДТП.

**ЭКСПЕРТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНЫХ
ПРОИСШЕСТВИЙ, ОТНОСЯЩИХСЯ К НАЕЗДАМ
НА ПЕШЕХОДОВ ПРИ НЕНАДЛЕЖАЩЕМ ТЕХНИЧЕСКОМ
ОБУСТРОЙСТВЕ ПЕШЕХОДНОГО ПЕРЕХОДА**

Ольхов В. С., Степко В. А., Панасенко А. Н.

Рассмотрены вопросы, возникающие у экспертов при проведении судебных автотехнических экспертиз (экспертных исследований) при наезде на пешеходов, которые пересекали проезжую часть по наземному нерегулируемому пешеходному переходу.

Ключевые слова: дорожно-транспортное происшествие, наземный нерегулируемый пешеходный переход, пешеход, наезд на пешехода.

**EXPERT RESEARCH OF TRAFFIC ACCIDENTS RELATED
TO COLLISIONS ON PEDESTRIANS IN THE CASE OF INAPPROPRIATE
TECHNICAL CONSTRUCTION OF PEDESTRIAN CROSSING**

Olhov V. S., Stepko V. O., Panasenko O. N.

Today, in the expert practice during technical analysis of vehicle drivers' actions who committed the collision on the pedestrian on the ground unregulated pedestrian crossing which is not properly marked, there is no uniform approach to the technical evaluation of drivers' actions in case of traffic accident commitment. This problem is not resolved properly both in the theoretical and practical aspects. This creates conditions for different approaches to the technical evaluation of vehicle driver actions in the analysis of traffic accident circumstances. Generally, in reference and normative literature on the theory and practice of forensic auto-technical and road technical examinations there are no works that would be dealt with the problems of this kind since it requires to carry out complex road technical and auto-technical researches with the aim to establish compliance of equipment, location, operating status of technical means and engineering constructions in the zones of unregulated pedestrian crossings action. In conducting researches of collisions on pedestrians who passed a driveway on the ground unregulated pedestrian crossing, it's also necessary to give expert evaluation to the technical construction of these crossings, technical and operational indicators or point out on the revealed facts of their improper construction to the investigator and what impact it has on the determination of all circumstances that could give rise to this type of traffic accident. Experts of Kharkiv RIFE make the first attempt to create a unified approach to the technical evaluation of drivers' actions in the case of traffic accident associated with collisions on pedestrians when ground unregulated pedestrian crossing is improperly technically constructed, namely the technique is developed, in which the algorithm of carrying out such researches is proposed.

Keywords: road traffic accident, ground unregulated pedestrian crossing, pedestrian, collision on the pedestrian.

УДК 343.98

Т. М. Маліновська, старший науковий співробітник Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент,
В. О. Дмитрієв, старший судовий експерт Харківського НДІСЕ

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Проаналізовано правову основу міжнародних і національних нормативно-правових актів у сфері захисту та дотримання трудових прав неповнолітніх. Визначено проблемні питання при проведенні експертних досліджень у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності неповнолітніх, запропоновано шляхи удосконалення щодо дотримання й захисту трудових прав неповнолітніх.

Ключові слова: неповнолітні, захист трудових прав, охорона праці та безпека життєдіяльності неповнолітніх, контроль.

Першочерговим завданням української держави є створення громадянам України умов для повного здійснення ними права на працю, гарантування рівних можливостей у виборі професії й роду трудової діяльності, для чого держава реалізує програми професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. Окрім права на працю ст. 43 Конституції України кожному громадянину гарантується право на належні, безпечні й здорові умови праці. Закон України «Про охорону праці» визначає основні положення щодо реалізації конституційного права працівників на охорону їх життя та здоров'я в процесі трудової діяльності, на належні, безпечні й здорові умови праці, попередження професійних захворювань і виробничого травматизму, ліквідації шкідливих виробничих факторів, регулює за участю відповідних органів державної влади відносини між роботодавцем і працівником із питань безпеки, гігієни праці й виробничого середовища та встановлює єдиний порядок організації охорони праці в Україні. Цей закон визначає, що охорона праці – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я й працездатності людини в процесі трудової діяльності.

Охороні та захисту прав у сфері трудових правовідносин приділяли увагу такі вчені, як Ю. Н. Андрєєв, О. О. Абрамова, М. Г. Александров, М. Й. Бару, Г. С. Гончарова, В. В. Жернаков, О. С. Йоффе, М. І. Іншин, О. В. Лаврінченко, А. М. Лушніков, М. В. Лушнікова, К. Ю. Мельник, С. А. Муромцев, С. М. Прилипко, О. П. Сергєєв, В. М. Скобелкін, Г. П. Тархов, Ю. К. Толстой, Г. І. Чанишева, В. І. Щербина, О. М. Ярошенко й інші науковці. Зазначені вчені внесли вагомий внесок у наукові розробки щодо захисту та дотримання трудових прав і обов'язків працівників. Однак захист

трудовах прав неповнолітніх займає особливе місце серед правових норм і їх дотримання сьогодні є нагальною проблемою, що потребує вдосконалення. Неповнолітніми особами, у розумінні ст. 187 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП), вважаються особи обох статей, які не досягли 18-ти років. У той самий час ст. 32 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) встановлено, що неповнолітніми вважаються особи віком від 14 до 18-ти років, а особи віком до 14-ти років – малолітніми (ст. 31 ЦК). Утім це не суперечить КЗпП, оскільки праця осіб молодше 14 років узагалі не допускається за жодних умов (ст. 188 КЗпП).

За оцінками міжнародної організації праці тільки в країнах, що розвиваються, експлуатується близько 256 млн дітей від 5 до 14 років, із них близько 120 млн працюють повний робочий день¹. Найбільше використовуються дитяча праця в Азії (61 %, або 153 млн дітей), Африці (32 %, або 80 млн дітей) та Латинській Америці (7 %, або 17,5 млн дітей). Щодо України, то таких дітей нараховується понад 60 тисяч, щонайменше одна дитина гине, а 15 – травмуються під час сільськогосподарських робіт в Україні щороку².

Найчастіші порушення трудового законодавства для неповнолітніх пов'язані з їх працею в шкідливих умовах, тривалістю робочого дня, неналежним веденням обліку та затримкою у виплаті зарплати³. Боротьба з цими порушеннями залишається слабкою і її рівень не запобігає новим порушенням.

Актуальність теми, що розглядається, полягає в тому, що на ринку праці молодь – категорія численна, а її готовність до праці є життєво важливою складовою успішного економічного розвитку суспільства в майбутньому. Значущість цього ресурсу невинно зростає. У той самий час ті, кому крім молодості та амбіційності здебільшого немає що запропонувати роботодавцю, відчувають гостру потребу в особливій увазі з боку суспільних і державних структур. Нині в Україні проживає понад 11 млн молодих громадян, які становлять близько 22 % населення країни. Ситуація, що протягом останніх років склалася із зайнятістю й охороною праці неповнолітніх, є безперебільшення напруженою та має тенденцію до погіршення. Загострення соціально-економічних проблем, недосконалість правової бази, відсутність дієвих механізмів державної підтримки молоді в період її соціального становлення й розвитку значно ускладнили процеси відновлення інтелектуального потенціалу, трудових ресурсів держави, негативно позначилися на матеріальному становищі молоді, здоров'ї, фізичному та духовному її розвитку, призвели до зростання безробіття серед молоді, загострення криміногенної ситуації в суспільстві. Боротьба за виживання вітчизняних підприємств призводить до погіршення умов праці, у тому числі й неповнолітніх.

¹ Див.: Дані ООН [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/society/2015/06/12/195584>.

² Див.: Особливості експлуатації дитячої праці / за матеріалами С. М. Русіна [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bsmu.edu.ua/uk/news/digest/>.

³ Див.: Права дитини в Україні системно порушуються : звіт громадської організації «Спільна мета» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://maidanua.org/2013/06/>.

Основна проблема при використанні праці неповнолітніх полягає в тому, що на сьогодні в Україні не створено системного й серйозного контролю за незаконним використанням дитячої праці, особливо в сільському господарстві та рекламному бізнесі.

Метою статті є дослідження національних нормативно-правових актів, які регулюють дотримання й захист права неповнолітніх на працю, та аналіз стану виконання державної політики у сфері охорони праці неповнолітніх, визначення особливостей правового регулювання охорони праці неповнолітніх.

Перший міжнародний документ, у якому ставилася проблема прав дитини, – це Женевська декларація 1924 р., був спрямований на створення умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дитини, право дитини на допомогу, належне виховання та захист. У 1959 р. було прийнято Декларацію прав дитини, яка торкалася не лише життєвих потреб дитини, але і її потреби в любові та розумінні; наголошувала на необхідності зберігати єдність родини, до та післяпологової допомоги матері й дитині, проголошувала право на ім'я та національність. Крім того, Декларація передбачала обов'язкову й безкоштовну початкову освіту, заборону дитячої праці до певного віку, право дитини на гру та творчість¹.

Документом, де зазначено, що людство зобов'язане дати дітям усе найкраще, надійно забезпечити дитинство, яке гарантує в майбутньому розвиток повнолітніх громадян, стала Конвенція про права дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1989 р. Метою цієї Конвенції є встановлення стандартів для захисту дітей від зневаги та образ, з якими вони стикаються певною мірою щодня в усіх країнах. У ній беруться до уваги різні культурні, політичні та економічні особливості держав. На перший план у цьому документі виносяться інтереси самої дитини. Україна ратифікувала Конвенцію 1991 р. і внесла відповідні зміни до національного законодавства.

У законодавстві України ці правовідносини регулюються гл. XIII КЗпП. Так, відповідно до ст. 187 неповнолітні в трудових правовідносинах прирівнюються в правах до повнолітніх, але що стосується охорони праці, робочого часу, відпусток та інших робочих умов, неповнолітні користуються відповідними пільгами, установленними чинним законодавством.

Правовою основою охорони праці неповнолітніх є відповідні статті КЗпП, Закон України «Про охорону праці», список виробництв, професій, спеціальностей і робіт, на яких забороняється використовувати працю осіб, що не досягли 18-ти років, перелік медичних протипоказань до роботи в різних галузях, а саме – на важких роботах і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, на підземних роботах. Забороняється також залучати осіб, молодших 18-ти років, до підіймання й переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Ці умови праці, а також граничні норми затверджуються Міністерством охорони здоров'я України за погодженням із Державним комітетом України із нагляду за

¹ Див.: Декларація прав дитини від 20 листоп. 1959 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384.

охороною праці. Діти, які досягли віку 15-ти років, можуть виконувати «легкі роботи» за згодою їх батьків, проте Закон не дає чіткого визначення цього терміна. Діти, які досягли віку 14-ти років, можуть на законних підставах виконувати певні види робіт у межах професійно-технічного навчання.

Усі особи, молодші 18-ти років, приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду й надалі, до досягнення 21-го року, щороку підлягають обов'язковому медичному огляду. При укладанні трудового договору з неповнолітнім для всіх підприємств і організацій установлюється броня щодо прийняття на роботу та професійне навчання на виробництві молоді, яка закінчила загальноосвітні школи та професійні навчально-виховні заклади, а також інших осіб, молодших 18-ти років.

Неповнолітні приймаються на роботу з укладенням саме трудового договору, а не цивільно-правового договору. Трудовий договір відрізняється від цивільно-правових договорів тим, що працівник виконує роботу визначеного роду¹ відповідно до його професії, спеціальності, посади та кваліфікації, здійснює визначену трудову функцію в діяльності підприємства, організації або установи й дотримується режиму робочого часу та правил внутрішнього трудового розпорядку. Роботодавець зобов'язаний забезпечити працівника роботою відповідно до його трудової функції, а також умови праці, передбачені законодавством про працю й колективним договором.

В експертній практиці часто трапляються випадки, коли з працівниками, у тому числі й неповнолітніми, укладається договір підряду, але при цьому працівник підпорядковується службовим особам підприємства, зобов'язується виконувати правила внутрішнього трудового розпорядку, отримує плату не за виконану роботу, а за відпрацьований час. Виходячи з наведених ознак, працівник фактично виконує роботу за трудовим договором, укладеним в усній формі. Факт того, що з працівником укладається договір підряду замість трудового, опосередковано свідчить про бажання роботодавця ухилитися від відповідальності або від сплати податків.

Слід зазначити, що специфіка трудових правовідносин молоді зумовлена в основному двома підставами: наявністю трудової правосуб'єктності молоді та існуванням диференціації правового регулювання умов праці і її охорони. Проявляється ця специфіка крізь призму механізму правового регулювання трудової діяльності молодих працівників. Поряд із загальними законами, що регулюють робочий час і час відпочинку працівників, чинне трудове законодавство містить цілу низку спеціальних норм, які спрямовані на додаткове скорочення робочого часу та збільшення часу відпочинку для неповнолітніх із тим, щоб створити максимально сприятливі умови праці для фізичного й розумового розвитку, а також для підвищення загальноосвітнього рівня, що також доцільно розглядати як додаткові заходи з охорони праці молоді.

¹ Див.: Про практику розгляду судами трудових спорів : постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листоп. 1992 р. № 9 (зі змінами, унесені постановами від 1 квіт. 1994 р. № 4, від 26 жовт. 1995 р. № 18, від 25 трав. 1998 р. № 15) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92.

Стаття 192 КЗпП та ст. 11 Закону України «Про охорону праці» забороняють залучати осіб, які молодші 18-ти років, до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні. До надурочних робіт не допускається також молодь, яка навчається в загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах без відриву від виробництва, у дні занять (ст. 220 КЗпП). З огляду на зміст цієї статті неповнолітніх не можна залучати до роботи в нічних змінах. Також вони не повинні залучатися до робіт у вечірню зміну, якщо вона закінчується після 22 год.

Правові заходи охорони праці молодих працівників уключають у себе положення, які забороняють застосування праці підлітків на роботах зі шкідливими і важкими умовами праці та на підземних роботах, норми, що встановлюють граничні норми підіймання, переміщення. Так, відповідно до ст. 190 КЗпП забороняється застосування праці осіб, які молодші 18-ти років, на важких роботах і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах. Але, якщо неповнолітні набувають професій, які пов'язані з важкими роботами й роботами зі шкідливими або небезпечними умовами праці, вони можуть проходити виробничу практику або виробниче навчання на підприємствах, в установах, організаціях із шкідливими умовами праці, що атестовані та відповідають нормативним актам про охорону праці¹. Це правова колізія, оскільки, якщо законодавство України містить Перелік важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх², то чому дозволяється проходити виробничу практику або навчання за цими роботами. Крім цього, ч. 2 ст. 180 КЗпП України забороняє залучати осіб, молодших 18-ти років, до підіймання й переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Граничні норми підіймання і переміщення важких речей неповнолітніми затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 22 березня 1996 р. № 59³. Наказ установив, що особи до 18-ти років не можуть призначатися на роботи, які пов'язані виключно з підійманням, утриманням чи переміщенням важких речей.

Більшість неповнолітніх, улаштовуючись на роботу, не знають про те, що вони користуються спеціальним комплексом прав, і деякі роботодавці цим користуються. Тому одним із чинників реалізації норм охорони праці є інформування осіб, що не досягли повноліття, про їх права.

¹ Див.: Положення про порядок трудового і професійного навчання неповнолітніх професіям, пов'язаним з роботами з шкідливими та важкими умовами праці, а також з роботами підвищеної безпеки : наказ Держ. ком. України по нагляду за охороною праці від 30.12.1996 № 130 // Кодекс законів про працю України з постійними матеріалами / укл.: В. С. Ковальський, Л. П. Ляшко. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — Ч. II. — С. 352–359.

² Див.: Перелік важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх : наказ М-ва охорони здоров'я України від 31.03.1994 № 46 // Там само. — С. 280–351.

³ Див.: Граничні норми підіймання і переміщення важких речей неповнолітніми : наказ М-ва охорони здоров'я України від 22.03.1996 № 59 // Там само. — С. 359–361.

Основною проблемою у використанні праці неповнолітніх, крім неознаності своїх прав неповнолітніми та їх батьками, є також здійснення належного контролю з боку державних органів за нелегальним працевлаштуванням, через яке більшість неповнолітніх залишаються безправними, а отже, і соціально незахищеними. З цього випливає, що можливість притягнути за порушення трудового законодавства до відповідальності несумлінних роботодавців можливо, як правило, за умови звернення до правоохоронних органів самих неповнолітніх або їх батьків.

За такими зверненнями до правоохоронних органів у Харківському НДІСЕ призначаються судові експертизи з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності. Питання, що ставляться перед експертами, частіше належать не тільки до фактів травмування, але й до умов праці та розірвання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі й строкового, коли продовження його дії загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

В експертній практиці стосовно охорони праці та безпеки життєдіяльності неповнолітніх зазвичай трапляються випадки, коли деякі роботодавці загрожують звільненням або звільняють неповнолітніх без виплати заробітної плати за відпрацьований період часу за незгоду з умовами праці або їх зміненням у ході виконання роботи. Серед виконаних експертиз були, наприклад, експертизи з такими обставинами справи.

Батьки 17-річної школярки, яка влаштувалася працювати прибиральницею, подали роботодавцеві заяву про звільнення їх доньки у зв'язку з тим, що неповнолітня має хронічне захворювання органів дихання, а робота, яку вона виконувала, пов'язана з використанням дезінфікуючих розчинів, про що роботодавець не зазначив при прийнятті на роботу. Батьки вимагали звільнення доньки з оплатою фактично відпрацьованого часу, бо робота з використанням дезінфікуючих розчинів може призвести до загострення хвороби. За таких обставин роботодавець зобов'язаний був, відповідно до ст. 191 КЗпП, особу молодше 18-ти років прийняти на роботу лише після попереднього медичного огляду та в подальшому, до досягнення 21-го року, щорічно піддавати обов'язковому медичному огляду. При встановленні факту, що робота негативно впливає на здоров'я неповнолітнього, він негайно звільняється з цієї роботи або переводиться на більш легку.

Інший приклад. Трудовим договором, укладеним з неповнолітнім, передбачено виконання обов'язків із розповсюдження рекламних матеріалів. Керівництво переконує працівника, що в ці обов'язки входить також розвантаження рекламної продукції, що займає значну частину робочого часу. За таких обставин залучати осіб молодше 18-ти років до підймання й переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми, забороняється. Підлітків не можна призначати на роботи, які пов'язані виключно з підйманням, утриманням або переміщенням важких речей. Вага окремого вантажу та сумарна вага вантажу, який повинні підіймати й переміщувати підлітки, не повинна перевищувати граничних норм, зазначених у таблицях наказу Міністерства охорони здоров'я України від 22.03.1996 № 59. Крім того, у разі, якщо трудовим договором не було передбачено ви-

конання обов'язків із підіймання та переміщенням важких речей, працівник має право відмовитися від виконання обов'язків, не обумовлених трудовим договором.

Наведені приклади виконання експертиз з експертної практики свідчать про нехтування деякими роботодавцями своїх обов'язків у сфері охорони праці. Згідно з чинним законодавством на підприємствах мають бути створені здорові й безпечні умови праці, забезпечення яких покладається на роботодавця, який відповідно до вимог ст. 153 КЗпП несе за це персональну відповідальність. Виробничі будівлі, технологічні процеси мають відповідати вимогам, які забезпечують здорові й безпечні умови праці згідно з санітарно-гігієнічними нормативами.

Законодавчо введено проведення аудиту охорони праці: якщо внутрішній аудит, проведений роботодавцем, не відповідає встановленим вимогам, він повинен провести зовнішній аудит. Такі законодавчі вимоги дають можливість поліпшувати виробничу ситуацію з питань охорони праці. Роботодавець має забезпечувати належну організацію робочих місць, створювати такі виробничі умови, які б не спричиняли шкоди здоров'ю працюючих і відповідали санітарним нормативам. Для проведення номенклатурних санітарно-гігієнічних заходів з охорони праці роботодавець має виділяти кошти та необхідні матеріальні ресурси. Порядок використання цих коштів визначається колективним договором і контролюється трудовим колективом.

Обов'язком роботодавця є: забезпечення трудової й технологічної дисципліни; правильна організація режиму праці та відпочинку; систематичне навчання працюючих, удосконалення їх знань і навичок у сфері охорони праці; проведення інструктажів, підвищення кваліфікації з безпеки праці, виробничої санітарії, протипожежної безпеки та інших правил. Крім наведених обов'язків роботодавців, державні органи, які здійснюють нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю, у тому числі й норм про охорону праці, повинні запровадити дієвий контроль за умовами праці підлітків на підприємствах різних форм власності, особливо в сільській місцевості, виявлення фактів залучення неповнолітніх до таких умов праці, коли робота може зашкодити їх фізичному чи психічному стану.

Молодь – це майбутнє держави, життєво важлива складова успішного економічного розвитку суспільства в майбутньому, тому охорона праці неповнолітніх потребує значної уваги з боку влади. Перехід до ринкових відносин у сфері праці та зайнятості в умовах структурної перебудови економіки призвів до виникнення принципово нової ситуації в соціально-трудових відносинах. Особливо важкою така ситуація виявилася для молоді, яка в силу специфіки соціально-психологічних характеристик виявилася недостатньо підготовленою до сучасних реалій ринку праці. Необхідні розроблення та реалізація загальнодержавних програм, які будуть спрямовані не на утримання органів, які нібито сприяють працевлаштуванню молоді, а на створенні зацікавленості роботодавця в прийомі на роботу таких працівників. Держава й суспільство не повинні пасивно очікувати самостійного налагодження ринку праці молоді: потрібна науково обґрунтована політика регулювання зайнятості молоді та досягнення її ефективного рівня.

**ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
В ОБЛАСТИ ОХРАНЫ ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТИ
ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ**

Малиновская Т. Н., Дмитриев В. А.

Проанализировано правовую основу международных и национальных нормативно-правовых актов в сфере защиты и соблюдения трудовых прав несовершеннолетних. Выделены проблемные вопросы при проведении экспертных исследований в области охраны труда и безопасности жизнедеятельности несовершеннолетних, предложены пути усовершенствования по соблюдению и защите трудовых прав несовершеннолетних.

Ключевые слова: несовершеннолетние, защита трудовых прав, охрана труда и безопасность жизнедеятельности несовершеннолетних, контроль.

**FEATURES OF EXPERT RESEARCH IN THE FIELD
OF LABOUR PROTECTION AND SAFETY
OF LIFE ACTIVITY OF MINORS**

Malynovska T. N., Dmytriev V. O.

The paper analyzes the legal basis of international and national legal acts in the field of protection and compliance with labor rights of minors. The main task of the Ukrainian state is to create conditions for the citizens for the full realization of the right to work, to guarantee equal opportunities in the choice of profession and type of employment, for which the state implements programs of vocational education, training and retraining of personnel in accordance with social needs. The Law of Ukraine «On Labor Protection» defines the basic provisions concerning implementation of the constitutional right of workers to protection of their life and health during labor activity, to appropriate safe and healthy working conditions, prevention of occupational diseases and injuries, elimination of harmful production factors. And also it regulates the relations between employer and employee on the issues of safety, hygiene, conditions of work and production environment with the participation of relevant bodies of state power, establishes a uniform order of the organization of labor protection in Ukraine. This law states that the protection of labor is a system of legal, socio-economic, organizational and technical, sanitary and hygienic, medical and prophylactic measures and legal remedies aimed at preserving life, human health and ability to work in the process of labor activity. The most frequent violations of labor legislation concerning minors are related to their work in hazardous conditions, long working hours, inadequate record-keeping and delays in payment of wages. Fighting of the law enforcement bodies against these violations remains weak and its level does not prevent the onset of new violations.

Keywords: minor, protection of labor rights, labor protection and safety of life activity of minors, control.

УДК 343.98:624

Т. А. Таранець, судовий експерт Сумського відділення Харківського НДІСЕ

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗЕМЕЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ З ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ СУМІЖНИХ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК

Розглянуто питання визначення меж суміжних земельних ділянок різних форм власності та користування ними фізичними і юридичними особами в межах населених пунктів при проведенні земельно-технічних експертиз та експертних досліджень. Наведено нормативно-правові акти, які регулюють питання встановлення меж земельних ділянок і їх експлуатації.

Ключові слова: земельна ділянка, фактичні межі земельної ділянки, встановлення меж земельних ділянок, огорожі, паркани.

Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень¹ визначено основні завдання земельно-технічної експертизи:

— визначення фактичного землекористування земельними ділянками, а саме фізичних характеристик земельних ділянок (конфігурації, площі, розмірів тощо);

— визначення відповідності фактичного розташування будівель, споруд та інших об'єктів відносно меж земельних ділянок їх розташуванню у відповідній технічній документації;

— визначення відповідності фактичного землекористування в частині порушення меж і накладання земельних ділянок відповідно до правовстановлювальних документів та документації із землеустрою на ці земельні ділянки;

— визначення можливості розподілу (порядку користування) земельними ділянками, розроблення варіантів їх розподілу (порядку користування);

— визначення можливих варіантів підходу та проїзду до земельних ділянок, встановлення земельного сервітуту.

Зазначені завдання ставляться перед експертом при проведенні земельно-технічних експертиз і експертних досліджень за кримінальними, цивільними, господарськими та адміністративними справами. При цьому актуальним є вирішення проблем, пов'язаних з визначенням меж досліджуваних земельних ділянок згідно з правовстановлюючими документами та їх фактичних меж.

В алгоритмі проведення земельно-технічних експертиз та експертних досліджень початковим завданням експерта є дослідження питання відповідності фактичного розташування поворотних точок зовнішніх меж земельної ділянки даним правовстановлюючих документів.

¹ Див.: Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповн.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

Відповідно до ст. 79 Земельного кодексу України¹ (ЗК України) земельна ділянка – це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси й багаторічні насадження, які на ній знаходяться, якщо інше не встановлено законом та не порушує прав інших осіб. Право власності на земельну ділянку розповсюджується на простір, що знаходиться над і під поверхнею ділянки на висоту й глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд. Згідно зі ст. 79¹ формування земельної ділянки полягає у визначенні земельної ділянки як об'єкта цивільних прав. Формування земельної ділянки передбачає визначення її площі, меж і внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру; земельна ділянка вважається сформованою з моменту присвоєння їй кадастрового номера; земельна ділянка може бути об'єктом цивільних прав виключно з моменту її формування (крім випадків суборенди, сервітуту щодо частин земельних ділянок) та державної реєстрації права власності на неї; державна реєстрація речових прав на земельні ділянки здійснюється після державної реєстрації земельних ділянок у Державному земельному кадастрі. Відповідно до ст. 125 право власності на земельну ділянку, а також право постійного користування та право оренди земельної ділянки виникають з моменту державної реєстрації цих прав, які оформлюються відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»².

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про землеустрій»³ межування земель – це комплекс робіт із встановлення чи відновлення в натурі (на місцевості) меж адміністративно-територіальних одиниць, меж земельних ділянок власників, землекористувачів, у тому числі орендарів, із закріпленням їх межовими знаками встановленого зразка; план земельної ділянки – графічне зображення, що відображає місцезнаходження, зовнішні межі земельної ділянки та межі земель, обмежених у використанні й обмежених (обтяжених) правами інших осіб (земельних сервітутів), а також розміщення об'єктів нерухомого майна, природних ресурсів на земельній ділянці.

Технічними вказівками щодо визначення меж земельних ділянок спільної та спільної часткової власності фізичних і юридичних осіб на забудованій території в населених пунктах⁴ визначено, що межа – наземні матеріаль-

¹ Див.: Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III // Відом. Верхов. Ради України. — 2002. — № 3–4. — Ст. 27 (зі змінами та допов.).

² Див.: Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 25 груд. 2015 р. № 1127 (зі змінами та допов.) // Офіц. вісн. України. — 2016. — № 2. — Ст. 108.

³ Див.: Про землеустрій : Закон України від 22.05.2003 № 858-IV // Відом. Верхов. Ради України. — 2003. — № 36. — Ст. 282 (зі змінами та допов.).

⁴ Див.: Технічні вказівки щодо визначення меж земельних ділянок спільної та спільної часткової власності фізичних і юридичних осіб на забудованій території у населених пунктах / Держкомзем України від 18.05.1998 // Землевпорядний вісн. — 1998. — № 3.

ні рубезжі, які позначають межі земельної ділянки, або умовна лінія на поверхні, яка розділяє дві проінвентаризовані ділянки; установлення меж, являє собою процес закріплення в правовому документі меж власності з узгодженою й зареєстрованою точною лінією розмежування.

Вимогами ст. 1 Закону України «Про Державний земельний кадастр»¹ визначено, що Державний земельний кадастр – це єдина державна геоінформаційна система відомостей про землі, розташовані в межах державного кордону України, їх цільове призначення, обмеження в їх використанні, а також дані про кількісну і якісну характеристику земель, їх оцінку, про розподіл земель між власниками й користувачами; державна реєстрація земельної ділянки являє собою внесення до Державного земельного кадастру передбачених цим Законом відомостей про формування земельної ділянки та присвоєння їй кадастрового номера.

1 січня 2013 р. введено в дію автоматизовану систему «Національна кадастрова система»² (НКС). На виконання ст. 36 Закону України «Про Державний земельний кадастр» Держземагентством України відкрито вільний доступ до публічної кадастрової карти, яка містить інформацію про кадастровий номер земельної ділянки, її межі, площу, форму власності, цільове призначення згідно із класифікатором.

Таким чином, відповідно до нормативно-правових актів України у сфері земельних відносин, межею між земельними ділянками є зареєстровані в Державному земельному кадастрі кути поворотів точок межі суміжних проінвентаризованих земельних ділянок. Графічно дані про зареєстровані межі земельних ділянок відображені на «Публічній кадастровій карті України»³.

Відповідно до ст. 55 Закону України «Про землеустрій» установлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) проводиться відповідно до топографо-геодезичних і картографічних матеріалів та здійснюється на основі технічної документації із землеустрою, якою визначається місцезоналення поворотних точок меж земельної ділянки в натурі (на місцевості).

У свою чергу, відповідно до вимог п. 2.8 Інструкції про встановлення (відновлення) меж земельних ділянок в натурі (на місцевості) та їх закріплення межовими знаками⁴ складається акт прийомки-передачі межових знаків на зберігання, який включається до документації із землеустрою після виконання робіт із установлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) та закріплення їх межовими знаками.

¹ Див.: Про Державний земельний кадастр : Закон України від 07.07.2011 № 3613-VI // Відом. Верхов. Ради України. — 2012. — № 8. — Ст. 61 (зі змінами та допов.).

² Див.: Національна кадастрова система [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://terland.gov.ua/683>.

³ Див.: Публічна кадастрова карта України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://map.land.gov.ua/kadastrova-karta>.

⁴ Див.: Про затвердження Інструкції про встановлення (відновлення) меж земельних ділянок в натурі (на місцевості) та їх закріплення межовими знаками : наказ Держкомзему України від 18.05.2010 № 376 (зі змінами та допов.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0391-10>.

На практиці межі між сусідніми земельними ділянками населених пунктів, як правило, визначаються по встановленим огорожам – парканам різних видів і конструкцій, або іншим лінійним конструкціям та стінам будинків, господарських будівель і споруд.

Інструкцією про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна¹ визначено загальну характеристику присадибної земельної ділянки, у тому числі: огорожа ділянки – тини, паркани, частоколи, плоти, мури та інше, що відмежовує одну ділянку від іншої (від вулиці, проїзду тощо). Вона повинна ставитися тільки на межах, визначених відповідними місцевими органами державної виконавчої влади.

Відповідно до п. 3.3 Інструкції про встановлення (відновлення) меж земельних ділянок в натурі (на місцевості) та їх закріплення межовими знаками закладка межового знака при закріпленні меж земельної ділянки, які збігаються із шляховими спорудами, парканами, огорожами, фасадами будівель та іншими лінійними спорудами, а також на асфальтованій або бетонній поверхні здійснюється на глибину, що дорівнює довжині закладного дюбеля, таким чином, аби на поверхні залишалась верхня основа з металевою маркою.

Аналізом даних наведених джерел встановлено, що точне розташування меж земельної ділянки відносно парканів і огорож не визначено в жодному з нормативних актів.

Відповідно до п. 3.1 Методики порушення меж суміжного землекористування² при визначенні порядку користування земельними ділянками, безпосередній вимір ділянки робиться по осевих лініях огорож, розташованих між ділянками, і по зовнішній стороні огорож, що виходять на вулицю, провулок, площу.

При виконанні земельно-технічних експертиз та експертних досліджень фактично натурними обстеженнями меж суміжних домоволодінь, як правило, встановлюється, що межі досліджуваних земельних ділянок збігаються із парканами, які встановлені одним із суміжників. Дуже рідко зустрічаються межі, визначені парканами, які встановлені кожним із суміжників окремо, або за домовленістю між ними. При цьому огорожі (паркани) мають різну конструкцію, у тому числі змішану, різну товщину, стрічкові та стовпчасті фундаменти, виконані з різноманітного матеріалу: дерев'яні, залізні, кам'яні тощо.

При проведенні аналізу даних натурних обстежень і топографо-геодезичної зйомки фактичного використання суміжних земельних ділянок, виявляється, що огорожі, які їх розділяють, як правило, не завжди розташовані на земельній ділянці їх власника. У досліджуваних технічних документаціях на об'єкти нерухомого майна, зокрема технічних паспортів та інвентариза-

¹ Див.: Про затвердження Інструкції про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна : наказ Міністерства будівництва, архітектури та житлової політики України від 24.05.2001 № 127 // Офіц. вісн. України. — 2001. — № 28. — Ст. 1290 (зі змінами та допов.).

² Див.: Методика порушення меж суміжного землекористування, реєстраційний код 10.7.02 // Реєстр методик Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tmpse.minjust.gov.ua/>.

ційних справах, зазначається, що кожна з огорож суміжних домоволодінь, як правило, проінвентаризована, має свою інвентаризаційну вартість та визначена власністю одного з суміжників. Відповідно до ст. 79 ЗК України нерухоме майно (у тому числі огорожі, паркани, будівлі та лінійні споруди, облицювання будівель) мають бути розташовані на земельній ділянці їх власника.

При проходженні меж земельної ділянки по стінам будинків, господарських будівель і споруд, у разі влаштування зовнішнього утеплення стін та їх облицювання фасадними системами, також має місце зміна фактичної межі земельної ділянки. Тобто встановлення вздовж межі суміжних земельних ділянок огорож, парканів, улаштування зовнішнього утеплення стін та їх облицювання фасадними системами, при значній своїй товщині, може дати відхилення фактичної межі від даних правовстановлюючих документів, при винесенні їх в натуру, на відстань більше 0,1 м, що буде перевищувати допустиму середньоквадратичну похибку місцезнаходження межового знака для міст обласного значення відповідно до п. 3.10 Інструкції про встановлення (відновлення) меж земельних ділянок у природі (на місцевості) та їх закріплення межовими знаками.

Таким чином, при проведенні досліджень з питань відповідності встановлених меж суміжних земельних ділянок вимогам земельного законодавства експерту необхідно визначити кому з суміжників належать огорожі, паркани, будівлі та лінійні споруди, що визначають ці фактичні межі, а також чи не було проведено збільшення товщини стін будівель і споруд, по яким проходить спільна межа, у результаті влаштування зовнішнього утеплення стін або їх облицювання фасадними системами шляхом проведення опитування суміжників або складання відповідного клопотання та узгодження цього питання із замовником дослідження. Також необхідно дослідити наявність договорів про спільне встановлення об'єктів нерухомого майна по спільній межі, або погодження на встановлення нерухомого майна на чужій земельній ділянці. За відсутності таких погоджень і домовленостей, фактичною межею земельної ділянки необхідно вважати зовнішні площини будівель з урахуванням улаштованого зовнішнього утеплення стін або їх облицювання фасадними системами, а також зовнішні площини, що проходять по найбільш виступаючим точкам конструкцій огорож, парканів, лінійних споруд, які належать власнику нерухомого майна.

Ураховуючи наведене, нами пропонується оновити експертну методичну базу з питань порушення меж суміжного землекористування.

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ЗЕМЕЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ ГРАНИЦ СОСЕДНИХ ЗЕМЕЛЬНЫХ УЧАСТКОВ

Таранец Т. А.

Рассмотрен вопрос определения границ соседних земельных участков разных форм собственности и пользования ими физическими и юридическими лицами в пределах населенных пунктов при проведении земельно-технических экспертиз и экспертных исследований. Приведены нормативно-правовые акты, которые регулируют вопросы установления границ земельных участков и их эксплуатации.

Ключевые слова: земельный участок, фактические границы земельного участка, определение границ земельного участка, ограждения, заборы.

PROBLEM ISSUES OF LAND AND TECHNICAL EXAMINATION IN DETERMINING BOUNDARIES OF NEIGHBORING LAND PLOTS

Taranets T. A.

The paper analyzes the issues of land and technical examination and expert researches concerning establishment of factual boundaries of neighboring land plots. Normative legal acts which govern the establishment of land plots boundaries and their exploitation, are listed. Thus, it's underlined that in carrying out research on the compliance of the established boundaries of neighboring land plots with the requirements of the land legislation, an expert should define to whom from the neighbors belong the barriers, fences, buildings, constructions and linear structures, which determine the factual boundaries, as well as, whether an increase of buildings walls thickness in which the common boundary passes as a result of an external arrangement of walls warming and their facing with facade systems. This is achieved by interviewing neighbors and compiling an appropriate application for matching this issue with the customer of research. It's also necessary to examine the contracts on joint installation of real estate objects on the joint border or permission for the installation of real estate objects in an alien land plot. At the same time it's indicated that in the absence of such permits and agreements, factual boundary of the land plot should be considered an external plane of buildings and constructions, taking into account arrangement of external walls warming and their facing with facade systems, and also external planes which pass on the most protruding points of barriers, fences and linear structures constructions, belonging to the owner of the real estate. The author proposes to update the expert methodological basis relating to the disturbances of adjacent land use borders.

Keywords: land plot, factual boundaries of the land plot, delimitation of the land plot boundaries, barriers, fences.

УДК 533.6, 614.841

А. В. Васильченко, доцент Национального университета гражданской защиты Украины, кандидат технических наук, доцент,

И. Н. Рябинин, главный судебный эксперт Харьковского НИЭКЦ МВД Украины,

В. Н. Сырых, доцент Национального университета гражданской защиты Украины, кандидат технических наук, доцент

МОДЕЛЬ РАСПРОСТРАНЕНИЯ УДАРНОЙ ВОЛНЫ В КОММУНИКАЦИОННЫХ ПОМЕЩЕНИЯХ

Предложена физическая модель образования и распространения ударной волны в коммуникационном помещении, как в канале со стенками разной жесткости. Обоснована необходимость устройства легкосбрасываемых

конструкцій в комунікаційних приміщеннях зданий з підвищеною вибухо- та пожежоюпасністю.

Ключевые слова: фізическа модель, ударна хвиля, комунікаційне приміщення, вибухоюпасність, легкообрасываемая конструкція.

При обстеженні будівельних об'єктів, постраждалих в результаті аварійних вибухів, часто виникає необхідність пояснення причин видимих пошкоджень будівельних конструкцій. В промислових зданиях категорій «А» і «Б», як правило, основне уваження при проектуванні уделюється приміщенням з підвищеною вибухо- та пожежоюпасністю. Їх оснащують легкообрасываемими конструкціями (ЛСК), які частіше всього розполагають в оконних і дверних проемах. В случает аварійного вибуха ударна хвиля (УВ) руйнує ЛСК, і надлишкове тиснення в приміщенні швидко зменшується. Конструкції в таких приміщеннях розраховують на можливе впливання вибуха, а в комунікаційних приміщеннях, де після подолення ЛСК розповсюджується УВ, і будівельні конструкції піддаються її впливанню, який буде результатом складно передсказати. Імається в виду вибирательність руйнівного діяннн УВ, когда одні будівельні конструкції на шляху її руху руйнують, а другі, аналогічні, остаеться практично неповрежденними. Також важною проблемою являється підвищення безпеки в комунікаційних приміщеннях, куди проникла і де розповсюджується УВ, зменшення надлишкового тиснення на її фронті.

Примером комунікаційних приміщень можуть бути коридори, туннелі, які в промислових зданиях досягають значительної довжини. Коридор можна представити як напівзамкнуте простір (канал), в котром енергія УВ розсіюється повільніше, ніж в великому приміщенні або на відкритому просторі¹. При цьому зростають втрати енергії на нагрів повітря і тертя при взаємодії УВ з стінками каналу. Стінки каналу, як поверхні відбиття, також впливають на процес утворення і розповсюдження УВ, визначаючи її інтенсивність. В цьому смислі інтерес представляє вивчення взаємодії стін (перегородок) коридору з УВ для прогнозування поведінки цих будівельних конструкцій при вибуху. В відомих публікаціях розглядаються проблеми урахування поведінки УВ в каналах з змінюючимся перерізом, но при цьому передполагається, що їх стінки однаково жорсткі². Однак в реальних будівельних об'єктах стіни коридорів часто відрізняються і конструктивно, і по матеріалам.

Данна робота присвячена формулюванню рекомендацій по підвищенню безпеки для будівельних конструкцій комунікаційних

¹ См.: Селиванов В. В. Ударные и детонационные волны. Методы исследования / В. В. Селиванов, В. С. Соловьев, Н. Н. Сысоев. — М. : Изд-во МГУ, 1990. — 256 с.

² См.: Шевляков А. Г. Расчет составной строительной конструкции на динамическую нагрузку, создаваемую плоской волной давления / А. Г. Шевляков // Архитектура оболочек и прочностной расчет тонкостенных строительных и машиностроительных конструкций сложной формы : тез. докл. Междунар. науч. конф. — М. : Изд-во РУДН, 2001. — С. 81–82.

помещений зданий с повышенной взрывоопасностью на основании формирования физической модели образования и распространения ударной волны в канале со стенками разной жесткости, т. е. когда одна из стен заметно деформируется по сравнению с другой.

Для демонстрации образования и распространения УВ в канале с жесткими стенками используется модель, показанная на рисунке а). После взрыва в начале канала образуется криволинейная поверхность фронта ударной волны. Падающая ударная волна (ПУВ) распространяется в невозмущенной воздушной среде, а отраженные ударные волны (ОУВ) – в среде сжатой и нагретой прошедшей ПУВ. В этих условиях ОУВ имеют большие скорости, нежели ПУВ, и имеют возможность ее догонять и сливаться с ней. Участок, на котором ОУВ сливаются с ПУВ, называют «тройной точкой». В описываемом процессе тройные точки, возникая у поверхности канала, перемещаются к его центру; в результате происходит полное слияние ОУВ с ПУВ, и образуется головная ударная волна (ГУВ) с плоским фронтом. Динамическое давление на фронте ГУВ значительно превышает давления на фронтах отраженных и падающей ударных волн. Формирование плоского фронта ГУВ происходит в зоне 4–8-ми характерных размеров сечения канала.

Существуют эмпирические зависимости для характеристик ГУВ в канале с жесткими стенками¹:

$$\Delta p = \left(a \frac{fm}{xS} + b \sqrt{\frac{fm}{xS}} \right) e^{-\beta x}; \quad (1)$$

$$I = c \frac{fm}{S} e^{-\frac{\beta x}{2d}}; \quad (2)$$

$$\tau = q \frac{x}{c_0} \sqrt[6]{\frac{fm}{xS}}, \quad (3)$$

где Δp – избыточное давление, МПа; I – удельный импульс, Па·с; τ – время фазы сжатия, с; a, b, c, q – эмпирические коэффициенты; f – коэффициент эффективности взрывчатого вещества по сравнению с тротилом; m – масса взрывчатого вещества, кг; x – расстояние, пройденное УВ, м; S – площадь сечения канала, м²; β – приведенный коэффициент аэродинамического сопротивления канала; d – приведенная ширина канала, м; c_0 – скорость звука, м/с.

При прохождении УВ стенки канала испытывают нагрузку, которая характеризуется приведенным давлением \bar{p}

$$\bar{p} = \frac{pF \sqrt{E}}{A \sqrt{R^3}} \quad (4)$$

¹ См.: Взрывные явления: оценка и последствия : в 2-х кн. : пер. с англ. / [У. Бейкер, П. Кокс, П. Уэстрайн и др.] ; под ред. Я. Б. Зельдовича, Б. Е. Гельфанда. — М. : Мир, 1986. — Кн. 1. — 319 с.

и приведенным импульсом \bar{I}

$$\bar{I} = \frac{Ih\sqrt{E}}{A R \sqrt{\rho}}, \quad (5)$$

где F – площадь воздействия УВ, м²; E – модуль упругости материала стенки, МПа; h – толщина стенки, м; A – площадь сечения стенки, м²; R – предел прочности материала стенки, МПа; ρ – плотность материала стенки, Н/м².

Анализ представленных формул показывает, что если противоположные стенки конструктивно разные и состоят из разных материалов, но их относительная деформация при воздействии УВ невелика ($R_2 \approx R_1$; $E_2 \approx E_1$), то распространение УВ в канале происходит по механизму, показанному на рисунке а).

Если же одна из стенок канала подвижна и/или легко деформируется ($R_2 < R_1$; $E_2 < E_1$), то приведенный импульс, действующий на нее, уменьшается. Следовательно, уменьшается скорость ОУВ, увеличивается зона формирования плоского фронта ГУВ, и при этом фронт УВ как бы разворачивается в сторону нежесткой стенки (рисунок б). Давление на эту стенку дополнительно увеличивается, что может привести к ее разрушению.

Но наряду с этим нарушается и геометрия плоского фронта ГУВ, а для формирования нового плоского фронта требуется зона длиной 4–8 характерных размеров сечения канала. Здесь также необходимо учитывать, что на разрушение стенки и формирование нового плоского фронта ГУВ дополнительно расходуется энергия. Степень ослабления УВ зависит от величины повреждения стенки, т. е. от отношения площади участка разрушения стенки к площади сечения канала.

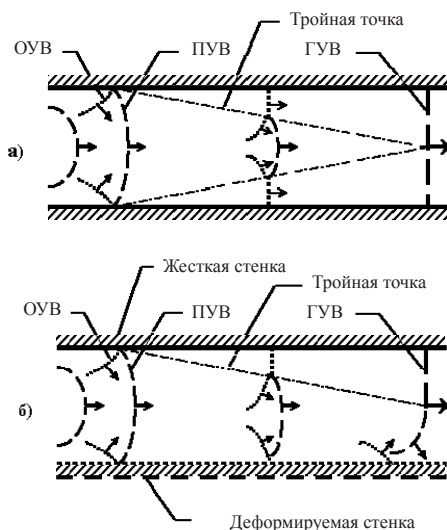

Рисунок. Модель образования и распространения УВ в канале: а) с жесткими стенками; б) с жесткой и деформируемой стенками

Рассмотренная модель объясняет поведение строительных конструкций в коммуникационных помещениях большой длины при воздействии на них УВ. Если в коридоре одна стенка сформирована капитальной стеной, а другая – перегородкой со значительно меньшей жесткостью, то при прохождении УВ по длине коридора перегородка разрушается фрагментарно по зонам возможного формирования плоского фронта ГУВ. Причем, после разрушенного участка перегородки может следовать участок с минимальными повреждениями.

Предложенная модель позволяет обосновать способ повышения безопасности в коммуникационных помещениях зданий с повышенной взрывоопасностью. Для этого необходимо вдоль коммуникационного помещения с интервалом 4–8 размеров ширины этого помещения предусмотреть легко-сбрасываемые конструкции в виде вставок (перегородок), закрывающих расширители. Такое устройство коммуникационных помещений будет препятствовать образованию ГУВ, способствовать снижению избыточного давления на фронте УВ и ее затуханию.

Предложенная физическая модель формирования и распространения УВ в канале со стенками разной жесткости может быть применена для объяснения разной степени повреждений строительных конструкций в коммуникационных помещениях при взрывах. Эту модель также можно использовать при построении алгоритма численного расчета распространения УВ в канале со стенками разной жесткости.

Представленная модель показывает, что в коммуникационных помещениях строительных объектов, в которых вероятны аварийные внутренние взрывы, для повышения безопасности следует предусматривать легко-сбрасываемые конструкции. Располагать легко-сбрасываемые конструкции следует вдоль коммуникационного помещения с интервалом в 4–8 размеров ширины этого помещения.

МОДЕЛЬ ПОШИРЕННЯ УДАРНОЇ ХВИЛІ В КОМУНІКАЦІЙНИХ ПРИМІЩЕННЯХ

Васильченко О. В., Рябінін І. М., Сирих В. М.

Запропоновано фізичну модель утворення й поширення ударної хвилі в комунікаційному приміщенні як у каналі зі стінками різної жорсткості. Обґрунтовано необхідність улаштування легкоскиданих конструкцій у комунікаційних приміщеннях будівель із підвищеною вибухонебезпекою.

Ключові слова: фізична модель, ударна хвиля, комунікаційне приміщення, вибухонебезпека, легкоскидана конструкція.

MODEL OF SHOCK WAVES PROPAGATION IN THE COMMUNICATION PREMISES

Vasylychenko O. V., Riabinin I. M., Syryh V. M.

During examination of construction sites affected by emergency explosions, it often becomes necessary to explain the reasons of visible damages of building constructions. The paper attempts to explain the selectivity of the destructive action of the shock wave in

the communication premises of the industrial buildings where some building constructions in the way of movement are destroyed, others remain practically unchanged. The physical model of the formation and distribution of shock wave in communicational premises as in the channel with walls of varying rigidity is proposed. It is shown that if one of the channel walls is easily deformed, then it causes turn of the main shock wave to this wall and the pressure increase that may lead to destruction of the wall portion. But simultaneously with it, the geometry of the plane front of the main shock wave is disturbed, and the zone of the length of 4–8 typical dimensions of the channel cross section is required for the formation of a new planar front. Therefore, the passage of a shock wave through the length of the corridor, the wall with lower rigidity is destroyed fragmentarily. The proposed physical model may be used to construct an algorithm of numerical calculation of shock wave propagation in a channel with walls of different rigidity. On the basis of the considered physical model, a way to increase safety in communication premises where a shock wave may propagate, is proposed. For this, easily droppable constructions should be placed along the communication premises at intervals of 4–8 dimensions of these premises width.

Keywords: physical model, shock wave, communications premises, explosion hazard, easily droppable construction.

УДК 614.841

В. Н. Сырых, доцент Национального университета гражданской защиты Украины, кандидат технических наук, доцент,

А. В. Васильченко, доцент Национального университета гражданской защиты Украины, кандидат технических наук, доцент

АНАЛИЗ ОПАСНОСТИ ПРИ ВЗРЫВЕ МЕТАНОВОГО БАЛЛОНА

Рассмотрены особенности взрыва 50-ти и 80-литровых метановых баллонов при различных эксплуатационных температурах. Рассчитаны параметры взрывов метановоздушной смеси: радиус огненного шара, скорость его распространения, количество выделившейся тепловой энергии. Проанализирована пожарная опасность при повреждении метановых баллонов автотранспортных средств.

Ключевые слова: метан, баллон, метановоздушная смесь, взрыв.

В Украине в последнее время наблюдается значительный рост использования метановых газовых баллонов для газотопливных систем транспортных средств. Метан используется как альтернативное топливо для автомобилей благодаря дешевизне и стабильным показателям качества. Хранится он в сжатом виде в металлических, металлопластиковых или композитных баллонах объемом от 25 до 80 л.

При интенсивной и длительной эксплуатации баллоны могут повреждаться в результате коррозии и механических воздействий, а также из-за ослабления контроля за их состоянием при эксплуатации, что может послужить

жить причиной взрыва баллонов и возникновения пожара.

Опыт эксплуатации газовых баллонов со сжатым метаном на автомобильном транспорте показывает, что наиболее опасная операция – заправка газовых баллонов на газозаправочном узле¹. Именно в этот момент зафиксированы взрывы метановоздушной смеси с последующим повреждением пожаром оборудования и строительных конструкций (см. рисунок).

В связи с тем, что состояние баллонов не всегда можно надежно определить, актуальной проблемой становится оценка опасности при взрыве метанового баллона газотопливной системы транспортного средства в аспекте возникновения ударной волны и создания условий для возникновения пожара.

Прогнозированию и исследованию последствий аварийных взрывов, которые случаются при возгорании газозвушних смесей на производствах, посвящена монография С. И. Таубкина². При этом в качестве основных показателей последствий аварийных взрывов рассматриваются ожидаемый характер и объем разрушения строительных конструкций и зданий (сооружений). В этой работе, наряду с другими вопросами, рассмотрены особенности эксплуатации метановых баллонов на автотранспорте и основные требования к их безопасному применению.

Рисунок. Повреждения в результате взрыва метановоздушной смеси автотранспортных средств и строительных конструкций на многотопливном автозаправочном комплексе

¹ См.: Газобаллонные автомобили : справочник / [А. И. Морев, В. И. Ерохов, Б. А. Бекетов и др.]. — М. : Транспорт, 1992. — 175 с.

² См.: Таубкин С. И. Пожар и взрыв, особенности их экспертизы / С. И. Таубкин. — М. : ВНИИПО МВД России, 1999. — 600 с.

Для определения требований по обеспечению безопасности при возможных взрывах баллонов со сжатым метаном, установленных на автомобилях, необходимо уточнить ожидаемый масштаб повреждений сооружений и оборудования.

Задачей статьи является анализ опасности возникновения ударной волны и возможности возгорания веществ и строительных материалов при взрыве метанового баллона газотопливной системы транспортного средства.

Взрыв баллона, в котором под давлением находится метан, относится к комбинированным взрывам, сопровождающимся выделением энергии в результате последовательного протекания физического и химического взрывов, работа которых полностью или частично суммируется. При этом физические процессы разрушения корпуса баллона и выделения энергии сопровождаются выбросом в окружающее пространство газа с образованием метановоздушного облака (огненного шара), которое быстро сгорает. Температура в зонах возникновения этих явлений превышает температуру воспламенения почти всех горючих веществ.

Образование и быстрое горение метановоздушного облака свойственно для дефлаграционного процесса, который характеризуется низкой генерацией волны давления. При скорости распространения пламени менее 45 м/с, как отмечено в указанной работе С. И. Таубкина, ударная волна вообще не возникает.

Для выявления пожарной опасности горения метановоздушного облака нужно сравнить такие параметры, как количество выделившейся энергии, радиус распространения облака и радиус огненного шара, с показателями пожарной опасности веществ и материалов, составляющих пожарную нагрузку автотранспортных средств и окружающих строительных конструкций.

Для расчета указанных параметров горения метановоздушного облака были обобщены методы, использовавшиеся в ранее опубликованных работах¹. Определив количество метана m_g , вышедшего наружу при разрушении баллона, по формуле

$$m_g = V_g \cdot \rho_g, \quad (1)$$

где V_g и ρ_g – соответственно, объем и плотность газа метана, поступившего в окружающую среду при разрушении баллона при известной температуре окружающей среды, можно рассчитать массовый нижний концентрационный предел распространения пламени метана (φ_{lm}), кг/м³:

$$\varphi_{lm} = \varphi_{lv} \frac{M}{100 \cdot V_l}, \quad (2)$$

где φ_{lv} – объемный нижний концентрационный предел распространения пламени по метановоздушной смеси, $\varphi_{lv} = 5,28\%$; M – молярная масса мета-

¹ См.: Таубкин С. И. Указ. работа; Тарахно О. В. Теоретичні основи пожежовибухонебезпеки : підручник / О. В. Тарахно. — Х. : АЦЗУ, 2006. — 395 с.; Тарахно О. В. Проблемні питання дослідження вибухів газоповітряних сумішей при проведенні пожежно-технічних експертиз / О. В. Тарахно, В. М. Сирих, Р. В. Тарахно // Проблеми пожежної безпеки. — Х. : УГЗУ, 2009. — Вып. 25. — С. 175–180.

на $M = 16,04$ кг/кмоль; V_t – объем, который занимает моль газа метана при температуре t , °С.

Общее количество энергии, выделившейся при сгорании метана вследствие разрушения баллона (Q_{sum} , МДж), равно:

$$Q_{sum} = m_g \cdot Q_{lm}, \quad (3)$$

где Q_{lm} – массовая низшая теплота сгорания метана, МДж/кг.

Радиус зоны, образовавшейся при утечке метана из разрушенного баллона (R_{gz} , м) равен:

$$R_{gz} = 14,56 \left(\frac{m_g}{\rho_g \cdot \phi_{lv}} \right)^{0,33}, \quad (4)$$

где ρ_g – плотность газа метана при температуре t °С, кг/м³.

Радиус огненного шара (R_{fs}), м:

$$R_{fs} = 2,66 \cdot m_g^{0,327}. \quad (5)$$

Время существования огненного шара (τ_{fs}):

$$\tau_{fs} = 0,92 \cdot m_g^{0,303}. \quad (6)$$

В табл. 1 приведены результаты расчета параметров дефлаграционного взрыва при разрушении баллонов со сжатым метаном объемом 50 и 80 л при различных температурах. Рабочее давление метана в сосуде 200 кгс/см².

Согласно справочным данным,¹ газ метан имеет следующие характеристики: максимальная температура пламени при сгорании метана – 1957 °С; нормальная скорость распространения пламени по метановоздушной смеси – 0,34 м/с; температура самовоспламенения – 537 °С; максимальное давление взрыва – 706 кПа; максимальная скорость нарастания давления – 18 МПа/с; теплота сгорания – 49,8 МДж/кг, минимальная энергия зажигания – 0,28 мДж.

Таблица 1

Параметры дефлаграционного взрыва при разрушении 50-ти и 80-литровых баллонов со сжатым метаном при различных эксплуатационных температурах

Наименование	Баллон 50 л			Баллон 80 л		
	20 °С	0 °С	-20 °С	20 °С	0 °С	-20 °С
Количество энергии (Q_{sum}), выделившейся при сгорании метана, МДж	415	463	543	664	741	879

¹ См.: Пожаровзрывоопасность веществ и материалов и средств их тушения : справочное изд. : в 2-х кн. / [А. Н. Баратов, А. Я. Корольченко, Г. Н. Кравчук и др.]. — М. : Химия, 1990. — Кн. 1. — 496 с. — Кн. 2. — 384 с.

Окончание табл. 1

Наименование	Баллон 50 л			Баллон 80 л		
	20 °С	0 °С	-20 °С	20 °С	0 °С	-20 °С
Радиус зоны (R_{gc}), образовавшейся при утечке метана, м	19,35	19,59	20,22	22,60	22,89	23,62
Радиус огненного шара (R_{fs}), м	5,32	5,515	5,81	6,21	6,43	6,80
Время существования огненного шара (τ_{fs}), с	1,75	1,81	1,9	2,02	2,09	2,20

Результаты расчета параметров поражения огненным шаром, который образуется при сгорании метановоздушной смеси, показывают следующее. Огненный шар радиусом 5,32–6,80 м с температурой до 1957 °С (максимальная температура сгорания метана) в течение 1,75–2,20 с образуется и непосредственно контактирует со строительными конструкциями и оборудованием (скорость распространения до 3 м/с).

В табл. 2 приводятся показатели пожарной опасности некоторых веществ и материалов, составляющих пожарную нагрузку автотранспортных средств и строительных конструкций.

Таблица 2

Показатели пожарной опасности веществ и материалов, составляющих пожарную нагрузку автотранспортных средств и строительных конструкций

Материал	Температура воспламенения, °С	Температура самовоспламенения, °С	Минимальная энергия воспламенения, E_{min} , мДж
Лакокрасочные покрытия	250	400	–
Стеклопластик	250	480	–
Каучук синтетический (шины)	220	400	50
Пенополиуретан	440	480	20
Полиэтилен в изделиях	310	420	630
Масла	150	350	–

Сравнивая показатели пожарной опасности газа метана и составляющих пожарной нагрузки транспортных средств и строительных конструкций можно констатировать, что тепловой энергии, которая выделяется при сгорании метановоздушной смеси, достаточно для возгорания веществ и строительных материалов, которые на момент взрыва находились на данном транспортном средстве.

Опасное в пожарном отношении повышение температуры наблюдается при ударах твердых тел во время их взаимного перемещения. При взрывном разрушении стального баллона вероятны сильные удары об него твердых тел, способные вызвать образование искр, которые представляют собой раскаленную до свечения частичку металла или камня. Температура искр металлов находится в пределах температуры их плавления, около 1500 °С. Как уже указывалось, температура самовоспламенения метана равна $T_{\text{св}} = 537$ °С. Таким образом, при разрушении стального баллона образовавшиеся искры могут стать источником воспламенения метановоздушного облака.

На основании изложенного можно сделать следующий вывод: при разрушении стального баллона со сжатым метаном образуются метановоздушное облако радиусом до 23,6 м и искры, которые могут вызвать дефлаграционный взрыв с возникновением огненного шара радиусом до 6,8 м. В связи с относительно небольшой скоростью распространения огненного шара (до 3 м/с) ударная волна не возникает, но тепловой энергии, выделяющейся при сгорании метановоздушной смеси, достаточно для возгорания веществ и строительных материалов, которые на момент взрыва находятся в зоне ее влияния.

Выявленные особенности динамики взрыва баллонов со сжатым метаном должны учитываться в системе обеспечения пожарной и техногенной безопасности объектов, на которых они эксплуатируются.

АНАЛІЗ НЕБЕЗПЕКИ ПРИ ВИБУХУ МЕТАНОВОГО БАЛОНА

Сирих В. М., Васильченко О. В.

Розглянуто особливості вибуху 50-ти і 80-літрових метанових балонів при різних експлуатаційних температурах. Розраховано параметри вибухів метаноповітряної суміші: радіус вогненої кулі, швидкість її поширення, кількість теплової енергії, що виділилася. Проаналізовано пожежну небезпеку при пошкодженні метанових балонів автотранспортних засобів.

Ключові слова: метан, балон, метаноповітряна суміш, вибух.

HAZARD ANALYSIS FOR EXPLOSION OF THE METHANE BALLON

Syrh V. M., Vasylichenko O. V.

The features of methane 50 and 80-liters balloons explosion at different operating temperatures are considered. The hazard for the explosion of methane balloon of vehicle gas fuel system in the aspect of the shock wave emergence and creation of conditions for the outbreak of fire is estimated. It's shown that explosion of a cylinder, in which methane is under pressure, is referred to combined explosions. These explosions are accompanied by release of energy as a result of sequential flow of physical and chemical explosions, whose work is wholly or partly summarized. The emergence and rapid combustion of methane-air cloud is inherent to the deflagration process which is characterized by a low generation of pressure wave. The parameters of methane-air mixtures explosions: radius of fireball, speed of its spread, amount of the released thermal energy are calculated. Fire hazard in the case of vehicles methane balloons damage is analyzed. It's concluded that during the destruction of the steel balloon with compressed methane, methane-air cloud

of radius up to 23.6 m and sparks which may cause a deflagration explosion with the emergence of the fire ball with a radius up to 6.8 m, are formed. In connection with the relatively low rate of the fireball spread, shock wave does not appear but the heat energy which is released during the combustion of methane-air mixture, is sufficient for ignition of substances and building materials which are in the zone of its influence at the time of the explosion. The revealed features of the explosion dynamics of balloons with compressed methane should be taken into account in the system of maintenance of fire and technological safety of facilities at which they are exploited.

Keywords: methane, balloon, methane-air mixture, explosion.

УДК 343.98

В. В. Сабадаш, провідний судовий експерт Харківського НДІСЕ, кандидат технічних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕВИЩЕНЬ НОРМАТИВІВ ГРАНИЧНОДОПУСТИМИХ ВИКИДІВ ЗАБРУДНЮЮЧИХ РЕЧОВИН

Розглянуто методичні підходи до проведення судової інженерно-екологічної експертизи при дослідженні перевищень нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин зі стаціонарних джерел на підприємстві для підтвердження факту правильності їх характеристик і вихідних даних, прийнятих для розрахунку розмірів (величини) відшкодування збитків, заподіяних державі.

Ключові слова: судова інженерно-екологічна експертиза, природоохоронне законодавство, граничнодопустимі викиди, забруднюючі речовини, відшкодування збитків.

Забруднення атмосферного повітря особливо у великих містах є однією з найсерйозніших екологічних проблем сучасної України, а однією з причин такого забруднення є недотримання екологічних нормативів у галузі охорони атмосферного повітря. На фоні недостатньої еколого-правової грамотності не тільки працівників підприємств, а іноді й інспекторів Державної екологічної інспекції України (далі – ДЕІ), актуальними є питання про підтримку екологічної рівноваги та забезпечення екологічної безпеки, сталого розвитку суспільства, оскільки це є важливим завданням держави. Одним з інструментів для виконання цього завдання є судова інженерно-екологічна експертиза (СІЕЕ).

Основними правовстановлюючими документами в галузі охорони атмосферного повітря є закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» та «Про охорону атмосферного повітря».

Предметом СІЕЕ є фактичні дані та обставини про факт перевищення нормативів граничнодопустимих викидів (ГДВ) забруднюючих речовин зі стаціонарних джерел на підприємстві.

Завдання СІЕЕ спрямовані на встановлення фактичних даних і обставин перевищення нормативів ГДВ забруднюючих речовин зі стаціонарних джерел на підприємстві шляхом дослідження об'єктів відповідними методами.

Об'єкти СІЕЕ – це матеріальні та матеріалізовані носії інформації, які досліджуються експертами з метою встановлення фактичних даних і обставин справи, що стосуються предмета експертизи.

Об'єктом дослідження при перевищенні нормативів ГДВ є документальні матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані про функціонування джерел викидів, наявність забруднюючих речовин і порушення нормативів ГДВ забруднюючих речовин зі стаціонарних джерел.

До об'єктів досліджень належать:

— акт перевірки ДЕІ дотримання вимог природоохоронного законодавства в галузі охорони атмосферного повітря, водних і земельних ресурсів щодо поводження з відходами та небезпечними хімічними речовинами (з додатками);

— припис про ліквідацію виявлених порушень;

— подання про видачу, зупинення дії або анулювання дозволу на викиди;

— претензія про сплату заподіяного збитку (із додатками);

— протокол про адміністративне правопорушення;

— розрахунок збитку, заподіяного державі внаслідок наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря (із додатками);

— позовна заява до суду про примусове стягнення збитку (відповідно до процесуальних вимог);

— акти відбору проб забруднюючих речовин від організованих стаціонарних джерел забруднення атмосферного повітря;

— протоколи вимірювань вмісту забруднюючих речовин в організованих викидах стаціонарних джерел забруднення атмосферного повітря;

— дозвіл на викиди;

— документи, у яких обґрунтовуються обсяги викидів в атмосферне повітря стаціонарними джерелами;

— звіт з інвентаризації викидів забруднюючих речовин в атмосферу від стаціонарних джерел;

— звіти з контролю нормативів ГДВ;

— паспорти пилогазоочисних установок;

— режимні карти паливовикористовуючого обладнання;

— наказ суб'єкта господарювання про призначення відповідального в галузі охорони атмосферного повітря на підприємстві;

— проектна документація з розділом «ОВНС» і позитивний висновок державної екологічної експертизи на нього;

— договори щодо передачі в оренду будівель та споруд суб'єкта господарювання іншим підприємствам, організаціям, установам;

— акти введення в експлуатацію об'єктів (підрозділів);

— державна статистична звітність за формою № 2-ТП (повітря);

— первинна облікова документація в галузі охорони атмосферного повітря у формі ПОД-1, ПОД-2, ПОД-3;

— атестаційна документація вимірювальної лабораторії на право проведення хіміко-аналітичних вимірювань (за вимогами Держстандарту України).

Слід зазначити, що в Україні склалася система контролю в галузі охорони атмосферного повітря, у якій функцію контролю виконує ДЕІ, котра здійснює контроль, нараховує збитки за порушення в галузі охорони атмосферного повітря, висуває претензії, передає до правоохоронних органів матеріали, що стосуються порушень екологічного законодавства та виступає позивачем у судах.

Головне завдання СІЕЕ полягає в підтвердженні факту завдання державі збитків унаслідок наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, устанавленого органами ДЕІ та зафіксованого в документації перевірок, правильності визначення цими органами розміру наднормативних викидів, що розраховуються за Методикою розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря¹ (далі – Методика № 639).

Судова інженерно-екологічна експертиза призначається при розслідуванні правоохоронними органами порушень правил охорони атмосферного повітря; у судових справах за фінансовими претензіями органів ДЕІ щодо відшкодування підприємствами збитків, заподіяних унаслідок наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами; у судових справах щодо змісту та висновків документів, складених органами ДЕІ за результатами проведених ними державних перевірок (контролю).

В ідеальному випадку висновки ДЕІ повинні повністю збігатися з результатами СІЕЕ, проте практика показує, що далеко не завжди висновки й розрахунки ДЕІ відповідають чинному законодавству. Висновок СІЕЕ будується на об'єктивних даних, отриманих за допомогою наукових методик із використанням можливостей технічних і природничих наук; дозволяє встановлювати фактичні дані, що мають доказове значення, раніше невідомі слідчому й суду до проведення експертизи, тобто встановлює нові факти, відновлює події, що належать до минулого; може бути використаний для перевірки й оцінки більшості доказів, фактичних даних, які встановлені показаннями свідків, потерпілого, підозрюваного, обвинувачуваного, речових доказів та інших документів; дозволяє встановлювати фактичні дані, що належать до всіх сторін складу злочину.

Експертне дослідження при проведенні СІЕЕ повинно проводитися в певній послідовності за експертною методикою та таким алгоритмом:

— дослідження відповідності номенклатури забруднюючих речовин у розрахунках збитків матеріалам інвентаризації викидів і дозволу на ви-

¹ Див.: Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря : наказ М-ва охорони навколишнього природного середовища України 10.12.2008 № 639 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0048-09>.

киди (за їх наявності) чи фактичним викидам відповідно до методик (за відсутності матеріалів інвентаризації);

— визначення причин, умов та обставин наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами;

— визначення відповідності документації суб'єкта господарювання (перш за все матеріалів інвентаризації викидів) і органу ДЕІ, що здійснює контроль, установленим вимогам;

— визначення відповідності маси наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, установленим вимогам;

— підтвердження правильності кількості джерел викидів і годин їх роботи в розрахунку збитків фактичним даним;

— визначення часового інтервалу наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами.

Розглянемо більш докладно сутність цих складових алгоритму дослідження.

Забруднююча речовина – це речовина хімічного або біологічного походження, що присутня або надходить в атмосферне повітря та може прямо або опосередковано справляти негативний вплив на здоров'я людей і стан навколишнього природного середовища. Сукупність наукових найменувань таких речовин, які присутні або надходять в атмосферне повітря внаслідок діяльності підприємства, утворює номенклатуру забруднюючих речовин, що мають ураховуватися як викинуті цим підприємством. Номенклатура забруднюючих речовин, за якими нараховується збиток, повинна збігатися з номенклатурою забруднюючих речовин, що були наднормативно викинуті підприємством в атмосферне повітря.

Наднормативними викидами забруднюючих речовин в атмосферне повітря вважаються:

— викиди забруднюючих речовин, які перевищують затверджені ГДВ, установлені дозволом на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами;

— викиди забруднюючих речовин, на котрі відсутній дозвіл на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, включаючи окремі забруднюючі речовини, викиди яких підлягають регулюванню відповідно до законодавства;

— викиди, що здійснюються з перевищенням технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування, затверджених відповідно до законодавства;

— залпові викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, які кількісно та якісно передбачені технологічними регламентами виробництва і перевищують трикратне значення нормативу ГДВ відповідно до законодавства;

— залпові викиди забруднюючих речовин, які не передбачені технологічними регламентами виробництва;

— аварійні викиди.

Факт наднормативного викиду забруднюючих речовин в атмосферне повітря має встановлюватися інспекторами ДЕІ при проведенні перевірки суб'єктів господарювання інструментально-лабораторними методами контролю та розрахунковими методами.

Зазвичай під час проведення СІЕЕ в справах, пов'язаних із перевищенням нормативів ГДВ, визначаються обставини, за яких відбулася подія, окремий її фрагмент, яким є її механізм. Методичною основою цих досліджень є ситуаційний аналіз механізму події, суть якого полягає в розгляді її як сукупності слідових ситуацій, що настають послідовно. Опосередкованими об'єктами ситуалогічних досліджень є дії людей, пов'язані з використанням механізмів, знарядь та інструментів, що безпосередньо беруть участь у слідоутворенні, а тому разом зі слідами-відображеннями, які вони утворюють, є безпосередніми об'єктами експертного дослідження¹. Під час виконання досліджень судовий експерт вивчає процес функціонування виробничої системи, де сталася подія, у тому числі механізм виникнення перевищень нормативу ГДВ, визначає взаємозв'язок різних обставин, досліджує фактори появи цього стану та виявляє невідповідні дії працівників підприємства, унаслідок яких виникли ці обставини. Тому методика проведення СІЕЕ повинна базуватися на комплексному підході на підставі системно-структурного та інженерно-логічного аналізу.

Основними причинами наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами на підприємстві можуть бути:

- відсутність або простроченість дозволу на викиди;
- технічна несправність обладнання, що призвела до перевищення фактичних викидів над установленими нормативами ГДВ;
- помилки при проведенні інвентаризації викидів, у результаті чого прийняті занижені рівні викидів;
- невиконання, у встановлені в дозволі на викиди терміни, запланованих заходів щодо скорочення викидів забруднюючих речовин;
- неврахування залпових викидів у технологічному регламенті виробництва, або їх неправильне врахування, а відповідно й помилки в дозволі на викиди;
- аварія техногенного характеру.

Умови та обставини наднормативних викидів забруднюючих речовин у кожному випадку можуть значно різнитися, тому в статті приділяється увага іншим факторам.

При перевірці документації суб'єкта господарювання особливу увагу слід приділити правильності визначення відповідності звіту з інвентаризації викидів установленим вимогам – іноді складається ситуація, коли підприємство отримує дозвіл, а надалі йому нараховуються збитки за викиди, які при його виробничій діяльності взагалі відсутні.

¹ Див.: *Майорова Е. И.* Некоторые теоретические вопросы судебно-экологической экспертизы / *Е. И. Майорова* // Теория и практика судебной экспертизы. — 2007. — Вып. 2(6). — С. 15–22.

При перевірці документації ДЕІ слід приділити увагу відповідності акта перевірки та інших документів, складених ДЕІ (направлення на перевірку, припис, претензія) вимогам наказу Мінприроди України від 10.09.2008 № 464¹.

Далі встановлюється відповідність проведеного ДЕІ визначення маси та кількості забруднюючих речовин вимогам Методики № 639. Розрахунок маси наднормативних викидів забруднюючих речовин проводиться згідно з пп. 3.1–3.8 цієї Методики.

Розрахунки проводяться окремо для:

— джерел викиду забруднюючих речовин, віднесених до основних джерел викидів (які потребують упровадження найкращих існуючих технологій);

— джерел викиду забруднюючих речовин, віднесених до інших і таких, на які не встановлені нормативи ГДВ відповідно до законодавства;

— джерел викиду забруднюючих речовин від паливовикористовуючого обладнання (у продуктах горіння);

— джерел викиду при перевищенні технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування;

— випадку відсутності у відповідній документації суб'єкта господарювання інформації щодо параметрів джерел викидів та/або джерел утворення забруднюючої речовини;

— випадку невиконання в установлені в дозволі на викиди забруднюючих речовин терміни запланованих заходів щодо скорочення викидів забруднюючих речовин;

— аварійних викидів;

— несанкціонованого спалювання відходів різного походження, поживних залишків та іншої рослинності тощо.

Слід зазначити, що при визначенні ДЕІ наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря інструментально-лабораторними методами контролю використовуються результати таких вимірювань лабораторій, які повинні бути атестовані на право проведення відповідних вимірювань. Дані таких вимірювань мають бути зафіксовані в журналах первинної облікової документації, у робочих журналах лабораторій або у звітах про інструментально-лабораторні вимірювання.

Результати вимірювань масової концентрації забруднюючих речовин у викидах стаціонарних джерел зводяться до нормальних умов (273 К, 101,3 кПа) і стандартного вмісту кисню.

При перевірці розрахунків маси наднормативних викидів потрібно звернути увагу на визначення часового інтервалу наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря.

¹ Див.: Про затвердження Порядку організації та проведення перевірок суб'єктів господарювання щодо дотримання вимог природоохоронного законодавства : наказ Мінприроди України від 10.09.2008 № 464 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0018-09>.

Кількість джерел викидів та години їх роботи перевіряються на відповідність фактичним даним, наданим підприємством. Час роботи повинен бути визначений з урахуванням інтервалу наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами. Якщо дані підприємства та ДЕІ різняться, інспекція повинна аргументовано документально підтвердити дані, що використовуються в розрахунках збитків.

В усіх випадках розрахунку маси викиду остання залежить від часу роботи джерела в режимі наднормативного викиду. Згідно з п. 3.11 Методики № 639 час роботи джерела в режимі наднормативного викиду визначається з моменту виявлення порушення до моменту його усунення, з урахуванням фактично відпрацьованого часу.

При визначенні часового інтервалу наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря слід звернути увагу, що відповідно до ч. 4 ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну ними внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, у порядку та розмірах, установлених законодавством України, а відповідно до ст. 69 цього Закону шкода, заподіяна внаслідок порушення природоохоронного законодавства, підлягає компенсації в повному обсязі.

Також ст. 34 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» передбачено, що шкода, завдана порушенням законодавства про охорону атмосферного повітря, підлягає відшкодуванню в порядку та розмірах, установлених законом.

Зі змісту норм Методики № 639 і наведених норм природоохоронного законодавства випливає, що в п. 3.11 Методики № 639 визначається момент початку правопорушення, що виявлений перевіркою, а не момент, з якого нараховуються збитки.

Отже, збитки, завдані державі внаслідок порушення законодавства про охорону атмосферного повітря, підлягають відшкодуванню за весь час роботи стаціонарних джерел викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря за відсутності відповідного дозволу, тобто з моменту втрати чинності дозволу на викиди до моменту видачі нового дозволу на викиди, а посилення на п. 3.11 Методики № 639, як на підставу для визначення часу роботи джерела викидів із моменту виявлення порушення перевіркою ДЕІ, є хибним¹.

Таким чином, дослідження перевищень нормативів ГДВ забруднюючих речовин зі стаціонарних джерел під час проведення СІЕЕ потребує врахування зазначених рекомендацій та подальшого доопрацювання Методики № 639.

¹ Див.: Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства у справах, в яких заявлено вимоги про відшкодування збитків (за матеріалами справ, розглянутих у касаційному порядку Вищим господарським судом України) : оглядовий лист ВГСУ від 14.01.2014 № 01-06/20/2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0020600-14>.

ОСОБЕННОСТИ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПРЕВЫШЕНИЙ НОРМАТИВОВ ПРЕДЕЛЬНО ДОПУСТИМЫХ ВЫБРОСОВ ЗАГРЯЗНЯЮЩИХ ВЕЩЕСТВ

Сабадаш В. В.

Рассмотрены методические подходы к проведению судебной инженерно-экологической экспертизы при исследовании превышений нормативов предельно допустимых выбросов загрязняющих веществ из стационарных источников на предприятии для подтверждения факта правильности их характеристик и исходных данных, принятых для расчета размеров (величины) возмещения убытков, причиненных государству.

Ключевые слова: судебная инженерно-экологическая экспертиза, природоохранное законодательство, предельно допустимые выбросы, загрязняющие вещества, возмещение ущерба.

FEATURES OF FORENSIC RESEARCH OF STANDARDARDS EXCEEDINGS FOR MAXIMUM ALLOWABLE EMISSIONS OF POLLUTANTS

Sabadash V. V.

The paper considers methodological approaches to carrying out forensic engineering and environmental examination in the study of standards exceedings for maximum permissible emissions of pollutants from stationary sources of enterprises to confirm the fact of their characteristics accuracy and baseline data taken for the calculation of the compensation amount for damage caused to the state. Air pollution, especially in large cities, is one of the most serious environmental problems of modern Ukraine, one of the causes of such pollution is non-compliance with environmental regulations. An effective tool to determine this cause is the forensic engineering and environmental examination. Great practical importance of this examination in the activity of law enforcement bodies in uncovering and investigating crimes related to the violations of the environmental legislation requirements, demands further development and improvement of its overall theory, conducting researches in this direction. The main task of forensic engineering and environmental examination is to confirm the fact of causing damage to the state because of above permitted emissions of polluting substances into atmospheric air, established by the body of State Ecological Inspection of Ukraine and recorded in the documents of checking, correctness of excess emissions amounts evaluation fulfilled by this body and calculated in accordance with the approved methodology. forensic engineering and environmental examination is scheduled in court proceedings relating to the financial claims of bodies of State Ecological Inspection of Ukraine for compensation of damage caused by enterprises as a result of above permitted emissions of pollutants into the atmosphere by stationary sources; in court cases considering the documentation compiled by the bodies of State Ecological Inspection of Ukraine on the results of their inspections.

Keywords: forensic engineering and ecological examination, environmental legislation, maximum allowable emissions, pollutants, reimbursement of damage.

СУДОВІ ЕКОНОМІЧНА ТА ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗИ

УДК 343.98:347.73

О. В. Хомутенко, завідувач сектору
Харківського НДІСЕ, кандидат економічних наук

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО ЯКОСТІ СУДОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Застосовано інформаційний підхід щодо визначення якості судової економічної експертизи. Запропоновано низку ознак якості експертизи, розкрито їх зміст, висвітлено механізм її забезпечення.

Ключові слова: інформаційний підхід, якість експертизи, ознаки якості експертизи, механізм забезпечення якості експертизи.

Під час виконання судової економічної експертизи відбувається процес збирання додаткової інформації про об'єкт дослідження шляхом складання експертом-економістом клопотання, її оброблення й синтезу (трансформації) в інформацію, що цікавить орган, призначивший експертизу, та яка має силу джерела доказу. Тобто в ході виконання судової економічної експертизи експерт здійснює такі операції з інформацією: збирання додаткових матеріалів; оброблення; синтез; створення нової інформації (експертної економічної інформації)¹.

На думку Р. С. Белкіна, «загальне визначення інформації може носити лише гносеологічний або наукознавчий характер. Будь-яке інше визначення повинне відображати функціональне призначення інформації»². Р. С. Белкін та О. І. Вінберг стверджують, що «інформація завжди існує не взагалі, а для когось, і, як така, виникає лише з появою її споживача»³.

Отже, ґрунтуючись на цьому, вважаємо, що під експертною економічною інформацією можна розуміти результат пізнання змісту досліджуваних до-

¹ Див.: Хомутенко О. В. Застосування інформаційного підходу до вивчення судової економічної експертизи як процесу взаємопов'язаних операцій з інформацією // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. — Х. : Право, 2009. — Вип. 9. — С. 469–470.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 1. Общая теория криминалистики / Р. С. Белкин. — М. : Юрист, 1997. — С. 270.

³ Белкин Р. С. Криминалистика и доказывание / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. — М. : Юрид. лит., 1969. — С. 240.

кументів у межах предмета експертного дослідження з метою обґрунтування висновків судової економічної експертизи¹.

Експертна економічна інформація має певну структуру, що зумовлюється формою вихідного документа та технологією проведення дослідження.

У ній можна виділити:

— «установчий блок» – інформація про предмет дослідження, доповнена даними про джерела інформації, яку необхідно врахувати судовому експерту-економісту в процесі вирішення поставленого перед ним питання;

— «нормативний і документальний блоки» – це інформація законодавчих актів та дані про певні господарські операції, отримані в ході вивчення первинних документів бухгалтерського обліку;

— «компаративний блок» інформації, що містить у собі нові знання, отримані в ході дослідження, і є результатом оброблення нормативного й документального блоків інформації, зумовлених установчим блоком інформації, та останнім елементом експертної економічної інформації, який у сукупності надає їй статус джерела доказу².

Отже, виходячи з того, що судова економічна експертиза є інформацією з певною структурою й особливостями, при дослідженні питання її якості цілком логічно звернутися до робіт учених із питань дослідження якості інформації в цілому.

Розглядаючи якісний аспект інформації, не можна не згадати твердження В. Л. Бройдо³ про те, що якість інформації може визначатися сукупністю властивостей, що зумовлюють можливість її використання для задоволення визначених (відповідно до її призначення) потреб. У Великому економічному словнику надано таке визначення якості інформації. Якість інформації – це ступінь практичної придатності інформації, використовуваної в процесі управління, що визначається сукупністю таких властивостей, як повнота, щільність, корисність, достовірність, цінність інформації⁴.

Деякі автори наводять кількісні критерії якісних характеристик. Так, на їх думку, цінність інформації характеризується зниженням рівня витрат ресурсів (матеріалів, часу, грошей) для прийняття правильного рішення. Для прийняття рішень важлива не тільки якість інформації, але і її насиченість. Насиченістю інформації, на їх думку, є співвідношення корисної та фонові

¹ Див.: Хомутенко О. В. До питання про формування поняття «Експертна економічна інформація» / О. В. Хомутенко // Судова експертиза. Сучасний стан та перспективи розвитку : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. — К. : МЮУ, 2010. — С. 338–341.

² Див.: Хомутенко О. В. Про поняття та структуру експертної економічної інформації / О. В. Хомутенко, С. В. Кудряшова // Сучасні проблеми розвитку судової експертизи : зб. матеріалів засід. «круглого столу», присвяч. 10-річчю створення Севастоп. від-ня Харків. наук.-досл. ін-ту суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокариуса, Севастополь, 10–11 черв. 2010 р. — Х. : ХНДІСЕ, 2010. — С. 161–163.

³ Див.: Бройдо В. Л. Достоверность экономической информации в АСУ / В. Л. Бройдо. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. — 200 с.

⁴ Большой экономический словарь / под ред. А. Н. Азриэляна. — 4-е изд. доп. и перераб. — М. : Институт новой экономики, 1999. — С. 344.

інформації. Фонова інформація слугує для кращого сприйняття корисної (професійної) інформації. Така інформація може включати: попередження про майбутню інформацію, допоміжну й увідну інформацію. Якщо фонові інформації немає, то корисна неадекватно сприймається. Навпаки, попри велику кількість фонові інформації може бути допущений пропуск або не сприйнятий весь обсяг корисної інформації.

Інформація, яка формується для використання в процесі прийняття рішень, на думку А. А. Модіна зі співавторами, повинна бути значимою, тобто мати досить істотний вплив на оцінювання або на рішення. Значимість того чи іншого елемента інформації визначається не тільки його величиною в кількісному вираженні, а й тією роллю, яку цей елемент може відігравати¹. Елемент інформації є значущим, якщо його виключення впливає на рішення, що приймається користувачем. Достовірність є іншою найважливішою ознакою якості інформації, що гарантує не лише об'єктивний опис і прийнятне відображення тих подій, які вона повинна відображати, але й відсутність істотних помилок і порушень.

У міжнародних стандартах фінансової звітності основними якісними характеристиками інформації є: зрозумілість, ефективність (істотність), надійність (правдиве уявлення, переважання сутності над формою, нейтральність, обачність, повнота), порівнянність.

Якісна судова економічна експертиза – це комплексна характеристика експертизи, яка об'єднує в собі найважливіші ознаки інформації та піддається опису за допомогою якісних і кількісних показників (рис. 1), що визначають можливість використання експертизи для прийняття відповідних процесуальних рішень як джерела доказу.

Судова економічна експертиза повинна бути зрозумілою компетентному споживачу. Зазначене досягається логічністю й послідовністю викладання процесу дослідження, певним співвідношенням корисної та фонові інформації, що допомагає зрозуміти зміст викладеного. Висновки судової експертизи повинні мати відповідний вплив на процесуальне рішення, для прийняття якого вона призначається. У разі, якщо такий вплив відсутній, у призначенні судової економічної експертизи немає потреби. Процес дослідження повинен ґрунтуватися на нормах закону та атестованих експертних методиках. Коли дослідження проводиться на основі недостовірних даних (об'єктів дослідження), отримані результати навряд чи можуть претендувати на достовірність. Отже, відповідне оцінювання документів, що надаються експерту, та постановка певних умов стосовно вихідних даних для експерта може мати вагомий вплив на якість судової економічної експертизи. У разі, якщо експертиза виконується з істотним перевищенням законодавчо встановлених строків, використання її результатів у процесі прийняття відповідного процесуального рішення є ускладненим, а іноді й неможливим. Таким чином, додержання строків виконання експертиз є вагомою ознакою їх якості. Неповнота проведення дослідження може стати підставою для

¹ Див.: Модін А. А. Исследование и анализ потоков информации на промышленном предприятии / А. А. Модин, И. С. Зингер, М. Ф. Коротяев. — М. : Наука, 1970. — 152 с.

призначення повторної чи додаткової експертиз, що може істотно вплинути на термін досягнення кінцевої мети замовника експертизи. Судова економічна експертиза є процесуальним документом, який має бути складений за певною структурою та мати чітко обумовлені форми висновків – зіставні із загальноприйнятими формами висновків судових експертиз.

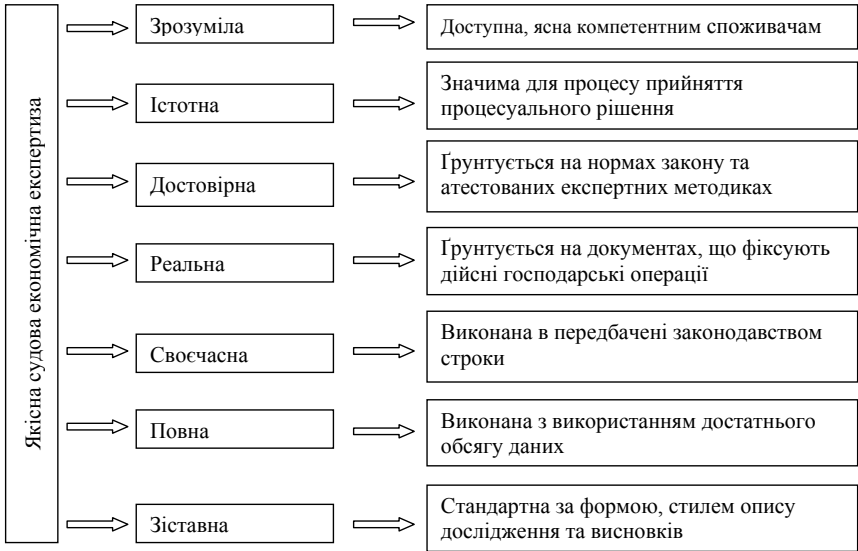

Рис. 1. Структурний зміст якості експертизи

При цьому досягнення таких ознак якості судової експертизи, як: зрозумілість, достовірність, своєчасність, повнота та зіставність залежить виключно від суб'єкта експертного забезпечення правосуддя, що її виконує. Досягнення ж таких ознак якості експертизи, як істотність і реальність залежить від того, наскільки вагомим для прийняття відповідного процесуального рішення є вирішення експертного завдання при виконанні дослідження та чи описують об'єкти дослідження господарські операції, що реально відбувалися. Визначення експертного завдання обумовлюється питаннями, що ставляться на дослідження, та формулюється замовником експертизи. Судовий експерт може вплинути на істотність експертизи вирішуючи питання, що перед ним не ставляться, в межах експертної ініціативи. Однак судовий експерт не завжди може остаточно розуміти мету, що ставить перед собою замовник експертизи при її призначенні, як і замовник експертизи не завжди може досконало орієнтуватися в тонкощах економічної підсистеми завдання, що ним вирішується. Отже, досягнення такої ознаки якості судової економічної експертизи, як істотність, залежить в основному від кваліфікованості особи, що призначає експертизу, та узго-

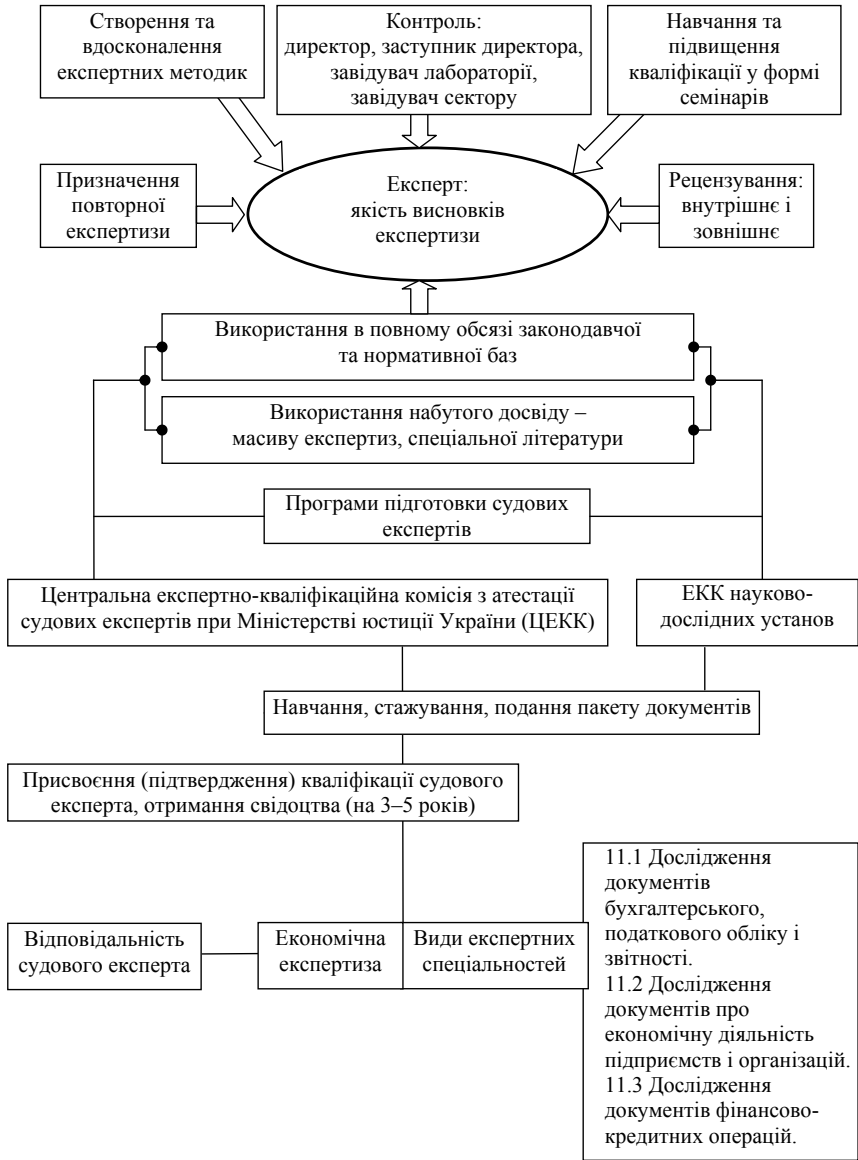

Рис. 2. Блок-схема забезпечення якості експертиз

женості роботи експерта з органом (особою), що призначає експертизу, у ході процесу формування експертного завдання. Оцінювання документів бухгалтерського та податкового обліків щодо того, чи описують вони реальні господарські операції, чи виконано підпис на них відповідною посадовою особою підприємства – взагалі не належить до компетенції експерта-економіста. Таким чином, зазначені ознаки якості судової економічної експертизи умовно можна поділити на:

— внутрішні, такі, що залежать в основному від самого експерта (зрозумілість, достовірність, своєчасність, повнота, зіставність);

— зовнішні, такі, що залежать від досконалості роботи замовника експертизи (реальність, істотність).

Відсутність будь-якої з описаних ознак якості призводить до того, що експертиза не може вважатися якісною, а отже, цілеспрямовано використаною при прийнятті відповідного процесуального рішення як джерела доказу.

Якість експертизи є головною характеристикою, яка знаходиться під контролем, що досягається завдяки роботі постійно діючого багатопрофільного механізму (рис. 2). Як будь-яка інша робота, що включена в загальну технологію виробництва чи здійснення послуг, експертна діяльність потребує нормування та планування. Найбільш важливі показники цієї діяльності – це витрати часу, трудомісткість і календарні строки проведення дослідницької роботи. На цих показниках ґрунтуються норми й правила внутрішнього оцінювання ефективності роботи експертів. Нормативні, оціночні ознаки, шкали визначень вивести з теоретичних міркувань досить складно. Реальні якісні нормативи можна отримати з практичного досвіду проведення робіт і з розрахунків, які ґрунтуються на цьому досвіді. У таких випадках постає питання про систематику видів робіт (досліджень) та критерії їх складності.

Удосконалення механізму забезпечення якості експертиз є одним із найважливіших завдань, на яке слід звернути увагу спеціалістам у галузі судової експертизи.

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ КАЧЕСТВА СУДЕБНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Хомутенко А. В.

Применен информационный подход к определению качества судебной экономической экспертизы. Предложен ряд признаков качества экспертизы, раскрыто их содержание, освещен механизм его обеспечения.

Ключевые слова: информационный подход, качество экспертизы, признаки качества экспертизы, механизм обеспечения качества экспертизы.

PROBLEM ISSUES OF FORENSIC ECONOMIC EXAMINATION QUALITY

Homutenko O. V.

The result of content cognition of the examined documents within the subject of the expert research in order to substantiate the conclusions of the forensic economic examina-

tion may be understood as expert economic information. Expert economic information has a specific structure which is conditioned by a form of outgoing document and the technology of research carrying out. In international financial reporting standards the main qualitative characteristics of information are: understandability, effectiveness (essentiality), reliability (truthful representation, dominance of essence over form, neutrality, prudence, completeness), comparability. Qualitative forensic economic examination is a complex characteristic of expertise which combines the most important features of information and is subjected to description by using qualitative and quantitative indicators which determine the possibility of using examination to make appropriate procedural decisions as a source of evidence. Achieving such features of forensic examination quality as understandability, reliability, timeliness, completeness and comparability depends solely on the subject of the expert ensuring of justice which conducts it. Achieving such a feature as essentiality depends mainly on the qualification of the person who appoints the expertise and coordination of the expert work with the body (official) who appoints the examination in the process of expert task formation. Examination quality is the main characteristic which is under control achieved due to constantly acting multidisciplinary mechanism. As any other work which is included in the general production technology or realisation of services, expert activity needs rationing and planning. Improving of the mechanism of ensuring examination quality is one of the most important tasks, to which should be paid attention by specialists in the field of forensic examination.

Keywords: information approach, examination quality, signs of examination quality, mechanism of ensuring examination quality.

ЕКСПЕРТНА ПРАКТИКА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 343.98:347.73

Н. І. Панченко, завідувач сектору Сумського відділення Харківського НДІСЕ,
І. М. Гордієнко, старший судовий експерт Сумського відділення Харківського НДІСЕ

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗРАХУНКУ ТАРИФУ НА ПОСЛУГИ З УТРИМАННЯ БУДИНКІВ І ПРИБУДИНКОВИХ ТЕРИТОРІЙ

Розглянуто особливості проведення економічних досліджень із питань обґрунтування розрахунку тарифу на послуги з утримання будинків і прибудинкових територій з урахуванням висновків будівельно-технічного дослідження. Наведено нормативні та законодавчі акти, якими регламентовано порядок формування тарифів на послуги з утримання будинків. Визначено перелік документів, які підлягають дослідженню для докумен-

тального й нормативного обґрунтування розрахунку тарифу на послуги з утримання будинку та прибудинкової території.

Ключові слова: тарифи, послуги з утримання будинків і прибудинкових територій, житлово-комунальні послуги; житлова, нежитлова та загальна площа будинку; площа прибудинкової території.

Стрімке зростання тарифів на житлово-комунальні послуги призвело до збільшення кількості судових позовів стосовно їх необґрунтованості. Відповідно зросла кількість призначених судових експертиз, пов'язаних із дослідженням документального обґрунтування тарифів на послуги з утримання будинків та прибудинкових територій, чим зумовлена актуальність цієї теми. Адже від вирішення питання економічного нормативного обґрунтування тарифу на послуги з утримання будинків та прибудинкових територій залежить право споживачів, які мешкають у будинках, на отримання пільг і субсидій.

Оскільки вихідними даними для розрахунку тарифу на послуги з утримання будинків і прибудинкових територій є, зокрема, житлова, нежитлова та загальна площа будинку, площа прибудинкової території та інші технічні показники, то їх документальне обґрунтування на підставі даних технічної документації будинку та відповідних технічних інвентаризацій за результатами будівельно-технічного дослідження має ключове значення при проведенні таких експертиз і надання об'єктивного висновку щодо документального обґрунтування розрахунку тарифу.

Співність цього питання підтверджується зростанням кількості судових справ із питання визнання необґрунтованими встановлених тарифів на послуги з утримання будинків і прибудинкових територій за рахунок застосування в розрахунках тарифів неправильної величини житлової, нежитлової та загальної площі будинку, площі прибудинкової території.

На вирішення експертизи ставиться питання щодо економічної обґрунтованості розрахунку тарифу на послуги з утримання будинків і прибудинкових територій для будинку за конкретною адресою. При цьому відповідно до встановленої компетенції експерт досліджує саме розрахунок тарифу, а не розраховує його самостійно.

При дослідженні має бути застосована Методика дослідження документального обґрунтування тарифів на житлово-комунальні послуги, зареєстрована в реєстрі методик Міністерства юстиції України, реєстраційний код 11.1.12¹.

Комплексне будівельно-технічне та економічне дослідження проводиться відповідно до Загальної методики призначення та проведення комплексних судових експертиз, що виконуються комісією експертів (із змінами, унесеніми рішенням Координаційної ради від 12.09.2014), реєстраційний код 0.1.16².

Основні засади організаційних, господарських відносин, що виникають у сфері надання й споживання житлово-комунальних послуг між їх вироб-

¹ Див.: Реєстр методик проведення судових експертиз [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://rmpse.minjust.gov.ua>.

² Див.: Там само.

никами, виконавцями та споживачами, а також їх права й обов'язки визначені Законом України «Про житлово-комунальні послуги» (далі – Закон № 1875)¹. Основні принципи тарифоутворення й оплати житлово-комунальних послуг визначені розд. VII цього Закону, до яких віднесено принцип відповідності рівня цін/тарифів розміру економічно обґрунтованих витрат на їх виробництво та принцип відповідності оплати житлово-комунальних послуг їх наявності, кількості та якості.

Відповідно до пп. 2, 3 ст. 31 Закону № 1875 передбачено такий порядок формування цін/тарифів на кожний вид житлово-комунальних послуг.

Виконавці/виробники здійснюють розрахунки економічно обґрунтованих витрат на виробництво житлово-комунальних послуг і подають їх на затвердження органам місцевого самоврядування в установленому законодавством порядку. Органи місцевого самоврядування затверджують ціни/тарифи на житлово-комунальні послуги в розмірі економічно обґрунтованих витрат на їх виробництво.

У разі, якщо утримання будинку і його прибудинкової території здійснюється відповідним підприємством – виконавцем послуг із їх утримання на підставі укладених договорів, то свої послуги таке підприємство повинно надавати за тарифами, затвердженими органами місцевого самоврядування. Провести розрахунок такого тарифу та надати його для затвердження органу місцевого самоврядування повинно відповідне підприємство, яке є виконавцем послуг з утримання будинків і прибудинкових територій.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення єдиного підходу до формування тарифів на житлово-комунальні послуги» від 01.06.2011 № 869 з метою забезпечення єдиного для всіх регіонів підходу до формування тарифів у сфері житлово-комунальних послуг Кабінетом Міністрів України затверджено Порядок формування тарифів на послуги з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій (далі – Порядок № 869)². Відповідно до п. 32 цього Порядку передбачено, що висновок стосовно розрахунків економічно обґрунтованих планованих витрат, пов'язаних із наданням послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій, надається Держфінінспекцією в порядку, затвердженому Мінекономрозвитку.

Отже, саме документальне та нормативне обґрунтування висновків Держфінінспекції щодо порушень при розрахунках економічно обґрунтованих планованих витрат, пов'язаних із наданням послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій, буде предметом судового економічно-го дослідження.

Порядком № 869 передбачено, що тарифи (нормативні витрати, пов'язані з утриманням будинків і прибудинкових територій) розраховуються окремо

¹ Див.: Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 24.06.2004 № 1875-IV(зі змінами та допов.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

² Див.: Про забезпечення єдиного підходу до формування тарифів на житлово-комунальні послуги : постанова Каб. Міністрів України від 01.06.2011 № 869 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

за кожним будинком залежно від запланованих кількісних показників фактичного надання послуг з урахуванням забезпечення належного санітарно-гігієнічного, протипожежного, технічного стану будинків і споруд та прибудинкових територій з урахуванням переліку послуг з їх утримання згідно з додатком до цього Порядку. У разі, коли перелік послуг зменшується, виконавець перераховує тарифи й подає новий розрахунок тарифів відповідному органу місцевого самоврядування, що приймає рішення про його затвердження.

З власниками (наймачами) квартир (житлових приміщень у гуртожитку) та власниками нежитлових приміщень у житловому будинку (гуртожитку) укладається договір про надання послуг з утримання будинків та прибудинкових територій, що передбачає надання послуг, перелік яких визначений за результатами громадських слухань згідно з типовим переліком. При визначенні складу витрат на утримання будинку та прибудинкової території, які включаються до тарифу, слід керуватися Правилами утримання жилих будинків та прибудинкових територій¹. При дотриманні вимог цих Правил забезпечуватиметься об'єктивний підхід до визначення переліку складових витрат з утримання будинків і прибудинкових територій по кожному конкретному будинку.

Таким чином, при дослідженні розрахунку тарифу на послуги з утримання будинку та прибудинкової території слід звернути увагу, що виходячи із вимог нормативних законодавчих актів тарифи мають відповідати таким вимогам:

1) тарифи – це нормативні витрати, пов'язані з утриманням будинків і прибудинкових територій, які розраховуються окремо за кожним будинком залежно від запланованих кількісних показників фактичного надання послуг; з урахуванням забезпечення належного їх санітарно-гігієнічного, протипожежного, технічного стану;

2) тарифи мають формуватися з урахуванням Переліку послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій відповідно до Порядку формування тарифів на послуги з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій;

3) розмір тарифу має відповідати розміру економічно обґрунтованих витрат на виробництво послуг з утримання будинків і прибудинкової території, підтверджених первинними бухгалтерськими документами;

4) склад витрат на утримання будинку та прибудинкової території, які включаються до тарифу, має бути визначеним згідно з Правилами утримання жилих будинків та прибудинкових територій;

5) висновок щодо розрахунків економічно обґрунтованих планованих витрат, пов'язаних із наданням послуг з утримання будинків і прибудинкових територій, надається Держфінінспекцією в порядку, затвердженому Міністерством економіки;

¹ Див.: Правила утримання жилих будинків та прибудинкових територій : наказ Держжитлокомунгоспу України від 17.05.2005 № 76 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

б) затвердження тарифів на послуги з утримання будинків і прибудинкової території належить до компетенції органів місцевого самоврядування.

При дослідженні витрат на утримання будинку та прибудинкової території, уключених до розрахунку тарифів, слід ураховувати Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»¹, яке визначає методологічні засади формування в бухгалтерському обліку інформації про витрати підприємства та її розкриття у фінансовій звітності. Дослідженню підлягають первинні документи, які фіксують факти здійснення господарських операцій відповідно до ст. 9 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні»².

Отже, при дослідженні документального й нормативного обґрунтування розрахунку тарифу на послуги з утримання будинку та прибудинкової території має бути досліджено такі документи:

— розрахунок тарифу на послуги з утримання будинку та прибудинкової території конкретного будинку із розшифровкою всіх його складових;

— первинні бухгалтерські документи та розрахунки щодо економічного обґрунтування кожної складової розрахунку тарифу на послуги з утримання будинку та прибудинкової території;

— документи синтетичного та аналітичного бухгалтерського обліку підприємства – надавача послуг щодо фактичного виконання послуг з утримання будинку та прибудинкової території для мешканців житлового будинку;

— технічна документація будинку та дані технічної інвентаризації.

Відповідно до вимог Порядку № 869 вихідними даними для розрахунку тарифу на послуги з утримання будинків і прибудинкових територій є, зокрема:

— площа, що перебуває у власності або наймі фізичної чи юридичної особи;

— сумарна загальна площа (зазначена в технічному паспорті житлового будинку (гуртожитку) квартир (житлових приміщень у гуртожитку) та нежитлових приміщень у житловому будинку (гуртожитку));

— сумарна загальна площа квартир (житлових приміщень у гуртожитку);

— сумарна загальна площа нежитлових приміщень у житловому будинку (гуртожитку);

— площа підвалу (першого поверху) житлового будинку (гуртожитку);

— площа дворів, газонів і (або) клумб;

— площа території, з якої вивозиться сніг;

— відстані до пунктів звалищ;

— фактичні площі посипання частини прибудинкової території;

¹ Див.: Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати»: наказ М-ва фінансів України від 31.12.1999 № 318 (із змінами та допов.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

² Див.: Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV (із змінами та допов.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

— інші технічні дані будинку та прибудинкової території, документальне обґрунтування яких на підставі технічної документації будинку й відповідних даних технічної інвентаризації потребує проведення будівельно-технічного дослідження.

При дослідженні використовують терміни та визначення понять відповідно до вимог Державних будівельних норм ДБН В.2.2-15-2005 «Житлові будинки. Основні положення»¹.

Відповідно до вимог п. 1.3 Правил утримання жилих будинків та прибудинкових територій визначено, що виконавці послуг з утримання будинків і прибудинкових територій повинні мати технічні паспорти на квартирні (багатоповерхові) житлові будинки та забезпечувати своєчасне внесення змін до них.

Згідно з вимогами п. 3.1 Інструкції про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна² передбачено, що технічній інвентаризації підлягають об'єкти всіх форм власності, розташовані на земельних ділянках (за окремими поштовими адресами), незалежно від того, побудовані вони за відповідно оформленими документами чи самочинно: будинки, включаючи прибудови та надбудови, громадські й виробничі будинки, господарські будівлі та споруди, а також вбудовані й окремо розташовані захисні споруди. Під час інвентаризації повинні бути обстежені основні конструктивні елементи будинків: фундаменти, стіни, перегородки, надпідвальні, міжповерхові та горищні перекриття, підлога, вікна, двері, покрівля; внутрішнє і зовнішнє опорядження; системи опалення та вентиляції, водопровідно-каналізаційне обладнання, газове й електрообладнання, ліфти, смітєпровооди тощо.

Роботи з інвентаризації всіх об'єктів повинні здійснюватися на замовлення та за обов'язковою участю замовника (замовників), у присутності якого (яких) проводиться обстеження, що фіксується в абрисі чи ескізі, з обов'язковим підписанням ним (ними) цих документів. При проведенні технічної інвентаризації визначення вартості об'єктів виконується за бажанням замовника.

У разі невідповідності площ, застосованих у розрахунках тарифів на послуги з утримання будинків і прибудинкових територій, порівняно з даними площ відповідної інвентаризаційної справи, до експертного висновку можуть бути включені методичні рекомендації про необхідність проведення поточної технічної інвентаризації житлових будинків з урахуванням вимог Інструкції про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна й інших нормативно-правових актів, із унесенням отриманих даних у технічні паспорти та матеріали інвентаризаційних справ.

¹ Див.: Житлові будинки. Основні положення : ДБН В.2.2-15-2005 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

² Див.: Інструкція про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна : наказ Держ. к-ту будівництва, архітектури та житлової політики України від 24.05.2001 № 127 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

За результатами проведеного дослідження за наявності нормативно обґрунтованих розрахунків і всіх первинних документів, які документально підтверджують розрахунок, експерти роблять висновок, що розрахунок тарифу на послуги з утримання будинку та прибудинкової території є розрахунком економічно обґрунтованих витрат на виробництво житлово-комунальних послуг, нормативно та документально обґрунтований.

За відсутності нормативно обґрунтованих розрахунків і всіх первинних документів, які документально підтверджують розрахунок, експерти роблять висновок, що наданий на дослідження розрахунок тарифу на послуги з утримання будинків і прибудинкових територій не є розрахунком економічно обґрунтованих витрат на виробництво житлово-комунальних послуг, нормативно та документально не обґрунтований, і зазначають, які конкретно складові розрахунку є документально та нормативно не обґрунтованими.

Отже, проведення економічних досліджень із питань обґрунтування розрахунку тарифу на послуги з утримання будинків та прибудинкових територій комплексно, із застосуванням як економічних, так і технічних спеціальних знань, є методично обґрунтованим та найбільш ефективним методом проведення такого виду експертиз, що надає максимально якісний результат.

ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ РАСЧЕТА ТАРИФА НА УСЛУГИ ПО СОДЕРЖАНИЮ ДОМОВ И ПРИДОМОВЫХ ТЕРРИТОРИЙ

Панченко Н. И., Гордиенко И. Н.

Рассмотрены особенности проведения экономических исследований по вопросам обоснования расчета тарифа на услуги по содержанию домов и придомовой территории с учетом выводов строительно-технического исследования. Приведены нормативные и законодательные акты, которыми регламентирован порядок формирования тарифов на услуги по содержанию домов. Определен перечень документов, который подлежит исследованию для документального и нормативного обоснования расчета тарифа на услуги по содержанию дома и придомовой территории.

Ключевые слова: тарифы, услуги по содержанию домов и придомовой территории, жилищно-коммунальные услуги; жилая, нежилая и общая площадь дома; площадь придомовой территории.

FEATURES OF RESEARCH OF TARIFF CALCULATION FOR SERVICES ON MAINTENANCE OF HOUSES AND ADJACENT TERRITORIES

Panchenko N. I., Gordienko I. M.

The paper describes the features of carrying out economic researches on the issues of justification of the tariff calculation on services for maintenance of houses and adjacent territories taking into account the conclusions of the construction and technical researches. Normative and legislative acts which regulate the procedure for formation of tariffs on services for maintenance of houses are presented. The list of documents which is subjected for the research for documentary and normative justification of the tariff calculation for services on maintenance houses and adjacent territories are defined. Since the initial data for the tariff calculation for services on maintenance of houses and adjacent territo-

ries are, in particular, residential, non-residential and the total area of the house, the area of adjacent territories and other technical indicators, then their documentary justification on the basis of technical documentation data of the house and relevant technical inventories on the results of the construction and technical research has key value at carrying out such examinations and in providing objective conclusion concerning documentary justification of the tariff calculations. Divisiveness of this issue is confirmed by the increasing number of court cases concerning recognition of the established tariffs on maintenance of houses and adjacent territories to be unjustified. The questions concerning economic justification of the tariff calculations for services on maintenance of houses and adjacent territories for the house at the particular address are raised for the decision by the examination. At the same time, according to the established competence, an expert examines precisely tariff calculations, not counting it at his own. The sequence of a court expert actions in the study of tariffs calculation is compiled.

Keywords: tariffs, services on maintenance of houses and adjacent territories, housing and communal services; residential, non-residential and the total area of the house; area of the adjacent territories.

УДК 343.98:347.73

С. О. Козуб, старший судовий експерт
Харківського НДІСЕ

ОПОДАТКУВАННЯ ПОДАТКОМ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ ТРАНСПОРТНО-ЕКСПЕДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З МІЖНАРОДНОГО ПЕРЕВЕЗЕННЯ ВАНТАЖІВ

Розглянуто порядок оподаткування податком на додану вартість транспортно-експедиторської діяльності з міжнародного перевезення вантажів у разі залучення до перевезення інших учасників транспортно-експедиторської діяльності при проведенні судово-економічних експертиз.

Ключові слова: експедитор (транспортний експедитор), перевізник, місце постачання послуг, транспортно-експедиторська послуга, єдиний транспортний документ.

Положеннями ч. 1 ст. 929 Цивільного кодексу України (ЦК України) визначено, що за договором транспортної експедиції одна сторона (експедитор) зобов'язалася за плату та за рахунок другої сторони (клієнта) виконати або організувати виконання визначених договором послуг, пов'язаних із перевезенням вантажу.

Договором транспортної експедиції може бути встановлено обов'язок експедитора:

- організувати перевезення вантажу транспортом і за маршрутом, обраним експедитором або клієнтом;
- укласти від свого імені або від імені клієнта договір перевезення вантажу;
- забезпечити відправлення й отримання вантажу;
- інші зобов'язання, пов'язані з перевезенням.

Договором транспортної експедиції може бути передбачене надання додаткових послуг, необхідних для доставки вантажу:

— перевірка кількості та стану вантажу, його вантаження й розвантаження;

— сплата митного збору, зборів і витрат, покладених на клієнта;

— зберігання вантажу до його отримання в пункті призначення;

— отримання необхідних для експорту та імпорту документів, виконання митних формальностей і тому подібне.

Інші види транспортно-експедиторських послуг, які можуть надавати експедитори за дорученням клієнтів, наведені в ст. 8 Закону України «Про транспортно-експедиторську діяльність» (далі – Закон № 1955)¹. Тобто різноманіття видів транспортно-експедиторських послуг зумовлює можливість їх надання як на митній території України, так і за її межами із залученням нерезидентів.

Відповідно до ст. 1 Закону № 1955:

— експедитор (транспортний експедитор) – суб'єкт господарювання, який за дорученням клієнта та за його рахунок виконує або організовує виконання транспортно-експедиторських послуг, визначених договором транспортного експедирування;

— перевізник – юридична або фізична особа, яка взяла на себе зобов'язання та відповідальність за договором перевезення вантажу за доставку до місця призначення довіреного їй вантажу, перевезення вантажів і їх видачу (передачу) вантажоодержувачу або іншій особі, зазначеній у документі, що регулює відносини між експедитором та перевізником.

Згідно з ч. 2 ст. 4 цього Закону експедитори для виконання доручень клієнтів можуть укладати договори з перевізниками, портами, авіапідприємствами, судноплавними компаніями тощо, які є резидентами або нерезидентами України.

Операції платників, що є об'єктом оподаткування ПДВ, визначені в п. 185.1 Податкового кодексу України (ПК України), серед яких для даної ситуації назвемо такі:

— постачання послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України, відповідно до ст. 186 цього Кодексу (підп. «б»);

— постачання послуг з міжнародних перевезень пасажирів і багажу, а також вантажів залізничним, автомобільним, морським, річковим і авіаційним транспортом (підп. «е»).

Відповідно до абз. «а» підп. 186.2.1 ПК України місцем постачання послуг, що є допоміжними в транспортній діяльності: вантаження, розвантаження, перевантаження, складська обробка товарів і інші аналогічні види послуг, є місце фактичного постачання послуг, пов'язаних із рухомим майном, а згідно з абз. «в» підп. 186.2.1 ПК України місцем постачання послуг, пов'язаних з рухомим майном, є місце фактичного постачання

¹ Див.: Про транспортно-експедиторську діяльність : Закон України від 01.07.2004 № 1955-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>.

послуг, пов'язаних з рухомим майном, а саме послуг, пов'язаних із перевезенням пасажирів та вантажів, у тому числі з постачанням продовольчих продуктів і напоїв, призначених для споживання (табл. 1).

Таблиця 1

Місце постачання послуг

Постачальник послуг	Територія	Ставка ПДВ	Примітка
Платник ПДВ	Україна	20 %	«експорт» послуг
Платник ПДВ	поза митною територією України	не обкладається ПДВ	–
Нерезидент	Україна	20 %	«імпорт» послуг
Нерезидент	поза митною територією України	не обкладається ПДВ	–

Згідно з підп. «ж» п. 186.3 ПК України місцем надання транспортно-експедиторських послуг вважається місце, у якому їх одержувач зареєстрований як суб'єкт господарювання, а в разі відсутності такого місця – його постійне або переважаюче місце проживання (табл. 2).

Таблиця 2

Місце надання транспортно-експедиторських послуг

Постачальник послуг	Отримувач послуг	Місце реєстрації отримувача	Ставка ПДВ	Примітка
Платник ПДВ	нерезидент	поза митною територією України	не обкладається ПДВ	«експорт» послуг
Нерезидент	платник ПДВ	Україна	20 %	«імпорт» послуг

Тобто, вимоги підп. 186.2.1 ПК України визначають місцем постачання послуг, пов'язаних із перевезенням вантажів, місце фактичного постачання послуг, разом із тим, відповідно до п. 186.3 ПК України, місцем постачання зазначених у цьому пункті послуг вважається місце, у якому отримувач послуг зареєстрований як суб'єкт господарювання або – у разі відсутності такого місця – місце постійного чи переважного його проживання. До таких послуг належить і надання транспортно-експедиторських послуг.

Визначення, що транспортне експедирування і є послугами, пов'язаними із перевезенням вантажу, відповідно вказує на неоднозначне (множинне) трактування між двома нормами ПК України, а саме підп. 186.2.1 та абз. ж) п. 186.3 відносно визначення місця постачання послуг у випадку постачання послуг за межами митної території України.

Згідно з п. 56.21 ПК України, у разі коли норма цього Кодексу чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі цього Кодексу, або коли норми різних законів чи різних нормативно-правових актів, або коли норми одного й того самого нормативно-правового акта суперечать між собою та припускають неоднозначне (множинне) трактування прав і обов'язків платників податків або контролюючих органів, унаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу, рішення приймається на користь платника податків.

Для прикладу розглянемо обставини надання транспортно-експедиторських послуг замовнику-резиденту, що діє за дорученням своїх клієнтів, перевізником-нерезидентом за межами митної території України.

На підставі абз. а) підп. 195.1.3 ПК України за нульовою ставкою ПДВ обкладаються міжнародні перевезення пасажирів і багажів, а також вантажів залізничним, автомобільним, морським, річковим і авіаційним видами транспорту, та для цілей цього підпункту перевезення вважається за міжнародне, якщо здійснюється за єдиним міжнародним перевізним документом.

Однак слід зазначити, що при проведенні дослідження найважливіше значення має саме встановлення документального оформлення певних господарських операцій і з'ясування того, як замовник організував виконання транспортно-експедиторських послуг за дорученням своїх клієнтів шляхом укладання контрактів із нерезидентами, що, відповідно, не суперечить положенням Закону № 1955.

При встановленні на підставі наявних документів, що суб'єктом господарювання (резидентом для прикладу ТОВ «Т») згідно з укладеними договорами та відповідно до заявок (доручень) замовників (клієнтів ТОВ «Н») було організовано перевезення товарно-матеріальних цінностей (ТМЦ), тобто ним здійснювались операції з придбання послуг із організації перевезень вантажів і надання транспортно-експедиційних послуг поза митною територією України, та ця діяльність здійснювалась у межах договорів перевезення вантажів із залученням до перевезення інших учасників транспортно-експедиторської діяльності, перевізників-нерезидентів (для прикладу W LLP), які не мають постійних представництв на митній території України. Ключовим значенням для визначення зазначених договорів як договорів міжнародного перевезення вантажів є документальне підтвердження, що перевезення здійснювались за єдиним перевізним документом.

Зокрема, предметом дослідження в цьому випадку є акти виконаних робіт щодо надання послуг із транспортно-експедиційного обслуговування вантажних перевезень, підписані між ТОВ «Т» (експедитор) і ТОВ «Н» (клієнт) з відповідними додатками, у яких деталізовано, які саме послуги надані з наведенням ділянок експедирування, номерів залізничних вагонів, дати, номерів накладних, у межах яких здійснювалось надання робіт стосовно збігу з відповідними ділянками експедирування, номерами залізничних вагонів, датами, номерами накладних, за якими здійснювалося надання експедиторських послуг у межах відносин з перевізником W LLP поза межами митної території України. Наведений збіг відповідно вкаже, що перевезення на підставі укладених договорів були організовані ТОВ «Т» через

компанію W LLP і здійснювалися на підставі міжнародних транспортних документів (накладні СМГС, ЦІМ тощо).

Відповідно до ст. 9 Закону № 1955 факт надання послуги експедитора при перевезенні підтверджується єдиним транспортним документом або комплектом документів (залізничних, автомобільних, авіаційних накладних, коносаментів тощо), які відображають шлях слідування вантажу від пункту його відправлення до пункту його призначення. Такими документами можуть бути:

- авіаційна вантажна накладна (Air Waybill);
- міжнародна автомобільна накладна (CMR);
- накладна СМГС (накладна УМВС);
- коносамент (Bill of Lading);
- накладна ЦІМ (CIM);
- вантажна відомість (Cargo Manifest);
- інші документи, визначені законами України.

Під єдиним міжнародним перевізним документом маються на увазі документи залежно від обраного виду транспорту, що складені мовою міжнародного спілкування.

Отже, при відповідному документальному обґрунтуванні того, що експедитором (резидентом) залучено до міжнародного перевезення вантажів перевізників чи інших учасників транспортно-експедиторської діяльності, то нульова ставка, визначена абз. «а» підп. 195.1.3 п. 195.1 ст. 195 ПК України, застосовується саме такими перевізниками чи іншими учасниками транспортно-експедиторської діяльності.

При цьому необхідно враховувати вимоги п. 189.4 ст. 189 ПК України, а саме: при отриманні коштів від замовника чи за датою оформлення документів, що підтверджують факт здійснення міжнародного перевезення для замовника, залежно від того, яка з цих подій відбулася раніше, у експедитора виникає податкове зобов'язання з ПДВ на суму перевезення за ставкою 0 %, якщо перевізник є резидентом – платником ПДВ, та на суму наданих такому замовнику експедиторських послуг за ставкою 20 % (якщо замовник послуг зареєстрований на території України як суб'єкт господарювання). У разі, коли перевізник не є резидентом – платником ПДВ, податкові зобов'язання в експедитора на вартість послуг із перевезення не виникають. Перевізник-резидент (платник ПДВ) на дату виникнення податкових зобов'язань з міжнародного перевезення виписує податкову накладну з нарахуванням податку на додану вартість за нульовою ставкою та надає її експедитору. Отриману податкову накладну від такого перевізника експедитор має право включити до реєстру отриманих податкових накладних. Коли ж перевізник не є резидентом – платником ПДВ, податкові зобов'язання в експедитора на вартість послуг з перевезення не виникають. Наведена позиція викладена, зокрема, в узагальноючій податковій консультації щодо порядку оподаткування податком на додану вартість транспортно-експедиторської діяльності¹. Згідно з п. 53.1 ст. 53 ПК України не може

¹ Див.: Узагальнювальна податкова консультація щодо порядку обкладення ПДВ транспортно-експедиторської діяльності : наказ ДПАУ від 06.07.2012 № 610 // Уряд. кур'єр. — 2012. — № 140.

бути притягнуто до відповідальності платника податків, який діяв відповідно до узагальнюючої податкової консультації.

Отже, послуги, що надаються за договором транспортної експедиції, можуть:

— обкладатися ПДВ за ставкою 20 % при їх наданні на території України як платником ПДВ – резидентом, так і нерезидентом;

— не обкладатися ПДВ при їх наданні за межами України як платником ПДВ – резидентом, так і нерезидентом;

— обкладатися ПДВ за нульовою ставкою, якщо міжнародне перевезення вантажів здійснюється за єдиним міжнародним перевізним документом.

Тобто транзитні послуги, отримані від резидента-експедитора для експедитора-резидента, які в подальшому реалізуються замовникові-резидентові, є об'єктом обкладення ПДВ, якщо всі сторони договору транспортної експедиції, включаючи залучених, є резидентами України і надають послуги лише на митній території України, а в разі, якщо міжнародне перевезення вантажів здійснюється за єдиним міжнародним перевізним документом залученим перевізником-нерезидентом поза межами митної території України – обкладаються ПДВ за нульовою ставкою.

НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ НАЛОГОМ НА ДОБАВЛЕННУЮ СТОИМОСТЬ ТРАНСПОРТНО-ЭКСПЕДИТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО МЕЖДУНАРОДНОЙ ПЕРЕВОЗКЕ ГРУЗОВ

Козуб С. А.

Рассмотрен порядок налогообложения налогом на добавленную стоимость транспортно-экспедиторской деятельности по международной перевозке грузов в случае привлечения к перевозке других участников транспортно-экспедиторской деятельности при проведении судебно-экономических экспертиз.

Ключевые слова: экспедитор (транспортный экспедитор), перевозчик, место оказания услуг, транспортно-экспедиторская услуга, единый транспортный документ.

TAXATION OF FREIGHT FORWARDING ACTIVITY OF INTERNATIONAL CARRIAGE OF GOODS BY THE VALUE ADDED TAX

Kozub S. O.

The paper describes the procedure of taxation by the value added tax of freight forwarding activity in the international carriage of goods in the case of involvement in carriage of other participants in freight forwarding activity during carrying out forensic economic examination. The variety of types of freight forwarding services determines the possibility of providing them both in the customs territory of Ukraine and beyond its borders, involving non-residents. As an example, the circumstances of freight forwarding services to the customer resident who acts on behalf of its clients, a non-resident carrier outside the customs territory of Ukraine are considered. While carrying out research, just ascertainment of documentary issuance of certain business transactions and finding out how a customer organized execution of the freight forwarding services on behalf of its

clients by contracting with non-residents, has an essential significance. In accordance with the norms of the Tax Code of Ukraine, the services which are provided under the contract of transport expedition, may be subjected to value added tax at the rate of 20 %, not taxed, and taxed on the value added tax at zero rate. That is, the transit services received from resident-forwarding agent for forwarding agent-resident, which are subsequently realized to the customer-resident, are the object of taxation on value added tax if all parties of freight forwarding contract, including the involved ones, are residents of Ukraine and provide services only on the customs territory of Ukraine. If an international carriage of goods is carried out according to a single international transport document by an involved carrier-non-resident outside the customs territory of Ukraine, it's subjected to the value added tax at zero rate.

Keywords: freight forwarder (forwarding agent), carrier, place of services provision, freight forwarding service, single transport document.

УДК 343.98

О. В. Аніщенко, завідувач сектору Харківського НДІСЕ,
Л. В. Мамонтова, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА РОЗРАХУНКІВ ПЕНСІЙ ПО ІНВАЛІДНОСТІ

Розглянуто умови призначення пенсій по інвалідності та визначено порядок обчислення страхового стажу й час набуття права на пенсію по інвалідності в розмірі пенсії за віком. Наведено приклади розрахунку розміру пенсії по інвалідності та пенсії по інвалідності в розмірі пенсії за віком при проведенні судово-економічних експертиз.

Ключові слова: пенсія по інвалідності, страховий стаж, понаднормовий стаж, доплата за понаднормовий стаж, прожитковий мінімум, пенсія по інвалідності в розмірі пенсії за віком.

Пенсійне забезпечення громадян України здійснюється відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»¹ (далі – Закон № 1058-IV). Нормами цього Закону передбачено призначення пенсій за віком, по інвалідності, у зв'язку зі втратою годувальника.

Умови призначення пенсії по інвалідності визначені ст. 30 Закону № 1058-IV. Пенсія по інвалідності призначається в разі настання інвалідності, що спричинила повну або часткову втрату працездатності внаслідок загального захворювання (у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства) за наявності страхового стажу, передбаченого ст. 32 цього Закону.

¹ Див.: Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV // Відом. Верхов. Ради України. — 2003. — № 49–51. — Ст. 376.

Пенсія по інвалідності від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання призначається відповідно до Закону України «Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності»¹.

Пенсія по інвалідності призначається незалежно від періоду часу, у якому настала інвалідність: у період роботи, до влаштування на роботу чи після припинення роботи. Залежно від ступеня втрати працездатності визначено три групи інвалідності: I, II, III. Причина, група, час настання інвалідності, строк, на який устанавлюється інвалідність, визначаються органом медико-соціальної експертизи згідно із законодавством.

Обов’язковою умовою для призначення пенсії по інвалідності за нормами Закону № 1058-IV є наявність страхового стажу від 1 до 15 років залежно від віку інваліда та групи інвалідності. Відповідно до ст. 32 цього Закону особи, визнані інвалідами, мають право на пенсію по інвалідності залежно від групи інвалідності за наявності такого страхового стажу на час настання інвалідності або на день звернення за пенсією:

для інвалідів I групи:

до досягнення особою 25 років включно – 1 рік;
від 26 років до досягнення особою 28 років включно – 2 роки;
від 29 років до досягнення особою 31 року включно – 3 роки;
від 32 років до досягнення особою 34 років включно – 4 роки;
від 35 років до досягнення особою 37 років включно – 5 років;
від 38 років до досягнення особою 40 років включно – 6 років;
від 41 року до досягнення особою 43 років включно – 7 років;
від 44 років до досягнення особою 48 років включно – 8 років;
від 49 років до досягнення особою 53 років включно – 9 років;
від 54 років до досягнення особою 59 років включно – 10 років;

для інвалідів II та III груп:

до досягнення особою 23 років включно – 1 рік;
від 24 років до досягнення особою 26 років включно – 2 роки;
від 27 років до досягнення особою 28 років включно – 3 роки;
від 29 років до досягнення особою 31 року включно – 4 роки;
від 32 років до досягнення особою 33 років включно – 5 років;
від 34 років до досягнення особою 35 років включно – 6 років;
від 36 років до досягнення особою 37 років включно – 7 років;
від 38 років до досягнення особою 39 років включно – 8 років;
від 40 років до досягнення особою 42 років включно – 9 років;
від 43 років до досягнення особою 45 років включно – 10 років;
від 46 років до досягнення особою 48 років включно – 11 років;

¹ Див.: Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності : Закон України від 09.09.1999 № 1105-XIV // Відом. Верхов. Ради України. — 1999. — № 46-47. — Ст. 403.

від 49 років до досягнення особою 51 року включно – 12 років;
від 52 років до досягнення особою 55 років включно – 13 років;
від 56 років до досягнення особою 59 років включно – 14 років.

Особи, визнані інвалідами після досягнення пенсійного віку, передбаченого ст. 26 Закону № 1058-IV (60 років), мають право на пенсію по інвалідності за наявності страхового стажу не менше 15 років.

Інваліди, які не мають достатнього страхового стажу, мають право звернутися до Управління праці та соціального захисту населення за місцем проживання із заявою про призначення допомоги за нормами Закону України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам»¹.

Якщо інвалідність у особи, яка звернулася за медичною допомогою в період з 21 листопада 2013 р. по 30 квітня 2014 р., настала в період проходження строкової військової служби або внаслідок поранення, каліцтва, контузії чи інших ушкоджень здоров'я, одержаних під час участі в масових акціях громадського протесту в Україні з 21 листопада 2013 р. по 21 лютого 2014 р., то пенсія по інвалідності призначається особі незалежно від наявності страхового стажу.

При визначенні страхового стажу особливу увагу слід приділити періодам, з яких складається страховий стаж. За визначенням ст. 24 Закону № 1058-IV страховий стаж – це період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню та за який щомісяця сплачені страхові внески в сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок. До страхового стажу також зараховується період, протягом якого особа, яка підлягала загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню на випадок безробіття, отримувала допомогу по безробіттю (крім одноразової її виплати для організації безробітним підприємницької діяльності) та матеріальну допомогу в період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації. До страхового стажу для обчислення розміру пенсії за віком, з якого обчислюється розмір пенсії по інвалідності, крім наявного страхового стажу, зараховується на загальних підставах і період з дня встановлення інвалідності до досягнення застрахованою особою віку, передбаченого ст. 26 Закону № 1058-IV (60 років).

Страховий стаж обчислюється територіальними органами Пенсійного фонду відповідно до вимог Закону № 1058-IV за даними, що містяться в системі персоналізованого обліку, а за періоди до впровадження системи персоналізованого обліку – на підставі документів і в порядку, визначеному законодавством, що діяло до набрання чинності цим Законом. Страховий стаж обчислюється в місяцях. Періоди трудової діяльності та інші періоди, що враховувалися до стажу роботи для призначення пенсії до набрання чинності цим Законом, зараховуються до страхового стажу в порядку й на

¹ Див.: Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам : Закон України від 18.05.2004 № 1727-IV // Відом. Верхов. Ради України. — 2004. — № 33–34. — Ст. 404.

умовах, передбачених законодавством, що діяло раніше, крім випадків, передбачених цим Законом.

Згідно з частиною першою ст. 33 Закону № 1058-IV пенсія по інвалідності залежно від групи інвалідності призначається в таких розмірах: інвалідам I групи – 100 % пенсії за віком; інвалідам II групи – 90 % пенсії за віком; інвалідам III групи – 50 % пенсії за віком, обчисленої відповідно до статей 27 і 28 цього Закону.

Непрацюючі інваліди II групи, визнані інвалідами після досягнення пенсійного віку, передбаченого ст. 26 Закону № 1058-IV (60 років), та інваліди III групи за їх вибором мають право на призначення пенсії по інвалідності в розмірі пенсії за віком, обчисленої відповідно до статей 27 і 28 цього Закону, за наявності страхового стажу в чоловіків 35 років, а в жінок – 30 років. Непрацюючі інваліди II групи після досягнення пенсійного віку (60 років) за їх вибором мають право на призначення пенсії по інвалідності в розмірі пенсії за віком, обчисленої відповідно до статей 27 і 28 Закону № 1058-IV, за наявності такого страхового стажу:

у жінок – 20 років, а у чоловіків – 25 років, якщо їм уперше встановлено інвалідність у віці до 46 років включно;

у жінок – 21 рік, а у чоловіків – 26 років, якщо їм уперше встановлено інвалідність у віці до 48 років включно;

у жінок – 22 роки, а у чоловіків – 27 років, якщо їм уперше встановлено інвалідність у віці до 50 років включно;

у жінок – 23 роки, а у чоловіків – 28 років, якщо їм уперше встановлено інвалідність у віці до 53 років включно;

у жінок – 24 роки, а у чоловіків – 29 років, якщо їм уперше встановлено інвалідність у віці до 56 років включно;

у жінок – 25 років, а у чоловіків – 30 років, якщо їм уперше встановлено інвалідність у віці до 59 років включно.

Пенсія по інвалідності відповідно до ст. 45 Закону № 1058-IV призначається з дня звернення. Проте якщо звернення за пенсією відбулося не пізніше трьох місяців з дня встановлення інвалідності, пенсія по інвалідності призначається з дня встановлення інвалідності. За таким самим порядком призначається пенсія по інвалідності в розмірі пенсії за віком, якщо вимоги ч. 2 ст. 33 Закону № 1058-IV (звільнення з роботи та наявність необхідного страхового стажу) виконано на день установлення інвалідності, і з дня виникнення такого права, якщо вимоги ч. 2 ст. 33 цього Закону виконано в період після встановлення інвалідності до дня звернення за призначенням пенсії по інвалідності.

До пенсії по інвалідності встановлюються надбавки (на догляд, на утриманців), підвищення, додаткові пенсії, пенсія за особливі заслуги перед Україною (у разі якщо інвалід має на них право відповідно до чинного законодавства України). У разі якщо розмір пенсійної виплати інваліда з урахуванням надбавок, підвищень та інших доплат до пенсії (за винятком пенсії за особливі заслуги перед Україною) не досягає прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність, таким особам

надається щомісячна державна адресна допомога в сумі, що не вистачає до зазначеного прожиткового мінімуму.

Після досягнення пенсійного віку особа, яка одержує пенсію по інвалідності, набуває права на призначення пенсії за віком. Згідно зі ст. 10 Закону № 1058-IV особі, яка має одночасно право на різні види пенсії (за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника), призначається один з цих видів пенсії за її вибором. Частиною 3 ст. 45 Закону № 1058-IV визначено, що переведення з одного виду пенсії на інший здійснюється з дня подання заяви на підставі документів про страховий стаж, заробітну плату (дохід) та інших документів, що знаходяться на час переведення з одного виду пенсії на інший у пенсійній справі, а також додаткових документів, одержаних органами Пенсійного фонду. При переході на інший вид пенсії застосовується норма ст. 28 Закону № 1058-IV (в редакції, чинній з 01.10.2011), а саме мінімальний розмір пенсії за віком встановлюється в розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, за наявності в чоловіків 35 років страхового стажу, а в жінок – 30 років.

Слід зазначити, що під час обчислення розміру пенсії по інвалідності до наявного страхового стажу зараховується період до досягнення особою 60-річного віку. Під час призначення пенсії за віком цей додатково зарахований період не враховується. Пенсію за віком буде визначено залежно від страхового стажу та заробітку, з якого було сплачено внески до Пенсійного фонду.

При переведенні з одного виду пенсії на інший за бажанням особи може враховуватися заробітна плата (дохід) за періоди страхового стажу, зазначені в ч. 1 ст. 40 Закону № 1058-IV, із застосуванням показника середньої заробітної плати (доходу), який ураховувався під час призначення (попереднього перерахунку) попереднього виду пенсії.

Якщо особа після призначення пенсії по інвалідності продовжувала працювати та набула не менш як 24 місяці страхового стажу після призначення (попереднього перерахунку) пенсії незалежно від перерв у роботі, при переведенні вперше з пенсії по інвалідності на пенсію за віком застосовується середня заробітна плата (дохід), визначена ч. 2 ст. 40 Закону № 1058-IV для призначення пенсії. Згідно з положеннями ч. 2 ст. 40 цього Закону, заробітна плата (дохід) для обчислення пенсії за віком визначається з урахуванням показника середньої заробітної плати (доходу) у середньому на одну застраховану особу в цілому в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії. Отже, при переведенні вперше з пенсії по інвалідності на пенсію за віком показник середньої заробітної плати (доходу) за три попередні роки застосовується лише за наявності 24 місяців страхового стажу, набутого після призначення (попереднього перерахунку) пенсії по інвалідності незалежно від перерв у роботі.

Таким чином, отримання пенсії за віком фактично буде переведенням з одного виду пенсії на інший, а юридично має бути оформлено як перше призначення пенсії. Для цього з моменту набуття права на пенсію за віком необхідно звернутися до органів Пенсійного фонду із заявою про призна-

чення пенсії за віком з одночасним поданням документів, передбачених ст. 45 Закону № 1058-IV.

Приклад 1. 26.01.2016 чоловіка визнано інвалідом II групи від загально-го захворювання у віці 39 років (довічно). Фактичний страховий стаж становить 21 рік 7 місяців, період з дня встановлення інвалідності до досягнення пенсійного віку відповідно до ст. 24 Закону № 1058-IV (60 років) – 20 років 9 місяців. Чоловік працює. Загальний страховий стаж – 42 роки 4 місяці, коефіцієнт страхового стажу – 0,5715. Коефіцієнт заробітку – 1,12345. За призначенням пенсії звернувся 01.02.2016. Оскільки заява та всі необхідні документи надано протягом трьох місяців з дня встановлення інвалідності, пенсію призначено з 26.01.2016 (із дня встановлення інвалідності).

Згідно з ч. 2 ст. 33 Закону № 1058-IV непрацюючі інваліди II групи за їх вибором мають право на призначення пенсії по інвалідності в розмірі пенсії за віком, обчисленої відповідно до статей 27 і 28 цього Закону, зокрема чоловіки, яким уперше встановлено інвалідність у віці до 46 років включно, за наявності страхового стажу 25 років. Оскільки пенсіонер працює та його фактичний страховий стаж (без урахування періоду з дня встановлення інвалідності до досягнення пенсійного віку) становить менше 25 років, то розмір пенсії по інвалідності може бути визначено лише за ч. 1 ст. 33 Закону № 1058-IV (90 % пенсії за віком). Право на встановлення пенсії по інвалідності в розмірі пенсії за віком в цьому разі відсутнє. Після набуття страхового стажу та звільнення з роботи чоловік матиме право на пенсію по інвалідності в розмірі пенсії за віком, якщо це для нього є доцільним (тобто приведе до збільшення розміру пенсії).

Розрахунок пенсії за віком відповідно до ст. 27 Закону № 1058-IV.

Розмір пенсії за віком – 2095,41 грн ($3263,61 \times 1,12345 \times 0,5715$),

де 3263,61 грн – середня заробітна плата (дохід) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії (2013, 2014, 2015).

Доплата за понаднормовий стаж: $42 - 35 = 7$, а $1074 \text{ грн} \times 7\% = 75,18 \text{ грн}$, де 1074 грн – прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, з 01.01.2016, 35 років – мінімальний страховий стаж згідно зі ст. 28 Закону № 1058-IV.

Розмір пенсії за віком: 2170,59 грн ($2095,41 + 75,18$).

Розмір пенсії по інвалідності: 1953,53 грн ($2170,59 \times 90\%$).

Приклад 2. 20.01.2016 чоловіка визнано інвалідом III групи від загально-го захворювання у віці 55 років (довічно). Фактичний страховий стаж – 36 років 6 місяців, період із дня встановлення інвалідності до досягнення пенсійного віку (60 років) відповідно до ст. 24 Закону № 1058-IV – 4 роки 10 місяців. Чоловік працює. Страховий стаж – 40 років 10 місяців, коефіцієнт страхового стажу – 0,55125. Коефіцієнт заробітку – 1,01235. За призначенням пенсії звернувся 05.02.2016. Оскільки заява та всі необхідні документи надано протягом трьох місяців із дня встановлення інвалідності, пенсію призначено з 20.01.2016 (із дня встановлення інвалідності).

Згідно з ч. 2 ст. 33 Закону № 1058-IV непрацюючі інваліди III групи за їх вибором мають право на призначення пенсії по інвалідності в розмірі пенсії за віком, обчисленої відповідно до статей 27 і 28 цього Закону, за наявності страхового стажу для чоловіків – 35 років. У наведеному прикладі фактичний страховий стаж – 36 років 6 місяців, тобто понад 35 років, але цей чоловік працює, а отже, розмір пенсії по інвалідності може бути визначено лише за ч. 2 ст. 33 Закону № 1058-IV (50 % пенсії за віком).

Розрахунок пенсії за віком відповідно до ст. 27 цього Закону.

Розмір пенсії за віком – 1821,28 грн ($3263,61 \times 1,01235 \times 0,55125$), де 3263,61 грн – середня заробітна плата (дохід) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії (2013, 2014, 2015).

Доплата за понаднормовий стаж:

$40 - 35 = 5$, а $1074 \text{ грн} \times 5 \% = 53,70$ грн, де 1074 грн – прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, з 01.01.2016.

Загальний розмір пенсії за віком: 1874,98 грн ($1821,28 + 53,70$).

Розмір пенсії по інвалідності: 937,49 грн ($1874,98 \times 50 \%$).

Припустимо, що 20.04.2016 чоловік звільнився з роботи та в подальшому не працюватиме. Згідно зі ст. 45 Закону № 1058-IV у разі, якщо вимоги ч. 2 ст. 33 цього Закону (звільнення та наявність необхідного для цього страхового стажу) виконано після призначення пенсії по інвалідності, пенсія по інвалідності в розмірі пенсії за віком призначається з дня настання такого права, якщо звернення за призначенням пенсії по інвалідності в розмірі пенсії за віком відбулося не пізніше трьох місяців з дня настання такого права. Отже, якщо звільнення відбулося після призначення пенсії, цьому чоловікові необхідно протягом трьох місяців з дня звільнення з роботи звернутися до управління Пенсійного фонду України за місцем проживання із заявою про встановлення пенсії по інвалідності в розмірі пенсії за віком. Припустимо, що така заява надійшла 05.05.2016, тож пенсію по інвалідності в розмірі пенсії за віком буде встановлено з 21.04.2016 (днем звільнення вважається останній робочий день).

Розрахунок пенсії по інвалідності в розмірі пенсії за віком:

страховий стаж – 36 років 6 місяців (період із дня встановлення інвалідності до досягнення пенсійного віку (60 років) у цьому разі не зараховується до страхового стажу).

Розрахунок пенсії по інвалідності в розмірі пенсії за віком відповідно до ст. 27 Закону № 1058-IV.

Розмір пенсії за віком: 1628,00 грн ($3263,61 \times 1,01235 \times 0,49275$).

Доплата за понаднормовий стаж: $36 - 35 = 1$, а $1074 \text{ грн} \times 1 \% = 10,74$ грн, де 1074 грн – прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, з 01.01.2016.

Розмір пенсії по інвалідності в розмірі пенсії за віком: 1638,74 грн ($1628,00 + 10,74$).

Приклад 3. Чоловік – інвалід II групи, інвалідність уперше встановлено у віці 43 роки (довічно), не працює. Фактичний страховий стаж – 26 років 6 місяців, період з дня встановлення інвалідності до досягнення пенсійного

віку (60 років) відповідно до ст. 24 Закону № 1058-IV – 16 років 1 місяць. Страховий стаж – 42 роки 7 місяців, коефіцієнт страхового стажу – 0,57488. Коефіцієнт заробітку – 1,13256.

Розрахунок пенсії за віком відповідно до ст. 27 цього Закону: 2124,89 грн ($3263,61 \times 1,13256 \times 0,57488$),

де 3263,61 грн – середня заробітна плата (дохід) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії (2013, 2014, 2015).

Доплата за понаднормовий стаж: $42 - 35 = 7$, а $1074 \text{ грн} \times 7\% = 75,18$ грн, де 1074 грн – прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, з 01.01.2016.

Загальний розмір пенсії за віком: 2200,07 грн ($2124,89 + 75,18$).

Розмір пенсії по інвалідності: 1980,06 грн ($2200,07 \times 90\%$).

Розрахунок пенсії по інвалідності в розмірі пенсії за віком:

страховий стаж – 26 років 6 місяців (період із дня встановлення інвалідності до досягнення пенсійного віку (60 років) у цьому разі не зараховується до страхового стажу). Коефіцієнт страхового стажу – 0,35775.

Розрахунок пенсії за віком відповідно до ст. 27 Закону № 1058-IV: 1322,33 грн ($3263,61 \times 1,13256 \times 0,35775$). Понаднормовий стаж відсутній.

Розмір пенсії по інвалідності в розмірі пенсії за віком – 1322,33 грн.

Тобто за рахунок зарахування до фактичного страхового стажу періоду перебування на інвалідності, цьому інваліду доцільніше отримувати пенсію по інвалідності (у розмірі 90 % пенсії за віком).

Приклад 4. Чоловік є інвалідом II групи від загального захворювання. Пенсію по інвалідності отримував у розмірі 1950,45 грн і продовжував працювати до досягнення пенсійного віку згідно зі ст. 26 Закону № 1058-IV (60 років). Йому виповнилося 60 років 01.03.2016 і він набув право на призначення пенсії за віком. На час досягнення пенсійного віку чоловік має страховий стаж 41 рік 5 місяців, коефіцієнт страхового стажу – 0,55912. Коефіцієнт заробітку – 1,32568.

Оскільки чоловік після призначення пенсії по інвалідності набув страхового стажу понад 24 місяці та вперше переходить на пенсію за віком, при визначенні пенсії за віком відповідно до ст. 27 Закону № 1058-IV застосовується середня заробітна плата (дохід) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії (2013, 2014, 2015).

Розрахунок пенсії за віком відповідно до ст. 27 цього Закону.

Пенсія за віком: 2419,03 грн ($3263,61 \times 0,55912 \times 1,32568$), де 3263,61 грн – середня заробітна плата (дохід) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії (2013, 2014, 2015).

Доплата за понаднормовий стаж: $41 - 35 = 6$, а $1074 \text{ грн} \times 6\% = 64,44$ грн, де 1074 грн – прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність, з 01.01.2016.

Загальний розмір пенсії за віком: 2483,47 грн ($2419,03 + 64,44$).

Урахування при проведенні судових економічних експертиз особливостей застосування положень Закону № 1058-IV сприятимуть більш ретельному обґрунтуванню експертних висновків щодо визначення розміру пенсії по інвалідності та пенсії по інвалідності в розмірі пенсії за віком і доцільності вибору виду пенсії.

ОСОБЕННОСТИ НАЗНАЧЕНИЯ И РАСЧЕТОВ ПЕНСИЙ ПО ИНВАЛИДНОСТИ

Анищенко О. В., Мамонтова Л. В.

Рассмотрены условия назначения пенсии по инвалидности и определен порядок исчисления стажа и времени наступления права на переход с пенсии по инвалидности на пенсию по возрасту. Приведены примеры расчета размера пенсии по инвалидности, пенсии по инвалидности в размере пенсии по возрасту при проведении судебно-экономических экспертиз.

Ключевые слова: пенсия по инвалидности, страховой стаж, сверхурочный стаж, доплата за сверхурочный стаж, прожиточный минимум, пенсия по инвалидности в размере пенсии по возрасту.

FEATURES OF GRANTING AND CALCULATION OF DISABILITY PENSIONS

Anishchenko O. V., Mamontova L. V.

Pension provision of the citizens of Ukraine is carried out in accordance with the Law of Ukraine «On the Compulsory State Pension Insurance». Norms of this Law stipulate awarding old-age, disability and loss-of-breadwinner pensions. The disability pension is awarded regardless the time period in which the disability occurred: in the period of work, before the receipt for work or after the termination of work. The reason, group, time of disability occurrence, period for which the disability is established, are determined by the body of medical and social examination in accordance with the legislation. Upon reaching retirement age, the person receiving a disability pension, acquires the right to be granted with an old-age pension. Receiving old-age pension will actually be as a transfer from one type of a pension to another, and should be legally formalized as the first pension awarding. To do this, from the moment of acquiring the right to old-age pension, it's necessary to contact the Pension Fund bodies with an application on granting old-age pension with simultaneous submission of documents stipulated by the legislation. There are considered the conditions of granting pensions for disability, defined the procedure for calculation of insurance period and the time of acquisition of the right to a disability pension in the amount of old-age pension, provided examples of the calculation of the disability pension amount and disability pension in the amount of old-age pension in conducting forensic economic examination. Taking into account the features of provisions application of the Law of Ukraine «On the Compulsory State Pension Insurance» during forensic economic examination will contribute to a more thorough justification of expert opinions on determination of the disability pension amount and disability pension in the amount of old-age pension and the advisability of the pension type choice.

Keywords: disability pension, insurance period, overtime experience, surcharge for the overtime experience, living wage, disability pension in the amount of old-age pension.

343.98:330:001:89

В. В. Буколова, завідувач сектору
Полтавського відділення Харківського
НДІСЕ

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИРІШЕННЯ ПИТАНЬ ЩОДО ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ПІДТВЕРДЖЕННЯ РОЗМІРУ МАТЕРІАЛЬНОЇ ШКОДИ (ЗБИТКІВ)

Виходячи з експертної практики, розглянуто основні аспекти визначення об'єктів дослідження при проведенні судових економічних експертиз щодо документального підтвердження розрахунку розміру матеріальної шкоди (збитків). Наведено перелік контролюючих органів, які мають право проводити планові та позапланові виїзні перевірки фінансово-господарської діяльності суб'єктів підприємницької діяльності. Запропоновано перелік об'єктів дослідження, які підтверджують відображення матеріальної шкоди (збитків) в бухгалтерському обліку підприємства.

Ключові слова: контролюючі органи, матеріальна шкода (збиток), додаткові витрати, втрата активів, недоотримання доходів, реєстри бухгалтерського обліку.

Актуальність теми зумовлена змінами, унесеними Законом України від 13.05.2014 № 1261-VII¹ до ст. 242 «Підстави проведення експертизи» КПК України, які передбачають з 04.06.2014 обов'язковість проведення експертизи в рамках кримінального провадження при визначенні розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням. На вирішення судово-економічної експертизи ставиться питання щодо документального підтвердження розміру матеріальної шкоди (збитків).

Відповідно до п. 1.1 розд. III «Економічна експертиза» Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень «... проведення ревізійних дій (визначення експертами-економістами будь-яких економічних показників без попереднього проведення документальних перевірок фінансово-господарської діяльності суб'єктом контролю) не належить до завдань економічної експертизи»².

Тому стосовно факту нанесення збитків проводиться перевірка контролюючими органами, які встановлюють суму матеріальної шкоди (збитків).

В Україні на сьогодні існує велика кількість контролюючих органів, які мають право перевіряти суб'єктів підприємницької діяльності. Їх повнова-

¹ Див.: Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України : Закон України від 13 травня 2014 р. № 1261-VII // Відом. Верхов. Ради України. — 2014. — № 28. — Ст. 937.

² Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5 : наказ М-ва юстиції України від 26 груд. 2012 р. № 1950/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13>.

ження встановлюються законами, підзаконними нормативними актами і є різні в кожного контролюючого органу підстави для проведення перевірок.

Відповідно до Указу Президента України № 817/98 «Про деякі заходи з дерегулювання підприємницької діяльності»¹, який частково впорядкував діяльність різноманітних органів контролю, контролюючими органами, котрі мають право проводити планові та позапланові виїзні перевірки фінансово-господарської діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, є:

а) органи державної податкової служби – стосовно сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та державних цільових фондів, неподаткових платежів;

б) митні органи – стосовно сплати ввізного мита, акцизного збору та податку на додану вартість, які справляються в разі ввезення (пересилання) товарів на митну територію України в момент перетинання митного кордону;

в) органи державного казначейства, державної контрольно-ревізійної служби та органи державної податкової служби в межах їх компетенції – стосовно бюджетних позик, позик і кредитів, гарантованих коштами бюджетів, цільового використання дотацій та субсидій, інших бюджетних асигнувань, коштів позабюджетних фондів, а також належного виконання державних контрактів, проавансованих за рахунок бюджетних коштів.

Зазначені контролюючі органи мають право проводити перевірки фінансово-господарської діяльності суб'єктів підприємницької діяльності лише в межах їх компетенції. Здійснення перевірок іншими державними органами забороняється.

Контролюючі органи можна поділити на такі основні категорії: фіскальні органи, які мають забезпечувати інтереси казни й наповнення бюджету; контролюючі органи, що забезпечують безпеку життєдіяльності громадян (санітарно-епідеміологічна служба; державна пожежна служба; органи захисту прав споживачів; органи екологічного контролю) тощо.

Результатом господарських порушень, як правило, є зменшення майнових чи немайнових благ, які охороняються законом та мають певну економічну цінність і виражаються в грошовому вимірі.

Відповідно до ст. 225 Господарського кодексу України, до складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, включаються:

— вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства;

— додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною;

— неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, котра зазнала збитків, мала право розраховувати в разі належного виконання зобов'язання другою стороною;

¹ Див.: Про деякі заходи з дерегулювання підприємницької діяльності : Указ Президента України від 23 лип. 1998 р. № 817/98 // Офіц. вісн. України. — 1998. — № 30. — Ст. 1119.

— матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом.

Статтею 22 Цивільного кодексу України збитками визначено:

— втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

— доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Порядком взаємодії між органами державної контрольно-ревізійної служби та органами прокуратури, внутрішніх справ і Служби безпеки України визначено поняття матеріальної шкоди (збитків) як втрата активів чи недоотримання належних доходів¹.

У деяких випадках розрахунок втрати активів (безповоротне зменшення активів через: перерахування (сплату) коштів; відчуження, недостачу, знищення (псування) чи придбання неліквідного (зіпсованого) майна; втрату боржника в зобов'язанні; зменшення частки державної (комунальної) власності в статутному фонді господарського товариства) чи недоотримання належних доходів, для надання матеріалів для проведення економічних експертиз, може проводити безпосередньо саме підприємство, яке зазнало збитків.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що в межах компетенції експерта-економіста є документальне підтвердження розрахунку завданої матеріальної шкоди (збитків), визначеної або контролюючими органами в межах їх компетенції, або безпосередньо підприємством. Отже, при проведенні судово-економічної експертизи щодо документального підтвердження розміру матеріальної шкоди (збитків), основним документом є акт перевірки, який містить розрахунок таких збитків.

При виконанні подібних експертиз пропонуємо такий перелік об'єктів, що необхідно надавати для дослідження:

— акт перевірки, який містить розрахунок матеріальної шкоди (збитків);

— документи, що підтверджують договірні відносини між суб'єктами підприємницької діяльності;

— первинні документи, що мають складатися при здійсненні фінансово-господарської діяльності, перелік та обов'язкові реквізити яких передбачені ст. 9 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні»²;

— регістри синтетичного та аналітичного бухгалтерських обліків, у яких систематизовані операції фінансово-господарської діяльності між суб'єктами підприємницької діяльності;

¹ Див.: Про затвердження Порядку взаємодії між органами державної контрольно-ревізійної служби, органами прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України : наказ Голов. контр.-ревіз. управління України, М-ва внутр. справ України, Служби безпеки України, Генеральної прокуратури України від 19 жовт. 2006 р. № 346/1025/685/53 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE13040.html.

² Див.: Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16 лип. 1999 р. № 996-XIV // Відом. Верхов. Ради України. — 1999. — № 40. — Ст. 365.

— документи, що підтверджують відображення матеріальної шкоди (збитків) у бухгалтерському обліку підприємства або списання її за рахунок коштів підприємства;

— фінансова та податкова звітності.

З огляду на передостанній пункт переліку об'єктів дослідження слід зазначити, що за умови невідображення матеріальної шкоди (збитків) у бухгалтерському обліку підприємства, усі понесені суб'єктом підприємницької діяльності витрати внаслідок порушення його права є додатковими витратами.

Оскільки метою бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності є надання користувачам інформації про фінансовий стан, результати діяльності й рух грошових коштів підприємства з метою прийняття управлінських рішень, то розмір отриманої матеріальної шкоди (збитків) повинен бути облікований на рахунках бухгалтерського обліку в регістрах синтетичного та аналітичного обліків шляхом подвійного запису їх на взаємопов'язаних рахунках.

Інструкцією про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій передбачено такі рахунки бухгалтерського обліку для обліку матеріальної шкоди (збитків)¹:

— 375 «Розрахунки за відшкодуванням завданих збитків» – ведеться облік розрахунків за відшкодуванням підприємству завданих збитків у результаті нестачі і втрат від псування цінностей, нестачі та розкрадання грошових коштів, якщо винуватця виявлено;

— 947 «Нестачі і втрати від псування цінностей» – ведеться облік нестач грошових коштів та інших цінностей і втрат від псування цінностей, що виявлені в процесі заготовлення, переробки, збереження та реалізації. Одночасно зі списанням цінностей, винних у нестачі яких не встановлено, на витрати, балансова вартість списаного активу зараховується на позабалансовий рахунок 07 «Списані активи»;

— 948 «Визнані штрафи, пені, неустойки» – ведеться облік визнаних економічних санкцій за невиконання підприємством законодавства та умов договорів;

— 07 «Списані активи» призначено для узагальнення інформації про стан дебіторської заборгованості, списаної з балансу внаслідок неплатоспроможності боржників, та про суми невідшкодованих нестачі і втрат від псування цінностей. Зарахування на позабалансовий рахунок 07 суми здійснюється одночасно зі списанням суми нестачі і втрат від псування цінностей та дебіторської заборгованості на витрати підприємства. Рахунок 07 «Списані активи» має такі субрахунки: 071 «Списана дебіторська заборгованість» і 072 «Невідшкодовані нестачі і втрати від псування цінностей».

Сума списаної дебіторської заборгованості обліковується на позабалансовому субрахунку 071 «Списана дебіторська заборгованість» протягом не

¹ Див.: Про затвердження Плану рахунків бухгалтерського обліку та Інструкції про його застосування : наказ М-ва фінансів України від 30 листоп. 1999 р. № 291 // Офіц. вісн. України. — 1999. — № 52. — С. 67.

менше трьох років з дати списання для спостереження за можливістю її стягнення у випадках зміни майнового становища боржника. Дебіторська заборгованість остаточно списується з субрахунку 071 після надходження суми в порядку відшкодування з одночасними записами за дебетом рахунків 30 «Готівка», 31 «Рахунки в банках» чи інших рахунків обліку активів і кредитом субрахунку 716 «Відшкодування раніше списаних активів» або у зв'язку із закінченням строку обліку такої заборгованості.

Зменшення суми невідшкодованих нестач і втрат від псування цінностей на субрахунку 072 «Невідшкодовані нестачі і втрати від псування цінностей» відображається після вирішення питання про винуватців з одночасними записами за дебетом субрахунку 375 «Розрахунки за відшкодуванням завданих збитків» і кредитом субрахунку 716 «Відшкодування раніше списаних активів» у сумі, що належить до відшкодування винуватцями.

Аналітичний облік за позабалансовим рахунком 07 «Списані активи» ведеться за боржниками та випадками встановлення нестач і втрат від псування цінностей.

Дослідивши документи щодо здійснення господарської операції та встановлення внаслідок її проведення матеріальної шкоди (збитків), експерт-економіст підтверджує факт відображення такої інформації у відповідних документах, у тому числі в регістрах бухгалтерського обліку.

Отже, під час проведення судово-економічної експертизи щодо документального підтвердження розміру матеріальної шкоди (збитків) експертом досліджуються дані, викладені в акті перевірки, який містить розрахунок матеріальної шкоди (збитків), виконаний на підставі даних первинних документів, договірної документації та даних облікових бухгалтерських регістрів. При цьому дані облікових регістрів зіставляються з даними фінансової та податкової звітностей.

ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ РЕШЕНИЯ ВОПРОСОВ О ДОКУМЕНТАЛЬНОМ ПОДТВЕРЖДЕНИИ РАЗМЕРА МАТЕРИАЛЬНОГО УЩЕРБА (УБЫТКОВ)

Буколова В. В.

Исходя из экспертной практики, рассмотрены основные аспекты определения объектов исследования при проведении судебных экономических экспертиз относительно документального подтверждения расчета размера материального ущерба (убытков). Приведен перечень контролирующих органов, которые имеют право проводить плановые и внеплановые выездные проверки финансово-хозяйственной деятельности субъектов предпринимательской деятельности. Предложен перечень объектов исследования, подтверждающих отображение материального ущерба (убытков) в бухгалтерском учете предприятия.

Ключевые слова: контролирующие органы, материальный ущерб (убыток), дополнительные расходы, потеря активов, недополучение доходов, регистры бухгалтерского учета.

**PROBLEM ASPECTS OF THE ISSUES RESOLUTION
ABOUT DOCUMENTARY CONFIRMATION
OF MATERIAL DAMAGE (LOSSES) AMOUNT**

Bukolova V. V.

On the basis of expert practice, the main aspects of research objects determination in conducting forensic economic examination regarding documentary confirmation of material damage (loss) amount calculation are considered. The list of controlling bodies which have the right to carry out planned and unplanned exit inspections of financial and economic activities of business entities, is presented. These are state tax service bodies – regarding payment of taxes and duties (mandatory payments) to the budget and state target funds, nontax payments; customs bodies – for the payment of import duty, excise duty and value added tax; bodies of state treasury, state control and revision service and state tax service bodies within their competence. A list of research objects confirming representation of material damage (loss) in the accounting records of the enterprise is proposed. These are the following documents: checking act which contains computations of material damage (loss); documents which confirm contractual relations between subjects of business activity; primary documents, which must be compiled in the performance of financial and economic activity; registers of synthetic and analytical accounting, in which are systematized operations of financial and economic activity between business entities; documents confirming representation of material damage (loss) in the accounting records of the enterprise or its charge-off due to the means of the enterprise; financial and tax reporting. Having examined documents concerning carrying out economic operation and evaluation of material damage (loss) as a result of its conducting, the expert-economist confirms the fact of representation of this information in the relevant documents including accounting registers.

Keywords: controlling bodies, material damage (loss), additional expenses, loss of assets, profit shortfall, accounting registers.

УДК 620.21

О. С. Донцова, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

**ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ
ТОВАРОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ ВИЗНАЧЕННЯ
ВАРТОСТІ ЗЕЛЕНИХ НАСАДЖЕНЬ**

Розглянуто методичні підходи до вирішення проблем, які виникають в експертній практиці при призначенні й проведенні судово-товарознавчих експертиз із визначення вартості зелених насаджень лісних господарств, зелених насаджень у містах та інших населених пунктах.

Ключові слова: судово-товарознавча експертиза, визначення вартості зелених насаджень, порубка лісу, межі компетенції експерта.

Виходячи з практичного досвіду експертів Харківського НДІСЕ, найчастіше слідчі органи призначають судову товарознавчу експертизу в справах про злочини та інші правопорушення проти довілля стосовно визначення збитків від незаконної порубки лісу. Однак це питання в такій

редакції виходить за межі компетенції експертів-товарознавців. Об'єктами судово-товарознавчої експертизи в подібних справах, в окремих випадках, стають товари лісового товарознавства основних промислових порід дерев. У цьому аспекті для усунення розбіжностей і суперечностей, з метою наукового обґрунтування актуальності та однозначного тлумачення всього, що стосується зазначеної проблеми, необхідно розглянути певні регламенти, терміни й визначення із сучасного законодавства України, які повною мірою визначають межі компетенції судових експертів при проведенні товарознавчих досліджень з оцінювання зелених насаджень лісних господарств, зелених насаджень у містах та інших населених пунктах.

Відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10.12.2004 № 17¹, злочини та інші правопорушення проти довкілля посягають на суспільні відносини у сфері охорони конституційного права громадян на безпечне довкілля, а також у сфері охорони, використання, збереження й відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання й усунення негативного впливу господарської та іншої діяльності людини на навколишнє природне середовище, збереження генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій, а також природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною. Згідно з Конституцією України кожен має право на безпечне для життя й здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50) і зобов'язаний не заподіювати шкоди природі та відшкодувати завдані нею збитки (ст. 66).

Однією з основних ознак об'єктивної сторони незаконної порубки лісу є суспільнонебезпечні наслідки вчиненого діяння, що виявляються в завданні істотної шкоди. Ця ознака є найсуттєвішою, оскільки визначає ступінь суспільної небезпеки злочинного діяння. Відсутність шкоди за наявності інших ознак злочину, передбаченого ст. 246 КК України (крім лісів, що належать до природно-заповідного фонду), автоматично переводить такі діяння в розряд адміністративних правопорушень, передбачених статтями 64, 65, 65¹, 67 КУпАП.

Інша форма незаконної порубки лісу, відповідальність за яку передбачена Кримінальним кодексом України, – це рубка дерев у заповідниках або на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду, а також в інших лісах, що особливо охороняються. Для настання відповідальності за неї не є обов'язковою наявність певної шкоди. Тобто немає значення, скільки дерев було незаконно зрубано та який розмір шкоди заподіяний, – це діяння вже має ознаки злочину. Тому у всіх випадках учинення самовільних рубок на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду матеріали за такими фактами розглядаються правоохоронними органами.

¹ Див.: Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 № 17 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>.

У науковій літературі та судових роз'ясненнях підкреслюється, що поняття «істотна шкода» є оціночним. Це означає, що питання про істотність певної шкоди, завданої незаконною порубкою, вирішується в кожному конкретному випадку окремо, з огляду на всі обставини справи. У зазначеній постанові Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 № 17 стосовно цього наголошується, що «суди повинні враховувати не тільки кількісні та вартісні критерії, а й інші обставини, що мають значення для вирішення цього питання».

При розмежуванні незаконної порубки лісу як адміністративного проступку від кримінального злочину, можна виділити три умовні підходи, що використовуються для визначення істотності шкоди, а саме:

- 1) соціальний;
- 2) екологічний;
- 3) матеріальний.

Соціальний підхід ґрунтується на тому, що великі нелегальні порубки негативно впливають на стан лісів як природної системи, порушуючи умови життєдіяльності людей, погіршують стан довкілля, таким чином завдаючи істотної шкоди. Цей підхід досить рідко застосовується в слідчосудовій практиці.

Екологічний підхід базується на принципі кримінального права, згідно з яким заподіяна екологічна шкода може оцінюватись не тільки в матеріально-грошовому еквіваленті, а й з позицій негативного впливу на довкілля. Такий вплив не може мати об'єктивної матеріальної оцінки. Загальновідомо, що завдана незаконною порубкою екологічна шкода більш небезпечна, ніж матеріальна, адже останню завжди можна відшкодувати. Цей підхід також рідко застосовується в слідчо-судовій практиці.

Матеріальний підхід ґрунтується на тому, що незаконна порубка заподіює істотної шкоди економічним інтересам держави та виявляється в грошових збитках. До економічних збитків від незаконних порубок відносять:

- вилучення в держави вартості пошкодженої або знищеної деревини;
- недоотримання доходів від використання деревини, яку лісокористувач мав реальну можливість одержати;
- витрати на лісовідновлення зрубаних лісових ділянок;
- витрати на прибирання порубкових решток тощо.

Розмежування злочинів від адміністративних правопорушень проводиться згідно із затвердженими таксами, що діють на час виявлення порушення. Про це йдеться в п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 № 17.

Нині діють три постанови Уряду, відповідно до яких визначається шкода, завдана незаконною порубкою дерев, а саме:

- 1) постанова Кабінету Міністрів України «Про розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесеним до Червоної книги України» від 01.06.1993 № 399. Ця постанова

застосовується, коли має місце порубка червонокнижних дерев і чагарників¹;

2) постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України» від 21.04.1998 № 521. Ця постанова застосовується при виявленні фактів незаконних рубок або пошкодження деревних видів рослин до ступеня припинення росту на заповідних територіях і об'єктах²;

3) постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу» від 23.07.2008 № 665. Цей нормативний акт є найбільш вживаним у практиці лісової охорони та екологічних інспекцій, оскільки визначає такси для обрахунку шкоди, завданої незаконними рубками, що вчинені юридичними й фізичними особами в лісах різних категорії (крім лісів, що занесені до Червоної книги України, а також тих, що ростуть на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, інших особливо охоронюваних лісів і лісових ділянок)³.

Визначення відновної вартості зелених насаджень у містах та інших населених пунктах, які стоять на обліку в органах місцевого самоврядування, самостійно експертами-товарознавцями не проводиться. Проведення такого роду досліджень здійснюється фахівцями місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, управліннь благоустрою, комунального обслуговування та інженерного захисту територій на підставі таких законодавчих актів:

— Закону України від 06.09.2005 № 2807-IV «Про благоустрій населених пунктів»⁴;

— постанови Кабінету Міністрів України від 01.08.2006 № 1045 «Про затвердження Порядку видалення дерев, кущів, газонів і квітників у населених пунктах»⁵;

¹ Див.: Про розміри компенсації за добування (збирання) та шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, занесеним до Червоної книги України : постанова Каб. Міністрів України від 01.06.1993 № 399 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/399-93-п>.

² Див.: Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України : постанова Каб. Міністрів України від 21.04.1998 № 521 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/521-98-п>.

³ Див.: Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу : постанова Каб. Міністрів України від 23.07.2008 № 665 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/665-2008-п>.

⁴ Див.: Про благоустрій населених пунктів : Закон України від 06.09.2005 № 2807-IV // Відом. Верхов. Ради України. — 2005. — № 49. — Ст. 517 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2807-15>.

⁵ Див.: Про затвердження Порядку видалення дерев, кущів, газонів і квітників у населених пунктах : постанова Каб. Міністрів України від 01.08.2006 № 1045 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1045-2006-%D0%BF>.

— наказу Міністерства з питань житлово-комунального господарства України від 12.05.2009 № 127 «Про затвердження Методики визначення відновної вартості зелених насаджень»¹.

Оскільки відповідно до зазначених постанов Уряду обрахунок шкоди, завданої самовільними рубками, проводиться лише відповідними фахівцями екологічних служб, лісових господарств, а саме за матеріалами лісовпорядкування, таксаційного виділу на підставі регламентованих такс, то розрахунок шкоди, завданої самовільними рубками, не належить до компетенції експертів-товарознавців. При цьому в межі компетенції експертів-товарознавців входить оцінювання товарної деревини та визначення шкоди за ринковими цінами в справах щодо крадіжок (привласненні, розтраті тощо) уже зрубаної та оприбуткованої деревини (деревина відповідно до сортментів товарних таблиць, що перебуває у власності підприємств і в такому стані вважається товарно-матеріальною цінністю)².

У грудні 2015 р. співробітниками Харківського НДІСЕ завершено науково-дослідну роботу за темою «Методичні рекомендації з визначення вартості рослин певних видів при проведенні судово-товарознавчих експертиз», у якій уперше чітко сформульовані такі дефініції як предмет, завдання, об'єкти дослідження, визначені межі компетенції експертів при призначенні та проведенні товарознавчих експертиз і комплексних судово-біологічних та товарознавчих досліджень з оцінювання рослин певних видів. Окремий розділ цих методичних матеріалів присвячений вирішенню проблемного питання з оцінювання зелених насаджень лісних господарств, зелених насаджень у містах та інших населених пунктах³, де наведено опис та товарні характеристики найбільш розповсюджених дерев промислових порід, а саме: хвойних порід, таких як модрина, сосна, ялина, ялиця, кедр та інші; листяних кільце-судинних порід, таких як дуб, ясен, в'яз, каштан, фісташка; листяних розсіяно-судинних порід, таких як береза, тополя, вільха, клен, груша, самшит, горобина, ліщина та ін. У Методичних рекомендаціях із визначення вартості рослин певних видів при проведенні судово-товарознавчих експертиз, з метою визначення ринкової вартості та неринкових видів вартості зелених насаджень (дерев, чагарників, квітів), розглянуті алгоритми проведення досліджень залежно від обставин справи. Наведені варіанти використання витратного, дохідного та порівняльного

¹ Див.: Про затвердження Методики визначення відновної вартості зелених насаджень : наказ М-ва з питань житлово-комунального господарства України від 12.05.2009 № 127 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0549-09>.

² Див.: *Сторчоус О.* Кримінальна відповідальність за самовільні порубки лісу : навч. посібник / О. Сторчоус. — К. : ВАІТЕ, 2012. — 116 с.

³ Див.: Методичні рекомендації з визначення вартості рослин певних видів при проведенні судово-товарознавчих експертиз : звіт про НДР (заключ.) / МЮУ, Харків. НДІСЕ ; кер. А. І. Лозовий ; викон. О. С. Донцова [та ін.]. — № ДР 0114U001648. — Х., 2015. — 132 с.

методичних підходів, передбачених для оцінювання майна згідно з Національним стандартом № 1¹.

За результатами науково-дослідної роботи з цього проблемного питання визначено, що в справах стосовно крадіжок уже зрубаної та оприбуткованої деревини, про пошкодження зелених насаджень (саджанців) товарознавча експертиза проводиться з визначення ринкової вартості товарної деревини (саджанців), ринкової вартості робіт та послуг з її отримання або вирішується питання з визначення розміру матеріальної шкоди, завданої власнику пошкоджених зелених насаджень, за ринковими цінами, які склалися на досліджуваній вид продукції.

Таким чином, наведені роз'яснення та обмеження сприятимуть уніфікації процесу призначення й проведення судових товарознавчих експертиз (експертних досліджень) стосовно визначення вартості зелених насаджень лісних господарств, зелених насаджень у містах та інших населених пунктах.

ОСОБЕННОСТИ НАЗНАЧЕНИЯ И ПРОВЕДЕНИЯ ТОВАРОВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ОПРЕДЕЛЕНИЮ СТОИМОСТИ ЗЕЛЕННЫХ НАСАЖДЕНИЙ

Донцова О. С.

Рассмотрены методические подходы к решению проблем, которые возникают в экспертной практике при назначении и проведении судебно-товароведческих экспертиз по определению стоимости зеленых насаждений лесных хозяйств, зеленых насаждений в городах и других населенных пунктах.

Ключевые слова: судебно-товароведческая экспертиза, определение стоимости зеленых насаждений, рубка леса, границы компетенции эксперта.

FEATURES OF SCHEDULING AND CARRYING OUT MERCHANTISING RESEARCHES ON DETERMINATION OF GREEN PLANTATIONS COST

Dontsova O. S.

The methodical approaches for solving problems which arise in expert practice in scheduling and conducting forensic merchandising examination to determine the green plantations cost are considered. Since, under the provisions of the Government, the evaluation of harm caused by self-willed lumbering is carried out only by appropriate specialists of environmental services, forestries, namely, on the materials of forest inventory, taxation allocation on the basis of regulated taxes, the calculation of the harm caused by self-willed lumbering does not belong to the competence of the experts-commodity researchers. At the same time, the scope of their competence includes evaluation of commodity wood and determination of harm on the market price in cases of thefts (appropriation, embezzlement and so on) of the wood (wood according to the assortment of commodity tables, which is in the enterprises ownership and in such kind presents com-

¹ Див.: Про затвердження Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»: постанова Каб. Міністрів України від 10 верес. 2003 р. № 1440 // Офіц. вісн. України. — 2003. — № 37. — Ст. 1995.

modity and material assets) which is already felled and record as received. In the methodical recommendations developed during research work on the evaluation of plants value of certain kinds in carrying out forensic merchandising examination with the aim to determine the market value and non-market types value of green plantations (trees, shrubs, flowers), algorithms for conducting researches depending on the circumstances of the case are proposed. The variants of use of cost-based, profitable and comparative methodological approaches envisaged for evaluation of the property according to the National Standard number 1 are presented. In cases on theft of already felled wood and the wood record as received, on the damage of green plantations (seedlings), merchandising examination is carried out to determine the market value of marketable wood (seedlings), the market value of works and services for their production. Given explanations and restrictions will facilitate unification of the process of scheduling and carrying out forensic merchandising examination regarding evaluation of green plantations.

Keywords: forensic merchandising examination, determination of green plantations cost, lumbering, boundaries of expert competence.

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

УДК 343.148

М. М. Калініченко, старший науковий співробітник Львівського НДІСЕ, кандидат філологічних наук

ДОКТРИНА «ДОБРОСОВІСНОГО ВИКОРИСТАННЯ» ТВОРІВ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА В АНАЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКИХ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ

Репрезентовано деякі з основних положень північноамериканських методик дослідження творів образотворчого мистецтва як об'єктів інтелектуальної власності в контексті правової доктрини «добросовісного використання» за матеріалами резонансної судової справи «Патрік Керіу проти Ричарда Принса». Акцентовано практичну значущість розглянутих науково-методичних настанов для сучасних українських судових експертів. Надано критичний аналіз деяких специфічних особливостей північноамериканських методик, які викликають суперечки серед правників і експертів Сполучених Штатів Америки.

Ключові слова: доктрина «добросовісного використання», дослідження творів образотворчого мистецтва, «розсудливий глядач», північноамериканська судова практика.

Доктрина «добросовісного використання» творів образотворчого мистецтва представлена у північноамериканському законодавстві під назвою «The Fair Use Doctrine» в чинному законі «The Copyright Act», офіційно затвердженому в 1976-му році. Її основним функціональним призначенням є регулювання правових відносин у сфері захисту об'єктів авторського права. «Добросовісне використання» передбачає можливість обмеженого використання захищених авторським правом візуальних матеріалів без отримання (або ж придбання) відповідного дозволу (ліценції) від правовласників. Слід зазначити, що попри значне розповсюдження цієї доктрини в законодавчих системах багатьох країн світу (Ізраїль, Філіппіни, Південна Корея, Шрі-Ланка, Ліберія тощо), зорієнтованих на правові норми Сполучених Штатів, загальносвітова судова практика оприявнює недостатній рівень розуміння питомих особливостей «добросовісного використання» в процесі вирішення спорів щодо порушення авторських прав на твори образотворчого мистецтва. Більше того, навіть на північноамериканських теренах, де власне й відбулося остаточне формулювання й законодавча імплементація провідних положень цієї юридичної доктрини, регіональні суди першої інстанції та федеральні апеляційні суди змушені регулярно

звертатися до кваліфікованих експертів у галузі мистецтвознавства з проханнями дослідити матеріали справи й надати суддям належні аргументи щодо відповідності потенційного порушення авторських прав засадам «добросовісного використання». Зрештою, саме від професійної компетентності та обґрунтованості аналітичних висновків експертів залежить остаточне рішення суду.

Серед багатьох резонансних судових слухань щодо можливого «добросовісного використання» об'єктів інтелектуальної власності, які відбулися в Сполучених Штатах за останні роки, чи не найбільший розголос отримала справа «Патрік Керіу проти Ричарда Принса» (Cariou v. Prince). Упродовж шести років професійний фотограф П. Керіу мешкав у гірських районах Ямайки та збирав матеріали для майбутньої колекції авторських світлин, присвячених екзотичній народній культурі тамтешніх тубільців. У 2000-му році його завершена збірка вийшла друком під назвою Yes Rasta. Того самого році, популярний художник-постмодерніст Р. Принс придбав її в книжковому магазині міста Сент-Барт і вирішив створити на основі фотографій П. Керіу серію картин і колажів, які згодом продемонстрував американським глядачам на власній виставці Canal Zone.

Художник відтворив тридцять фотографічних творів П. Керіу шляхом перероблення: значно збільшив їх розмір, розфарбував окремі ділянки й додав нові графічні елементи (кольорові овали на обличчях чоловіків, фрагментарні образи оголених жінок, електрогітари в руках деяких персонажів). У 2008-му році Р. Принс виставив на продаж практично всі об'єкти мистецтва, репрезентовані на виставці Canal Zone. Кожен з представлених творів було оцінено автором у кілька сотень тисяч доларів.

Дізнавшись про несанкціоноване використання власних фотографій, П. Керіу на початку 2008-го року направив позов проти Р. Принса та його комерційних агентів до окружного суду штату Нью-Йорк. У відповідь юридичні представники художника визнали факт відтворення фотографій зі збірки Yes Rasta шляхом творчого перероблення, однак апелювали до принципів доктрини «добросовісного використання» творів образотворчого мистецтва. Суд першої інстанції підтвердив факт порушення авторських прав П. Керіу та зобов'язав Р. Принса негайно припинити продаж і сплатити фотографу значну грошову компенсацію. Утім у квітні 2013-го року, детально розглянувши аргументи сторони відповідача та нові висновки судових експертів щодо більшої частини використаних фотографій П. Керіу в мистецьких композиціях Р. Принса, федеральний апеляційний суд штату Нью-Йорк визнав його дії такими, що відповідають «добросовісному використанню». Лише п'ять з тридцяти творів були визнані порушенням авторського права. 12 листопада 2013-го року Верховний суд Сполучених Штатів відхилив касаційну скаргу представників П. Керіу та залишив у силі рішення апеляційної колегії.

Результати оглядового студювання досвіду північноамериканських судових експертів щодо розгляду матеріалів судових спорів за позовом «П. Керіу проти Р. Принса» мають істотну практичну значущість для українських професіоналів судової експертизи, яким наразі бракує офіційно

затвердженої методики дослідження творів образотворчого мистецтва як об'єктів інтелектуальної власності. Науково-методичний досвід закордонних аналітиків сприяє формуванню нових фахових компетенцій вітчизняних спеціалістів. *Актуальність* розвідки зумовлена необхідністю розширення методологічної бази, запровадження нових дослідницьких стратегій і вдосконалення аналітичного інструментарію, яким послуговуються судові експерти України.

Обставини судових слухань за участю П. Керіу і Р. Принса були широко висвітлені в північноамериканській друкованій і електронній пресі, а також детально розглянуті в спеціалізованих професійних виданнях Сполучених Штатів. 2014-го року, на основі висновків експертних досліджень цієї судової справи, був оприлюднений офіційний науковий звіт Copyright, Permissions, and Fair Use among Visual Artists and the Academic and Museum Visual Arts Communities (за авторством колективу експертів організації The College Art Association, які брали участь у судових слуханнях в апеляційній інстанції). Фахівці експертних установ також підготували загальні рекомендації Code of Best Practices in Fair Use для експертів та інших спеціалістів, які виступають у судах Сполучених Штатів. Утім на сьогодні ці матеріали залишаються маловідомими українським експертам. Отже, *завданням статті* є узагальнене окреслення провідних науково-методичних концептів і дослідницьких практик північноамериканських судових експертів, які розглядали матеріали судових справ «П. Керіу проти Р. Принса» стосовно використання фотографічних творів шляхом перероблення в графічні твори й колажі в контексті основних положень доктрини «добросовісного використання».

Закріплена в північноамериканському законодавстві про авторське право (The Copyright Act) доктрина «добросовісного використання» підтримує своєрідний юридичний баланс між законними правами авторів первісних творів образотворчого мистецтва та правами інших осіб, які мають за мету в певний спосіб використовувати ці захищені авторськими правами твори як художні засоби творчого самовираження¹. Під час розгляду матеріалів позову «П. Керіу проти Р. Принса» експерти мали дослідити такі фактори², вирішальні для остаточного висновку суддів:

— визначення *мети й характеру* використання фотографій П. Керіу в графічних творах і колажах Р. Принса, у тому числі, чи має таке використання *виразний комерційний характер* або використання відбулося в *некомерційних (освітніх, наукових та ін.) цілях*;

— установлення *загального обсягу і конкретних фрагментів* графічних творів Р. Принса, що були відтворені шляхом перероблення, стосовно захищених авторським правом фотографічних творів П. Керіу в цілому;

— характеристика загального рівня новизни й оригінальності графічних творів стосовно їх першоджерел (фотографій), захищених авторським правом;

¹ Див.: *Osterberg R. Substantial Similarity in Copyright Law / R. Osterberg, E. Osterberg.* — New York : Practicing Law Institute, 2015. — 358 p.

² Див.: *Rips M. Rewriting Fair Use / M. Rips // New York Law Journal.* — 2013. — Vol. 250, No.78. — P. 12.

— визначення *економічного ефекту* (потенційних збитків) від продажів картин Р. Принса на сучасному національному ринку творів образотворчого мистецтва, що має істотне значення для продажів захищених авторським правом фотографій П. Керіу.

На основі висновків досліджень експертів суд першої інстанції виніс рішення на користь П. Керіу та постановив, що жоден із творів Р. Принса не відповідає засадам доктрини «добросовісного використання». Зокрема, суд посилався на висновки про те, що спеціалісти не спромоглися побачити у творах художника *оригінальний художній зміст*, а їх ідейне повідомлення, призначене глядачам, на думку фахівців, також було *позбавлене новизни* порівняно з творами П. Керіу. Цікаво, що під час допиту в суді Р. Принс також засвідчив, що він не може описати словами «мистецьку новизну» своїх картин і колажів.

Утім після додаткової серії експертних досліджень апеляційний суд радикальним чином змінив початкове рішення, встановивши тим самим нові стандарти розгляду справ щодо «добросовісного використання» творів образотворчого мистецтва. Слід зазначити, що один із представників апеляції – суддя Дж. Кліффорд Воллас відмовився підтримати колегіальне рішення, назвавши його *надміру залежним від новчасних теорій мистецтва*.

Першим висновком представників апеляційної інстанції було те, що оцінювання кожного конкретного випадку «добросовісного використання» творів образотворчого мистецтва шляхом перероблення залежить від того *мистецького контексту, який визначає аналітична практика експертних досліджень*, саме тому *немає єдиного універсального правила розгляду подібних справ* – кожен випадок є унікальним. Більше того, саме поняття «добросовісного використання» в окремих випадках може отримати *значно ширше тлумачення*, ніж те, яке безпосередньо зазначене в законодавстві (зокрема, використання творів образотворчого мистецтва як ілюстрацій для різноманітних звітів, критичних і наукових видань, новин і навчальних матеріалів, як зазначено в тексті The Copyright Act 1976-го року).

Відповідно до матеріалів нових досліджень експертів-мистецтвознавців представники апеляційного суду також постановили, що *свідчення автора* перероблених творів є суб'єктивними та не можуть бути взяті до уваги. Натомість найважливішим критерієм оцінювання фактів використання творів шляхом перероблення в контексті доктрини «добросовісного використання» має стати те, як дані твори мистецтва сприймає так званий «розсудливий глядач» (a reasonable observer). Зауважимо, що це теоретичне поняття використовується північноамериканськими аналітиками як один із провідних науково-методичних засобів дослідження об'єктів інтелектуальної власності та не передбачає безпосередньої присутності свідка – справжньої «людини з вулиці» – під час проведення експертизи¹. Радше це своєрідна абстрактна особа, яка, відповідно до професійного досвіду залучених до розгляду справи фахівців, могла б оцінити надані на експертизу твори мистецтва в певний спосіб.

¹ Див.: Brodsky S. Testifying in Court: Guidelines and Maxims for the Expert Witness / S. Brodsky. — New York : American Psychological Association, 1991. — 208 p.

На думку колегії спеціалістів, які надали апеляційному суду свої висновки, коли абстрактний «розсудливий глядач» може визнати графічні твори Р. Принса такими, що мають *достатньо високий рівень візуальних перетворень* (до числа яких належать кольорова палітра, розміри й матеріал, з якого створені нові картини та інші елементи й властивості їх графічної системи), то, на його думку, вони матимуть *інше змістове наповнення* та відповідатимуть засадам доктрини «добросовісного використання». Як наслідок, апеляційний суд визнав 25 із 30 картин і колажів Р. Принса такими, що не порушують авторських прав П. Керіу, адже попри значну подібність зовнішньої форми, вони увиразнюють цілковито відмінний художньо-ідейний зміст.

Цей висновок спирається на поширені серед північноамериканських експертів теорії та практичні настанови таких наукових напрямів, як постструктуралізм і *рецептивний підхід* до вивчення творів мистецтва. З позиції прихильників цих дослідницьких концепцій, що беруть початок у працях М. Хайдеггера та Г.-Г. Гадамера, історико-культурний досвід пересічного реципієнта творів мистецтва вивищується за усіма іншими критеріями оцінювання змісту художніх творів. Відомий французький учений-сеmiotик Р. Барт влучно охарактеризував цей науковий підхід, назвавши його «смертю автора» – зникненням константи авторського змісту з поля зору сучасних критиків і дослідників, які зосереджуються на багатоаспектних *чинниках сприйняття* творів мистецтва звичайними глядачами, читачами та слухачами¹.

Рішення апеляційного суду в справі «П. Керіу проти Р. Принса» створило цікавий прецедент, якщо ми порівняємо його з результатами іншого відомого слухання, що відбулося за подібних обставин. У 1989 р. американський фотограф А. Роджерс подав судовий позов проти популярного художника Дж. Кунса. Предметом спору стала чорно-біла світлина під назвою Puppies, яка була створена з метою подальшого використання в рекламній продукції та оформленні поліграфічних виробів. На фотографії зображені чоловік і жінка, які сидять на лавочці та тримають на колінах дев'ять цуценят європейської вівчарки. Побачивши фотографію А. Роджерса на листівці в одній нью-йоркській книгарні, Дж. Кунс вирішив створити на її основі скульптуру String of Puppies, котру згодом репрезентував глядачам на власній виставці The Banality Show. Представники сторони позивача апелювали до базового принципу «добросовісного використання», котрий, на їх переконання, Дж. Кунс свідомо порушив у своєму скульптурному творі.

У процесі дослідження матеріалів справи аналітики дійшли висновку, що сформований у процесі відтворення шляхом перероблення об'єкт мистецтва не обов'язково має бути ідентичною копією первісного твору (для того, щоб його художнє вираження було визнане суттєво подібним (тобто таким, що може порушувати авторські права). На переконання експертів, *змінення матеріального носія або окремих деталей* не можуть вважатися

¹ Див.: *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. — М., 1994. — С. 251.

достатніми для того, щоб *змістове наповнення* кінцевого твору не мало суттєвої подібності до оригіналу. Отже, Дж. Кунса було визнано порушником авторського права.

Утім у справі за участю художника Р. Принса експерти послугоувалися іншою дослідницькою методикою, яка ґрунтувалася на концепції переваги суто *рецептивних чинників* (сприйняття об'єктів мистецтва «розсудливим глядачем») у процесі утворення нового або ж відмінного змісту художніх творів і результувалася в цілковито відмінних висновках. Основна проблема цього експертного підходу (властивого науковій думці багатьох сучасних теоретиків і практиків) у контексті реалізації засад доктрини «добросовісного використання» полягає в тім, що в 1976-му році, на момент затвердження тексту The Copyright Act, жоден з його творців не знав про існування таких напрямів наукового мислення, як пост-структуралізм або критика читацького відгуку. Отже, положення закону вже не відповідають тим авангардним методам наукового аналізу, якими послуговуються північноамериканські судові експерти нового тисячоліття.

До числа інших проблем належить і певна суб'єктивність висновків різних груп аналітиків, які послуговуються відмінними науково-критичними теоріями в процесі проведення експертних досліджень за цією методикою. Якщо *подібність зовнішньої форми* вираження відходить на другий план порівняно з *новим змістом* творів, відтворених шляхом перероблення (про це свідчать результати апеляції в справі «П. Керіу проти Р. Принса»), виникає цілком природне питання про те, чому дослідники не скористалися іншими академічними теоріями, які мають не менше поширення у сферах культурології та мистецтвознавства. Зокрема, якщо розглядати картини Р. Принса та фотографії П. Керіу із перспективи сучасної гендерної критики, їх зміст буде визнано *абсолютно подібним*, адже в їх образних системах жінки відіграють малозначущі, другорядні ролі порівняно з чоловіками, що акцентує їх негативну гендерну зорієнтованість – саме про такі випадки полюбляють писати сучасні дослідники фемінізму в образотворчому мистецтві. Не менше збігів і аналогій між різними аспектами змістового субстрату творів Р. Принса й П. Керіу зможуть відшукати прибічники наукових принципів Нового історизму, адже вони (на відміну від їх колег із табору шанувальників рецептивного підходу) беруть до уваги авторські інтенції (авторський зміст), що увиразнилися в ідейно-художній природі певних об'єктів мистецтва.

Таким чином, рецептивний підхід до експертного вивчення фактів відтворення графічних творів шляхом перероблення відповідно до принципів доктрини «добросовісного використання» має величезний практичний потенціал з огляду на значне поширення постмодерної парадигми художнього мислення в сучасному мистецтві. Усе частіше відомі автори не лише в Сполучених Штатах, але й в усьому світі відкрито звертаються до творчих запозичень, створюючи компілятивні інсталяції, що складаються з фрагментів захищених авторським правом творів інших осіб. У разі виникнення судових спорів, вони нерідко декларують власне невід'ємне право на «добросовісне використання». Певна річ, із точки зору adeptів «високочолої» естетики

постмодернізму, рецептивний підхід до експертної інтерпретації обставин «добросовісного використання» графічних творів сприяє загальнолюдському цивілізаційному прогресу, оскільки несанкціоноване копіювання розглядається в цьому контексті крізь призму активного творчого сприйняття мистецьких цінностей, яке стимулює розвиток загальносвітової культури.

Утім зазначений підхід не може поширюватися на дослідження фактів можливого «добросовісного використання» графічних творів шляхом переоброблення у сферах, далеких від мистецтва. Масове або ж дрібносерійне виробництво різного роду товарів і виробів з використанням захищених авторським правом графічних об'єктів та їх фрагментів *не має жодної мистецької цінності* – подібне використання здійснюється із суто комерційною метою, а отже не повинно розглядатися за тією дослідницькою методикою, якою послуговувалися експерти в справі «Р. Принс проти П. Керіу».

ДОКТРИНА «ДОБРОСОВЕСТНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ» ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В АНАЛИТИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ СЕВЕРОАМЕРИКАНСКИХ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТОВ

Калиниченко М. М.

Представлены некоторые из основных положений североамериканских методик исследования произведений изобразительного искусства как объектов интеллектуальной собственности в контексте правовой доктрины «добросовестного использования» по материалам резонансного судебного дела «Патрик Кериу против Ричарда Принса». Акцентирована практическая значимость рассмотренных научно-методических установок для современных украинских судебных экспертов. Представлен критический анализ некоторых специфических особенностей североамериканских методик, которые вызывают споры среди юристов и экспертов Соединенных Штатов Америки.

Ключевые слова: доктрина «добросовестного использования», исследование произведений изобразительного искусства, «здравомысляющий зритель», североамериканская судебная практика.

THE DOCTRINE OF «FAIR USE» OF FINE ART WORKS IN ANALYTICAL PRACTICE OF NORTH AMERICAN FORENSIC EXPERTS

Kalinichenko M. M.

The paper deals with leading North American research techniques of fine art works as intellectual property objects in the context of the legal doctrine of «fair use» on the materials of the resonance court case «Cariou Patrick against Richard Prince». In April of 2013, having considered in detail new conclusions of forensic experts, the Federal Court of Appeals of New York recognized the use of a series of P. Cariou photographs in artistic compositions of R. Prince to be such, which correspond to the «fair use». The first conclusion of appeal representatives was that the evaluation of each particular case of «fair use» by processing depends on the artistic context which is defined by the analytical practice of expert studies. The most important criterion for evaluation in the context of the doctrine

of «fair use» should be how these art works are perceived by so-called «sensible viewer». According to opinions of experts, if an abstract «sensible viewer» can recognize the graphic works of R. Prince to have a sufficiently high level of visual changes, they will have a different semantic filling and comply with the principles of «fair use» doctrine. This conclusion is based on common theories and practical settings among North American experts of such scientific directions as post-structuralism and receptive approach to the study of art works. However, in 1976, at the time of the law «The Copyright Act» adoption, none of its creators did not know about the existence of such directions of scientific thinking as post-structuralism or criticism of reader's response. Consequently, the provisions of the law do not already correspond to the avant-garde methods of scientific analysis used by North American forensic experts of the new millennium.

Keywords: doctrine of «fair use», research of fine art works, «sensible viewer», North American judicial practice.

УДК 343.148

Т. А. Заніна, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
А. П. Копитько, науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ПЕРСОНАЖ ЯК САМОСТІЙНИЙ ОБ'ЄКТ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

Розглянуто проблемні питання щодо надання правової охорони персонажам. Надано визначення поняття «персонаж» і класифікацію персонажів. Визначено спеціальні умови надання правової охорони персонажам. Проаналізовано міжнародну практику деталізації ознак персонажу твору, за якими визначають, чи наділений суперечливий персонаж рисами, що дозволяють віднести його до охоронюваних об'єктів авторського права. Презентовано деякі з основних положень у визначенні критеріїв, за умови відповідності яким не допускається вільне відтворення персонажа з комерційною метою.

Ключові слова: літературний твір, персонаж, частина твору, об'єкт авторського права.

Об'єктами авторського права є твори незалежно від їх завершеності, призначення, цінності тощо, а також способу чи форми їх вираження. Твори є об'єктами авторського права без виконання будь-яких формальностей щодо них (ч. 2 ст. 433 ЦК України)¹. У ст. 433 ЦК України, ст. 8 Закону України «Про авторське право та суміжні права» міститься перелік окремих видів творів, який не має вичерпного характеру².

¹ Див.: Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відом. Верхов. Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.

² Див.: Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3792-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 13. — Ст. 64.

На практиці виникало безліч суперечок, пов'язаних з можливістю надання правової охорони таким частинам твору, як назва, найменування персонажів, окремі фрази, вислови тощо. Саме їх несанкціоноване використання часто дозволяло певним особам скористатися успіхом частини твору або персонажа без згоди його автора. Особливої актуальності це питання набуває в міру розвитку брендів, основою яких є персонажі загальновідомих творів («Смішарики», «Простоквашино» тощо)¹.

Згідно зі ст. 9 Закону України «Про авторське і суміжні права» частина твору, яка може використовуватися самостійно, розглядається як твір і охороняється відповідно до Закону. Оскільки персонаж може використовуватися самостійно, то й потрапляє під захист авторським правом. Слід зазначити, що герой чи персонаж – це досить широке поняття, яке використовується не тільки в контексті персонажа літературного твору, а й стосується аудіовізуальних творів, комп'ютерних ігор і навіть ТВ-шоу.

Отже, назва твору, фрази, словосполучення та інші частини твору, які можуть використовуватися самостійно, у тому числі й персонажі, підлягають охороні як об'єкти авторського права тільки в тому разі, коли вони є результатом творчої діяльності автора і є оригінальними (п. 18 постанови Верховного Суду України «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав» від 04.06.2010 № 5)².

На жаль, відсутність чітких критеріїв у законодавстві щодо надання правової охорони структурним елементам творів зумовлює вчинення неправомірних дій стосовно об'єктів інтелектуальної власності, певних зловживань, недозволеного їх використання та створює перепони для належної реалізації й захисту прав авторів елементів творів, що робить актуальним обрану тему дослідження та підтверджує доцільність проведення наукових розробок у цій сфері.

Усі персонажі, які можуть бути визнані результатом творчості автора, є частинами творів і охороняються авторським правом, чинним на сьогодні на території України. При цьому слід розмежовувати твір цілком і сам персонаж, оскільки він може охоронятися за допомогою закону незалежно від усього твору.

Спробуємо визначити, що таке персонаж у контексті авторського права. Це слово походить від латинського «persona» та означає дійову особу п'єси, сценарію, кінофільму, роману й інших художніх творів. У творах образотворчого мистецтва під персонажем розуміється портрет або зображення тієї чи іншої конкретної особи чи вигаданого, наприклад, міфологічного або алегоричного героя.

Синонім персонажа для літературного твору – літературний герой або іноді літературний характер. У літературознавстві під персонажем найчастіше розуміють дійову особу, що характеризується як у дії, так і в описі.

¹ Див.: Кулініч О. О. Умови надання правової охорони творам та окремим їх елементам / О. О. Кулініч // Актуальні проблеми держави і права [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://apdp.in.ua/v58/70.pdf>.

² Див.: Кулініч О. О. Указ. праця.

Існують різні класифікації персонажів твору, але найбільш повною вважається класифікація, запропонована Д. Борисенко, за якою всі персонажі можна поділити на такі групи:

— вигадані персонажі, у тому числі створювані артистами (живі персонажі);

— анімаційні персонажі, у тому числі з мультфільмів, кінофільмів і коміксів (неживі персонажі);

— реальні популярні, відомі особи¹.

Зазвичай закони про авторське право захищають персонаж у контексті твору, у якому персонаж з'являється. Питання про окремий захист персонажа виникає, коли його виокремлюють з першоджерельних робіт, так що він веде нове й незалежне життя в окремо написаних творах. Персонажі, які здатні вести незалежне життя, найбільше запам'ятовуються, бо вони залишаються в уяві читача ще довго після того, як оригінальний сюжет був забутий.

Одним із типових способів комерційного використання персонажа є застосування для індивідуалізації товарів і послуг, товарного знаку, що являє собою ім'я або зовнішній вигляд (зображення) персонажа, зокрема використання таких товарних знаків у рекламі товарів і послуг. Другим найбільш поширеним видом комерційного використання персонажів є випуск сувенірної продукції з використанням імені та/або зображення персонажа на підставі укладання з правовласником відповідного ліцензійного договору.

Популярні персонажі, зокрема мультиплікаційні, беруть участь у цивільному обороті окремо від твору в цілому. Подібні види комерційного використання слугують доказом самостійного використання персонажів як одного з критеріїв охороноздатності, установленого ст. 9 Закону «Про авторське право і суміжні права».

На сьогодні одним з актуальних питань в авторському праві залишається питання про передавання прав на твори та окремі його структурні елементи (назву, персонажі) для використання, наприклад, як знаків для товарів і послуг, комерційних найменувань.

Назва та персонаж є найбільш упізнаваними для широкої публіки елементами твору, у деякому роді його «товарними знаками», що й стало, імовірно, причиною визнання їх особливого статусу. На жаль, ні в Цивільному кодексі України, ні в Законі України «Про авторське право та суміжні права» не згадується про охорону персонажів творів, проте про охорону авторських прав на них згадується в Законі України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг». У ч. 4 ст. 6 цього Закону міститься перелік підстав для відмови в реєстрації позначення як знаку для товарів і послуг – назви відомих в Україні творів науки, літератури та мистецтва або цитати й персонажі з них, твори мистецтва та їх фрагменти без згоди власників авторського права або їх правонаступників².

¹ Див.: *Борисенко Д.* Персонаж как законодательно признанная часть произведения, на которую распространяется авторское право / Д. Борисенко // Интеллектуальная собственность. Авторские и смежные права. — 2011. — № 2. — С. 17–25.

² Див.: Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15 груд. 1993 р. № 3689-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 7. — Ст. 36.

Вочевидь, правова охорона персонажів, виходячи із судової практики, зіткнеться з певними труднощами, оскільки охорони підлягають у повному обсязі лише ті персонажі, які є самостійним результатом творчої праці автора й виражені в об'єктивній формі. Вирішити це досить складно, бо для цього знадобиться проведення спеціальних експертиз.

Для того, щоб вимоги про оплатне використання персонажів безпідставно не обмежувало право на свободу творчості, необхідно запровадити певні критерії, за умови відповідності яким не допускається вільне відтворення персонажа з комерційною метою. Такими критеріями можуть бути:

- оригінальне ім'я та зовнішність персонажа;
- індивідуалізуючі риси характеру;
- єдність візуального зображення й художнього опису (образ, риси характеру, манери поведінки) у свідомості певного кола осіб (для сприйняття якими створено персонаж);
- наявність комерційного потенціалу для його використання внаслідок їх відомості (популярності) серед певного кола осіб.

Існує три основні способи захисту прав на персонаж. Перший полягає в тому, що частина твору, яка може використовуватися самостійно, розглядається як твір і охороняється Законом України «Про авторське право і суміжні права». А тому персонаж, який може бути використаний самостійно, захищається як і інші об'єкти авторського права з моменту його створення. Але охорона поширюється лише на форму вираження твору та не захищає образ персонажа, що виникає й залишається в людській уяві.

Другий спосіб захищає права на персонаж як об'єкт права промислової власності, використовуючи Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг». Об'єктом знака може бути персонаж у вигляді власного імені або його зображення, а отже, будь-яка реєстрація літературного персонажа як знака для товарів і послуг буде можливою лише за згодою суб'єкта авторського права на відповідну частину твору.

Третій спосіб реалізується за допомогою застосування Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», у якому порушенням вважається використання без дозволу уповноваженої особи імені, знаків для товарів і послуг, інших позначень, назв літературних, художніх творів, що може призвести до змішування з діяльністю іншого господарюючого суб'єкта.

Отже, останнім часом зростає кількість осіб, які використовують один і той самий «розкручений» персонаж в анімаційних фільмах, телевізійних програмах, відеоіграх та інших творах, оскільки це розширює сферу комерційної експлуатації. Тому питання права захисту інтелектуальної власності на персонаж має першорядне значення. Нині законодавство дозволяє їх захистити трьома зазначеними способами та, залежно від інтересу особи, вона сама вирішує яким із них скористатися.

Аналіз законодавства й судової практики в деяких країнах свідчить про наявність різних підходів до вирішення цієї проблеми, зокрема одержання назвами, образами та зображеннями персонажів авторсько-правової охорони. Так, у США й Великобританії охорона персонажів є результатом роз-

виту прецедентного права, у Франції, Німеччині, Італії – наслідком сформованої судової практики. У Росії (п. 7 ст. 1259 ЦК РФ) правова охорона персонажів прямо передбачена в законодавстві. В Україні правова охорона персонажів поки що не отримала свого розвитку.

Важливо відзначити, що в українській правовій системі для того, аби який-небудь результат інтелектуальної діяльності був визнаний об'єктом авторських прав, потрібно, щоб він відповідав критеріям охороноздатності. Закон визначає два загальних легальних критерії охороноздатності об'єктів авторського права.

Отже, авторське право поширюється на твори науки, літератури та мистецтва, які:

- є результатом творчої діяльності;
- існують у якій-небудь об'єктивній формі.

Відсутність хоча б одного з цих критеріїв не дозволяє говорити про наявність твору як об'єкта авторського права.

Оскільки в Україні відсутні критерії визнання персонажа самостійним об'єктом охорони, розглянемо два приклади із судової практики інших країн.

Верховний суд РФ у визначенні від 11 червня 2015 р. № 309-ЭС14-7875 першим у російській практиці сформулював критерії визнання персонажів самостійними об'єктами авторського права: персонажами аудіовізуального твору як самостійного результату можуть бути створені й зафіксовані в аудіовізуальному ряді мультфільмів динамічні мальовані (лялькові) образи головних героїв, які володіють такою сукупністю ознак, котрі роблять їх оригінальними, впізнаваними й вирізняльними від інших героїв у силу їх зовнішнього вигляду, рухів, голосу, міміки та інших ознак, призначених для зорового та слухового (у разі звукового супроводу) сприйняття¹.

У законі про авторське право США (Copyright Act 1976) немає поняття «character», що дозволяє судам вільно підходити до визначення його змісту й ознак, необхідних для визнання персонажа самостійним об'єктом.

У вересні 2015 р. у США розглядалася справа «v DC Comics. Towle», 802 F. 3d 1012 (9th Cir. 2015) про виготовлення особою «бетмобілів» на продаж, і в цій справі суд застосував триступеневий тест:

1) персонаж повинен володіти фізичними та смисловими (conceptual) якостями;

2) персонаж має бути суттєво вираженим для його впізнаваності як одного й того самого персонажа при кожній його появі, тобто повинен демонструвати постійні обумовлені властивості й атрибути, але разом із тим персонаж не повинен мати постійної зовнішності;

3) персонаж повинен містити деякі оригінальні елементи вираження.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що судова практика США сформувала більш жорсткі критерії для надання охорони персонажам.

¹ Див.: Фридман В. Э. Охрана частей и структурных элементов произведения как объектов авторского права в России и США / В. Э. Фридман [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://lawbook.org.ua/aa/12.00.03/2016/02/06/050393038.doc.html>.

Міжнародна судова практика повинна звернути увагу українських законотворців на необхідність унесення змін у чинне законодавство з метою більш докладної деталізації ознак персонажа твору, за яким суди могли б з більшою впевненістю визначити, чи наділений суперечливий персонаж рисами, що дозволяють віднести його до охоронюваних об'єктів авторського права.

Незважаючи на те, що комерційне використання персонажів не включене та навряд чи може бути в найближчому майбутньому включене в Закон «Про авторське право і суміжні права» як окреме майнове авторське право, вивчення судової практики Росії й США дозволяє зробити висновок про те, що такий вид використання, як і його обсяг, необхідно спеціально обумовлювати в авторських договорах. Відсутність таких положень в авторському договорі у світлі відсутності законодавчого регулювання та неоднозначної судової практики в Україні робить позицію користувачів авторських прав украй вразливою.

За відсутності чіткого законодавчого регулювання у сфері використання частини твору особливого значення набуває вироблення підходів і критеріїв для вирішення відповідних спорів українськими судами. Зважаючи на виявлені загальні тенденції можливе застосування в практиці українських судів критеріїв, вироблених у судовій практиці США. Ці критерії ґрунтуються на доктрині «добросовісного використання» і, зокрема, уключають у себе мету та обсяг використання, а також потенційну можливість завдання шкоди правовласнику¹.

Таким чином, викладене підтверджує доцільність проведення в подальшому досліджень щодо визначення умов надання охорони окремим персонажам із метою внесення відповідних змін у чинне законодавство. Потребує подальшого розроблення проблеми визначення правової охорони окремих видів персонажів, їх оригінальних назв та умов їх використання як із комерційною, так і без комерційної мети, а також розгляд питань про окремі випадки обмежень авторських прав на використання персонажів.

ПЕРСОНАЖ КАК САМОСТОЯТЕЛЬНЫЙ ОБЪЕКТ АВТОРСКОГО ПРАВА

Занина Т. А., Копытько А. П.

Рассмотрены проблемные вопросы, касающиеся предоставления правовой охраны персонажам. Даны определение понятия «персонаж» и классификация персонажей. Определены специальные условия предоставления правовой охраны персонажам. Проанализирована международная практика детализации признаков персонажа произведения, по которым определяют, наделен ли противоречивый персонаж чертами, позволяющими отнести его к охраняемым объектам авторского права. Представлены некоторые из основных положений в определении критериев, при условии соответствия которым не допускается свободное воспроизведение персонажа с коммерческой целью.

Ключевые слова: литературное произведение, персонаж, часть произведения, объект авторского права.

¹ Див.: Фридман В. Э. Указ. праця.

PERSONAGE AS AN INDEPENDENT OBJECT OF COPYRIGHT

Zanina T. A., Kopytko A. P.

The paper deals with the problematic issues regarding provision of legal protection of personages, as the question about the separate protection occurs when a personage is separated from the source, so that it conducts a new and independent life in individual works and is able to be memorized because it permanently remains in the imagination of readers and consumers after the original story is forgotten. The definition of the notion «personage», classification of personages is considered. Special conditions for granting legal protection to personages are defined. The international practice of detailing personage features of the work by means of which one determines whether contradictory personage is vested with features which allow to relate him to the protected objects of copyright is analyzed. An examples of judicial decisions in other countries, on the basis of which there are formulated more stringent criteria for the providing protection to personages, by means of which the courts could determine with greater certainty whether a controversial personage is vested with criteria which allow to attribute him to the protected objects of copyright are presented. The paper presents three main ways to protect the rights to the personage. The first is that a part of the work which can be used independently, is regarded as a work, and is protected by the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights». The second way is to protect the rights to the personage as an object of industrial property rights using the Law of Ukraine «On Protection of Rights to Marks for Goods and Services». The third way is realized by means of the Law of Ukraine «On protection from unfair competition». A brief description of these methods of protection are presented.

Keywords: literary work, personage, part of the work, object of copyright.

УДК 34.037:347.77

Н. В. Кісіль, начальник відділу Державного підприємства «Інформаційні судові системи» Державної судової адміністрації України, кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, ОБ'ЄКТАМИ ЯКИХ Є РІЗНІ ЗАСОБИ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ

На основі узагальнення публікацій із теоретичних, загальнометодичних питань та проведеного аналізу судово-експертної практики у сфері інтелектуальної власності, де об'єктами досліджень виступали засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, їх товарів і послуг, сформульовано методичні підходи до проведення експертних досліджень, пов'язаних із різними засобами індивідуалізації.

Ключові слова: судова експертиза, інтелектуальна власність, комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки, зазначення походження товару.

У загальній системі об'єктів права інтелектуальної власності серед видів інтелектуальної, творчої діяльності виділяється окрема група, до якої відносять засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, їх товарів і послуг¹. Відповідно до законодавства України до зазначених засобів індивідуалізації належать такі об'єкти права інтелектуальної власності, як комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), зазначення походження товару. Спільною ознакою, що поєднує ці об'єкти та водночас відрізняє їх від інших об'єктів права інтелектуальної власності, є їх призначення. Так, торговельні марки (знаки для товарів і послуг) та зазначення походження товарів є позначеннями, які вирізняють споріднені товари й послуги певних учасників цивільного обороту, а комерційні найменування слугують засобом ідентифікації суб'єктів підприємницької діяльності та вказують на комерційне походження товарів і послуг.

Правова охорона надається таким засобам індивідуалізації учасників цивільного обороту, їх товарів і послуг: позначенням, які набули правової охорони в Україні як знак для товарів і послуг; позначенням (знакам) визнаним добре відомими в установленому законом порядку; комерційним (фірмовим) найменуванням; кваліфікованим зазначенням походження товарів. Як відомо, об'єкти права інтелектуальної власності за своєю природою належать до нематеріальних об'єктів, які набувають правової охорони лише за умови їх втілення в певний матеріальний об'єкт і дотримання всіх установлених законодавством умов. Так, право власності на знак для товарів і послуг засвідчується свідоцтвом із наведеними в ньому копією зображення знака та переліком товарів і послуг, що внесений до Державного реєстру свідоцтв України на знаки для товарів і послуг. Право на використання кваліфікованого зазначення походження товару засвідчується Свідоцтвом про реєстрацію права на використання кваліфікованого зазначення походження товару. Охорона прав на добре відомий знак здійснюється на підставі визнання знака добре відомим Апеляційною палатою – колегіальним органом Установи, що є центральним органом виконавчої влади, яка реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності або судом. Правова охорона комерційних найменувань пов'язується із використанням такого найменування в процесі виготовлення, збуту товарів і послуг та надається лише тим найменуванням, які здатні вирізнити одну особу з-поміж інших і не вносять в оману споживачів щодо справжньої її діяльності.

Як показує експертна практика, у цивільному обороті виникають конфлікти як між позначеннями, що отримали охорону як комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), кваліфіковані зазначення походження товару, так і між зазначеними засобами індиві-

¹ Див.: Цивільний кодекс України : наук.-практ. комент. (пояснення, тлумачення, реком. з використ. позицій вищ. суд. інстанцій, М-ва юстиції, наук., фахівців) : Т. 6: Право інтелектуальної власності / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. — Х. : ФО-П Лисяк Л. С., 2011. — 592 с. — (Коментарі та аналітика); Право інтелектуальної власності. Академічний курс : підручник для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. А. Підпригори, О. Д. Святоцького. — [2-ге вид., переробл. та допов.]. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2004. — 672 с.

дуалізації та позначеннями, що не набули правової охорони. При розгляді справ, пов'язаних зі встановленням порушення прав інтелектуальної власності на різні засоби індивідуалізації та справах щодо визнання недійсними реєстрацій на ці об'єкти, виникає необхідність у проведенні судової експертизи з метою встановлення факту тотожності або схожості різних засобів індивідуалізації та виявлення існування ймовірності введення в оману споживача щодо товару, послуги або особи. Необхідність вирішення цих експертних завдань пов'язана з тим, що згідно із Законом¹ не можуть одержати правову охорону позначення, які є оманливими або такими, що можуть увести в оману щодо товару, послуги або особи, яка виробляє товар або надає послугу.

Питанням розроблення методичних основ проведення експертних досліджень, пов'язаних із засобами індивідуалізації, присвячені праці ряду авторів². У цих роботах розкрито загальні підходи до проведення досліджень, пов'язаних із зазначеними об'єктами права інтелектуальної власності. Однак вивчення експертної практики показало, що існує необхідність у виявленні основних завдань експертизи, об'єктами якої виступають різні засоби індивідуалізації товарів і послуг, формулюванні переліку матеріалів, що необхідні для проведення повного та об'єктивного дослідження, а також уточненні алгоритмів проведення досліджень. Наведені результати є складовою частиною досліджень, проведених у 2013–2015 рр. згідно з Тематичним планом НДР науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України з метою розроблення методики проведення експертних досліджень, пов'язаних із засобами індивідуалізації. У результаті проведеного дослідження виявлено, що *основними завданнями* експертизи, об'єктом якої є різні засоби індивідуалізації, є:

— установлення тотожності різних засобів індивідуалізації або схожості настільки, що їх можна сплутати;

— установлення можливості введення в оману споживача щодо товару, послуги або особи.

Об'єктами експертизи при цьому можуть бути: знаки для товарів і послуг; кваліфіковані зазначення походження товару; комерційні (фірмові) найменування; позначення товарів і послуг, що не набули правової охорони.

Для забезпечення проведення повного дослідження та надання об'єктивного й обґрунтованого висновку експерту у сфері інтелектуальної власності мають бути надані об'єкти, у яких утілено об'єкт права інтелектуальної власності, а також інші матеріали, що містять відомості про об'єкти дослідження. Наприклад, копія свідоцтва на знак для товарів і послуг,

¹ Див.: Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15 груд. 1993 р. № 3689-ХП // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 7. — Ст. 36.

² Див.: *Крайнев П. П.* Судові експертизи у сфері інтелектуальної власності / П. П. Крайнев, Н. М. Ковальова, М. В. Мельников ; за ред. П. П. Крайнева. — Вінниця : Поліграф. центр «Фенікс», ДІВП ВАТ «Інфракон» – «Інфракон-І», 2008. — 376 с.; *Методологічні основи судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності : звіт про НДР (закл.) / МНОУ, КНДІСЕ, ХНДІСЕ ; кер Г. В. Прохоров-Лукин ; викон.: А. В. Андреева [та ін.]. — № ДР 0104U003403. — К. : КНДІСЕ, 2006. — 290 с.*

у якому наведене чітке зображення знака та перелік товарів і послуг, стосовно яких надається правова охорона; копія свідоцтва про реєстрацію права на використання кваліфікованого зазначення походження товару, у якому наведено кваліфіковане зазначення походження товару; актуальна виписка з Державного реєстру свідоцтв України на знаки для товарів і послуг, актуальний витяг з Державного реєстру назв місць походження та географічних зазначень походження товарів і прав на використання зареєстрованих кваліфікованих зазначень походження товарів; копія рішення Апеляційної палати Державної служби інтелектуальної власності України про визнання знака добре відомим в Україні, копія рішення суду про визнання знака добре відомим в Україні.

Матеріали, що надаються для проведення дослідження, пов'язаного із комерційними найменуваннями, повинні включати документи, які засвідчують дату першого використання (або найбільш ранню дату використання), відомості про товари і послуги, які пропонуються із застосуванням такого комерційного найменування, територіальні межі використання комерційного найменування тощо. При цьому треба зауважити, що реєстраційні та установчі документи юридичної особи не свідчать про фактичне використання комерційного найменування, яким є укладення угод, проведення фінансових операцій, розміщення реклами в ЗМІ, фактичне виробництво та/або продаж товарів і послуг тощо. При цьому слід звернути увагу, що об'єктом експертного дослідження виступають саме знак для товарів і послуг, комерційні найменування; кваліфіковані зазначення походження товарів, що матеріалізовано в носіях, у яких ці об'єкти втілено.

Дослідження різних засобів індивідуалізації, що використовуються для індивідуалізації товарів, послуг і учасників цивільного обороту проводиться за стадіями експертного дослідження, які використовуються й в інших видах експертиз, а саме: підготовча стадія (попереднє дослідження), роздільне (аналітичне) дослідження, порівняльне дослідження, оцінювання результатів проведеного дослідження й формулювання висновків, оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком.

На підготовчій стадії експерт визначає:

— відповідність наданих матеріалів зазначеним в ухвалі (постанові) та/чи в супровідному листі;

— достатність наданих матеріалів для вирішення поставлених перед експертом завдань;

— наявність усіх аркушів у матеріалах справи та правильність їх нумерації (якщо надані на дослідження матеріали не пронумеровані й не прошиті, то це робить комісія експертів, про що складається відповідний акт);

— наявність достатніх відомостей про об'єкти дослідження (знаки для товарів і послуг, комерційні (фірмові) найменування, кваліфіковані зазначення походження товарів) та об'єктів, що протиставляються.

Після попереднього ознайомлення з матеріалами справи з'ясовується, чи зрозумілий експерту зміст експертного завдання, поставленого органом (особою), що призначив експертизу (залучив експерта), та чи входить його вирішення до компетенції експерта.

Проводиться ідентифікація об'єктів, що підлягають дослідженню, та встановлюється перелік товарів і послуг, для яких засоби індивідуалізації зареєстровані або використовуються. Якщо об'єкт та/або перелік товарів і послуг не визначений в ухвалі суду, експерт зобов'язаний подати клопотання до суду про уточнення змісту завдання й/або визначення об'єктів дослідження. Якщо об'єктом дослідження виступають знаки, які визнані добре відомими, при цьому матеріали справи не містять зображення такого знака та/або перелік товарів і послуг, для яких він визнаний добре відомим, а також не зазначено дату, на яку знак визнаний добре відомим в Україні, експерт зобов'язаний подати клопотання до суду про уточнення змісту завдання та/або визначення об'єктів дослідження.

На цій стадії також розглядається доцільність вирішення експертом питань у порядку експертної ініціативи та необхідність залучення до проведення експертизи фахівців, які володіють певними спеціальними знаннями у відповідній галузі науки, техніки або ремесла, що необхідні для проведення повного та об'єктивного дослідження. За потреби використання в тексті дослідження зображень об'єктів, здійснюється фотозйомка або проводиться фіксація іншим технічним засобом. За відсутності певних матеріалів, необхідних для проведення експертизи, або наявності неякісних зображень і нечитабельних текстів, експертом подається клопотання про надання додаткових матеріалів особі або органу, що призначив експертизу.

На стадії *роздільного (аналітичного) дослідження* експерт описує об'єкти, що підлягають дослідженню, виявляє й аналізує їх властивості та ознаки. При цьому відображаються однорідні властивості та ознаки досліджуваних об'єктів, які виділяються за результатом вивчення всіх відомостей, що містяться в матеріалах справи. Якщо на цьому етапі буде встановлено, що подані на дослідження матеріальні носії (наприклад, фотознімки, ксерокопії документів тощо) неповно або неточно відтворюють об'єкти дослідження та порівняльні зразки, або наданих матеріалів недостатньо для вирішення поставленого завдання, то експертом в установленому порядку направляється клопотання про надання додаткових матеріалів.

Експерт виявляє, з яких видів позначень складаються об'єкти, що підлягають дослідженню, а саме: чи містять вони ознаки словесних, зображувальних, об'ємних, комбінованих або інших позначень і визначає елементи, які в них домінують. Серед елементів, з яких складаються досліджувані позначення, що використовуються для індивідуалізації товарів, послуг та учасників цивільного обороту, виділяються елементи, які законодавством виключаються із правової охорони. Ці позначення можуть входити до складу знака для товарів і послуг як елементи, що не охороняються, якщо вони не займають у позначенні домінуючого положення. При цьому береться до уваги смислове та/або просторове значення такого елемента.

При дослідженні *знака для товарів і послуг* у висновку наводиться зображення знака для товарів і послуг, зазначається перелік товарів і послуг, для яких знак зареєстровано та щодо яких діє охорона, відомості про кольори, яким надана охорона, дата подання заявки, номер заявки, якщо є пріоритет – дата пріоритету, відомості про заявника, відомості про власника,

дата публікації про видачу свідоцтва та внесення відомостей до реєстру, номер бюлетеня, визначається, до якого виду позначення належить зображення (словесне, зображувальне, комбіноване тощо), визначають домінуючі та другорядні елементи позначення.

При дослідженні *кваліфікованого зазначення походження товарів* у висновку наводиться зображення такого зазначення, номер заявки, дата реєстрації та/або скасування рішення про реєстрацію, дата публікації відомостей, товари і послуги, для яких воно зареєстроване, коло осіб, що мають право його використовувати, зазначаються межі території, на якій його зареєстровано, визначається, до якого виду позначення належить зображення (словесне, зображувальне, комбіноване тощо), визначають домінуючі та другорядні елементи позначення (для цього використовується актуальна виписка із Державного реєстру України назв місць походження товарів і прав на використання зареєстрованих кваліфікованих зазначень походження товарів).

При проведенні дослідження *комерційного (фірмового) найменування* у висновку наводиться інформація про комерційне (фірмове) найменування, відомості про фактичне перше використання (або найбільш ранню дату використання), відомості про фактичні види діяльності, відомості про територію діяльності, визначається основна (корпус) і вирізняльна частини (обов'язкова та факультативна) комерційного найменування.

Під час дослідження *позначень*, які не отримали правової охорони, у висновку надається зображення позначення, відомості про товари і послуги, для яких застосовується позначення, особу, що використовує позначення, за необхідності: дата, з якої воно стало відоме, та територія, на якій використовується позначення, визначається, до якого виду позначення належить зображення (словесне, зображувальне, комбіноване тощо), визначають домінуючі та другорядні його елементи.

Результати аналітичного дослідження із наведенням відповідних ілюстрацій відображаються в дослідницькій частині висновку.

На стадії порівняльного дослідження проводиться зіставлення схожих загальних і окремих ознак різних засобів індивідуалізації, аналізуються наявні збіги та розбіжності й проводиться формування проміжного висновку про наявність чи відсутності тотожності (схожості) відповідних засобів індивідуалізації або про можливість уведення в оману. Ця стадія завжди має місце під час установлення тотожності та схожості різних засобів індивідуалізації настільки, що їх можна сплутати, або встановлення можливості введення в оману споживача щодо товару, послуги або особи.

У загальному вигляді порівняльне дослідження проводиться за двома етапами. На першому етапі встановлюється спорідненість товарів або товарів і послуг, або послуг і послуг. На другому етапі здійснюється зіставлення загальних та окремих ознак різних засобів індивідуалізації. При цьому слід зазначити, що послідовність першого та другого етапів дослідження може замінюватися залежно від поставленого експертного завдання. Послідовність його вирішення вирішального значення не має.

Установлення схожості ґрунтується на комплексному, усебічному аналізі порівнюваних позначень, а саме: сприйнятті домінуючих і другорядних графічних елементів, зіставленні звукового складу, асоціативного ряду, ступеня семантичної близькості. При цьому головним є перше зорове сприйняття досліджуваних позначень. Саме перше зорове сприйняття будь-якого об'єкта має вплив на свідомість людини, аналогічним чином у свідомості споживача запам'ятовується й позначення. Під час дослідження схожості комбінованих позначень визначається схожість як усього позначення в цілому, так і його складових елементів, з урахуванням значущості розташування тотожного чи схожого елемента в заявленому позначенні. Компоненти, які мають незначну розрізнявальну здатність, до уваги не беруться, а порівнянню підлягають домінуючі елементи позначень. Хід проведення досліджень за цим етапом залежить від виду позначень, що входять до складу порівнювальних засобів індивідуалізації.

Оскільки комерційні (фірмові) найменування та кваліфіковані зазначення походження товарів за своєю природою в переважній більшості є словесними позначеннями (окремі винятки становлять географічні зазначення, до складу яких можуть входити зображувальні елементи), порівняльне дослідження знаків для товарів і послуг (словесних) і комерційних найменувань, знаків для товарів і послуг та зазначень походження товарів, комерційних найменувань і зазначень походження товарів проводиться відповідно до методичних підходів, передбачених для дослідження словесних позначень.

Дослідження таких об'єктів, як знак для товарів і послуг та позначення, що не набуло правової охорони; знак для товарів і послуг та добре відомий знак, що містять зображувальні, об'ємні або комбіновані елементи, проводиться враховуючи підходи, передбачені для дослідження цих видів.

Результати порівняльного дослідження з визначення спорідненості із наведенням відповідних обґрунтувань відображаються в дослідницькій частині висновку, та робиться проміжний висновок про спорідненість або неспорідненість досліджуваних товарів і послуг. Після чого формується проміжний висновок про наявність чи відсутність тотожності (схожості) відповідних засобів індивідуалізації, або щодо введення в оману споживача стосовно товару, послуги виробника тощо.

Основні підходи до виявлення тотожності або схожості позначень на такі, що їх можна сплутати, а також визначення спорідненості товарів і послуг при проведенні судової експертизи розглянуто в працях П. П. Крайнева, Г. В. Прохорова-Лукіна та інших авторів¹.

¹ Див.: *Крайнев П. П., Ковальова Н. М., Мельников М. В.* Указ. праця; Методика судово-експертного дослідження зазначень походження товарів : звіт про НДР (закл.) / МЮ України, КНДІСЕ ; кер. Г. В. Прохоров-Лукін ; викон.: А. В. Андрєєва [та ін.]. — № ДР 0111U000411. — К., 2011. — 114 с.; Методика судово-експертного дослідження знаків для товарів і послуг (торговельних марок) : звіт про НДР (закл.) / МЮ України, КНДІСЕ, НДЦСЕПВ, НДПВ АпрНУ ; кер. Г. В. Прохоров-Лукін ; викон.: А. В. Андрєєва [та ін.]. — № ДР 0108U005823. — К. : КНДІСЕ, 2009. — 400 с.;

На основі узагальнення літературних джерел і чинних нормативних актів нами сформульовано алгоритми вирішення експертних завдань щодо різних засобів індивідуалізації, які викладені в Методиці проведення експертних досліджень, пов'язаних із засобами індивідуалізації¹. В основу запропонованих методичних рекомендацій покладено підходи визначення схожості засобів індивідуалізації, викладені в Правилах складання, подання та розгляду заявки на видачу свідоцтва України на знак для товарів і послуг, Методичних рекомендаціях з окремих питань проведення експертизи заявки на знак для товарів і послуг, регламентах проведення експертизи в процесі набуття прав на торговельні марки в Європейському Союзі, Великій Британії, Сполучених Штатах Америки, Франції, Російській Федерації, Республіці Білорусь.

Після проведення порівняльного дослідження *оцінюються результати дослідження та формулюються висновки*. На цій стадії оцінюється вся сукупність виявлених у результаті порівняльного дослідження збігів і розбіжностей у досліджуваних об'єктах, ураховуючи результати проведення дослідження на спорідненість товарів і послуг. У разі розбіжності проміжних висновків визначається, які з ознак найбільш важливі (вагомі) для конкретного позначення. Проводиться зіставлення з іншими матеріалами справи, поясненнями, наданими сторонами та додатково залученими фахівцями, після чого формулюється заключний висновок про наявність чи відсутність тотожності (схожості) відповідних засобів індивідуалізації, або щодо введення в оману споживача стосовно товару, послуги, виробника.

На заключній стадії експертного дослідження його результати оформлюються у висновку судового експерта відповідно до встановлених правил (згідно із процесуальним законодавством та Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень).

Отже, на основі узагальнення публікацій із теоретичних, загально-методичних питань і проведеного аналізу судово-експертної практики у сфері інтелектуальної власності щодо різних засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, їх товарів і послуг сформульовано методичні підходи до проведення експертних досліджень, пов'язаних із засобами індивідуалізації. Проте слід зазначити, що у зв'язку з накопиченням досвіду з експертної практики певні положення можуть потребувати уточнення й розширення, то в цьому разі до Методичних рекомендацій будуть уноситися відповідні зміни.

Методика судової експертизи комерційних (фірмових) найменувань : звіт про НДР (закл.) / МЮ України, КНДІСЕ ; кер. Г. В. Прохоров-Лукин ; викон.: А. В. Андреева [та ін.]. — № ДР 0110U002834. — К., 2011. — 78 с.

¹ Див.: Методика проведення експертних досліджень, пов'язаних із засобами індивідуалізації : звіт НДР (закл.) / МЮ України, НДЦСЕПВ ; кер. І. В. Стародубов ; викон.: Н. В. Кісіль [та ін.]. — № ДР 0113U000471. — К.: НДЦСЕПВ, 2015. — 99 с.

**ОБЩИЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОВЕДЕНИЮ
ЭКСПЕРТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ, ОБЪЕКТАМИ КОТОРЫХ
ЯВЛЯЮТСЯ РАЗЛИЧНЫЕ СРЕДСТВА ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ**

Кисиль Н. В.

На основе обобщения публикаций по теоретическим, общеметодическим вопросам и проведенного анализа судебно-экспертной практики в сфере интеллектуальной собственности, объектами исследований которых выступали средства индивидуализации участников гражданского оборота, их товаров и услуг, сформулированы методические подходы к проведению экспертных исследований, связанных с различными средствами индивидуализации.

Ключевые слова: судебная экспертиза, интеллектуальная собственность, коммерческие (фирменные) наименования, торговые марки, обозначения происхождения товара.

**GENERAL METHODOICAL APPROACHES TO CARRY OUT
EXPERT RESEARCHES WHOSE OBJECTS ARE VARIOUS MEANS
OF INDIVIDUALIZATION**

Kisil N. V.

When considering the cases related to the establishment of intellectual property rights infringement on the various means of individualization and the cases on the invalidation of registrations for these objects, there arises a need in carrying out forensic examination in the area of intellectual property. The main objectives of the examination whose objects are various means of individualization of civil turnover participants, their goods and services are: establishment of the identity of the various means of individualization or the similarity to the confusion extent, as well establishing the probability of consumer mislead regarding the product, service or person. The objects of the examination in the field of intellectual property may be: trademarks, qualified designation of the goods origin, commercial (firm) names; notation of the goods and services that don't have legal protection. Since the commercial (firm) name and the qualified indication of the goods origin by their nature are overwhelmingly verbal designations, a comparative study of the trademarks for goods and services (verbal), and commercial names, trademarks for goods and services and designations of the goods origin, commercial names and designations of the goods origin are carried out in accordance with the methodical approaches provided for the study of verbal designations. The study of such objects as trademarks for goods and services and the notation which did not receive a legal protection; marks for goods and services, and well-known marks that contain figurative, volumetric or combined elements are carried out taking into account the approaches foreseen for the study of these types. Expert research is conducted according to the following stages: the preparation stage (preliminary study), separate (analytical) study, comparative study, evaluation of the carried out research results and formulation of conclusions, execution of the progress and results of the expert examination.

Keywords: forensic examination, intellectual property, commercial (firm) names, trademarks, notation of the goods origin.

СУДОВІ ПСИХОЛОГІЧНА ТА МИСТЕЦТВОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗИ

УДК 343.98:63

Н. В. Алікіна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Т. М. Єгорова, старший науковий співробітник Полтавського відділення Харківського НДІСЕ,
Т. В. Савкіна, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ВПЛИВ НА СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНУ ЕКСПЕРТИЗУ ІНТЕГРАЦІЙНИХ І ДИФЕРЕНЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Розглянуто теоретико-методичні питання щодо проведення судово-психологічної експертизи: визначено її предмет, об'єкт і завдання в аспектах наукової психології й судової експертизи, підстави виділення предметних видів судово-психологічної експертизи та реалізації диференціального підходу при їх призначенні й проведенні, окреслено перспективи розвитку нових досліджень в аспекті інтеграційних процесів.

Ключові слова: експертна практика, предметні види судово-психологічної експертизи, об'єкт, предмет, завдання, диференційний підхід.

Існує велика кількість психологічних факторів, знання, доцільне та обов'язкове врахування яких необхідні для об'єктивної правової оцінки предмета розслідування й судового розгляду (предмета доказування). Ефективність застосування судово-психологічної експертизи для вирішення таких питань нині не викликає сумнівів. Утім експертна практика дозволяє констатувати наявність стійкої тенденції до неточного (іноді недостатньо коректного, неадекватного) визначення дійсного предмета судово-психологічної експертизи при її призначенні, що призводить до постановки недоцільних (як надмірних, так і помилкових, навіть провокаційних) експертних завдань.

Для попередження цієї негативної тенденції та з метою її нівелювання було проведено аналіз витоків помилкового визначення предмета психологічного розгляду при призначенні та проведенні судово-психологічних експертиз і досліджень.

Найчастішим є бажання пояснити певні психологічні феномени (із наданням останнім юридичного значення) за допомогою численної науково-популярної та наукової психологічної літератури, що поєднується із недостатньо критичною оцінкою співвідношення наукових даних, запозичених із літературних джерел, саме з предметом експертного психологічного дослідження.

Зазначене цілком зрозуміло, оскільки психологія вивчає вельми різноманітні явища, що зумовило виокремлення самостійних галузей психологічних знань (психологія особистості, соціальна психологія, політична психологія, медична психологія, інженерна психологія, юридична психологія тощо) з виділенням специфічного для кожного із напрямів психологічної науки (і окремих вузькоспеціальних наукових дослідів) предмета досліджень. Ця особливість, зумовлена логікою розвитку наукового пізнання, закономірно призводить до необхідності диференціювати предмет експертного судово-психологічного аналізу. Проте ініціатору призначення судово-психологічних експертиз і досліджень тут орієнтуватися складно, оскільки він цього не здатний урахувувати, що й відбивається на питаннях, поставлених на розгляд експертизи.

Якщо психологічний бік досліджуваних за справою обставин (психологічний аспект ситуації) має яскравий вияв (наприклад, афективні делікти), або якщо призначаються експертизи, що вже набули статусу традиційних як для юридичної практики, так і в повсякденній практиці експерта-психолога (наприклад, стосовно неповнолітніх), значних відхилень від дійсно наукового предмета судово-психологічної експертизи при її призначенні не відбувається. У разі, коли обставини справи за своєю психологічною природою є багатоаспектними, тобто їх дослідження відбивають потребу застосування та синтезування наукових знань з різних галузей психології (загальної психології, когнітивної психології, соціальної психології, психології спілкування, сімейних відносин тощо), призначення судово-психологічної експертизи відбувається з певним еkleктизмом у визначенні її предмета та позадиференційованого окреслення поставлених перед експертизою питань, а також спираючись на власний життєвий досвід (з буденною психологізацією). Зазначене є певною мірою закономірним процесом, оскільки через певні об'єктивні причини наукові розробки в галузі судово-психологічної експертизи поки ще не випереджають запити юридичної практики.

Серед умов, що сприяють недиференційованому визначенню психологічного поля аналізу при призначенні судово-психологічних експертиз і досліджень, також визначається підтримка недиференційованих уявлень стосовно предмета дослідження з боку виконавця експертизи (експерта). Це полягає, наприклад, в оцінюванні показань як достовірних чи недостовірних, у наданні пропозицій щодо застосування превентивних заходів стосовно особи, до якої була призначена експертиза, у визначенні ширості/неширості каяття згаданої особи, у відбитті в тексті експертного дослідження критичних суджень щодо недосконалостей слідства та висновку попередньої експертизи тощо.

Спостерігаються також випадки неприпустимого (нічим необґрунтованого) використання (механічного перенесення) термінологічного апарату з галузей наукових дисциплін, що не входять у професійні (за фаховою підготовкою та за профілем отриманої вищої освіти) знання експерта. Проте досвід з практики судово-психологічної експертизи свідчить, що такий термінологічний еkleктизм суперечить сутності самої судової експертизи (сприянню встановлення істини в справі), оскільки зумовлює бездоказовість,

необґрунтованість висновків, викликає розбіжності в розумінні дослідження. Загальновідомо, що штучне зрощення термінів не відповідає теорії та методології коректних наукових досліджень, що евристичний синтез термінологічного апарату можливий лише за умов проведення спеціальних наукових дослідів.

Трапляються випадки використання за механізмом простої (спрощеної) аналогії підходів, придатних для проведення інших судових експертиз (наприклад, як в автотехнічній експертизі, коли за заданими параметрами можна розглядати жорстко зв'язані з ними варіанти поведінки фізичних об'єктів). Коли для проведення психологічної експертизи надано суперечливі або неповні вихідні дані (суперечливість і неповноту яких не усунуто й при проведенні експертизи), експерт повинен обмежуватися висновком «не виявляється можливим». Протилежне («якщо так, то так», «якщо не так, то інше») є неприпустимим, оскільки вкорінює поверхове, легковажне ставлення до психологічної експертизи, навіть принижує властиві їй наукові підходи та теоретико-методологічні позиції самої психології.

Для проведення судово-психологічних експертиз і експертних досліджень принципово важливим є пояснення, чому експерт приходять до певного висновку, який має бути теоретично та методично обґрунтований, у якому неприпустима заміна предметно-конкретного дослідження загальними оціночними судженнями. Тому подання дослідницької частини експертного висновку повинно бути повним, текст чітким і зрозумілим, використання наукових термінів не повинно містити неадекватного змішування понять (запозиченого термінологічного апарату). При цьому ініціаторів експертизи необхідно достовірно орієнтувати про необхідні умови та власні професійні можливості проведення ґрунтовного дослідження, у якому не допускаються незрозумілі з позицій психології науки відхилення.

Останні приховують у собі наслідки безпідставного розширення компетенції психологічної експертизи та спрощений погляд на її завдання, дискредитують психологічне знання, зумовлюють необхідність наукової та соціальної реабілітації психологічної експертизи (необхідність виправдовувати її існування), тобто є перепоною в розвитку її нових різновидів, утворюючи не тільки недиференційоване, а й викривлене уявлення про предмет і можливості психологічної експертизи. Небезпечність наведеного підкреслюється сумно відомим періодом з історії судово-психологічної експертизи – періодом стійкого негативізму до експертних психологічних досліджень, що існував у юриспруденції до 60-х рр. ХХ ст.

На сучасному етапі розвитку судово-психологічної експертизи запобігання дискредитації психологічного знання в умовах зростаючих потреб і вдосконалення практики здійснення правосуддя в Україні полягає в дотриманні принципово важливих професійних позицій (правил) виконавцем експертизи. Передусім це коректне використання експертом здобутків науки психології, що не допускає спрощення теоретико-методологічного підґрунтя експертних психологічних досліджень та відхилень від конкретно поставлених перед експертизою завдань.

Особливості психологічної природи обставин, які стають предметом розгляду як за кримінальними провадженнями, так і за цивільними справами, нерідко ставлять перед судово-психологічною експертизою нові (не-стандартні) завдання, які поки ще не ввійшли до переліку традиційних для практики судово-психологічних експертиз та досліджень і становлять певні проблеми щодо їх призначення й проведення. Ви рішення таких проблемних ситуацій певною мірою забезпечує саме науково-дослідна сутність судових експертиз і досліджень. Вона полягає в тому, що (за теорією та узагальненими даними з практики проведення судових експертиз) у певних випадках незвичайне, неординарне (таке, що ще не зустрічалося в практиці) експертне завдання вирішується експертом за рахунок власного практичного досвіду, за допомогою, так би мовити, творчого підходу до його розв'язання.

Вагомою умовою вирішення таких проблемних (нетипових, нових) експертних ситуацій є науково-коректне визначення предметного поля психологічного аналізу (і пов'язаним із цим подальшим визначенням конкретних експертних завдань), що повинно відбуватися в аспекті основних положень наукової (не буденної) психології й судової експертизи.

Базовою (материнською) наукою судово-психологічної експертизи є загальна психологія¹. Для судово-психологічної експертизи важливі всі основні положення загальної психології, які є науковим підґрунтям розробок її загальнотеоретичного та методичного інструментарію – методології, теорії та практики².

Ґрунтуючись на категоріях і поняттях загальної психології, судово-психологічна експертиза виробляє й свій термінологічний апарат («робочі» поняття), уключаючи позиції, принципово важливі для експертного дослідження. Так, прийняті в теорії психології системний та діяльнісний підходи дозволили визначити вихідний принцип експертного психологічного аналізу, яким є принцип контекстуальності³. Зазначений принцип передбачає визначення ракурсу психологічного аналізу, диференціацію експертних за-

¹ Див.: *Рубинштейн С. Л.* Бытие и сознание // О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — 328 с.; *Выготский Л. С.* Собрание сочинений в 6 т. / Л. С. Выготский. — М.: Педагогика, 1984; *Лурия А. Р.* Лекции по общей психологии / А. Р. Лурия. — СПб.: Питер, 2009. — 320 с.

² Див.: *Коченов М. М.* Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика. Избранные труды / М. М. Коченов. — М.: Генезис, 2010. — 352 с.; *Костицкий М. В.* Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. — Киев: Вища школа, 1990. — 259 с.; *Сахнова Т. В.* Основы судебно-психологической экспертизы по гражданским делам: учеб. пособие / Т. В. Сахнова. — М.: Юристъ, 1997. — 136 с.; *Кудрявцев И. А.* Судебная психолого-психиатрическая экспертиза / И. А. Кудрявцев. — М.: Юрид. лит., 1988. — 224 с.

³ Див.: *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М.: 1984. — 443 с.; *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.; *Алікіна Н. В.* Експертиза судово-психологічна // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Н. В. Алікіна, З. С. Ковальова. — К.: Укр. енцикл., 1999. — Т. 2. — С. 343–344.

вдань і конкретних методів експертного дослідження (діагностики) залежно від особливостей досліджуваних за справою обставин та змісту експертних завдань, вирішення яких має проводитися з урахуванням поліморфної психологічної причинності, оскільки в детермінації обставин, що розслідуються за справою, бере участь складна взаємодія багатьох причинних факторів (наприклад, історичні, соціально-економічні, соціокультурні, мікросоціальні, вікові, індивідуально-типологічні тощо). Ці фактори закономірно утворюють своєрідний психологічний контекст життєдіяльності людини та здатні відігравати певну роль у логіці поведінки суб'єкта, що стала предметом судово-слідчого розгляду.

Предметний простір судово-психологічної експертизи в узагальненому (родовому) значенні визначається особливостями психічної діяльності психічно здорових осіб у ситуаціях, що мають юридичне значення, – тобто окреслює межі компетенції судового експерта та, відповідно, можливості психологічної експертизи.

Зверненням до витоків материнської науки – наукової психології – визначається, що її предметом є психологічні факти (феномени), які відображають особливу форму життєдіяльності людини: психічні процеси, властивості, стани та закономірності психічної діяльності¹. Виходячи з предмета наукової психології, можливо надати чітке визначення предмета судово-психологічної експертизи: це психологічні факти (феномени), які відображають сукупність психічних явищ (психічні процеси, непатологічні психічні стани, індивідуально-психологічні особливості, акти поведінки, підсвідомі психічні процеси тощо), які виявляються в поведінці людини за обставин справи, що перебуває в провадженні органів досудового слідства чи суду. Тобто психологічні факти, що утворюють предмет судово-психологічної експертизи, складаються з індивідуально-своєрідного комплексу психічного (суб'єктивного) відображення людиною різноманітних явищ об'єктивної дійсності, що має значення для об'єктивації розгляду обставин справи в кримінальному та цивільному процесі для встановлення істини в справі.

Загальний (родовий) предмет судово-психологічної експертизи трансформується в конкретний (видовий), відповідно до експертних завдань: дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості, мотиваційних чинників її поведінки, специфіки емоційних станів, закономірностей перебігу психічних процесів, їх рівня розвитку тощо. Проведення судово-психологічної експертизи, як правило, уключає декілька взаємопов'язаних конкретних предметів дослідження, серед яких визначається провідний, – що й дозволяє визначити предметні види судово-психологічних експертиз (наприклад, дослідження ступеня здатності свідка, потерпілого сприймати та відтворювати обставини подій, що розслідуються за справою).

Дослідження психологічних фактів, які є предметом експертизи, передбачає чітке визначення джерел інформації – об'єкт експертного аналізу, що містить відомості про ці факти та забезпечує можливість їх (психологічних фактів) пізнання.

¹ Див.: Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию : курс лекций / Ю. Б. Гиппенрейтер. — М. : АСТ, Астрель, 2008. — С. 25–34.

В експертній діяльності необхідно додержуватися загального об'єкта материнської науки, властивості якого визначають загальні засоби пізнання психологічних фактів. Об'єктом пізнання наукової психології є соціальні суб'єкти, психологічні закономірності їх життєдіяльності¹. При цьому засоби пізнання психологічних фактів мають свою специфіку, оскільки психологічні факти пізнаються опосередковано, – шляхом дослідження різноманітних зовнішніх проявів поведінки суб'єкта (його дій, учинків, продуктів життєдіяльності, результатів експериментально-психологічного обстеження тощо).

Проведення судово-психологічної експертизи передбачає врахування як зазначеної специфіки об'єкта наукової психології, так і об'єкта, притаманного саме судовій експертизі – джерел відомостей, носіїв інформації про обставини справи, що відображають певні психологічні факти, аналіз яких і є засобом пізнання предмета експертного дослідження. Такий синтезуючий підхід дозволяє визначити об'єкти судово-психологічної експертизи, до яких належать: людина як соціальний суб'єкт і сукупність матеріалізованих джерел інформації (матеріали справи, речові докази, продукти психічної діяльності тощо), котрі відбивають відомості про психічну діяльність особи за обставин справи, що перебуває в провадженні органів досудового слідства чи суду.

Зазначені об'єкти судово-психологічної експертизи є рівноправними, і їх синтез є невід'ємним і органічним. Проте надмірне зосередження на одному із об'єктів або певне ігнорування ретельного дослідження одного із об'єктів може призвести до недотримання принципів судової експертизи – усебічності, повноти та об'єктивності дослідження².

Визначення предмета та об'єкта судово-психологічної експертизи в зазначеному розумінні дозволяє, на наш погляд, використовувати можливості різних галузей психології, диференціювати види психологічних досліджень та чітко визначати методи дослідження відповідно до поставлених завдань. Слід зазначити, що психологічний аналіз матеріалів справи, тобто психологічний аналіз перелічених носіїв інформації про людину як предмет пізнання³, – конкретизація предмета дослідження відповідно до особливостей обставин справи, деталізація матеріалів/вихідних даних, вибір оптимальних психологічних методів/методик і спеціальної літератури – реалізує в цілому диференціальний підхід при призначенні та проведенні судово-психологічних експертиз і досліджень.

Судово-слідчій практиці притаманне розширення кола завдань, що ставляться на вирішення експертизи, тому предмет судово-психологічного дослідження має, так би мовити, перспективу перманентної диференціації, постійного уточнення конкретних експертних завдань із пошуком методів

¹ Див.: *Гиппенрейтер Ю. Б.* Указ. праця. — С. 25–34.

² Див.: Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232 (із змінами станом на 2 лип. 2015 р.).

³ Див.: *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. — СПб. : Питер, 2001. — 288 с.

і методик їх розв'язання. При цьому застосування в судово-психологічній експертизі здобутків із різних галузей психологічного знання та їх вузько-спеціальних напрямів, тобто використання сукупності наукових психологічних знань (наприклад, у галузях клінічної психології, патопсихології, психодіагностики, диференціальної психології та психології індивідуальних відмінностей, соціальної психології з її розділами щодо поведінки мас і натовпу, психології мовленнєвої діяльності та психолінгвістики, психології сприйняття, психології особистості, етнопсихології, психології релігії тощо), а також необхідність визначення симбіотичної ланки дій з іншими галузевими спеціальними науковими знаннями, що мають бути використані при проведенні комплексних судових експертиз певного виду з наданням синтезуючої (інтеграційної) відповіді на поставлені питання за участю психолога, висуває питання про інтегративного експерта¹ як однієї з важливих умов розв'язання нестандартних завдань, що виникають в експертній практиці та призводять до диференціювання предмета експертного психологічного дослідження.

Поява нових наукових напрямів, пов'язаних із актуальними соціальними питаннями та визначенням можливостей наукового знання, має відповідати на різноманітні практичні запити й виклики, є ознакою розвитку будь-якої науки. Існуюча нині в психології інтенсифікація процесів диференціації та інтеграції, що полягає в тенденції розмежування певних галузей психології, деталізації об'єктів і предметів їх дослідження та одночасному існуванні тенденції до зближення проблематики, до часткового перетину предметних і проблемних ланок досліджень в інших галузях психологічного знання, дозволяє побачити й певні перспективи в розвитку судово-психологічної експертизи як безпосередньої психологічної практики, що не відривна від взаємодії із фундаментальною психологією при встановленні предмета та об'єкта свого дослідження в їх інтеграційно-диференційних втіленнях відповідно до зазначених визначень. Останнє є принципово важливим, оскільки надає можливість чітко визначити мету та засоби експертного пізнання психологічних фактів, межі компетенції, завдання й методи експертного дослідження, диференціювати предметні види судово-психологічних експертиз, окреслити можливості нетипового експертного дослідження – забезпечити призначення та проведення судово-психологічних експертиз (досліджень) у науково-коректних (науково-об'єктивних) межах.

ВЛИЯНИЕ НА СУДЕБНУЮ ПСИХОЛОГИЧЕСКУЮ ЭКСПЕРТИЗУ ИНТЕГРАЦИОННЫХ И ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аликина Н. В., Егорова Т. М., Савкина Т. В.

Рассмотрены теоретико-методические вопросы, касающиеся проведения судебно-психологической экспертизы: определены ее предмет, объект и задачи в аспек-

¹ Див.: Винберг А. И. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз) : учеб. пособие / А. И. Винберг, Н. Т. Маляховская. — Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1978. — С. 179.

тах научної психології і судової експертизи, оснований виділення предметних видів судово-психологічної експертизи і реалізації диференціального підходу при їх назначенні і проведенні, очерчені перспективи розвитку нових досліджень в аспекті інтеграційних процесів.

Ключевые слова: експертна практика, предметні види судово-психологічної експертизи, об'єкт, предмет, задачі, диференціальний підхід.

INFLUENCE OF INTEGRATION AND DIFFERENTIAL PROCESSES IN CONTEMPORARY PSYCHOLOGY ON FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION

Alikina N. V., Egorova T. M., Savkina T. V.

This paper discusses the reasons of undifferentiated definition of forensic psychological examination subject which include: non-critical comprehension of data correlation of psychological literature with the subject of the expert psychological research; the use of life experience; the lack of scientific developments in this area; the support undifferentiated views on the subject of research. The danger of discrediting psychological expert knowledge in terms of improvement of the justice system in Ukraine is argued, the ways of its prevention are proposed. Forensic psychological examination is inseparable from the scientific psychology in determining the subject and object of expert research in their integrative-differentiated objectifications. Its carrying out includes both specifics of the subject and object of the scientific psychology as well as the specifics of the object of forensic examination containing information about the psychological facts, which analysis is a way of the subject expert research cognition. Concretization of research subject in accordance with the set tasks, detailing initial data, the choice of psychological methods and special literature implement a differential approach in scheduling and carrying out forensic psychological examination. The definition of the subject and the object of forensic psychological examination is justified and provided from the standpoint of psychological science and forensic examination as a socio-legal institution. Given positions as well as scientific and practical experience of the authors are allowed to come to generalizations which are fundamentally important for the development of forensic psychological examination: definition of expert cognition tasks, boundaries of competence, the choice of research methods, differential separation of its subjective types, possibilities of atypical expert studies, that will allow to provide scheduling and carrying out forensic psychological examination in scientific and objective frameworks.

Keywords: expert practice, substantive types of forensic psychological examination, object, subject, tasks, differential approach.

УДК 343.98:159.9 (7.01)

А. О. Долуда, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ, завідувач кафедри реставрації творів мистецтв Харківської державної академії дизайну і мистецтв, кандидат технічних наук, доцент,

О. С. Пукліч, судовий експерт Харківського НДІСЕ

КЛАСИФІКАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ СУДОВОЇ МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Наведено класифікацію об'єктів судової мистецтвознавчої експертизи. Розглянуто особливості проведення та основні напрями дослідження об'єктів мистецтвознавчої експертизи з питань належності предметів до таких, що мають культурну цінність, установлення автентичності та визначення вартості об'єктів, а також наявності порнографічних ознак і пропаганди культури насильства та жорстокості.

Ключові слова: судова мистецтвознавча експертиза, твори пластичних і прикладних мистецтв, антикваріат, культурна цінність, порнографічна продукція, пропаганда, культ насильства та жорстокості.

Історія існування судової мистецтвознавчої експертизи в Україні ледь нараховує півтора десятка років, але, як показав час, вона активно розвивається та вдосконалюється. З метою методичного забезпечення судової мистецтвознавчої експертизи розробляються відповідні методики й методичні рекомендації з дослідження об'єктів, які їй підпорядковані. На сучасному етапі розвитку судової мистецтвознавчої експертизи об'єкти, якими вона оперує, розподіляються, перш за все, за напрямами питань, які вона вирішує.

Узагалі мистецтвознавство – це наука, з одного боку, про пластичні мистецтва, архітектуру, живопис, скульптуру, графіку, декоративно-ужиткове мистецтво, а з другого – це комплекс наук, що вивчають мистецтво та художню культуру суспільства в цілому, окремі різновиди мистецтва і їх відношення до дійсності, сукупність питань форми та змісту художніх творів, а також містить у собі теорію й історію мистецтва та художню критику. Мистецтвознавчі науки включають літературознавство, музикознавство, театрознавство, пластичні мистецтва тощо. Виходячи з цього, слід зауважити, що судова мистецтвознавча експертиза базується на теоретичних принципах мистецтвознавства як науки, але її сутність обмежена змістом тих питань, які в нині потребують вирішення відповідно до певного прикладного завдання.

Мистецтвознавча експертиза як різновид судової експертизи виконується в рамках кримінальних проваджень, у яких фігурують твори мистецтва, або такі, що мають імовірність належати до них. Найчастіше кримінальні справи пов'язані з митними справами про контрабанду, крадіжки, шахрай-

ство, справами про пошкодження або знищення пам'ятників і пам'яток історії, культури, археології, будівництва тощо. Мистецтвознавча експертиза, що призначається для вирішення питань кримінальних проваджень такого спрямування, належить до першого напрямку судових мистецтвознавчих експертиз. Другим напрямом судової мистецтвознавчої експертизи слід вважати питання кримінальних проваджень, пов'язаних із порушенням Закону України «Про захист суспільної моралі».

Отже, підсумовуючи зазначене, можливо виділити два напрями судової мистецтвознавчої експертизи за характером питань, які вона вирішує стосовно певних об'єктів, а саме:

— де об'єктами досліджень є твори пластичних і прикладних мистецтв та предмети антикваріату;

— де об'єктами досліджень є інформація (відео-, фотозображення, тексти), що стосуються суспільної моралі.

Інакше кажучи, можна визначити, що до першого напрямку судових мистецтвознавчих експертиз належать матеріальні культурні цінності, які мають (або можуть мати) історичне, художнє, наукове, етнографічне або інше значення, а до другого – духовні цінності, що відтворюють окремі аспекти суспільної моралі.

Культурні цінності як об'єкти судової експертизи на практиці найчастіше зустрічаються при розгляді справ, пов'язаних з ареалом нормативно-правової регламентації за такими напрямками:

— антикварний ринок – легальний і нелегальний (найбільш поширений різновид правопорушень – шахрайство);

— переміщення культурних цінностей через кордон (найбільш поширений вид правопорушень – контрабанда);

— крадіжка культурних цінностей, що належать громадянам або установам;

— у зв'язку з визначенням вартості культурних цінностей у справах про розподіл майна, або з іншими правопорушеннями між фізичними та юридичними особами.

Під культурними цінностями на побутовому рівні розуміється дещо невизначене, але коштовне та красиве, і найголовніше – старовинне. У цьому полягає причина значного зростання зацікавленості до культурних цінностей у суспільстві. Чаруюче слово «цінності» асоціюється зі словом «вартість», що не завжди адекватно. Однак за останні два десятиліття дійсно відбулось осмислення цих асоціацій, що призвело до величезного зростання вартості культурних цінностей. Вони є засобами вкладів, збереження та зростання капіталу, ураховуючи те, що щорічний приріст цін, за деякими позиціями, складав до 50–100 %. І нині вони досягли світових. Ринок антикваріату динамічно розвивається та за своїми основними характеристиками постійно входить у русло світових тенденцій і традицій, що привносить свої як позитивні, так і негативні аспекти. Специфіка антикварного ринку України зумовлена історичними подіями, що відбувалися на території колишнього СРСР у ХХ ст. Низка війн, революції, глобальна розруха, особливості державної політики призвели до значного скорочення кількості предметів анти-

кваріату, що включає в себе поняття культурних цінностей. Той бум, який спостерігався на антикварному ринку в середині 90-х рр. ХХ ст., у результаті якого на ринку опинилася велика кількість творів найвищого гатунку, закінчився. Сьогодні антикварний ринок збіднів, стався перерозподіл культурних цінностей. На аукціонах, в антикварних магазинах і дилерів предмети антикваріату, що мають високий статус, зустрічаються рідко. Святе місце, як відомо, порожнім не буде. На антикварному ринку з'явилося багато підробок, чому сприяє стан науково-технічного рівня сучасного суспільства. Як показала практика, найбільш поширеними є підробки за такими галузями, як нумізMATика, фалеристика та живопис, де питома вага підробок за літературними даними складає від 40 до 80 %. Останніми роками до них наближаються й вироби з порцеляни та предмети археології.

Отже, визначається *перша складова першого напрямку*, яка може мати значні розміри в недалекому майбутньому і яка вже має свою сумну історію на світовому кримінальному просторі. Торгівля фальшивими антикварними предметами, кількість яких визначається вже семизначними цифрами, є надзвичайно поширеним явищем, однак, на відміну від світової судової практики, ця складова поки що не знайшла адекватної оцінки в Україні.

Друга складова першого напрямку пов'язана із суперечливим ареалом нормативно-правової регламентації, що стосується переміщення через державний кордон культурних цінностей.

У ст. 1 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» наведене таке визначення: «Культурні цінності – об'єкти матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення»¹. Це визначення, іноді з деякими уточненнями, перейшло й в інші нормативно-правові документи, як, наприклад, Закон України «Про культуру», Положення про музейний фонд України, Інструкцію про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове ввезення культурних цінностей та контроль за їх переміщенням через державний кордон України тощо.

У цих визначеннях є поняття образу або терміна «культурні цінності» та критерії, за якими необхідно визначати належність об'єкта до образу – тобто він повинен мати художнє, історичне, етнографічне й наукове значення. Найпоширенішим у практиці судової мистецтвознавчої експертизи є питання про належність досліджуваного предмета до культурних цінностей, а, отже, стосовно сфери дій, що регламентуються відповідними нормативно-правовими документами.

Практика показала, що в 90 % випадків у постановках про призначення судових мистецтвознавчих експертиз цього напрямку питання формулюється таким чином: «Чи є наданий на дослідження предмет художньою, історичною та культурною цінністю?», у якому з самого початку вноситься деякий елемент нечіткості та підміни понять у класифікації й визначенні культурних цінностей. Питання необхідно ставити так: «Чи належить наданий на до-

¹ Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Закон України від 21.09.1999 № 1068-XIV // Відом. Верхов. Ради України. — 1999. — № 48. — Ст. 405.

слідження предмет до культурних цінностей, що мають художнє, історичнє, етнографічне або наукове значення?».

Третя складова першого напрямку стосується сфери як кримінальних, так і цивільних справ, пов'язаних з оцінюванням викрадених цінностей та визначенням вартості об'єктів цивільних правовідносин. Кількість експертиз за кримінальними справами цього напрямку стрімко зростає, як і кількість самих правопорушень цієї категорії. Основний їх зміст – визначення вартості культурних цінностей, що є об'єктами крадіжок у приватних осіб чи з державних колекцій, переважно з музеїв. У цілому проведення цих експертиз не викликає особливих ускладнень, якщо для дослідження надано сам предмет. Однак, як правило, предмет викрадено, а на дослідження надходить тільки його неточний опис. У такому разі велике значення має рівень підготовки експерта, його практичний досвід роботи та забезпеченість довідковою спеціальною літературою.

Залежно від ролі в процесі вирішення питань судових мистецтвознавчих експертиз виділяють кінцеві та проміжні або основні та допоміжні об'єкти. Процес вирішення експертного завдання іноді буває багатоступеневим і складається із вирішення цілої низки окремих підзавдань. Кінцевим або основним об'єктом судової експертизи є той із об'єктів, який дозволяє вирішити питання, поставлене перед експертом слідчим чи судом. Проміжними є як частини, складові складних системних об'єктів, що є основними, так і окремі матеріальні утворення, що входять до їх складу й досліджувалися при вирішенні підзавдань судової експертизи.

Необхідно підкреслити, що об'єднуючою ланкою судових мистецтвознавчих експертиз усіх трьох складових першого напрямку, де об'єкти досліджень – культурні цінності, є те, що для вирішення будь-якого питання постанови дослідження необхідно починати з визначення автентичності твору, використовуючи при цьому як стилістичні, так і техніко-технологічні, фізичні, хімічні, матеріалознавчі та інші методи дослідження. Інакше кажучи, слід провести атрибуцію твору. Такі дослідження необхідно виконувати при залученні відповідних фахівців.

Також важливою ознакою при дослідженні культурних цінностей є поняття художнього рівня твору. Художність сама по собі є тією основною якістю, тією основною особливістю мистецтва, яке відрізняє його від інших форм відображення й пізнання життя (наприклад, наукового). Основою художності є відображення життя в певних образах і їх гармонійній сукупності, їх цілісним об'єднанням одного з другим.

Як показує аналіз спеціальної літератури, для поняття художності принциповими є такі моменти: 1) художність – це джерело виникнення твору мистецтва; 2) художність – це невід'ємна якість твору мистецтва; 3) художність є приналежністю твору мистецтва; 4) властивість художності – це джерело сприйняття твору мистецтва; 5) художність нерозривно пов'язана з естетичністю.

Очевидно, що перетин усіх зазначених моментів у творі мистецтва й дозволяє говорити про його художній зміст і рівень художньої майстерності його виконання, та основним завданням мистецтвознавчого дослідження є саме встановлення присутності в ньому всіх цих компонентів.

Перша складова другого напрямку судових мистецтвознавчих експертиз, що стосуються окремих аспектів суспільної моралі, присвячена дослідженню наданих матеріалів на приналежність їх до порнографії.

Аналіз цих об'єктів виконується шляхом порівнянь загальноприйнятих усталених понять та визначень ознак порнографії зі змістом зображень і текстів та зіставленням цих ознак з отриманими даними.

Віднесення об'єкта до предмета мистецтва здійснюється за ознаками приналежності його до масової культури. Масова культура – узагальнена характеристика панівного в сучасному суспільстві типу культури, перетворена на індустріально-комерційну форму виробництва стандартизованих духовних благ і розповсюджувана за допомогою засобів масових комунікацій.

Основні риси масової культури – примітивізм зображення людських відносин, розважальність, сентиментальність, натуралістичне смакування насильства, сексу тощо.

Еротика (ерос-любов, пристрасть) визначається як своєрідна грань художньої культури та в широкому розумінні являє собою сукупність усього, що пов'язано зі статевими стосунками, у тому числі й психологічні аспекти сексуальності, їх проявленням у мистецтві, спілкуванні, моді та ін.

Єдиного світового розуміння порнографії (від грец. слова *pornos* – розпусник) не існує. Суть і визначення цього терміна в кожній із країн надається в законодавчому порядку й воно має значні відмінності. В Україні визначення порнографії наведено в ст. 1 Закону України «Про захист суспільної моралі». Відповідно до цього визначення: «Порнографія – вульгарно-натуралістична, цинічна, непристойна фіксація статевих актів, самоцільна, спеціальна демонстрація геніталій, антиетичних сцен статевого акту, сексуальних збочень, зарисовок з натури, які не відповідають моральним критеріям, ображають честь і гідність людини, спонукаючи негідні інстинкти.

Продукція порнографічного характеру – будь-які матеріальні об'єкти, предмети, друкована, аудіо-, відеопродукція, у тому числі реклама, оголошення та матеріали, продукція засобів масової інформації, електронних засобів масової інформації, змістом яких є детальне зображення анатомічних або фізіологічних деталей сексуальних дій або які містять інформацію порнографічного характеру»¹.

До об'єктів порнографічного характеру належать предмети, що призначені для збудження нездорової статевої пристрасті шляхом цинічного, вульгарно-натуралістичного непристойного або неприродного відображення сфери статевого життя в літературі, мистецтві, театрі та ін.

Висновок про наявність або відсутність порнографічного змісту у відеопродукції базується на основі критеріїв, що виявлені при аналізі мети, закладеної в основу зображень, а також способів здійснення цієї мети.

Друга складова другого напрямку судових мистецтвознавчих експертиз, що стосується окремих аспектів суспільної моралі, присвячена дослідженню

¹ Про захист суспільної моралі : Закон України від 20.11.2003 № 1296-IV // Відом. Верхов. Ради України. — 2004. — № 14. — Ст. 192.

наданих матеріалів на приналежність їх до таких, що пропагують культ насильства та жорстокості.

Пропаганда – поширення в суспільстві та роз'яснення яких-небудь поглядів, ідей, знань, учення.

Культ – надмірне звеличення чого-небудь або кого-небудь (культ особи), схиляння перед ким, чим-небудь, шанування кого, чого-небудь.

Насилля – застосування фізичної сили до кого-небудь, примусова дія на кого-небудь, порушення особистої недоторканості, виконання примусу як способу реалізації влади та господарювання (не рахується ні з ким, ні з чим), рух до досягнення мети; елементарна сила, спрямована на примус.

Жорстокість – жорстокий учинок, поведження, безжалісне спричинення болю.

Ці визначення наведені в енциклопедичних словниках і вони є ключовими при вирішенні питань експертизи, що стосуються пропаганди насилля, жорстокості. Безумовно, показ чи демонстрація є однією із форм пропаганди. Основним критерієм при вирішенні питань про належність об'єкта до таких, що пропагують культ насилля та жорстокості, є визначення мети їх показу в об'єкті, а також способів чи засобів досягнення цієї мети.

Отже, судова мистецтвознавча експертиза розподіляється за характером питань, які вона вирішує стосовно певних об'єктів, на такі, де об'єктами досліджень є твори пластичних і прикладних мистецтв або предмети антикваріату та де об'єктом дослідження є інформація (відео, фото, тексти), що стосується суспільної моралі.

Кожен із напрямів судових мистецтвознавчих експертиз розподіляється на кілька окремих складових залежно від різновиду (класифікаційних ознак) предмета, що досліджується.

КЛАССИФИКАЦИЯ ОБЪЕКТОВ СУДЕБНОЙ ИСКУССТВОВЕДЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Долуда А. А., Пуклич О. С.

Представлена классификация объектов судебной искусствоведческой экспертизы. Рассмотрены особенности проведения и основные направления исследования объектов искусствоведческой экспертизы по вопросам отнесения предметов к культурным ценностям, установления подлинности и определения стоимости объектов, а также наличия порнографических признаков и пропаганды культа насилия и жестокости.

Ключевые слова: судебная искусствоведческая экспертиза, произведения пластических и прикладных искусств, антиквариат, культурная ценность, порнографическая продукция, пропаганда, культ насилия и жестокости.

CLASSIFICATION OF THE OBJECTS OF FORENSIC FINE ART EXAMINATION

Doluda A. O., Puklich O. S.

Classification of the objects of the forensic fine art examination is presented. The features of the main research directions of the objects of forensic fine art examination concerning the issues of the items relation to the cultural values, establishing authenticity

and the cost of the objects, as well as availability of pornographic signs and propaganda of the violence and cruelty cult are considered. Two directions of fine art forensic examination of the nature of issues that it decides concerning certain objects are distinguished, namely, where the research objects are the works of plastic and applied arts or antique items, and also information (video, photo, texts) relating to the public morality. Cultural values as the objects of forensic fine art examination are most often found in practice in the consideration of cases in the following directions: antiques market – legal and illegal (the most common type of offenses – fraud); transfer of cultural treasures across the border (the most common type of crime – smuggling); theft of the cultural property belonging to the citizens or institutions, as well as in connection with the determination of the cost of the cultural treasures in the cases on property division and other offenses between individuals and legal entities. It's obligatory to determine the work authenticity using as stylistic and also technical and technological, physical, chemical, materials science and other research methods, carrying out attribution of the work. Such researches should be performed with engaging relevant specialists. The notion of the artistic level of a work is also an important feature of the study of cultural values. The basic terminology which is concluded in the laws of Ukraine and which is fundamental in carrying out of fine art researches is presented. The antique market of Ukraine and the existing of antiques subjects are analyzed.

Keywords: forensic fine art examination, works of plastic and applied arts, antiques, cultural value, pornographic products, propaganda, violence and cruelty cult.

УДК 577.125:57.044:546.732

Л. М. Дереча, учений секретар Харківського НДІСЕ, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник,
В. В. М'ясоєдов, проректор з наукової роботи Харківського національного медичного університету, доктор медичних наук, професор,
В. В. Бондаренко, доцент кафедри судової медицини і основ права Харківського національного медичного університету, кандидат медичних наук

ОБ'ЄКТИВІЗАЦІЯ ЛАБОРАТОРНОЇ ДІАГНОСТИКИ ГОСТРОЇ ТА ХРОНІЧНОЇ АЛКОГОЛЬНОЇ ІНТОКСИКАЦІЇ З ВИКОРИСТАННЯМ СУЧАСНИХ БІОХІМІЧНИХ МАРКЕРІВ

Розглянуто проблеми алкогольної хвороби-патології, що отримала останнім часом значне поширення в багатьох країнах і займає третє місце серед причин смертності та інвалідності після серцево-судинних і онкологічних захворювань. Висвітлено основні питання патогенезу та діагностики найбільш поширених уражень внутрішніх органів алкогольної етіології, особливу увагу приділено лабораторним методам діагностики гострої та хронічної інтоксикації алкоголем.

Ключові слова: етанол, ацетальдегід, алкогольна інтоксикація, макро- і мікроелементи, лабораторна діагностика, судово-медична експертиза.

Одним із актуальних питань у судово-медичній експертизі є визначення впливу алкоголю на організм людини з метою визначення причини та механізму настання смерті. Відповідно до цього діагностика гострої та хронічної алкогольної інтоксикації є важливою ланкою в практичній діяльності судово-медичного експерта, що зумовлено насамперед індивідуальною чутливістю організму до дії етанолу, можливою наявністю супутніх захворювань, особливо на фоні хронічного зловживання алкоголем, якістю алкогольної продукції та інших факторів. Соціальна значущість цього питання зумовлена також тим, що алкогольна патологія є причиною високого рівня смертності, особливо чоловіків працездатного віку¹, що поступається лише онкологічним і серцево-судинним захворюванням.

¹ Див.: Анализ ГРВ-грамм трупной крови при остром отравлении этиловым алкоголем в практике судебно-медицинского эксперта / Д. П. Березовский, И. А. Киркин, М. А. Додохова, В. С. Гимбут // Наука. Информациа. Сознание : материалы X междунар. конгресса по биоэлектрографии. — СПб., 2006. — С. 49–50.

Згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) у всьому світі в результаті шкідливого вживання алкоголю щорічно помирає 3,3 млн осіб, що становить 5,9 % усіх випадків смерті. Шкідливе вживання алкоголю є причинним фактором 5,1 % загальних хвороб і травм. Споживання алкоголю призводить до смерті та інвалідності людей на більш ранніх стадіях життя: серед людей у віці 20–39 років приблизно 25 % усіх випадків смерті пов'язано з алкоголем. Існує причинно-наслідковий зв'язок між шкідливим вживанням алкоголю та цілою низкою психічних і поведінкових розладів, інфекційними та неінфекційними хворобами. Уживання алкоголю завдає значного соціального та економічного збитку окремим людям і суспільству в цілому¹. За даними ВООЗ, безпечним вважається прийом 21 одиниці алкоголю на тиждень для чоловіків і 14 – для жінок (одиниця алкоголю дорівнює 30 г 40 % (горілка), 100 г 9–11 % (сухе вино) і 200 г 3–5 % напою (пиво))².

Одним із головних завдань судово-медичної експертизи є встановлення танатогенезу на фоні алкогольної інтоксикації, зокрема, чи є вона безпосередньою причиною смерті або фактором, що сприяв її настанню від інших причин. Це завдання вирішується в кожному конкретному випадку на підставі аналізу попередніх відомостей про обставини смерті, даних судово-медичного дослідження трупа та результатів додаткових лабораторних досліджень. Згідно з чинними Методичними рекомендаціями «Судово-медична діагностика смертельних отруєнь етиловим алкоголем»³, судово-медична діагностика причини смерті від отруєння алкоголем в Україні базується на визначенні та оцінюванні понад 40 діагностичних і, як правило, неспецифічних ознак, діагностична цінність яких не встановлена, а висновок експерта про причину смерті ґрунтується на суб'єктивній оцінці їх сукупності, що зумовлює складність діагностики цього виду смерті та можливість виникнення експертних помилок.

Останнім часом науковці, у тому числі в галузі судової медицини, приділяють значну увагу використанню принципів доказової медицини в наукових і експертних дослідженнях, що сприяє підвищенню їх об'єктивності та доказової значущості⁴. Необхідність визначення достовірних діагностичних

¹ Див.: Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) об алкоголе и табаке: Алкоголь // Информационный бюллетень №349 (май 2014 г.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://brosaem.info/voz-ob-alkogole-i-tabake.php>.

² Див.: *Маевская М. В.* Алкогольная болезнь печени / М. В. Маевская // Клинические перспективы гастроэнтерологии, гепатологии. — 2001. — № 1. — С. 34–36.

³ Див.: Судово-медична діагностика смертельних отруєнь етиловим алкоголем : метод. рекомендації / [Ю. П. Шупик, В. Г. Бурчинський, Ф. М. Кахановський та ін.]. — К., 2004. — 20 с.

⁴ Див.: Метод определения достоверности вывода эксперта о причине смерти / В. А. Татаренко, Н. М. Губин, П. А. Каплуновский и др. // Теория та практика судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнар. наук.-прак. конф., Харків, 19–20 черв. 2002 р. — Х. : Право, 2002. — Вип. 2. — С. 573–576; *Ланач С. Н.* Основные принципы применения статистических методов в клинических испытаниях / С. Н. Ланач, А. В. Чубенко, П. Н. Бабич. — Киев : Морион, 2002. — 160 с.; *Vutep В. И.* Обьективизация доказательности морфологической диагностики острого алкогольного

критеріїв саме у випадках судово-медичної діагностики причини смерті від отруєння алкоголем було проголошено рішенням Всеукраїнської науково-практичної конференції судово-медичних експертів з міжнародною участю¹.

Лабораторна діагностика гострої та хронічної алкогольної інтоксикації є одним із пріоритетних шляхів поліпшення діагностики цієї патології, зокрема, з'ясування біохімічних механізмів дії етанолу на організм експериментальних тварин і людини надає можливість розроблення біохімічних методів для вдосконалення діагностики смерті від отруєння етиловим алкоголем у судово-медичній практиці. Такими методами можуть бути біохімічні, зокрема, визначення макро- і мікроелементного складу органів і тканин померлих, а також визначення концентрації ацетальдегіду (АцА) в організмі людини.

Настання смерті від отруєння алкоголем залежить не тільки від кількості прийнятого етанолу, а й від рівня концентрації продуктів його неповного окислення, наприклад, АцА, який відіграє дуже важливу роль у патогенезі алкогольної інтоксикації². Незважаючи на переконливі дані про діагностич-

отравления / В. И. Витер, А. В. Пермяков // Актуальные вопросы судебной медицины и экспертной практики : сб. науч. работ. — Новосибирск : Межрегион. ассоциация «Судебные медики Сибири», 2003. — Вып. 8. — С. 60–62; *Пиголкин Ю. И.* Применение принципов доказательной медицины в качестве критериев полезности новых методов исследования в экспертной практике / Ю. И. Пиголкин, И. Н. Богомолова // Судеб.-мед. экспертиза. — 2004. — № 2. — С. 36; *Уваренко А. Р.* Доказова медицина у спектрі наукової медичної інформації та галузевої інноваційної політики / А. Р. Уваренко. — Житомир : Полісся, 2005. — 188 с.; Определение степени достоверности выводов эксперта о причине смерти при судебно-медицинской диагностике алкогольной кардиомиопатии / В. А. Ольховский, П. А. Каплуновский, Н. М. Губин и др. // Бокаріусовські читання : зб. матеріалів першої міжнар. наук.-прак. конф. суд. медиків і криміналістів, Харків, 8–9 груд. 2006 р. — Х., 2006. — С. 78–79; *Бондаренко В. В.* Обґрунтування критеріальної значимості діагностичних показників у випадках отруєння алкоголем / В. В. Бондаренко // Медицина третьего тысячелетия : зб. тез міжвуз. конф. молодых ученых. — Х. : ХНМУ, 2008. — С. 6–8.

¹ Див.: *Бондаренко В. В.* Новый подход к судебно-медицинской диагностике острых алкогольных отравлений / В. В. Бондаренко, В. А. Ольховский, Ю. В. Ковтюх // Актуальні питання фармацевтичної та медичної науки та практики : зб. наук. ст. — Запоріжжя : ЗДМУ, 2007. — Вип. 20. — С. 317–318; *Бондаренко В. В.* Обґрунтування критеріальної значимості діагностичних показників у випадках отруєння алкоголем : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.01.25 «Судова медицина» / В. В. Бондаренко. — К., 2008. — 20 с.

² Див.: *Морозов Ю. Е.* Судебно-медицинское значение продуктов ферментативного окисления этанола в головном мозге трупов / Ю. Е. Морозов // Судеб.-мед. экспертиза, 2002. — № 1. — С. 17–21; *Новоселов В. П.* Состояние сократительного аппарата кардиомиоцитов в зависимости от уровня концентрации ацетальдегида при алкогольной интоксикации / В. П. Новоселов, О. В. Хамович, С. В. Савченко // Актуальные вопросы судеб. мед. и эксперт. практики : сб. науч. работ. — Новосибирск : Межрегион. ассоциация «Судебные медики Сибири», 2003. — Вып. 8. — С. 97–100; *Лосев Ф. О.* Судово-медична діагностика отруєнь алкоголем з урахуванням концентрації його в гематомах : дис. ... канд. мед. наук : 14.01.25 / Ф. О. Лосев. — К., 2007. — 148 с.; Судово-медична експертиза (загальна частина) / укл. О. Герасименко. — Донецьк : Норд-Прес, 2007. — 508 с.

ну цінність показника концентрації АцА в крові при алкогольній інтоксикації, у діагностиці отруєння алкоголем він не враховується у зв'язку з відсутністю достовірних критеріїв його оцінювання.

Під час роботи було досліджено 289 трупів осіб чоловічої статі віком від 19 до 74 років, які померли від отруєння алкоголем (основна група) і з інших причин (унаслідок хвороб системи кровообігу та механічної травми) (контрольна група). Середній вік померлих з основної групи становив 43 роки, з контрольної групи – 51 рік. У осіб з контрольної групи відмічалася відсутність етанолу в крові й сечі, що було підтверджено негативними результатами судово-токсикологічного дослідження. У кожному випадку була визначена наявність 38 діагностичних ознак, які запропоновані Методичними рекомендаціями «Судово-медична діагностика смертельних отруєнь етиловим алкоголем»¹. Судово-медичні розтини трупів проводили за допомогою методів Г. В. Шора й А. І. Абрикосова². При дослідженні головного мозку користувалися методиками Р. Вірхова й Ф. Е. Фішера³. У кожному випадку було проведено судово-гістологічне дослідження об'єктів внутрішніх органів і судово-токсикологічне дослідження крові та сечі на наявність алкоголю, які проводили відповідно у відділеннях судово-медичної гістології та судово-медичної токсикології Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи (ХОБСМЕ). Дослідження концентрації АцА проводилося методом газорідинної хроматографії на базі відділення судово-медичної токсикології ХОБСМЕ за допомогою хроматографа ЛХМ-80. При цьому була використана методика А. Е. Успенського зі співавт. (1982)⁴, яка передбачає можливість одночасного виявлення етанолу й АцА в біологічних об'єктах, є нескладною для виконання, відрізняється чутливістю та дозволяє досліджувати невеликі об'єми біологічних рідин.

Вивчення обміну макро- і мікроелементів у нормі й при патології є актуальним⁵, що зумовлено різнобічною роллю, яку вони відіграють в організмі тварин і людини: беруть участь у метаболізмі, входячи до складу ме-

¹ Див.: Судово-медична діагностика смертельних отруєнь етиловим алкоголем : метод. рекомендації.

² Див.: Шор Г. В. О смерти человека / Г. В. Шор. — Л. : Кубуч, 1925. — 272 с.; Абрикосов А. И. Техника патологоанатомического вскрытия трупов / А. И. Абрикосов. — М. : Медгиз, 1948. — 167 с.

³ Див.: Медведев И. И. Основы патологоанатомической техники / И. И. Медведев. — М. : Медицина, 1969. — 282 с.

⁴ Див.: Определение содержания этанола и ацетальдегида в биологических жидкостях / [А. Е. Успенский, А. Х. Абдрашитов, В. М. Смирнов, В. П. Листвина] // Судеб.-мед. экспертиза, 1982. — № 3. — С. 45–48.

⁵ Див.: Пац Н. В. Микроэлементный дисбаланс у детей Гродненской области и звенья медико-профилактических мероприятий для предупреждения развития синдрома дезадаптации // 200 лет Государственной службы управления здравоохранением Гродненщины : материалы науч.-практ. конф. — Гродно, 2002. — С. 108–112; Severe hyponatremia due to hypopituitarism with adrenal insufficiency: report on 28 cases / [S. Diederich, N. Franzen, V. Bahr, W. Oelkers] // Eur. J. Endocrinol. — 2003. — Vol. 148, № 6. — P. 609–617; Оценка микроэлементного профиля у детей со злокачественными новообразованиями / [В. М. Боев, Л. А. Перминова, О. В. Быстрых, Н. А. Лесцова] // Микроэлементы в медицине. — 2004. — Т. 5, Вып. 2. — С. 11–14.

талоферментів, вітамінів, гормонів; стимулюють і нормалізують обмін речовин¹, впливають на кровотворення, ріст, розмноження, апоптоз клітин², а також виконують багато інших функцій³.

Уміст макро- і мікроелементів в органах і тканинах (кров, печінка, серце, нирки, селезінка, легені, головний мозок і волосся) визначали методами атомно-абсорбційної спектрофотометрії з використанням спектрофотометра «Сатурн-3» (для Ca, Mg, Zn, Cu) і полуменевої фотометрії з використанням фотометра полуменевого аналізатора рідини ПАЖ-2 (для K, Na), рекомендованих В. Прайс⁴. Статистичний аналіз проводили за допомогою пакета Statistica V.6.0. Для перевірки гіпотези про рівність генеральних середніх двох незалежних вибірок використовували статистичний критерій t-Стьюдента з попереднім визначенням нормальності розподілу варіант⁵.

При вивченні вмісту макро- і мікроелементів в органах і тканинах осіб, померлих від отруєння етанолом, встановлено, що в сироватці крові померлих спостерігали підвищення рівня Na на 21,9 %, Ca – на 18,5 % і Cu – на 29,0 % та зниження рівня K на 11,3 %, Mg – на 14,5 % і Zn – на 15,8 % порівняно з контрольною групою. Співвідношення Na/K, Ca/Mg і Cu/Zn були вищими за показники контрольної групи відповідно на 44,1, 44,8 і 75,0 %.

Аналізуючи результати проведених досліджень, можна зробити висновок про те, що більш інформативним показником порівняно з абсолютними значеннями є співвідношення концентрацій елементів у сироватці крові. Так, співвідношення Na/K і Ca/Mg становило відповідно 34,03 і 4,18, що в 1,44 рази вище, ніж у контрольній групі; співвідношення Cu/Zn – 1,36, що в 1,68 рази вище, ніж у контрольній групі. Отже, співвідношення Na/K, Ca/Mg і Cu/Zn у сироватці крові осіб, які померли від отруєння етанолом, було підвищене порівняно з контрольною групою.

При вивченні вмісту макро- і мікроелементів в органах і тканинах осіб, які померли від отруєння етанолом, встановлено, що найсуттєвішими були зниження рівнів Ca й Zn відповідно на 20,0 і 12,3 % у серці, зниження рівнів Mg й Zn відповідно на 25,3 і 18,7 % у легенях, зниження рівня Zn на 18,4 % і підвищення рівня Ca на 15,5 % у печінці, зниження рівнів Mg, Cu й Zn відповідно на 26,0, 22,5 і 12,7 % у нирках, підвищення рівня Ca на 15,3 %

¹ Див.: До динаміки металоферментів при хронічному гепатиті // VI Український біохімічний з'їзд: тези доп. / [Є. М. Нейко, Т. І. Маковецька, І. Ю. Головач, В. Є. Нейко]. — К.: УСГА, 1992. — С. 176; *Kadekaro M. Centrally produced nitric oxide and the regulation of fluid and blood pressure homeostasis / M. Kadekaro, J. Summy-Long // Clinic. and Experiment. Pharmacol. and Physiol.* — 2000. — Vol. 27. — P. 450–459.

² Див.: Іммунофармакологія мікроелементів / [А. В. Кудрин, А. В. Скальний, А. А. Жаворонков і др.]. — М.: Изд-во КМК, 2000. — 537 с.

³ Див.: *Siva K. State of potassium, sodium and water in the cytoplasm of cages / K. Siva, R. Elber // Proteins.* — 2003. — Vol. 50. — P. 63–80; *Скальний А. В. Біоелементи в медицині / А. В. Скальний, И. А. Рудаков.* — М.: Мир, 2004. — 254 с.; *Терещенко И. В. Мікроелементи і ендемічний зуб / И. В. Терещенко, Т. П. Голдырева, В. И. Бронников // Клинич. мед.* — 2004. — № 1. — С. 62–68.

⁴ Див.: *Прайс В. Аналитическая атомно-абсорбционная спектроскопия / В. Прайс.* — М.: Мир, 1976. — 355 с.

⁵ Див.: *Лакин Г. Ф. Биометрия / Г. Ф. Лакин.* — М.: Высш. шк., 1990. — 352 с.

і зниження рівнів Cu й Zn відповідно на 28,2 і 18,1 % у селезінці, зниження рівня Cu на 25,0 % у головному мозку, підвищення рівнів Cu й Ca відповідно на 26,6 і 19,1 % і зниження рівня Zn на 21,3 % у волоссі. Для осіб, які померли від отруєння етанолом, характерним є підвищення вмісту міді, натрію, кальцію з паралельним зниженням вмісту цинку, магнію й калію в сироватці крові, переважне підвищення вмісту кальцію та зниження цинку в печінці, кальцію й цинку – у серці, магнію й цинку – у легенях, магнію, цинку та міді – у нирках, міді – у головному мозку, підвищення вмісту кальцію та зниження вмісту міді й цинку в селезінці, підвищення вмісту міді, кальцію та зниження вмісту цинку у волоссі.

У результаті дослідження був також установлений прямий кореляційний зв'язок між рівнями концентрації етанолу та АцА в крові, що дає підстави вважати показник концентрації АцА в крові додатковим діагностичним критерієм отруєння алкоголем (ОА). Визначення критеріальної значимості показників концентрації АцА відбувалось за допомогою методів математичної статистики, зокрема статистичного критерію t-Ст'юдента й метода Гублера-Генкіна, та засвідчило, що судово-медичній оцінці підлягають рівні концентрації АцА в крові 0,02 % і більше (+6,4) як інформативні показники наявності ОА, а також рівні концентрації АцА в крові до 0,001 % (-8,2) як інформативні показники відсутності ОА. При інших концентраціях АцА в крові, від 0,001 до 0,02 %, встановлено відсутність статистично значимої відмінності таких рівнів концентрацій АцА між випадками ОА та іншими причинами смерті ($p > 0,05$), що свідчить про відсутність їх діагностичного значення у випадках ОА. Результати дослідження засвідчили, що будь-який рівень концентрації АцА в сечі не є інформативним критерієм ОА, про що свідчить відсутність статистично значимої відмінності цього показника між випадками ОА та іншими причинами смерті ($p > 0,05$).

Таким чином, на підставі аналізу результатів досліджень на трупному матеріалі розроблено додаткові критерії діагностики смерті від отруєння етанолом за визначенням в органах і тканинах вмісту макро- і мікроелементів, зокрема калію, натрію, кальцію, магнію, цинку й міді, а також вмісту ацетальдегіду в крові, які дають змогу підвищити об'єктивність і точність судово-медичної діагностики цього виду смерті.

ОБЪЕКТИВИЗАЦИЯ ЛАБОРАТОРНОЙ ДИАГНОСТИКИ ОСТРОЙ И ХРОНИЧЕСКОЙ АЛКОГОЛЬНОЙ ИНТОКСИКАЦИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ БИОХИМИЧЕСКИХ МАРКЕРОВ

Дереча Л. Н., Мясоедов В. В., Бондаренко В. В.

Рассмотрены проблемы алкогольной болезни-патологии, получившей в последнее время широкое распространение во многих странах и занимающей третье место среди причин смертности и инвалидности после сердечно-сосудистых и онкологических заболеваний. Освещены основные вопросы патогенеза и диагностики наиболее распространенных поражений внутренних органов алкогольной этиологии, особое внимание уделено лабораторным методам диагностики острой и хронической интоксикации алкоголем.

Ключевые слова: этанол, ацетальдегид, алкогольная интоксикация, макро- и микроэлементы, лабораторная диагностика, судебно-медицинская экспертиза.

OBJECTIFICATION OF LABORATORY DIAGNOSTICS OF ACUTE AND CHRONIC ALCOHOL INTOXICATION BY USING MODERN BIOCHEMICAL MARKERS

Derecha L. M., Myasoedov V. V., Bondarenko V. V.

The paper deals with the problem of alcoholic illness-pathology which become recently widespread in many countries and ranks third among causes of death and disability after cardiovascular and cancer diseases. Key issues of pathogenesis, clinics and diagnostics of the most common affections of internal organs of alcoholic etiology are highlighted; special attention is paid to the laboratory methods for diagnosis of chronic intoxication by alcohol. On the basis of data analysis of experiments on cadaveric material, criteria for the diagnosis of death from alcohol poisoning by determining levels of potassium, sodium, calcium, magnesium, zinc and copper in the organs and tissues, are developed. By analyzing results of the research, it can be concluded that the more informative indicators in comparison with the absolute values are the ratios of concentrations of elements in blood serum. Thus, the ratio of Na/K and Ca/Mg was 34.03, and 4.18, respectively, that is in 1.44 times higher than in a control group; ratio of Cu/Zn – 1.36, that is in 1.68 times higher than in a control group. Thus, the ratios of Na/K, Ca/Mg and Cu/Zn in blood serum of persons who died from poisoning by etanolom, is increased in comparison with the control group. It's shown that the informative indicator of alcohol poisoning is also the presence of the concentration of acetaldehyde in the blood in the amount of 0.02 ‰ and over (+6.4), that gives grounds to consider this indicator like an additional diagnostic criterion for alcohol poisoning. The study results allowed to define that one of the ways to optimize expert evaluation of alcohol poisoning is the use of the proposed additional biochemical markers of alcohol poisoning which make it possible to increase the objectivity and accuracy of forensic medical diagnostics of this type of death.

Keywords: forensic medical examination, effect of ethanol on the organism, macro- and microelements, acetaldehyde, laboratory diagnostics.

УДК 343.983.22

І. М. Козаченко, доцент кафедри судово-медичної експертизи Харківської медичної академії післядипломної освіти, кандидат медичних наук

ВИЗНАЧЕННЯ ВИДУ ТА МАРКИ СНАРЯДІВ МЕТОДОМ РЕНТГЕНОФЛУОРЕСЦЕНТНОГО СПЕКТРАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ПНЕВМОСТРІЛЬНИХ ПОШКОДЖЕНЬ ДЕЯКИХ МАТЕРІАЛІВ ОДЯГУ

Виконано рентгенофлуоресцентний спектральний якісний і кількісний аналізи елементного складу 4-х марок куль до пневматичної зброї вітчизняного й іноземного виробництв, а також імітаторів поширених матеріалів одягу – камуфльованої тканини та бавовняного трикотажу. Визначено,

що свинцеві кулі до пневматичної зброї здатні привносити до пошкодження на окремих матеріалах одягу, зокрема на камуфльованій тканині та бавовняному трикотажі, деякі елементи зі свого складу, які притаманні лише тій чи іншій марці кулі. Це розширює можливості судово-медичної експертизи під час вирішення питання щодо визначення виду й марки кулі або невеликої групи схожих за елементним складом куль, які заподіяли пневмострільні пошкодження на досліджуваних об'єктах.

Ключові слова: рентгенофлуоресцентний спектральний аналіз, елементний склад, кулі калібру 4,5 мм, пневмострільні пошкодження, камуфльована тканина, бавовняний трикотаж.

Рентгенофлуоресцентний спектральний аналіз (РФСА)¹ має високу чутливість і точність, що дозволяє проводити якісний і кількісний аналізи всіх хімічних елементів, які входять до складу речовини, від фтору до урану, до того ж без будь-якого зміння об'єкта. Для реалізації РФСА промисловістю різних країн виробляються численні прилади, серед яких вітчизняні аналізатори ЕКОЛОГ серії Expert, які крім визначення в об'єкті якісного складу хімічних елементів вимірюють їх масові частки. В аналізаторі елементного складу Expert 3XL реалізовано методику енергодисперсійного рентгенофлуоресцентного елементного аналізу методом фундаментальних параметрів зі збудженням характеристичного випромінювання атомів проби фотонами гальмівного спектра малопотужної рентгенівської трубки та реєстрацією цього випромінювання напівпровідниковим PIN-детектором із термоелектричним охолодженням.

Цей метод останнім часом застосовується в ході дослідження пошкоджень об'єктів судово-медичної та криміналістичної експертизи, заподіяних пострілами із різних видів ствольної зброї, причому не тільки з найбільш поширеної вогнепальної, а також із так званої «зброї нелетальної дії» або *травматичної дії* (курсив наш – *І. К.*)². Рентгеноспектральний флуоресцентний аналіз використовується при дослідженні пневмострільних пошкоджень різних об'єктів судово-медичної та криміналістичної експертизи, оскільки

¹ У спеціальній літературі можна зустріти й інші назви: рентгенофлуоресцентний аналіз (РФА), рентгеноспектральний флуоресцентний аналіз (РСФА), рентгенофлуоресцентна спектроскопія (англ. X-ray fluorescence spectroscopy, XRFS), хоча йдеться про один і той самий метод.

² Див.: Олейник В. П. Использование анализаторов рентгеновского спектра в целях экспрессдиагностики металлов в следах поврежденных : практ. рекомендации / В. П. Олейник, Т. М. Самойлова. — СПб., 1994; Havel J. Energie disperzní rentgenová fluorescenční spektrometrie – forenzní chemie metoda pro detekci reziduí kuličky kovu v střelnými ranami / J. Havel, K. Zelenka // Soud. Lek. — 2003, Apr. — № 48(2). — P. 22–27; Бабахаян А. Р. Судебно-медицинские аспекты повреждений, причиненных из оружия нелетального действия / А. Р. Бабахаян, Р. В. Бабахаян, В. Д. Исаков // Судеб.-мед. эксперт. — 2005. — № 4. — С. 5–8; Привнесение химических элементов в трикотажные ткани в случаях применения травматического газового оружия с резиновыми пулями / [В. В. Пудовкин, А. В. Воронин, Р. Р. Мингалимов и др.] // Судеб.-мед. эксперт. — 2007. — № 2. — С. 25–28.

цей метод дозволяє оперативно і з високою точністю визначати елементний склад досліджуваного об'єкта, залишаючи його в незмінному стані.

С. А. Райзбергом зі співавторами проведено експериментальне дослідження з метою визначення особливостей дії продуктів пострілу з пневматичної гвинтівки Big Bore 909 S калібру 9 мм (виробництва компанії Sam Yang, Південна Корея) із системою попереднього накачування повітря (PSP). Постріли по перешкодах із білої бязі з відстані 100 см виконували штатними свинцевими безоболочними кулями виробництва компанії Air Venturi (США), які розрізнялися лише за формою головної частини (ГЧ). За цією ознакою їх поділили на три групи: I – із напівсферичною ГЧ; II – із пласкою ГЧ; III – із п'ятикутною заглибленою в центрі ГЧ. Одним із методів, використаних під час дослідження, був РФСА. За допомогою рентгенівського кристал-дифракційного спектрометра SPECTROSCAN-MAKS GV визначали хімічні елементи, що входять до складу куль I–III груп, а також привнесені в зони країв експериментальних пошкоджень перешкод.

Вони встановили, що до складу куль I–III групи входять Pb, Cu, Fe, Sn, а куль II і III груп – ще й Sb. Виявлена більша кількість свинцю в складі куль I групи (у 3,1 і 2,7 рази на відміну від куль II й III груп відповідно), а також на ділянках пошкоджень від цих куль на перешкодах. У кулях III групи більше міді у 2,4 та 1,3 рази, ніж у кулях I й II груп відповідно, заліза (відповідно в 1,2 та 1,1 рази, ніж у кулях I й II груп) і олова (у 1,2 та 10,3 рази, ніж у кулях I й II груп відповідно). Цих же елементів було більше на ділянці пошкоджень на перешкодах, сформованих кулями III групи. На думку авторів, розбіжності в якісних і кількісних характеристиках елементного складу застосованих куль залежать від форми їх головної частини¹. Із цим твердженням не можна погодитися, оскільки сама форма ГЧ кулі жодним чином не може вплинути на її елементний склад. Оскільки склад куль до пневматичної зброї (ПЗ) визначається передусім їх цільовим призначенням, то в цьому випадку наявність великої кількості олова в кулях III групи із заглибиною в ГЧ, тобто експансивних, зумовлена завданням виробника виготовити «м'який» снаряд, для підвищення його уражаючих властивостей. Також не є безперечним обрання матеріалу для перешкод, у який здійснювали експериментальні постріли, білої бавовняної тканини – бязі, як імітатора тканини одягу. Цей матеріал завдяки своїм властивостям традиційно використовується для експериментальних пострілів зі ствольної зброї, але нині для виготовлення верхнього одягу та навіть нижньої білизни, як у минулому, практично не використовується². На наш погляд, для імітаторів

¹ Див.: *Райзберг С. А.* Судебно-медичинская характеристика факторов выстрела и повреждений, причиненных из 9,0 мм пневматической винтовки / С. А. Райзберг, И. Ю. Макаров, А. С. Лоренц // Судеб.-мед. эксперт. — 2012. — № 3. — С. 4–8.

² Див.: *Козаченко І. М.* Оптимізація вибору матеріалів-імітаторів одягу для експериментальних досліджень ушкоджень зі ствольної зброї / І. М. Козаченко // Питання судової медицини та експертної практики : XI зб. наук. пр., присвяч. 90-річчю Донец. обл. бюро суд.-мед. експертизи та 60-річчю каф. суд. медицини Донец. нац. мед. ун-ту. — Донецьк, 2013. — С. 150–152.

одягу під час експериментів зі ствольною зброєю потрібно використовувати часані поширені серед населення матеріали.

Нами методом РФСА досліджено 13 найбільш поширених в Україні марок вітчизняних і зарубіжних снарядів до ПЗ калібру 4,5 мм. У складі цих снарядів виявлено 20 різних елементів, серед яких Cl, Ca, Cr, Mn, Fe, Ni, Cu, Zn, Ga, As, Sr, Y, Zr, Cd, Sn, Sb, I, Os, Ir, Pb. Означені елементи в різних комбінаціях зустрічалися в досліджуваних снарядах, причому якоїсь залежності елементного складу від форми головної частини виявлено не було. Установлено, що всі снаряди містять основний метал сплаву (*основу*), якою для свинцевих куль є свинець (Pb), для комбінованих із осердям – мідь (Cu), для куль типу ВВ – залізо + мідь (Fe, Cu). Інші виявлені елементи є *лігатурами*, тобто домішками, що додаються до сплаву для надання твердості й «жорсткості», або навпаки «м'якості» та легкості (сурма, олово, мідь, кремній тощо) і так звані *примолом* від форм (залізо, титан, нікель, хром тощо), що залишився на всіх кулях унаслідок контакту із прес-формою або вальцями під час їх виготовлення¹.

Мета статті – визначити за допомогою РФСА елементний склад окремих снарядів до ПЗ калібру 4,5 мм, а також наявність аналогічних елементів у експериментальних пневмострільних пошкодженнях на імітаторах деяких тканин одягу, що дасть змогу визначити марку снаряда або групу схожих за складом снарядів за слідами на об'єктах судово-медичної та криміналістичної експертизи.

Для дослідження використовувався програмно-аналітичний комплекс, до складу якого входять: аналізатор елементного складу Expert 3XL (НВП «Інститут аналітичних методів контролю», Київ), призначений для вимірювання масових часток хімічних елементів у однорідних об'єктах пробач неруйнівним методом рентгенофлуоресцентного аналізу; персональний комп'ютер і принтер. Власне аналізатор Expert 3XL складається з блоку вимірювання (ВВ) та блоку обробки (БО).

Досліджувалися 4 марки поширених в Україні свинцевих снарядів до ПЗ вітчизняного та іноземного виробництва калібру 4,5 мм: куля суцільно-металева розширювальна ковпачкова² – ЛЮМАН Field Target 0.68 g (Україна)³, кулі суцільнометалеві розширювальні типу «діаболо» – Scarabey DS 0.62 g (Україна), Crosman Premier 0.68 g (США), Diabolo Standard (Чехія). Для отримання експериментальних пошкоджень в імітаторі матеріалів одягу використали пневматичну гвинтівку калібру 4,5 мм Diana-350 Magnum (Німеччина). Імітаторами матеріалів одягу слугували поширена в Україні

¹ Див.: Козаченко І. М. Застосування рентгенофлуоресцентного спектрального аналізу при визначенні виду та марки снарядів до пневматичної зброї / І. М. Козаченко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. — Х. : Право, 2012. — Вип. 11. — С. 212–220.

² Див.: Він же. Класифікація снарядів до пневматичної зброї // Там само. — Х. : Право, 2009. — Вип. 9. — С. 262–268.

³ Тут і далі назва марки снарядів наведена відповідно до упаковки із додержанням мови та регістру.

змішана (бавовна 53 %, поліефірне волокно 47 %) камуфляжна тканина «Грета» із малюнком «Ліс» і білий бавовняний трикотаж. При цьому виходили з того, що, по-перше, верхній одяг із камуфльованої тканини є уніформою для працівників силових відомств і охоронних структур, проти яких може бути застосована пневматична зброя, а, по-друге, що одяг, який виготовлено з тканини такого типу, останнім часом набув значного поширення і використовується рибалками, мисливцями, туристами та іншими, а, крім того, як робочий або для повсякденного носіння, – ще й пересічними громадянами. Бавовняний трикотаж є поширеним матеріалом для різноманітного верхнього літнього одягу та натільної білизни.

Для дослідження використовували кулі з нових упаковок, що придбані в спеціалізованих зброярських торговельних закладах України. Із кожної упаковки «наосліп» брали по 20 куль. Перед дослідженням елементного складу всі відібрані зразки куль зважували на аналітичних вагах Axis® серії AN з точністю до 0,0001 г. Фактична маса куль наведена в табл. 1.

Таблиця 1

Технічні характеристики досліджуваних снарядів

Марка снарядів	Конструктивні особливості	Маса снарядів (\bar{x}) $n = 20$; $p < 0,05$
ЛЮМАН Field Target 0.68 g	куля ковпачкова	$0,679 \pm 0,00369$
Scarabey DS 0.62 g	куля типу «діаболо»	$0,622 \pm 0,00794$
Crosman Premier 0.68 g	«-»	$0,673 \pm 0,00343$
Diabolo Standard	«-»	$0,503 \pm 0,00721$

Для подальшого дослідження з 20-ти куль кожної марки відбирали по 3 зразки, маса яких не виходила за межі стандартного відхилення (σ) від середнього значення (\bar{X}) при довірчому інтервалі $p < 0,05$. Із кусків камуфльованої тканини та бавовняного трикотажу, попередньо випраних у звичайній водопровідній воді, вирізали клапти розміром 15×10 см, які використали для отримання експериментальних пневмострільних пошкоджень.

Постріли, обраними для дослідження кулями, здійснювали з відстані 2 м, на якій практично відсутня дія часток матеріалів снаряда й каналу ствола. Усього проведено 24 залікових досліді 8-ма серіями із 3-х пострілів по одному в кожен перешкоду. Перед початком експерименту та після кожної серії пострілів гвинтівку ретельно чистили без застосування рушничного мастила й металевих приладів.

Дослідження відібраних зразків снарядів до ПЗ, пошкоджень і контрольних ділянок на перешкодах виконували на аналізаторі Expert 3XL за методикою енергодисперсійного рентгенофлуоресцентного елементного аналізу зі збудженням характеристичного випромінювання атомів проби фотонами гальмівного спектру малопотужної рентгенівської трубки та реє-

страцією цього випромінювання напівпровідниковим детектором із термоелектричним охолодженням. Температура оточуючого повітря в приміщенні, де проводили дослідження, складала +20–22 °С, вологість – не вище 80 %. Досліджувані зразки поміщали у вимірвальну камеру блоку вимірювання аналізатора на захисну плівку й закривали кришку. Зразки опромінювалися рентгенівським випромінюванням протягом 120 с при закритому фільтрі та відключеній подачі гелію за таких умов: калібрувальний режим – 54–45–CAL, напруга – 45 кеВ, ток – 44–68 мкА. Реєстрацію спектра рентгенівської флуоресценції здійснювали за допомогою програмного забезпечення аналізатора Expert 3XL. Параметри вимірювань і результати аналізу по кожній групі, що складалася з 3-х зразків снарядів та 3-х перешкод, надавались у вигляді файла-звіту в src-форматі. Результати опрацьовано з використанням пакета статистичних програм Microsoft Office. Отримані файли опрацьовані та збережені в архіві ПК.

Отже, методом РФСА в складі досліджуваних куль виявлено 11 елементів: Fe, Ga, As, Sr, Y, Zr, Sn, Sb, Os, Ir, Pb. Серед них основним (*основою*) є свинець (Pb), масова частка якого складає 98–99 %. Із інших 10-ти елементів 9 є згаданими домішками до сплавів (*лігатурою*), а 1 – залізо (Fe) є *примолом*. Масова частка цих 10-ти елементів знаходиться в межах 0,033–1,26 %. Свинець (Pb) і залізо (Fe) присутні в усіх досліджуваних кулях, а вид і кількість елементів, що належать до лігатур, у складі різних марок куль неоднакова. Так, ітрій (Y) та іридій (Ir) виявлено в усіх кулях, миш'як – (As) у кулях ЛЮМАН Field Target 0.68 g і Diabolo Standard, сурму (Sb) – у кулях Scarabey DS 0.62 g і Crosman Premier 0.68 g. Інші елементи знайдено в складі якоїсь однієї кулі: галій (Ga) – Scarabey DS 0.62 g, стронцій (Sr) – Crosman Premier 0.68 g, цирконій (Zr) – ЛЮМАН Field Target 0.68 g, осмій (Os) – Diabolo Standard.

Дослідженням контрольних ділянок на перешкодах виявлено такі елементи: камуфляжна тканина – Fe, Cu, Br, Rh, Cd, Sn, Te; трикотаж – Ca, Sc, Fe, Zn, Sr, Ag, Sn.

Пневмострільні пошкодження на перешкодах були наскрізними й мали вигляд дефектів круглої форми діаметром 0,2–0,3 см (трикотаж) і 0,3–0,4 см (камуфляжна тканина) з темно-сірими поясками обтирання 0,1 см завширшки по краях. Дослідженням у пошкодженнях на камуфльованій тканині та трикотажі знайдені Fe й Ga, Y, Zr, Ir, Pb, які відсутні на контрольних ділянках перешкод. Отже, єдиним елементом, присутнім у складі куль на ділянках пневмострільних пошкоджень і контрольних, є залізо (Fe). Виходячи із цього його не було включено до подальшого порівняльного аналізу елементного складу куль і пошкоджень на перешкодах. Аналізу також не піддавалися ті елементи зі складу куль, які були відсутні в пошкодженнях на перешкодах. Результати аналізу наведено в табл. 2.

Порівняльний аналіз наведених у табл. 2 даних свідчить про таке. У складі всіх досліджуваних куль і в пошкодженнях на перешкодах з обох матеріалів одягу виявлено свинець (Pb), як основний елемент (основа) та ітрій (Y) зі складу лігатур. У той же час вид, кількість і масова частка інших елементів, що належать до лігатур, у складі пошкоджень на перешкодах неоднако-

ва для різних марок куль. Так, у пошкодженнях на перешкодах, заподіяних кулями ЛЮМАН Field Target 0.68 g, додатково присутні цирконій (Zr) та іридій (Ir), а відсутній галій (Ga). У пошкодженнях, заподіяних кулями Scarabeu DS 0.62 g, додатково присутній лише галій (Ga), а відсутні цирконій (Zr) та іридій (Ir). У пошкодженнях, заподіяних кулями Crosman Premier 0.68 g і Diabolo Standard, додатково присутній лише іридій (Ir), а відсутні галій (Ga) та цирконій (Zr). Отже, у складі кожної марки кулі або невеликої групи куль є певні елементи, притаманні саме цим снарядам, які вони привносять у пошкодження на перешкодах.

Таблиця 2

**Елементний склад суцільнометалевих снарядів
і пневмострільних пошкоджень на матеріалах одягу**

Куля, матеріали одягу	Масова частка елемента в об'єкті (%) та його призначення в сплаві ($\bar{X} \pm \sigma$)				
	Основа	Лігатура			
	Pb ⁸²	Ga ³¹	Y ³⁹	Zr ⁴⁰	Ir ⁷⁷
ЛЮМАН Field Target 0.68 g	99,105 ± 0,082	–	0,083 ± 0,027	0,048 ± 0,009	0,352 ± 0,069
Тканина камуфляжна	87,969 ± 0,614	–	0,694 ± 0,134	0,564 ± 0,133	1,729 ± 0,165
Трикотаж	73,960 ± 0,849	–	0,839 ± 0,179	1,138 ± 0,200	2,224 ± 0,193
Scarabeu DS 0.62 g	98,701 ± 0,059	0,056 ± 0,018	0,115 ± 0,028	–	–
Тканина камуфляжна	83,297 ± 0,762	0,138 ± 0,043	0,931 ± 0,122	–	–
Трикотаж	58,125 ± 0,733	0,219 ± 0,017	0,378 ± 0,132	–	–
Crosman Premier 0.68 g	98,128 ± 0,084	–	0,075 ± 0,026	–	0,356 ± 0,066
Тканина камуфляжна	88,184 ± 0,580	–	0,789 ± 0,136	–	1,455 ± 0,166
Трикотаж	77,484 ± 0,708	–	1,091 ± 0,190	–	2,392 ± 0,195
Diabolo Standard	99,061 ± 0,086	–	0,063 ± 0,028	–	0,557 ± 0,069
Тканина камуфляжна	84,331 ± 0,713	–	0,491 ± 0,128	–	1,303 ± 0,162
Трикотаж	79,544 ± 0,708	–	1,085 ± 0,190	–	2,008 ± 0,201

Таким чином, результати дослідження дозволяють дійти висновку, що свинцеві кулі до ПЗ здатні привносити до пошкодження на окремих матеріалах одягу, зокрема камуфляжній тканині та бавовняному трикотажі, деякі елементи зі свого складу, які притаманні лише тій чи іншій марці кулі. Це, у свою чергу, розширює можливості судово-медичної експертизи під час вирішення питання щодо визначення виду та марки снаряда (кулі, кульки та ін.) або невеликої групи схожих за елементним складом снарядів, які заподіяли пневмострільні пошкодження на досліджуваних об'єктах. Крім того, у випадках, коли достеменно відома марка застосованого снаряда, а в пошкодженні на перешкоді виявлено якісь елементи, що не входять до складу саме цього снаряда, можна дійти висновку, що із наданого зразка зброї після останнього чищення виконувалася стрільба ще й іншими снарядами, які містять знайдені на перешкоді елементи.

**ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВИДА И МАРКИ СНАРЯДОВ МЕТОДОМ
РЕНТГЕНОФЛЮОРЕСЦЕНТНОГО СПЕКТРАЛЬНОГО АНАЛИЗА
ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ ПНЕВМОСТРЕЛЬНЫХ ПОВРЕЖДЕНИЙ
НЕКОТОРЫХ МАТЕРИАЛОВ ОДЕЖДЫ**

И. Н. Козаченко

Выполнен рентгенофлюоресцентный спектральный качественный и количественный анализы (РФСА) элементного состава 4-х марок пуль для пневматического оружия отечественного и иностранного производств, а также имитаторов распространенных материалов одежды – камуфлированной ткани и хлопчатобумажного трикотажа. Установлено, что свинцовые пули для пневматического оружия способны привносить в повреждения на некоторых материалах одежды, в частности на камуфлированной ткани и хлопчатобумажном трикотаже, отдельные элементы из своего состава, присущие только той или иной марке пули. Это расширяет возможности судебно-медицинской экспертизы при решении вопроса об определении вида и марки пули или небольшой группы сходных по элементному составу, причинивших пневмострельные повреждения на исследуемых объектах.

Ключевые слова: рентгенофлюоресцентный спектральный анализ, элементный состав, пули калибра 4,5 мм, пневмострельные повреждения, камуфлированная ткань, хлопчатобумажный трикотаж.

**DETERMINATION OF THE TYPE AND MARK OF PROJECTILES
BY THE METHOD OF X-RAY FLUORESCENT SPECTRAL ANALYSIS
IN THE STUDY OF PNEUMATICALLY SHOT INJURIOUS
OF SOME CLOTHING MATERIALS**

Kozachenko I. M.

X-ray fluorescence spectral analysis (RFSA) is used in the study of pneumatical shot injuries of various objects in the forensic medical and criminalistic examinations because this method allows operatively and accurately determine the elemental composition of the object, keeping it unchanged. The aim of the research is to determine the elemental composition of separate projectiles belonging to the air guns of 4.5 mm caliber and the presence

of similar elements in pneumatical shot injuries to the simulators of popular clothing fabrics which will give a possibility to determine the projectile mark or a group of projectiles with similar composition in traces on objects by using RFSA. With the help of the elemental composition analyzer Expert 3XL, the composition of lead bullets for the air guns of 4.5 mm caliber for ЛІОМАН Field Target 0.68 g and Scarabey DS 0.62 g (Ukraine) and Crosman Premier 0.68 g (USA) and Diabolo Standard (Czech), as well pneumatical shot injuries to the clothing materials – camouflage fabric and cotton knitwear, is determined. It's established that lead bullets for pneumatic weapon are able to bring to the clothing materials injuries some of the elements of their composition are unique to a particular mark of a ball. This expands the possibilities of forensic medical examination in solving the issue of determining the type and mark of the projectile or a small group of the projectiles which are similar in elemental composition, and have caused pneumatical shot injuries to the studied objects. Moreover, in the cases where the mark of the used projectile is exactly known, and some elements which do not make up composition of its structure, are identified in the injuries upon obstacle, it can be concluded that the given sample of weapon after its last cleaning was shooting by other projectiles.

Keywords: X-ray fluorescent spectral analysis, elemental composition, bullets of 4.5 mm caliber, pneumatical shot injuries, camouflage fabric, cotton knitwear.

ІСТОРІЯ РОЗВІТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

(до 85-ї річниці з дня смерті Заслуженого професора М. С. Бокариуса
та 50-ї річниці з дня смерті професора М. М. Бокариуса)

УДК 340.6:929

В. Н. Лесовой, ректор Харківського національного медичного університета, доктор медичних наук, професор, член-кореспондент НАМН України, заслужений лікар України,

А. Н. Клюев, директор Харківського НІИСЗ, доктор юридических наук, професор, заслужений юрист України,

В. А. Ольховский, завідуючий кафедрою судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університета, доктор медичних наук, професор,

Н. В. Губин, доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університета, кандидат медичних наук

ЛИЧНОСТЬ ЗАСЛУЖЕННОГО ПРОФЕССОРА Н. С. БОКАРИУСА В ОТЗЫВАХ ЕГО ЗАРУБЕЖНЫХ СОВРЕМЕННОКОВ

Посвящена 85-летию со дня смерти выдающегося ученого – Николая Сергеевича Бокариуса. Приведены отзывы современников, учеников, последователей о Н. С. Бокариусе, которые по достоинству оценили его выдающийся научный, педагогический и организаторский таланты. Представлены оригинальные тексты некрологов в память об уникальной личности Н. С. Бокариуса в зарубежных профильных научных журналах.

Ключевые слова: выдающийся ученый Н. С. Бокариус, судебная медицина, криминалистика, судебно-медицинская экспертиза.

23 декабря 2016 г. исполняется 85 лет со дня смерти ярчайшего представителя харьковской медицинской школы, выдающегося судебного медика и криминалиста, заведующего кафедрой судебной медицины Харьковского медицинского института (ныне – Харьковский национальный медицинский

университет), основателя Института научно-судебной экспертизы (ныне – Харьковского НИИ судебных экспертиз) – Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. Вкладу Н. С. Бокариуса в развитие отечественной науки посвящено немало работ. Современники, многочисленные ученики и последователи по достоинству оценили его выдающийся научный, педагогический и организаторский таланты. После смерти Н. С. Бокариуса во многих отечественных и зарубежных профильных научных журналах были помещены некрологи в память об уникальной личности профессора. Отдельные экземпляры зарубежных журналов сохранились в архиве кафедры судебной медицины, медицинского правоповедения Харьковского национального медицинского университета. Поскольку с того момента прошло уже 85 лет и многие зарубежные журналы того времени сегодня являются редкими и труднодоступными, мы посчитали своим долгом дословно привести отзвы зарубежных судебных медиков и криминалистов о Н. С. Бокариусе после его смерти. Мы уверены, что приведенные ниже материалы еще раз напомнят нам о таланте и неоценимом вкладе профессора в теорию и практику судебной медицины, криминалистики и судебной экспертизы.

В кубинском журнале «Revista de Medicina Legal de Cuba» (Año X, Diciembre, 1931. Num. XII) помещена вступительная статья I. Castelanos «Prof. N. Bokarius» (рис. 1).

Рис. 1. Статья I. Castelanos «Prof. N. Bokarius» в кубинском журнале «Revista de Medicina Legal de Cuba» (1931)

В ней пишется: «Антонио Леча-Марзо, преждевременно скончавшийся испанский специалист, в своих монументальных монографиях о кристаллах гемина и гемохромогена дал нам возможность познакомиться с крупной научной фигурой – проф. Н. Бокариусом, Харьков, Украина. По словам незабвенного товарища, проф. Бокариус достойный восхищения исследователь с тщательной техникой и блестящей оригинальностью. Приведенные слова

Леча-Марзо и его экспериментальные работы, свидетельствующие о личном содействии проф. Н. Бокариуса выявлению и разрешению неотложных проблем судебной медицины, заставили нас заняться поиском его опубликованных работ. Получив их, мы убедились, что проф. Бокариус, как говорит Лечо-Марзо, – специалист исключительных способностей.

Многогранная и огромная работа проф. Н. Бокариуса, являющаяся продуктом его образцовой и плодотворной жизни, не могла быть прослежена нами во всех деталях. К несчастью для нас, основные труды проф. Н. Бокариуса «Судебная медицина», «Наружный осмотр трупа», «Руководство для практических работ по судебной медицине», «Некоторые микрохимические реакции спермы» и др. написаны им на русском языке, как раз на том из европейских языков, который нам наименее доступен. Благодаря ряду многих работ, опубликованных на немецком и французском языках, мы имели возможность более подробно ознакомиться с его методами исследования. Насколько мы смогли этого достичь, покажет наша обширная работа по судебной гематологии, которая появится в скором времени. Проф. Н. Бокариус после сердечного приступа недавно перенес ампутацию левой ноги. Кажется, что природа воспользовалась этим несчастьем, чтобы дать ему отдохнуть от научной работы, чтобы предоставить передышку в его беспрестанном труде. Однако, едва поправившись, спустя некоторое время по выходу из клиники он возвращается в свой институт и проводит свою исследовательскую работу. Как и раньше, с прежним увлечением, продолжает свои исследования и их публикацию.

Если этот исключительный человек, который руководил Институтом научно-судебной экспертизы, этим заслуженным центром, расположенном на Ветеринарной площади, не дал международной известности Институту судебной медицины, ни многоотомного трактата, который мог бы составить библиотеку судебной медицины, то достаточно просмотреть отдельные главы его судебной медицины, чтобы убедиться что он, продолжая исследовательскую работу уже без ноги, снискал славу и является кандидатом в бессмертные.

Журнал судебной медицины Кубы, которому проф. Н. Бокариус оказывал внимание аккуратной присылкой своих работ и изданий, выражает ему свою глубокую симпатию. К чествованию своих кубинских коллег присоединяется преданный Израель Кастьянос».

В бельгийском журнале «Internacia Medicina Revuo» (10a Jaro. N-ro 1. Januaro-Marto 1932) в разделе «Niaj Eminentaj Tekaanoj» приведена фотография Н. С. Бокариуса (рис. 2) с его учениками и краткой информацией о его кончине.

В аргентинском журнале «Archivos de Medicina Legal» (Año II. – № 1. Marzo-Abril 1932. Buenos Aires) на странице 103 (рис. 3) помещен некролог «Profesor N. S. Bokarius».

В статье пишется: «23 декабря прошлого года умер в Харькове, старом университетском городе Республики Украина, выдающийся ученый проф. Н. С. Бокариус.

Рис. 2. Некролог и фотография Н. С. Бокариуса с его учениками в бельгийском журнале «Internacia Medicina Revuo» (1932)

Рис. 3. Некролог «Profesor N. S. Bokarius» в аргентинском журнале «Archivos de Medicina Legal» (1932 г.)

Его жизнь – благородный пример трудолюбия – почти целиком была посвящена изучению и преподаванию судебной медицины. Окончив медицинский факультет старого Харьковского университета, он отдал ему все свои знания и всю силу ума. Весьма солидным является список всех научных должностей, которые он занимал. Достаточно сказать, что на момент смерти он был профессором судебной медицины на медицинском и правовом факультетах Института усовершенствования врачей. Он создал факультет судебной медицины и Институт научно-судебной экспертизы и т. д., и т. д.

Его работа как публициста была значимой как по качеству, так и по количеству опубликованного, достигая тридцати работ по судебной медицине и криминологии, а кроме того, он курировал значительное количество работ, опубликованных его сотрудниками. Оставил в двух Институтах музеи большой ценности, разработал новые методы преподавания и исследования.

Его обширные познания позволили ему сблизиться с коллегами со всего мира в целях сотрудничества и непрерывного его расширения. Прекрасный пример благородно прожитой жизни ученого, ушедшего полным сил и в постоянном стремлении к истине».

В бразильском журнале «Archivos da Sociedade de Medicina Legal e Criminologia de S. Paulo» (Vol. III. Anno III. Dezembro de 1932. Fasciculo 3) на странице 113 (рис. 4) опубликован некролог «Professor N. S. Bokarius» такого содержания: «Судебная медицина утратила со смертью проф. Н. С. Бокариуса, имевшей место в Харькове, Украине, в декабре 1931 г., одного из блестящих своих работников. Он родился в Одессе в 1869 г., где получил среднее образование, поступил еще юношей на медицинский факультет в Харькове, который окончил в 1895 г. В 1902 г. в Москве блестяще защитил дипломную работу и получил степень доктора медицины. С того момента и до его смерти жизнь профессора Бокариуса была посвящена высшему образованию на своей родине, где благодаря своей подготовке, своим отменным качествам он занимал различные ответственные должности.

Таким образом, мы его видим в начале профессиональной деятельности ассистентом хирургической клиники проф. Грубе, занятого чисто анатомическими и танатологическими исследованиями до 1897 г., когда он стал прозектором судебной медицины. Проходя все ступени своей карьеры, он был избран 1910 г. профессором судебной медицины в Харьковском университете и наконец в 1925 г. получил звание заслуженного профессора той же кафедры, которую занимал до конца жизни.

Судебная медицина Украины обязана проф. Н. С. Бокариусу многим, особенно созданием в 1923 г. Института научно-судебной экспертизы, первым директором которого он был. Также он был профессором судебной медицины на правовом факультете, главным экспертом Комиссариата юстиции, Комиссариата здравоохранения, редактором журнала криминологии и судебной медицины.

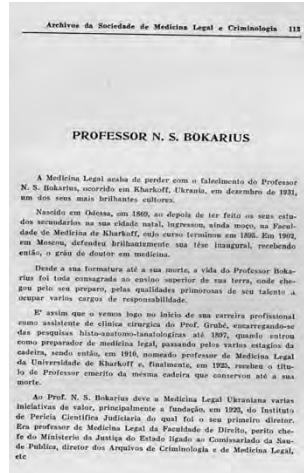
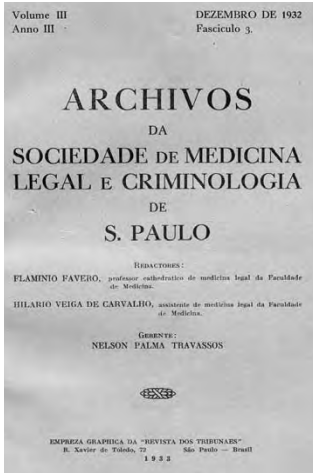

Рис. 4. Некролог «Professor N. S. Bokarius» в бразильском журнале «Archivos da Sociedade de Medicina Legal e Criminologia de S. Paulo» (1932)

Кроме того, проф. Н. С. Бокариус в течение своей жизни как ученый опубликовал серию замечательных работ, среди которых особенно заметен великолепный трактат по судебной медицине в двух томах. Будучи хорошо знаком с последними научными достижениями по своей специальности, он создал школу, представленную плеядой просвещенных сотрудников и учеников, которых оставил после себя.

Знаменитый профессор поддерживал оживленный научный обмен с судебно-медицинской секцией Oskar Frege медицинского факультета Сан-Паулу и неоднократно высказывал одобрение, цитировал и комментировал работы этой секции в своем Архиве судебной медицины в Харькове.

Общество судебной медицины в Сан-Паулу на своем заседании 14 декабря 1932 г., узнав о смерти знаменитого профессора, выразило соболезнование, а Арнальдо Ферейра произнес речь, посвященную жизни профессора).

Подытоживая, мы в очередной раз с гордостью хотим вспомнить и почтить память нашего выдающегося земляка – Заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса, посвятившего всю свою жизнь развитию судебной медицины, криминалистики и судебной экспертизы на благо правосудия.

ОСОБИСТІТЬ ЗАСЛУЖЕНОГО ПРОФЕСОРА М. С. БОКАРІУСА У ВІДГУКАХ ЙОГО ЗАРУБІЖНИХ СУЧАСНИКІВ

Лісовий В. М., Ключев О. М., Ольховський В. О., Губін М. В.

Присвячено 85-річчю від дня смерті видатного вченого – Миколи Сергійовича Бокариуса. Наведено відгуки сучасників, учнів, послідовників про М. С. Бокариуса, які гідно оцінили його видатний науковий, педагогічний і організаторський талан-

ти. Подано оригінальні тексти некрологів у пам'ять унікальної особистості М. С. Бокаріуса в зарубіжних профільних наукових журналах.

Ключові слова: видатний учений М. С. Бокаріус, судова медицина, криміналістика, судово-медична експертиза.

PERSONALITY OF HONORED PROFESSOR N. S. BOKARIUS IN REVIEWS OF HIS FOREIGN CONTEMPORARIES

Lisovyi V. M., Kliuiev O. M., Olkhovskiy V. O., Hubin N. V.

The paper is devoted to eighty fifth year from the death of the brightest representative of Kharkov Medical School, prominent forensic doctor and criminalist, head of the Department of Forensic Medicine of Kharkov Medical Institute (now – Kharkiv National Medical University), founder of Kharkiv Research Institute of Forensic Expertise – Honored Professor Nikolai Sergeievich Bokarius. A lot of work is devoted to the contribution of N. S. Bokarius in the development of domestic science. Contemporaries, numerous disciples and followers dignity appreciated his outstanding scientific, pedagogical and organizational talents. After the death of N. S. Bokarius, obituaries in the memory of his unique personality were published in many domestic and foreign specialized scientific journals. Separate copies of foreign magazines are kept in the archives of the Department of Forensic Medicine, Medical Jurisprudence of Kharkiv National Medical University. They are Cuban journal «Revista de Medicina Legal de Cuba» (1931) with article of I. Castelanos «Prof. N. Bokarius», Belgian journal «Internacia Medicina Revuo» (1932) with a photograph of N. S. Bokarius with students and brief information about his death, Argentine journal «Archivos de Medicina Legal» (1932) with obituary «Profesor N. S. Bokarius», Brazilian journal «Archivos da Sociedade de Medicina Legal e Criminologia de S. Paulo» (1932) with obituary «Professor N. S. Bokarius». Because from that moment 85 years are passed and many foreign journals of that time are now rare and difficultly accessible, we considered as our duty to give word for word comments of foreign forensic doctors and criminalists about N. S. Bokarius after his death. We believe that the following materials once again will remind us of his talent and invaluable contribution to the theory and practice of forensic medicine, criminalistics and forensic examination.

Keywords: outstanding scientist N. S. Bokarius, forensic medicine, criminalistics, forensic medical examination.

УДК 340.6:929

І. М. Козаченко, доцент кафедри судово-медичної експертизи Харківської медичної академії післядипломної освіти, кандидат медичних наук

БАТЬКО Й СИН БОКАРІУСИ – ВИДАТНІ ФУНДАТОРИ ВІТЧИЗНЯНОЇ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Висвітлено життєвий шлях, наукову та практичну діяльність Заслуженого професора М. С. Бокаріуса і його сина професора М. М. Бокаріуса – відомих вітчизняних науковців у галузі судової медицини та судової експертизи, 85-та та 50-та роковини яких виповнюються 2016 р. Зазначено їх

великий внесок у створення системи судової експертизи України, де провідна роль, безумовно, належить видатному вченому й практику М. С. Бокаріусу, оскільки саме він із притаманною йому передбачуваністю побачив нагальну потребу органів слідства та суду в незалежній і об'єктивній судовій експертизі, яка б спиралась на сучасні досягнення науки.

Ключові слова: М. С. Бокаріус, М. М. Бокаріус, судова медицина, судова експертиза.

2016 р. виповнюються роковини батька й сина Бокаріусів – 85-та річниця Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса та 50-та річниця професора Миколи Миколайовича Бокаріуса. Судову експертизу нашої держави неможливо уявити без цих славетних імен. Завдяки їхнім зусиллям, таланту, авторитету, наполегливій і нелегкій праці, насназі та творчому натхненню створена система судової експертизи України, яка без будь-яких суттєвих змін, організаційних змін існує й дотепер.

Микола Сергійович Бокаріус
(1869–1931)

Микола Миколайович Бокаріус
(1899–1966)

У створенні цієї системи провідна роль, безумовно, належить видатному вченому й практику М. С. Бокаріусу, оскільки саме він із притаманною йому прозорливістю побачив нагальну потребу органів слідства та суду в незалежній і об'єктивній судовій експертизі, яка б спиралась на сучасні досягнення науки.

Микола Сергійович Бокаріус народився 31 березня 1869 р. в Одесі. 1890 р. вступив до медичного факультету Харківського Імператорського університету, який блискуче закінчив у 1895 р. 1897 р. він стає помічником прозектора, а у 1901 р. – прозектором кафедри судової медицини Харківського університету. 1902 р. М. С. Бокаріус захистив докторську дисертацію

на тему: «Кристаллы Флоранса, их химическая природа и судебно-медицинское значение». З 1903 р. він приват-доцент, а з 1910 р. – професор, завідувач кафедри судової медицини, де працював до дня своєї смерті. На той час ця кафедра вважалася кращою серед кафедр судової медицини на теренах колишнього СРСР.

У період науково-практичної діяльності в Харкові проф. М. С. Бокаріус відбувалося становлення судово-медичної й криміналістичної експертизи в Україні. Цілком природно, що він, як уже відомий фахівець і талановитий організатор, не міг залишитися осторонь цієї справи. М. С. Бокаріус очолює заснований ним 1913 р. Інститут судової медицини, стає завідувачем міським трупним покоєм (до речі, без заробітної плати). Усього ним виконано понад 3000 розтинів трупів і 5000 досліджень речових доказів.

Створення 1920 р. у складі Народного комісаріату охорони здоров'я (НКОЗ) УРСР судово-медичного відділу, керівництво яким було доручено Миколі Сергійовичу, фактично стало початком організації судово-медичної експертизи, котра до того часу ніяких певних форм не мала. Були також відсутні й судово-медичні кадри. Після організації цього відділу на місцях відкриваються посади губернських судово-медичних інспекторів і районних судових лікарів. У 1921 р. у деяких губерніях створюються судово-хімічні лабораторії. Роботою Харківської судово-хімічної лабораторії до 1925 р. також керував М. С. Бокаріус. 15 жовтня 1923 р., спочатку при організації цього відділу НКОЗ, а потім – з безпосереднім підпорядкуванням Наркомові, була сформована Головна судово-медична інспектура, очоливши яку М. С. Бокаріус, став *de jure* першим Головним державним судово-медичним експертом УРСР. Розуміючи, що основне завдання на той час полягало в підготовці кадрів, Микола Сергійович починає проводити індивідуальне навчання судово-медичній експертизі лікарів, які приїздили до нього з різних міст України (Суми, Красноград, Артемовськ, Первомайськ тощо), а в 1925 р. – організує під своїм проводом шеститижневі курси, на яких навчаються й удосконалюють свої знання 13 судових медиків. Серед них були окружні судово-медичні інспектори з Кривого Рогу, Катеринослава, Ніжина, Бердичева, Умані, Первомайська, Шепетівки та ін. У подальшому під керівництвом Миколи Сергійовича постійно працювало 2–3 лікарів з різних регіонів республіки. Отже, М. С. Бокаріус ще в ті далекі часи був безсумнівно першим в Україні, хто розпочав післядипломну підготовку лікарів – судово-медичних експертів.

Опікуючись підготовкою експертних кадрів, М. С. Бокаріус у той самий час бере активну участь у розробленні Кримінального й Кримінально-процесуального кодексів УРСР (1922), а також у виданні різних положень, правил та інструкцій. Із метою встановлення однозначності в судово-медичних розтинах і досягнення відповідного наукового обґрунтування цих досліджень у 1924 р. за його участю НКОЗ УРСР видає перші на теренах колишнього СРСР «Правила судово-медичного дослідження трупів» і «Правила про класифікацію тілесних ушкоджень», що були обов'язковими для всіх лікарів, які виконували функції експертів. Слід відзначити, що аналогічні правила в РРФСР були видані лише 1928 р. Із притаманною йому ви-

можливістю до якості й повноти експертних досліджень і, певною мірою, прискіпливістю та педантизмом, М. С. Бокаріус доповнює «Правила судово-медичного дослідження трупів» спеціальними розділами про особливості дослідження трупів при деяких найпоширеніших ушкодженнях, огляд трупів невідомих осіб, складання протоколу судово-медичного розтину, схемою самого протоколу та інструкцією щодо вилучення тканин і органів від трупів для лабораторних досліджень.

Із огляду на те, що тоді судові експертизи виконувалися в різних експертних закладах, з метою розмежування їхньої діяльності й поліпшення якості роботи як органів розслідування, так і самих експертних установ, трьома наркоматами УРСР (охорони здоров'я, юстиції та внутрішніх справ) видається низка опрацьованих М. С. Бокаріусом інструкцій, а саме: про розмежування діяльності кабінетів науково-судової експертизи, судово-хімічних лабораторій та реєстраційних бюро при органах карного розшуку; про порядок направлення трупів у судово-медичні морги для розтину; про судово-медичні розтини й про складання протоколів цих розтинів; про порядок направлення різного роду об'єктів для дослідження. Видання цих інструкцій від імені трьох урядових відомств зробило ці документи обов'язковими одночасно й для всіх працівників розслідування, і для лікарів, що виконували судово-медичні дослідження, і для експертів-криміналістів. В одній із таких інструкцій є доволі суттєва вказівка на те, що при направленні трупа для судово-медичного розтину слідчий одночасно повинен надсилати й протокол його зовнішнього огляду на місці події або виявлення, а до моменту самого розтину – ще й наявні матеріали попереднього слідства з даної справи, аби лікар, який проводить розтин, міг ознайомитися з тими відомостями, на які по суті та в інтересах справи йому належало б звернути особливу увагу, а також, що судово-медичні розтини проводяться неодмінно в присутності слідчого. На превеликий жаль, ці вказівки тепер забуті, за винятком, мабуть, надання протоколу огляду трупа. Розуміючи, яку важливість становить для розслідування тієї або іншої справи допит потерпілого, якого доставлено в лікувальний заклад, та з огляду на можливе в подальшому настання його смерті, М. С. Бокаріус підготував циркуляр, який було видано НКОЗ і НКВС. Цей документ зобов'язував адміністрацію лікувальних закладів при надходженні в лікарню постраждалої особи зараз же сповістити про це найближчий район міліції. Одночасно працівники органів міліції повинні були в таких випадках негайно приступити до опитування потерпілого для з'ясування обставин події.

1925 р. М. С. Бокаріус організовує перший Український судово-медичний з'їзд, у роботі якого взяли участь 16 судово-медичних експертів із різних місць України. У доповіді на з'їзді він підкреслив бажаність установа з'язків у науковій праці між науковцями центральних закладів і судовими медиками та представниками органів правопорядку на місцях.

Із початку наукової та практичної роботи Микола Сергійович виношував ідею про нагальну необхідність криміналістичного напрямку в розвитку судово-медичної науки й практики. Ця ідея стала наріжним каменем практично всіх його наукових досліджень і метою практичної діяльності як органі-

затора експертизи. На виконання цього 1923 р. проф. М. С. Бокаріус відкриває Харківський кабінет науково-судової експертизи і призначається його завідувачем. За його пропозицією цей кабінет у 1925 р. реорганізовано в науково-дослідний інститут судових експертиз, який він очолював до останніх днів свого життя. Під його керівництвом була створена Харківська школа судових експертів, відомими представниками якої були М. М. Бокаріус, В. П. Колмаков, Л. Ю. Ароцкер, Г. Л. Грановський, З. М. Соколовський та ін., які в подальшому, спираючись на закладені М. С. Бокаріусом підвалини судової експертизи, із успіхом утілили в життя ідеї свого наставника. 1931 р. Харківському НДІ судових експертиз присвоєно ім'я його засновника Заслуженого професора М. С. Бокаріуса.

Для успішного застосування наукових методів у розслідуванні злочинів і поліпшення якості роботи експертних закладів була потрібна відповідна спеціальна література. Багатий досвід науково-педагогічної та практичної експертної роботи, накопичений проф. М. С. Бокаріусом, став підґрунтям для його безцінного внеску в цю справу. Серед багатьох написаних ним монографій, посібників та іншого є багато таких, що створені безпосередньо для практичних судово-медичних експертів, юристів і працівників міліції. Серед них – перша монографія вченого «Судебно-медицинские микроскопические и микрохимические исследования вещественных доказательств» (1911), що багато років слугувала судово-медичним експертам. 1915 р. побачила світ основоположна наукова праця «Судебная медицина в изложении для юристов», яка містить близько 800 сторінок. Видано також практичні посібники «Справочный подручный альбом для работников уголовного розыска и милиции при составлении словесного портрета» (1924) і «Контурные изображения частей тела человека для приложения к протоколам судебно-медицинских вскрытий» (1930). Окремо слід зупинитися на посібникові «Первоначальный наружный осмотр трупа при милицейском и розыском дознании», що витрамав 2 видання (1922 і 1925 рр.), і був настільною книгою декількох поколінь усіх тих, хто якимось чином торкався питань, пов'язаних із кримінальною злочинністю. Не випадково проф. В. Ф. Черваков (1964) відмітив, що ця праця М. С. Бокаріуса за своєю повнотою й наочністю не має рівних у світовій літературі, а відомі судові медики В. П. Ципковський, Ю. С. Сапожников і О. О. Матишев у своїх монографіях, присвячених зовнішньому огляду трупа, вдало використали основні положення М. С. Бокаріуса, наведені в цій праці. У 1929 р. виходить новий доповнений посібник «Первоначальный наружный осмотр трупа на месте происшествия или обнаружения его», а наприкінці 1930 р. – остання праця Миколи Сергійовича «Судебная медицина для медиков и юристов» у 2-х частинах загальним обсягом близько 900 сторінок. Означені праці були другою й третьою книгами задуманого ним п'яти томного видання «Настольное руководство к освоению научной техники в расследовании преступлений», довести до кінця яке йому вже не судилося. Микола Сергійович Бокаріус є автором 47 друкованих праць, більшість яких не втратила своєї актуальності та практичної значущості й донині. Одночасно він редагував журнал «Архив криминологии и судебной медицины» (1926–1927), що роз-

повсюджувався практично у всіх країнах світу, а також журнал «Питання криміналістики та науково-судової експертизи» (1931), який видавався українською мовою. У них, зокрема, надруковано близько 80 рефератів і рецензій, що належать перу самого Миколи Сергійовича, на багатьох іноземних мовах, якими він вільно володів.

Немає жодного сумніву в тому, що розвиток судової експертизи в Україні не можна розглядати окремо від імені Миколи Сергійовича Бокаріуса. Відзнакою його величезних зусиль у цьому напрямі стало звання Заслуженого професора, яке він отримав 1925 р. Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса не стало 23 грудня 1931 р. Усе його життя, наукова, педагогічна, організаторська та практична діяльність є свідченням самовідданого служіння вітчизняній судовій медицині й криміналістиці, одним із творців яких він з повним правом вважається як в Україні, так і далеко за її межами.

Гідним продовжувачем справи М. С. Бокаріуса став його син Микола Миколайович Бокаріус. Свою трудову діяльність він розпочав під керівництвом батька на кафедрі судової медицини Харківського медичного інституту (нині – кафедра судової медицини, медичного правознавства імені Засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного медичного університету). На цій кафедрі Микола Миколайович почав працювати як діловод трупного покою ще 15-річним хлопчиком. Будучи вже студентом і після закінчення медичного інституту в 1924 р. він працював препаратором кафедри, а в 1927–1931 рр. – асистентом. Після смерті батька М. М. Бокаріус очолив кафедру й керував нею до 1961 р., а потім ще кілька років був професором кафедри.

Проф. М. М. Бокаріус зробив великий внесок у розроблення низки таких важливих проблем судової медицини та криміналістики, як судово-медична травматологія, трупні явища та давність смерті, ідентифікація об'єктів експертизи. Він постійно опікувався питаннями підготовки кадрів науковців і практичних працівників судово-медичної служби Харківщини. Під його керівництвом виконано 30 дисертацій, з яких 4 – докторські. Деякі з його учнів у подальшому очолили кафедри судової медицини вищих навчальних медичних закладів. Це відомі далеко за межами України вчені – професори Б. М. Зорін, М. П. Марченко, В. І. Кононенко М. М. Стрілець, В. О. Татаренко, В. П. Ципковський. Чимало його вихованців посідали в різні часи відповідальні посади в наукових і практичних закладах. Серед них харків'яни – кандидати медичних наук К. М. Бокаріус, М. М. Губін, Г. Л. Голобродський, Л. М. Наместнікова, В. М. Моїсєєв, Л. Л. Сотникова, Е. Л. Туніна та багато ін.

Поряд з активною й плідною діяльністю на кафедрі Микола Миколайович багато років виконував значну педагогічну роботу в інших навчальних закладах Харкова – Юридичному інституті, Інституті удосконалення лікарів та ін. Він деякий час був республіканським судово-медичним експертом, а у 1946–1952 рр. – обіймав посаду начальника Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи (ХОБСМЕ). У 1924–1946 рр. М. М. Бокаріус працював у Харківському НДІ судових експертиз, де послідовно обіймав посади завідувача секції біологічних досліджень та ідентифікації, заступника директора інституту (з 1925 р.) і директора – у 1931–1946 рр.

Проф. М. М. Бокаріус заснував Харківське товариство судових медиків і криміналістів і був його незмінним головою до дня смерті. Офіційному початку роботи товариства передувала організаційна робота. У листопаді 1947 р. створено оргкомітет, до складу якого увійшли М. М. Бокаріус, В. П. Колмаков та І. А. Сапожников (криміналісти), М. І. Погибко (судовий психіатр), А. С. Філіппов (судовий медик). На першому пленарному засіданні товариства, що відбулося 22 травня 1948 р., проф. М. М. Бокаріус доповів про його створення. Першими членами товариства стали судові медики й психіатри, експерти-криміналісти та юристи. На другому засіданні в червні того самого року Миколу Миколайовича було обрано головою правління, його заступником – доцента В. П. Колмакова, секретарем – А. С. Філіппова. У назві товариства, а також його Статуті та програмі діяльності знайшло своє відбиття фактичне існування в Харкові ще з 20-х рр. XX ст. науково-практичної спілки судових медиків і криміналістів. Для прикладу наведемо склад Правління товариства станом на 21 грудня 1964 р.: голова – проф. М. М. Бокаріус; заступники голови – завідувач кафедри судової медицини Харківського медичного інституту (ХМІ), доц. М. П. Марченко, завідувач кафедри психіатрії Харківського інституту удосконалення лікарів, проф. М. І. Погибко; директор ХНДІСЕ, проф. В. П. Колмаков; секретар Правління – доцент кафедри судової медицини (ХМІ) Л. М. Наместнікова; секретар пленарних засідань – доцент Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи (ХОБСМЕ) Е. Л. Туніна; члени Правління – начальник ХОБСМЕ В. М. Моїсєєв; доцент кафедри криміналістики Харківського юридичного інституту В. О. Коновалова; прокурор-криміналіст прокуратури Харківської області Б. М. Коврижних. Це зайвий раз підтверджує, що Микола Миколайович Бокаріус із притаманним йому творчим підходом до справи й турботою про майбутнє судової медицини, як прикладної науки, успішно запроваджував у життя ідею свого батька, Заслуженого професора М. С. Бокаріуса, про криміналістичний напрям судової медицини.

Активними членами товариства були не тільки викладачі кафедри судової медицини ХМІ й наукові співробітники ХНДІСЕ, але й судово-медичні експерти ХОБСМЕ, а також експерти-криміналісти експертних установ системи МВС м. Харкова. Такий підхід до організації роботи товариства, що сприяв зміцненню зв'язку науки із практикою, зберігся й дотепер. На засідання товариства запрошувалися працівники правоохоронних органів, прокуратури, суду, адвокати. Це давало можливість, з одного боку, ознайомити юристів-практиків з останніми науковими досягненнями в галузі судово-медичної й криміналістичної експертизи, а з другого – вислухати їх побажання щодо підвищення якості судових експертиз. На засіданнях товариства було зазвичай не менше 2-х доповідей. Найчастіше обговорювалися проблеми травми тупими предметами, вогнепальної травми, механічної асфіксії, експертизи речових доказів, теорії судової експертизи, ототожнення особи. Проводилося також рецензування монографій і збірок наукових праць. Заслуховувалась інформація учасників з'їздів, конференцій та семінарів із судової медицини й криміналістики. З доповідями виступали видатні віт-

чизняні судові медики – професори М. І. Авдєєв, А. П. Загрядська, О. Х. Поркшеян, співробітники ХНДІСЕ професори Л. Ю. Ароцкер, Г. Л. Грановський, М. В. Салтєвський та ін. Із самого початку свого існування товариство надає трибуну здобувачам наукового ступеня для обговорення результатів їх досліджень та апробації дисертацій.

Після смерті 2 листопада 1966 р. проф. М. М. Бокаріуса товариство очолювали його учні: до 1990 р. – завідувач кафедри судової медицини ХМІ професор М. П. Марченко, а з 1991 до 2003 р. – завідувач кафедри судово-медичної експертизи ХМАПО професор В. І. Кононенко. Під їх керівництвом були збережені й збільшені ті добрі та корисні традиції нашого товариства, що створені зусиллями, насамперед, його першого голови – відомого вченого й талановитого організатора судово-медичної експертизи професора М. М. Бокаріуса. Ця робота триває й тепер. 2004 р. головою товариства обрано І. М. Козаченка, доцента кафедри судово-медичної експертизи ХМАПО.

2006 р. товариством ініційовані «Бокаріусовські читання» у форматі міжнародних науково-практичних конференцій, що проведені у 2006, 2008 і 2009 рр., які були присвячені пам'яті Заслуженого професора М. С. Бокаріуса і професора М. М. Бокаріуса. Матеріали цих конференцій, на яких, крім висвітлення діяльності Миколи Сергійовича й Миколи Миколайовича Бокаріусів, обговорювалися нагальні проблеми судово-медичної та криміналістичної науки й практики, видано як збірники статей і тез.

На цей час товариство нараховує 123 члена порівняно з 22-ма, що були на його першому засіданні. Членами товариства є не тільки фахівці експертних закладів і установ міста Харкова, а й деякі судово-медичні експерти районної ланки. 28 травня 2008 р. Президія Харківського медичного товариства ухвалила рішення присвоїти Харківському товариству судових медиків і криміналістів ім'я його фундатора й керівника – проф. Миколи Миколайовича Бокаріуса. Це є даниною послідовників видатного вченого за його наполегливу кропітку працю, спрямовану на створення товариства та забезпечення його плідної діяльності протягом 18 років.

68-річна історія Харківського товариства судових медиків і криміналістів свідчить про те, що товариство успішно виконує свої основні завдання з надання допомоги науковцям при виконанні наукових досліджень, а судовим експертам і працівникам правоохоронних органів – у застосуванні на практиці наукових досягнень у судовій медицині й криміналістиці, що сприяє підвищенню їхнього професійного рівня.

Микола Миколайович обирався до правління Всесоюзного та Республіканського товариств судових медиків і криміналістів, був членом редакційної ради журналу «Судебно-медицинская экспертиза». Проф. М. М. Бокаріус – єдиний із судових медиків, якого за великі заслуги перед Батьківщиною нагороджено найвищими державними нагородами.

Миколу Миколайовича Бокаріуса слід уважати найгіднішим продовжувачем справи свого батька. У пам'яті всіх, хто знав Миколу Миколайовича, він назавжди залишиться великим ученим, талановитим викладачем, турботливим і суворим вихователем, шанобливим товаришем, виключно порядною, інтелігентнішою та прекрасною людиною.

Судові експерти Харківщини пишаються тим, що вони є спадкоємцями й послідовниками своїх видатних учителів – Миколи Сергійовича та Миколи Миколайовича Бокариусів і з честю продовжують їхню справу.

ОТЕЦ И СЫН БОКАРИУСЫ – ВЫДАЮЩИЕСЯ ЗАЧИНАТЕЛИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Козаченко И. Н.

Освещен жизненный путь, научная и практическая деятельность Заслуженно-го профессора Н. С. Бокариуса и его сына профессора Н. Н. Бокариуса – известных отечественных ученых в области судебной медицины и судебной экспертизы, 85-я и 50-я годовщины со дня смерти которых исполняются в 2016 г. Отмечен их большой вклад в создание системы судебной экспертизы Украины, где главная роль безусловно отведена выдающемуся ученому и практику Н. С. Бокариусу, поскольку именно он с присущей ему прозорливостью увидел насущную необходимость органов следствия и суда в независимой и объективной судебной экспертизе, которая бы опиралась на современные достижения науки.

Ключевые слова: Н. С. Бокариус, Н. Н. Бокариус, судебная медицина, судебная экспертиза.

FATHER AND SON BOKARIUS – OUTSTANDING FOUNDERS OF THE NATIONAL FORENSIC MEDICINE

Kozachenko I. M.

The paper highlights life path, scientific and practical activity of Honored professor N. S. Bokarius and his son professor N. N. Bokarius, whose 85-th and 50 th anniversaries from the dates of death are celebrated in 2016. An estimation of their enormous contribution to the creation of a system of forensic examination in Ukraine including Kharkov school of forensic experts where the leading role undoubtedly belongs to the outstanding scientist and practician N. S. Bokarius, who, with his usual foresight, saw the urgent need of investigation and court bodies in independent and objective forensic examination which is based on the modern achievements of science, is given. An activity of N. S. Bokarius as a great head of the Department of Forensic Medicine of the Kharkov Medical Institute, a talented organizer – the founder of the Institute of Forensic Medicine and the Kharkov Cabinet of Scientific and Forensic Examination which he headed until his death having realized his idea about criminalistic direction in forensic medicine, is shown. Great merits of N. S. Bokarius were awarded with assignment to him of the honored professor title in 1925. There is highlighted activity of N. N. Bokarius as a worthy successor of father's affairs, who headed the Department of Forensic Medicine of the Kharkov Medical Institute for many years after his death, being at the same time vice-rector for academic work, and also he was a director of Kharkov Research Institute of Forensic Expertise and Kharkov regional bureau of forensic medical examination, prepared 4 doctors and 26 candidates of medical sciences, founded Kharkov society of forensic doctors and criminalists bearing his name.

Keywords: N. S. Bokarius, N. N. Bokarius, forensic medicine, forensic examination.

ІХ СЪЕЗД КАФЕДР КРИМИНАЛИСТИКИ

28–29 сентября 2016 г. в Варшавском университете (Польша) состоялся IX съезд кафедр криминалистики, организованный кафедрой криминалистики факультета права и администрации Варшавского университета.

Съезд был частью Международного фестиваля криминалистики, посвященного празднованию 60-летнего юбилея кафедры криминалистики факультета права и администрации Варшавского университета и 200-летию со дня основания Варшавского университета. Фестиваль криминалистики включал проведение 12-й Международной научной конференции «Криминалистика и судебная экспертиология: наука, обучение, практика» (29–30 сентября 2016), организованной Варшавским университетом, Польским криминалистическим обществом, Литовским криминалистическим обществом и Литовским центром судебной экспертизы.

Съезд кафедр криминалистики был первым съездом, принявшим криминалистов из различных стран. Около 80 представителей из Беларуси, Боснии и Герцеговины, Литвы, Польши, России, Словакии, Украины и Эстонии приняли участие в мероприятии. Рабочие языки съезда – английский и польский. 25 из представленных научных докладов опубликованы в журнале «Problemy Współczesnej Kryminalistyki» (XX т.).

Съезд проходил по следующим тематическим направлениям: 1) криминалистическая дидактика; 2) научные исследования, связанные с криминалистикой, выполненные кафедрами криминалистики и другими научными институтами; 3) студенческие научные исследования по криминалистике.

Съезд открыл проф. д-р габил. Тадеуш Томашевски (декан факультета права и администрации, заведующий кафедрой криминалистики Варшавского университета, Польша). В начале мероприятия проф. д-р габил. Тадеуш Томашевски и проф. д-р габил. Ева Груза вручили д-ру Юзефу Гургулю (Польша) и проф. д-ру габил. Здзиславу Кегелю (Польша) специальные награды.

28 сентября первая пленарная сессия съезда модерировалась проф. д-ром габил. Тадеушем Томашевски (Польша) и проф. д-ром Здзиславом Кегелем (Польша). До начала выступлений проф. д-р габил. Ева Груза сделала доклад, посвященный истории кафедры криминалистики Варшавского университета.

Во время проведения сессии ее участниками были представлены следующие научные доклады с презентациями: «Reflections on the Process of Becoming and Being Prosecutor», д-р Юзеф Гургуль (Польша); «Modern Professional Methods in Law and Criminalistics», проф. д-р габил. Моника Цалкевич (Польша); «The Use of Active Teaching Methods in Conducting

Classes in Forensic Science and Law», проф. д-р габил. Ярослав Мощински и д-р Катаржина Джулия Фурман (Польша); «Connections among Criminalistics and Evidential Law and Police Law. Didactic Practice of the Department of Criminalistics and Evidential Law WPiA UMCS in Lublin», проф. д-р габил. Адам Тараха (Польша); «Practical Science of Criminalistics and Criminal Procedure on the examples from Criminalistics Department of WPiA UW», д-р габил. Павел Вашкевич (Польша); «Alternative Forms of Criminalistic Didactics», проф. д-р габил. Петр Гирдвойн и д-р Кацпер Градон (Польша); «Interdisciplinary Teaching of Criminalistics in Example: Catch Me if You Can – Practical Method of Lie Detection», д-р Магдалена Томашевска-Михалак (Польша); «The Education of Experts in the Russian Federation», доц. д-р Елена Иванова и доц. д-р Елена Логвинец (Россия); «Problems of Teaching Criminalistics in Ukraine», проф. д-р габил. Валерий Шепитько и д-р Михаил Шепитько (Украина). После плодотворной работы был объявлен кофе-брейк, на котором участники мероприятия могли пообщаться и обменяться мнениями по проблемам криминалистики.

Модераторами второй пленарной сессии съезда были проф. д-р габил. Юзеф Вуйцикевич (Польша) и проф. д-р габил. Ева Груза (Польша). Во время проведения сессии ее участниками были представлены следующие научные доклады с презентациями: «About necessity of Criminalistics Teaching», проф. д-р габил. Тадеуш Томашевски (Польша); «Methodological Problems in the Criminalistics Teaching in the Legal Education», доц. д-р Олеся Ващук (Украина); «Criminalistics and Criminology: Similarities, Differences, Functions, Methodology», проф. д-р Юзеф Метенко (Словакия); «Law and Practice of Preservation and Storage of So-called “Difficult” Evidences», д-р Януш Брык и д-р Анна Сверчевська-Гасьоровска (Польша); «Dealing with “Difficult” Material Evidence – the Recognition of the Legal», д-р Анета Лыжва (Польша); «Dangerous and Hazmat Evidence and Mobile Robotic System – Modern Technologies at the Crime Scene», д-р Магдалена Зубаньска (Польша). После заслушивания докладов модераторы объявили перерыв на ланч. Кроме этого, участники съезда имели возможность осмотреть выставку криминалистической и экспертной техники. В первый день съезда также состоялась третья пленарная сессия, а затем – торжественный ужин в Казимировском дворце. Эту часть мероприятия посетил ректор Варшавского университета проф. д-р габил. Марцин Палиш.

Второй день съезда (29 сентября) включал в себя пленарную сессию с кофе-брейком, после чего состоялись финальные дискуссии и процедура закрытия съезда. Организаторы пригласили участников съезда на экскурсию по Варшаве под названием «Криминальная Варшава».

Информацию предоставил д-р М. Шепитько

**12-я МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
«КРИМИНАЛИСТИКА И СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТОЛОГИЯ:
НАУКА, ОБУЧЕНИЕ, ПРАКТИКА»**

29–30 сентября 2016 г. в Варшавском университете (Польша) состоялась 12-я Международная научная конференция «Криминалистика и судебная экспертиология: наука, обучение, практика». Конференция была организована Польским криминалистическим обществом, Литовским криминалистическим обществом, Варшавским университетом и Литовским центром судебной экспертизы.

Данное мероприятие было проведено в рамках Международного фестиваля криминалистики в Варшавском университете, посвященном празднованию 60-летнего юбилея кафедры криминалистики факультета права и администрации Варшавского университета и 200-летия со дня основания Варшавского университета. Фестиваль криминалистики также включал проведение IX съезда кафедр криминалистики (28–29 сентября 2016).

Конференция состояла из научной и торжественной частей. Научная часть содержала четыре тематических блока, дискуссии, брифинги-доклады, подведение итогов конференции. Языками конференции определены: английский, польский, русский. Около 150 участников конференции из Беларуси, Боснии и Герцеговины, Венгрии, Германии, Италии, Казахстана, Латвии, Литвы, Польши, России, Сербии, Словакии, Словении, Чехии, Украины и Эстонии прибыли на данное мероприятие. Научные доклады с презентациями были опубликованы в сборнике конференции, содержащем 46 докладов.

Программа конференции включала следующие тематические блоки: 1) вопросы создания единого криминалистического пространства в Европе; 2) принцип состязательности и использование специальных знаний в досудебных стадиях расследования и в юридическом процессе; 3) современная трансграничная преступность и возможности борьбы с ней; 4) криминалистическая археология.

Конференцию открыли проф. д-р габил. Тадеуш Томашевски (председатель научного комитета конференции, Польша), проф. д-р габил. Анна Гиза-Полешук (проректор Варшавского университета, Польша) и проф. д-р Гендрик Малевски (заместитель председателя научного комитета конференции, Литва).

В ходе открытия конференции проф. д-р Гендрик Малевски и проф. д-р Снегуоле Матулене от имени Литовского криминалистического общества выразили благодарность проф. д-ру габил. Мечеславу Гоцу (заместитель председателя научного комитета конференции, Польша) за помощь в организации и проведении конференции. Проф. д-р Рольф Аккерманн (Германия) был удостоен сертификата Почетного Члена Литовского криминалистического общества. После этого д-р Петр Войчиховски (Президент Совета по управлению польской типографии ценных бумаг, Польша) как представитель одного из спонсоров мероприятия отметил важность регулярности проведе-

ния криминалистических конференций в Польше для правовой и экспертной практики. Затем проф. д-р Рольф Аккерманн (Германия) презентовал свой научный доклад по проблемам криминалистики в западноевропейской традиции.

В первый день конференции (29 сентября) проходила пленарная сессия. Модераторами этой части конференции были проф. д-р габил. Тадеуш Томашевски (Польша), проф. д-р Гендрик Малевски (Литва) и доц. д-р Габриэле Юодкайте-Гранскене (Литва). В ходе сессии ее участники представили следующие научные доклады: «Судебная экспертология: генезис, предмет, система, функции, тенденции развития», проф. д-р габил. Елена Россинская (Россия); «Европейская визия судебной экспертизы 2020: приоритетные цели и возможные препятствия на пути их реализации», проф. д-р габил. Видмантас Эгидиус Курапка, проф. д-р Эгле Билевечюте, проф. д-р Снегуоле Матулене, проф. д-р Гендрик Малевски (Литва); «Как исправить криминалистику?», проф. д-р габил. Тадеуш Томашевски (Польша); «Криминалистическая тактика как основа расследования преступлений в уголовном процессе Словакии», проф. д-р Йозеф Метенко (Словакия); «Роль криминалистики в состязательном процессе» проф. д-р габил. Валерий Шепитько (Украина); «Европейский миграционный кризис и концепция преступлений из ненависти и мотивированных предупреждениями в нормах Чешского уголовного права», доц. д-р Марек Фриштак (Чешская Республика). Презентации сопровождались дискуссиями по проблемам криминалистики и судебной экспертизы, фотографированием и кофе-брейком. Первый день конференции завершился торжественным ужином.

Участники конференции

Второй день конференции (30 сентября) включал две сессии: 1) сессия «А»: блок I – Вопросы создания единого криминалистического пространства в Европе; блок III – Современная трансграничная преступность и возмож-

ности борьбы с нею; блок IV – Криминалистическая археология; 2) сессия «Б»: блок II/A – Право и криминалистика; блок II/Б – Криминалистика в теории и практике; блок II/В – Исследование документов.

В ходе проведения этих сессий заслушаны следующие доклады: «Отказ от категорических заключений в криминалистических экспертизах – объективизация исследования или ее видимость», проф. д-р габил. Ярослав Мощински (Польша); «Криминалистика как инициатор обновления парадигм юридических наук и учебных дисциплин с учетом принципа состязательности», проф. д-р габил. Юрий Гармаев (Россия); «Привлечение эксперта сторонами уголовного производства как отображение принципа состязательности на стадии досудебного расследования», проф. д-р Валерий Колесник (Украина); «Использование специальных знаний на предварительном следствии», проф. д-р габил. Илона Макаренко (Россия); «Оценка расстройств, наблюдаемых в исследуемых документах», проф. д-р Франческо Черотто (Италия); «Противодействие реализации принципа состязательности путем совершения преступлений против правосудия», д-р Михаил Шепитько (Украина); «Объективизация доказывания при расследовании преступлений – новое направление исследований в российской криминалистике», проф. д-р габил. Станислав Ялышев (Россия); «Использование специальных знаний в информационно-познавательной деятельности по расследованию преступлений», проф. д-р габил. Валерий Тищенко (Украина); «Актуальные проблемы научного и методического обеспечения судебно-экспертной деятельности», проф. д-р габил. Татьяна Аверьянова (Россия); «Права судебно-го эксперта. Литовский контекст в европейской перспективе», доц. д-р Габриеле Юодкайте-Гранскене, д-р Юргита Паужайте-Кулвинскене, мгр Виргилиус Паяуйис (Литва); «Характерные черты тактики отдельных видов допросов при расследовании преступных деяний, связанных с контрабандой сигарет», мгр Юргита Балтрунене (Литва); «Интеграция термина “невербальная информация” в современной криминалистике», доц. д-р Олеся Вашук (Украина) и др. Презентации сопровождались дискуссиями по важным криминалистическим проблемам. После дискуссий состоялись кофе-брейк и ланч.

Наиболее активные участники приняли участие в заключительных дискуссиях конференции, завершившейся подведением итогов мероприятия. После этой процедуры было принято решение о том, что следующая конференция «Криминалистика и судебная экспертология: наука, обучение, практика» состоится в 2017 г. в Паланге (Литва).

Информацию предоставили: проф. д-р Г. Малевски, доц. д-р Г. Юодкайте-Гранскене, д-р М. Шепитько

М. М. Бокаріус
(28.06.1899 – 2.11.1966)

ПРОФ. М. М. БОКАРІУС

**«ДО ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО
ІНСТИТУТУ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
ІМЕНІ ЗАСЛ. ПРОФ. М. С. БОКАРІУС»
(репринтне відтворення)**

проф. Н. Н. БОКАРИУС

К ИСТОРИИ ХАРЬКОВСКОГО НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО
ИНСТИТУТА СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ИМЕНИ ЗАСЛ. ПРОФ. Н. С. БОКАРИУС

Среди существующих на Украине трех институтов Судеб-
ной Экспертизы, Харьковский Институт является самым молодым.

В 1928 году, в марте месяце, и Заведующему кафедрой
Судебной медицины Харьковского Медицинского Института профес-
сору Николаю Сергеевичу Бокариусу обратился, работавший тогда
в Харьковстве следователем по особо важным делам, Сергей Семен-
ович Савченко, который высказал мысль о необходимости созда-
ния в Харькове Кабинета научно-судебной Экспертизы по типу
существовавших в Киеве и Одессе, где они были организованы
еще в дореволюционное время.

В статье по поводу смерти С. С. Савченко в 1980 году
Николай Сергеевич писал: "Хорошо помню, что я указывал Сергею
Семеновичу, какие большие трудности стоят на пути организации
такого сложного и такого ответственного учреждения. Но Сергей
Семенович неуклонно стремился к тому, чтобы обязательно
открыть в Харькове такой кабинет. Помню, с каким увлечением,
с каким большим и искренним желанием отдать себя работе в этом
учреждении говорил Сергей Семенович о будущем кабинете"¹⁾.

В конечном итоге в Народный Комиссариат Истиции
УССР была представлена мотивированная докладная записка по
вопросу об организации в Харькове Кабинета Научно-Судебной
экспертизы. Авторами ее были проф. Н. С. Бокариус (впоследствии
назначенный Заведующим Кабинетом) и тов. С. С. Савченко (впослед-
ствии — завед. секцией судебно-фотографических исследований).

1) Бокариус Н. С. — Сергея Семенович Савченко (некролог) — Цитан-
ня Криміналістики та науково-Судової Експертизи. 1981р.
№ 1-2, стор. 40.

- 2 -

10 июля 1923 года Совнарко́м УССР принял постановление об учреждении в Харькове, Киеве и Одессе Областных Кабинетов научно-судебной экспертизы²⁾. Цель создания этих кабинетов была сформулирована очень кратко, в первых строках упомянутого положения сказано, что Кабинеты учреждаются "для производства различного рода научно-технических исследований по судебным делам". Для выполнения указанных исследований в составе Кабинетов были предусмотрены четыре секции: 1. химических и физико-химических исследований; 2. Судебно-медицинских макро и микроскопических исследований; 3. Судебно-фотографических исследований и 4. идентификации личности. Для ускорения открытия Харьковского Кабинета было решено организовать его на базе Кафедры Судебной медицины и 1-го ноября 1923 года Харьковский Кабинет начал работу, причем первыми были организованы две секции: судебно-фотографических исследований и химических и физико-химических исследований. 30 ноября 1923 года Наркомостом была издана первая инструкция Областным Кабинетам Научно-судебной экспертизы³⁾, которой была предусмотрена организация в Харьковском Кабинете еще пятой секции по исследованию тела человека. Однако отсутствие соответствующих специалистов и необходимого оборудования не дало возможности одновременно открыть все секции и таковые были организованы в таком порядке: в январе 1924 года была открыта секция судебно-медицинских макро и микроскопических исследований, в мае 1924 года - секция идентификации личности и, наконец, в январе 1925 года секция исследования тела человека. Упомянутая инструкция более пространно говорила о задачах, стоящих перед Кабинетами, однако в основном речь шла только об обслуживании органов расследования и суда, т.е. только о научно-оперативной работе Кабинета. Вопросы научно-исследовательской работы оставались в стороне и о ней

2) Положение о Кабинетах научно-судебной экспертизы. Общ. Указ. и Расп. Р. К. Прав. Украины 1923г., отд. 1, № 20, ст. 364.

3) Инструкция Областным Кабинетам научно-судебной экспертизы - Бюллетень Наркомюста УССР, 1923г., № 47-48.

- 8 -

совершенно не упоминалось. Вполне понятно, что такое положение не могло удовлетворять сотрудников Кабинета, проводивших экспертизы и являющихся научными работниками, не говоря уже о том, что сама жизнь требовала научной разработки тех или других вопросов, возникавших в процессе работы Кабинетов. И 25 апреля 1925 года Совет народных комиссаров УССР утверждает новое положение о Кабинетах научно-судебной экспертизы⁴⁾, которое предусматривает не только выполнение экспертиз по судебным делам, но и производство "научных работ и экспериментальных исследований по вопросам уголовной техники и методологии исследования преступлений и исследования личности преступника" (п. I). Для осуществления последнего этим же положением предусматривалась шестая секция в Кабинетах, а именно секция исследования личности преступника. Необходимо отметить, что эта секция в Харьковском Кабинете открыта не была.

В связи с расширением функций Кабинетов, в том же 1925 году Кабинеты были переименованы в Институты научно-судебной экспертизы и положение о них было включено в "Положение о Судебном устройстве УССР", утвержденное 28 октября 1925 года 2-й сессией ВУЦИК'а IX созыва⁵⁾. В разделе XI указанного Положения говорится об институтах научно-судебной экспертизы, причем указывается, что Институты действуют в составе следующих шести секций: 1) химических и физико-химических исследований, 2) биологических исследований, 3) фотографических исследований, 4) идентификации личности, 5) судебно-медицинских исследований и 6) криминально-психологических и психо-патологических исследований.

4) О Кабинетах научно-судебной экспертизы - Постановление СНК УССР - Собр. Узак. и Расп. Р. К. Прав. Украины 1925г., отд. I, № 25, ст. 169.

5) Положение о судебном устройстве УССР - Собр. Узак. и Расп. Р. К. Прав. Украины 1925г., отд. I, № 92-98, ст. 522.

- 4 -

Остання секція, як уже було відзначено вище, в Харківському Інституті отримати не була.

В жовтні 1926 року в Харківському Інституті були організовані: 1) Сировоточне відділення, в завдання якого входило виготовлення преципітуючих сировоток для визначення виду бєлка і сировоток для встановлення груп крові, 2) Рєнтгенівський кабінет для обслуговування головним чином секції судово-медических досліджень при освідєтельствованні живих осіб і дослідженні трунов і 3) Муляжна майстерська по виготовленню муляжєв, для музею Інституту. Крім того к цьому часу в Інституті уже існував музей, имєвший научно-практичєские і учєбно-показатєльные цєлі і библіотєка хорєшо укмплектованная спеціальною лїтературою, як вітчєщинною, так і иностранною.

В такому стані Інститут існував до вересня 1929 року, когда було введено в дієвість нове "Положеніє о судоустройствє УССР", в редакції 1929 года⁶⁾. Цим положєнням колїчєство секцій в Інститутах зменшалось до чєтїрєх, а имено були упразднені двє секції: судово-медичєских досліджень і кримінально-психологїчєских і психо-патологїчєских досліджень.

В 1922 году в Харківському Інституті, в зв'язі з вимогами, висунутими оперативною роботою було організовано ботанїчєское відділення.

В цєму часі Харківський Інститут имєв в своєму складі наступне: секції: 1) ідентифїкації, 2) фотографїчєских досліджень, 3) хїмїчєских і фізико-хїмїчєских досліджень і 4) біологїчєских досліджень; відділення: 1) сировоточне і 2) ботанїчєских досліджень; учєбно-показатєльний музей і библіо-

6) Положеніє о судоустройствє УССР в редакції 1929 года. - Пост. ВУЦК і СНК УССР - Собр. зак. і расп. Р. Р. України 1929 г. отд. I, № 26, ст. 203

- 5 -

теку⁷⁾. В такому складі Ларьковський Інститут працював до жовтня 1941 року, коли в зв'язі з евакуацією г. Ларькова робота його впродовж була припинена.

Що стосується Ларькова доблестною Радянською Армією, Верховним УРСР 4-го листопада 1948 року прийняв постановлення про відновлення роботи Ларьковського науково-дослідницького Інституту Судової Експертизи ім. засл. проф. Н. С. Соколов, причому були передбачені чотири названі вище секції.

Нижче короткий огляд офіційних організаційних змін, які мали місце на протязі всього часу існування Ларьковського Інституту Судової Експертизи.

За історичний період діяльності Ларьковського Інституту (раніше Кабінета), робота його в основному протікала під впливом напрямків: науково-дослідницький, науково-операційний (експертизи) і навчального характеру.

При проведенні науково-дослідницької роботи основне уваження укладається на питання методики дослідження різних матеріальних доказательств, як в сенсі розробки нових методик з використанням останніх досягнень науки в інших областях, так і в відношенні перевірки і удосконалення існуючих. Нарядом з цим проходило оброблення матеріалів, проходивших в Інституті по лінії науково-операційної роботи і описання найбільш характерних випадків з практики. Крім того визначене місце в науково-дослідницькій роботі належить керівництву, автором якого являвся перший директор Інституту засл. проф. Н. С. Соколов і редагуванням видаваних журналів. Ряд робіт був направлений на впровадження наукових методів в практику дослідження.

7) Положення об Інститутах Науково-Судової Експертизи, ухв. Наркомом Судицтва УРСР 14 жовтня 1938г.

- 6 -

Не имея возможности остановиться на всех научных работах, выполненных сотрудниками Института, количество которых приближается к 100, мы все-же считаем необходимым назвать некоторые из них.

Наиболее монументальные работы принадлежат перу Засл. проф. Н.С. Сокариус, которые и до настоящего времени не потеряли своего значения, это "Первоначальный наружный осмотр трупа", изд. 1925 года (54 стр.), "Наружный осмотр трупа на месте происшествия или обнаружения его", изд. 1929 года (188 стр.), "Судебная медицина для медиков и юристов" в двух частях, изд. 1930 года (всего 866 стр.). Определенный интерес представляет "Оправочный подручный альбом для работников уг. розыска и милиции при составлении словесного портрета", того же автора, изданный в 1924 году (87 стр.).

Среди работ, относящихся к вопросам методики исследования вещественных доказательств можно назвать такие:

по исследованию документов -
 "Установление последовательности нанесения чернильных текстов"
 (Павленко - 1930 г.),

"Про судово-графічну експертизу" (Елисеев - 1939 г.), "Исследование документов, исполненных симпатическими чернилами" (Гаввадовский Е.Ф. - рукопись 1938 г.), "О расследовании дел, связанных с подчисткой документов и методика исследования таких документов" (Лени И.М. - рукопись 1938 г.), "Спалення документів, збирання їх і відновлення" (Иирзаба - 1940 г.) и др.;

по исследованию различных следов, пятен и частей тела человека - "Лупа для работ над дактилоотпечатками" (Сокариус Н.С. - 1927 г.), "Фрилад для дослідження куль" (Павленко - 1931 г.), "Ще кілька слідів до справи Teichmann'a на кров у плямах" (Сокариус Н.С.

- 7 -

- 1931г.), "До питання про визначення статі по волосся за пропозицією Косякова" (Сокариус-Иваницкая - 1931г.), "Застосування кварцевої лампи при дослідженні плям крові" (Сокариус-Иваницкая - 1937г.), "Люминисцентный и спектрографический анализ пятен спермы на вещественных доказательствах" (Сокариус-Иваницкая - рукопись 1941г.), "Нова модифікація зрощування кристалів йод-гаматину в кров'яних плям" (Каплан - 1931г.), "Мікроспектральна метода дослідження плям крові без порушення цілості об'єкта" (Каплан - 1933г.), "Сравнительные результаты получения преципитируемых антител по методам Fujiwara и Uhlenhuth'a (Розенберг - 1927г.), "Результаты применения камбинированного метода иммунизации по Uhlenhuth'y и Fujiwara для получения преципитируемых смвороток" (Розенберг - 1927г.), "Відрізнєння споріднених видів крові за допомогою реакції преципітації" (Розенберг - 1931г.), "Визначення групи крові в плямах в невеликим вмістом крові" (Розенберг - 1930г.), "До диференціальної діагностики волосся лобкової ділянки" (Динковский - 1937г.), "Роль случайных вещественных доказательств в практике следствия и дознания" (Сокариус В.П. - 1927г.), "Закрепление следов гипсом" (Едисеев - 1928г.), "Как исследовать следы на дереве" (Каплан - 1930г.), "Значущия розщеплення волокон тканини за вогнепальних пошкоджень" (Каплан - 1932г.), "К вопросу об извлечении стрихнина при судебно-химическом исследовании" (Валяшко и Розвадовский В.А. - 1928г.), "Про білу темеричю (*Veratrum аль.*) в судово-хімічній практиці" (Валяшко и Розвадовский В.А. - 1931г.), "До методів кількісного визначення стрихніну, екстрагованого з частин трупа" (Розвадовский В.А. и Брагиловская - 1937г.), "Сравнительное изучение фракций анабазина, никотина и номмина (Розвадовский В.А. - 1939г.) и др.;

- 8 -

по судово-медичинському дослідванню людини (живої і мертвої):

"К микродиагностике у входного кожного пулевого просвета при судово-медичинском дослідванні трупа" (Бокариус Н.Н. - рукопись 1928 г., 108 стр.), "О болезненных явлениях, наблюдаемых у оживленных после повешения" (Вроблевский - 1926г.), "Отравление хлорцим газом, как профессиональная вредность" (Вроблевский - 1926г.), "К вопросу о плодоемкости в судово-медичинском отношении" (Вроблевский - 1927г.), "К вопросу об определении возраста" (Вроблевский - 1928г.), "Визначення груп крові, додаткових у ній факторів Min і їх роль в справах спірного батьківства" (Розенберг - 1927г.) и др.

Следует еще назвать некоторые из работ, направленных к внедрению научных методов в практику расследования, а именно: "Огляд місць злочинів" (Елисеєв - 1926г.), "Метрична фотографія і її застосування при огляді місця заподіяння злочину" (Павленко - 1926г.), "Фото на службі радіонової естїції" (Павленко - 1926г.), "Мил и грязь, как улики" (Елисеєв - 1927г.), "Собирание и закрепление различного рода следов и других вещественных доказательств" (Елисеєв - 1928г.), "Преступление и экспертиза почерка" (Елисеєв - 1928г.), "Про надсилання документів для дослідження" (Левин Е.С. - 1926г.), "Новое в методиці судово-медичинских і криміналістических досліджень" (Бокариус Н.Н. - 1926г.) и др.

В 1926-1927 годах вышли в свет три книги журнала "Архив Криминологии и Судебной медицины", ответственным редактором которого был Директор Харьковского Института засл. проф. Н.С. Бокариус. В изданных трех книгах этого журнала, имеющих общей сложности 1600 страниц, наряду с отдельными работами

- 9 -

сотрудников Харьковского Института, было напечатано 64 реферата и 17 рецензий, написанных также сотрудниками Института (Сокариус П.С., Валяшко, Вируп, Вроблевский, Едисеев, Савченко).

В 1934 году издавался журнал "Цитання Криміналістики та науково-судової експертизи", членом редакционной коллегии которого был также засл.проф. П.С. Сокариус, однако последняя книжка журнала вышла уже после его смерти. За год вышло три двойных номера. В этом журнале также, кроме научных работ сотрудников, ими были напечатаны 10 рефератов (Сокариус П.С.) и 1 рецензия (Вируп П.К.).

В 1936 году был издан совместный сборник Украинского Института Судебной политики и Харьковского Института Судебной Экспертизы под названием "Цитання Кримінального процесу та техніки розслідування злочинів". Из шести работ, помещенных в этом сборнике, пять принадлежит сотрудникам Харьковского Института.

В 1937 году вышел в свет сборник трех украинских (Киевского, Харьковского и Одесского) институтов научно-судебной Экспертизы под заглавием "Криміналістика і науково-судова експертиза". В этом сборнике напечатано 4 работы, принадлежащих сотрудникам Харьковского Института.

Останавливаясь на послевоенном периоде работы Института, необходимо отметить законченные уже и подготовленные к печати две больших работы монографического характера, а именно работу доц. Колмакова - "Криминалистическая экспертиза по делам о подделке печатей, штампов и их оттисков" (К вопросу о судебной сфрагистике), comprising 180 стр. и тов. Едисеева - "Осмотр места происшествия" (220 стр.). Кроме того был проведен еще ряд работ, из которых можно назвать следующие: "Выявление зачищенных штампованных изображений на металле" (Дарина - 1948г.) и

"Методы идентификации неизвестного трупа" (Колманов - 1946г.).
 Одновременно проводились работы конструкторского порядка:
 "Модификация конструкции фотоаппарата Вренинга для с"емки пуль"
 (Цион) и "Конструкция прибора для переноса оттисков пересекаю-
 щихся штрихов" (Цион). По первой работе экспериментальный
 экземпляр ^{прибора} уже изготовливается.

В настоящее время сотрудники Института работают над разработкой следующих проблем: "Криминалистическая экспертиза документов" (Елисеев, Леви, Розвадовский), "Исследование вещественных доказательств" (Колманов, Сапожников, Цион), "Криминалистическое исследование волокон и тканей с целью их идентификации" (Бокариус Н.Г., Каплан).

Определенное место в жизни Харьковского Института занимали научные конференции, а также участие сотрудников Института в работах с"ездов и конференций, проводившихся в Москве и Киеве, где они выступали с докладами. Не имея в настоящее время материалов о всех проводившихся конференциях, мы можем только указать, на те из них, о которых представлялась возможность найти сведения в печатных изданиях или которые в силу своей значимости задержались в памяти пишущего эти строки. Так в 1929 году было проведено научное совещание Института с заслушанием доклада проф. Курдюмова (из Астрахани), проводившего свою научную работу в Харьковском Институте⁸⁾. В 1932 году была проведена расширенная научная конференция Харьковского Института в связи с первой годовщиной смерти засл. проф. Н.С. Бокариус, где были заслушаны три научных доклада сотрудников Института (Каплан, Цавленко, Розенберг). В 1936 году пять сотрудников Института (Бокариус Н.Н., Елисеев, Каплан, Цавленко и Розенберг) выступали с докладами на научной конференции

8) Бокариус Н.С. - Судебная медицина. Харьков. 1936г., т. I, стр. 187-188.

- 11 -

Українського Інституту Судової політики в Києві, посвященій вопросам уголовного процесса, техники и методики расследования. В 1938 году в связи с 15-ти-летием существования Харьковського Інституту Судової експертизи была проведена в Харькове расширенная научная конференция с участием сотрудников Киевского и Одесского Институтов, а также довольно большого числа приглашенных иногородних работников по линии Криміналістики и Судової медицини. На этой конференции был сделан доклад о работе Харьковського Інститута за 15 лет (Сокариус Н.П.), а также ряд докладов сотрудников Інститута (Валяшко, Розенберг, Елисеев, Павлик). В 1939 году в Киеве состоялась научная конференция всех украинских институтов научно-судебной экспертизы, посвященная вопросам исследования письма и почерка.¹⁰⁾ На этой конференции от Харьковського Інститута было сделано два доклада (Левин и Розвадовский).

В 1940 году Харьковський Інститут совместно с Кафедрой Судової медицини Харьковського Медичинського Інститута отметил пятнадцатую годовщину со дня смерти первого директора Інститута засл.проф. Н.С. Сокариус организацией расширенной научной конференции, где были заслушаны ряд докладов, в том числе три сотрудников Інститута (Сокариус Н.П., Елисеев, Розвадовский).

В настоящее время научные доклады регулярно заслушиваются на заседаниях Совета Інститута. За последнее полугодие было заслушано таких 6 докладов (Колманов, Елисеев - два доклада, Вольф, Марин, Пономаренко).

Заканчивая этот раздел, нельзя не остановиться на столь важном вопросе, как подготовка диссертаций. В настоящее время в Інституте работают над диссертациями 7 человек, из них двое

9) В Українському інституті судової політики - Револьюційне Право, 1939р. № 9, стор.25.

10) Евгенийев - Підсумки наукової конференції інститутів науково-судової експертизи. Револьюційне Право, 1940р. № 8, стор.28.

над докторскими и пять над кандидатскими, из этих последних две работы уже закончены и представляются к защите (Каплан, Михайловская).

Переходя к рассмотрению научно-оперативной деятельности Харьковского Института за весь период его существования, необходимо оговориться, что, если в отношении научно-исследовательской работы, в послеоккупационный период удалось найти некоторые работы или сведения о них, далеко не исчерпывающие, то в отношении научно-оперативной работы никаких материалов обнаружить не представилось возможным и излагаемые ниже данные воспроизведены по памяти автора этих строк, почему и не могут полностью охарактеризовать научно-оперативную деятельность Института.

Оперативную свою работу Харьковский Институт начал 1 ноября 1938 года, когда были получены первые экспертизы. За первый год своего существования в Институт (называвшийся тогда Кабинетом) поступили на исследование объекты по 81 делу. Количество экспертиз росло из года в год и к пятнадцатой годовщине Института (в 1953 году) более чем в десять раз превысило цифру первого года работы Института; в этом - 1938 году в Институт поступило около 900 дел, а 1940 год дал свыше 1000 дел. К моменту прекращения работы Института, в связи со временной оккупацией Харькова немецко-фашистскими захватчиками, в сентябре месяце 1941 года шла тринадцатая тысяча дел, по которым были проведены экспертизы в Институте.

Как рост обращений в Институт, так и увеличение количества экспертиз совершенно ясно показывали, что Институт занял определенное место в работе органов расследования и суда, все более и более внедрявших в свою деятельность научные методы при расследовании преступлений. Вполне понятно, что этому в некоторой степени содействовала и работа Института по популяр-

- 18 -

ризации научных данных среди практических работников следствия и суда, од которой будет сказано ниже.

Подтверждением сказанному являются также отчетные данные последних лет по Харьковскому Институту; так в 1944 году (первом году после возобновления работы Института по освобождении Харькова) были проведены экспертизы по 65 делам, в 1945 году по 249 делам, а в 1946 году по 502 делам с общим количеством объектов, подвергнутых исследованию в последнем году 3274.

Из указанного количества дел на всем протяжении деятельности Института, как в довоенное время, так и в послевоенное, наибольшее количество дел падает на исследование документов по самым различным поводам (в 1946 году по 318 делам 2183 документа). Большое место среди других проведенных экспертиз занимает огнестрельное оружие и боеприпасы (патроны, пули, гальем), пятна крови, различные тнани (с целью их идентификации) и др. В довоенное время довольно большой процент дел падал на судебно-химические исследования внутренних органов от трупов людей и животных. Этого вида исследования Институт в настоящее время не выполняет.

Кроме производства экспертиз оперативная работа Института заключалась: а) в выездах на места происшествия, где сотрудники Института принимали участие в производстве осмотра мест происшествия, в выявлении и собирании вещественных доказательств и следов преступления, б) в выступлениях в судебных заседаниях в качестве экспертов и, наконец, в) в консультировании работников суда и расследования по отдельным вопросам, относящимся к компетенции Института.

Необходимо отметить, что круг вопросов, по поводу которых обращались в Институт органы расследования и суда

был исключительно обширен и разнообразен, причем в отдельных случаях вопросы выходили далеко за рамки деятельности Института и для разрешения их Институт пользовался предоставленным ему правом привлечения нужных специалистов на правах консультантов. Однако во всех таких случаях участие в комиссии представителя Института являлось обязательным. Опыт работы показал, что при этом условии результаты от проводимой экспертизы получались лучшие, чем при производстве экспертизы непосредственно специалистом в отсутствие работника Института, что является вполне понятным.

Несколько слов надо сказать о сывороточном отделении, существовавшем в Харьковском Институте 15 лет (с 1926 по 1941 г.) Изготавливая преципитирующие сыворотки на белок человека и на 10 видов белка различных животных, сывороточное отделение значительно содействовало улучшению работы секции биологических исследований, работники которой могли широко пользоваться этими сыворотками. Кроме того указанные преципитирующие сыворотки, а также и сыворотки для определения групп крови пользовались большой популярностью в криминалистических и судебно-медицинских учреждениях нашего Союза, куда и высылались по их требованию. Количество указанных учреждений, в которые направлялись сыворотки Харьковского Института достигало 60-70.

Учебная работа Института заключалась в подготовке специалистов в области научно-судебной экспертизы из числа находившихся при Институте аспирантов. Надо сказать, что в течение длительного времени аспирантура в Институте переживала неустойчивое положение, неоднократно производился набор в аспирантуру, а через некоторый срок таковая упразднялась за отсутствием надлежащих ассигнований и только в 1940 году окончательно был решен вопрос о существовании аспирантуры и был произве-

- 15 -

ден набор в количестве пяти человек, из которых два по Функции идентификации, два по секции судебно-фотографических исследований и один по секции химических и физико-химических исследований. Однако война прервала их учебу. В настоящее время аспирантуры при Институте нет.

Более плодотворной была учебная работа, проводившаяся главным образом со следователями и прокурорами и в меньшей степени с судьями. Эта учебная работа имела различные формы: во-первых в виде участия научных сотрудников Института в проводившихся семинарах и на различных курсах, организуемых прокуратурой и органами юстиции по повышению квалификации названных работников; во-вторых путем выездов научных сотрудников Института с докладами на определенные темы на, так называемые, кустовые (межрайонные) совещания следователей, созывавшиеся Областной Прокуратурой; в третьих путем организации в Институте докладов и лекций по отдельным вопросам криминалистики; в четвертых путем посещения музея и лабораторий Института с дачей соответствующих объяснений и в пятых путем рассылки следователям и судьям методических писем, как общего характера, так и по отдельным конкретным вопросам и делам.

Отсутствие архивных материалов лишает возможности представить здесь определенные (цифровые) данные об объеме этой работы, но некоторым показателем ее является тот неизменный рост обращаемости в Институт работников расследования и суда, о чем говорилось уже выше.

В меньшей степени и в меньшем объеме проводилась также учебная работа с сотрудниками милиции по повышению их квалификации, но все-же таковая имела место.

Некоторой иллюстрацией сказанного может служить работа, проведенная в этом направлении Институтами в 1946 году, когда они

- 16 -

прочитано лекцій и докладов общим количеством 108 часов, из них 61 час был дан на семинаре следователей Харьковской области, 30 часов на семинаре прокуроров и следователей Военной прокуратуры Южной жел. дороги, 6 часов для следователей Военной прокуратуры Харьковского Гарнизона, 4 часа для прокуроров и следователей гор. Харькова, 4 часа для судей г. Харькова и 8 часа на Харьковском Областном совещании прокуроров и следователей. Кроме того было дано 92 письменных указания методического порядка судебно-следственным работникам и 12 консультаций.

В настоящее время Институт не распространял пока еще эту свою деятельность на другие области Украины, обслуживаемые Институтом и непосредственно на районы, что имело место в довоенное время, когда сотрудники Института выезжали, например, в Сталино, Полтаву, Сумы, Винницу, Лубны, Славянск и др., где в назначенный день собирались работники прокуратуры, суда, а иногда и милиция самого города и соседних районов и им читалась лекция на определенную тему или делался обзорный доклад по ряду наиболее актуальных вопросов криминалистики.

Несомненно положительную роль в этой учебной работе играл учебно-показательный музей Института, который не раз использовался и для научно-исследовательской работы. В первые годы его существования, когда Институт работал на базе Кафедры Судебной медицины и музей был совместный с кафедральным в нем вполне понятно значительно преобладали экспонаты судебно-медицинского характера. Однако впоследствии, по размещении Института в своем отдельном помещении, представилась возможность перестроить музей соответственно его целям и задачам и надлежало систематизировать имеющиеся экспонаты. непрерывное соби-
рание экспонатов, как из практики Института, а также путем получения материалов от судов по законченным делам в виде тех или

других вещественных доказательств и имевшаяся у Института возможность изготовления экспонатов (таблиц, фото и пр.) непосредственно у себя квалифицированными работниками привели к тому, что к 1941 году Институт имел вполне благоустроенный музей, в котором находилось свыше 1500 надлежаще оформленных экспонатов по соответствующим разделам криминалистики. Постоянным стремлением Института была такая организация музея, чтобы он не представлял собой архивного склада вещественных доказательств, а являлся учебным учреждением, где выставленные экспонаты говорили бы сами за себя и не требовали больших разъяснений. Отзыви посетителей музея, которые нам приходилось слышать давали основание считать, что этой цели Институт постепенно достигал.

Дать подробное описание музея и, в частности, имевшихся в нем экспонатов, к сожалению, не представляется возможным, так как все экспонаты, собиравшиеся и изготовленные на протяжении более 17 лет его существования уничтожены в период немецко-фашистской оккупации и не осталось не только ни одного экспоната, но даже и фотоснимков с них и помещений музея в целом.

Некоторые представления о характера имевшихся в музее Института экспонатов могут дать таблицы, находившиеся в Военно-Юридической Академии Советской Армии, по заказу которой они были изготовлены для ее Кафедры Криминалистики и судебной медицины путем дублирования экспонатов, имевшихся в нашем музее.

Заканчивая этот раздел нельзя не сказать несколько слов о том внимании к Институту, которое ему оказывалось на протяжении всего времени его существования, как отдельными специалистами нашего Союза, так и криминалистическими учреждениями. Из последних можно назвать Высшую Центральную школу Главного Управления милиции РСФСР (Москва), которая в 1931 году направила в Харьковский Институт группу курсантов в 40 человек во гла-

ве с руководителем тов. Кузицим на месячную производственную практику по некоторым разделам криминалистики, которая и была проведена в июле мес. этого года; группу курсантов-криминалистов во главе с руководителем тов. Якимовичем, приезжавшим в Институт для ознакомления с его работой и др. Из отдельных специалистов, приезжавших в Институт на более или менее длительный срок для проведения той или другой работы или для ознакомления с работой лабораторий и библиотекой Института вспоминаются проф. Черваков, работавший тогда в Минске, проф. Курдюмов из Астрахани, доц. Заманов из Омска, ассист. Щедраков (теперь профессор) из Ростова на Дону, ассист. Муранко, впоследствии завидывавший Кафедрой Судебной медицины в Витебске, суд. мед. эксперт Шпиганович из Орла, эксперт-криминалист Иванов также из Орла и ряд других. Двери Института были широко открыты и для всех харьковских научных работников других Институтов, которым в связи со своей работой нужна была та или другая консультация или помощь от Института, а подчас и совместная работа с кем либо из научных работников Института. Как на пример такой совместной работы можно назвать работу Яценко, Розенберг и Тиденко, вышедшей из двух учреждений - Украинского Протозойного Института и Харьковского Института Судебной Экспертизы.

Материалы Института, как проходившие по линии его оперативной работы, так и находившиеся в музее использовались в научно-исследовательской работе не только самими сотрудниками Института, особенно широко в названных выше трех руководствах засл. проф. И. С. Сокариус, но и другими авторами в своих работах, из коих можно назвать работы Червакова^{11), 12)}, Терзиева¹³⁾, Ко-

11) Черваков - Судебная баллистика, Москва, 1937, стр. 137

12) Черваков - в рук. "Криминалистика" под ред. Вышинского, Москва, 1938, стр. 245

13) Терзиев - Исследование крови и пятен, в которых подозреваются наличие крови, в следственной и судебной практике. Соч. законность, 1938, №11, стр. 26.

чубинського¹⁴⁾, Долицького¹⁵⁾, Громова¹⁶⁾ і др.

Особое место в работе, а я бы сказал в жизни Института занимала его библиотека. Начиная с первых книжек, появившихся в библиотеке Института в 1923-24 годах и 1941 году книгохранилище Института имело уже свыше 5000 экземпляров книг, в основном, относящихся к областям работы Института и по смежным дисциплинам. В библиотеке Института наряду с руководствами и монографиями по специальности, очень широко была представлена периодика, как наша отечественная, так иностранная. Достаточно сказать, что имелись полные комплекты за все годы издания всех советских юридических, судебне-медицинских и близких к ним, как Административный вестник и т.п. журналов. Возможность получения в обмен на редактировавшиеся засл. проф. П. С. Вокаряус наши журналы иностранной периодики в значительной степени содействовала расширению библиотеки. В отдельные годы Институт получал до 20-25 иностранных журналов по специальности. В его библиотеке была представлена периодическая литература по криминалистике, судебной медицине и смежным дисциплинам следующих стран: Франция, Бельгия, Англии, США, Германии, Италии, Польши, Аргентины, Бразилии, Кубы и др. При таком положении Институт имел возможность быть всегда в курсе всех последних достижений, как у нас в Союзе, так и за-границей.

К сожалению вся библиотека Института была уничтожена фашистами в период временной оккупации Харькова и в 1944 году Институт вынужден был начать снова организацию библиотеки. За истекшие, после восстановления Института, годы удалось приобрести некоторое количество книг и в настоящее время их имеется

14) Чубинский - в рук. "Исследование дел об убийствах" под ред. Вышинского, Москва, 1936, стр. 47.

15) Долицкий - Следственные упражнения. Москва, 1930, глава "Убийство или самоубийство".

16) Громов - Вестникские улики и научно-уголовная техника 1932, стр. 78.

- 20 -

около 2000 экземпляров. Однако отсутствие имевшейся в Институте до войны литературы дает себя чувствовать на каждом шагу, как при проведении научно-исследовательской работы, так и научно-оперативной, особенно если учесть еще то, что ни в какой другой библиотеке Харькова этой литературы не было и нет.

Остаются сказать еще о тех людях, которые своим трудом содействовали организации Института (Кабинета), его развитию и впоследствии восстановлению по освобождению Харькова. Ряд из них и сейчас продолжает еще работать в Институте имея за плечами многолетний стаж работы в нем.

Первым директором Института (сначала заведующим Кабинетом) был, как уже упоминалось выше, засл. проф. Николай Сергеевич Чокварус, являвшийся фактическим организатором Института. Начав работу с 1 ноября 1923 года и.о. был бессменным директором до дня своей смерти — 23 декабря 1931 года. Учитывая его заслуги в создании и организации Харьковского Института Судебной Экспертизы, Правительство Украины после его смерти присвоило Институту его имя и с декабря 1931 года Институт с честью носит имя своего основателя.

Вторым директором Института с декабря 1931 года до декабря 1943 года (за исключением периода временной оккупации г. Харькова) явился автор этого очерка. С 1 декабря 1943 года директором Института назначен кандидат юридических наук доцент Колманов В. П.

В секциях, именуемых теперь отделами заведующими были следующие товарищи:

Отдел идентификации: Вокарус Н. П. (I, 1924—II, 1925), Елисеев А. А. (I, 1925—II, 1929), Вокарус Н. П. (II, 1929—XII, 1934), Павленко В. Я. (I, 1932—XI, 1934) и Елисеев А. А. (XI, 1934—IX, 1941 и с III, 1944 по настоящее время).

Отдел судебно-фотографических исследований: Савченко С. С. (XI, 1923—I, 1930), Павленко В. Я. (I, 1930—V, 1941), Розвадовский Е. Ф.

- 21 -

(У. 1941-ІХ. 1941), Леви І.М. (ІХ. 1944-ІІ. 1946) и Розвадовский Е.Ф. (ІІ. 1946 - по настоящее время).

Отдел биологических исследований: Вроблевский П.М. (Г. 1924-Г. 1925), Бокариус Н.Н. (Г. 1925-Г. 1930), Бокариус-Мванцкая Н.Г. (Г. 1930-ІХ. 1941 и с ІІ. 1944 по настоящее время).

Отдел химических и физико-химических исследований: проф. Валишко (ІУ. 1924-ІХ. 1941). В настоящее время должность эта еще не замещена.

В ранее существовавших секции и отделениях заведующими были:

секция судебно-медицинских исследований: Вроблевский П.М. сГ. 1925 до Г. 1930г., когда секция эта была упразднена.

отделение сыровоточное: Розенберг Р.М. (Х. 1926-1940), после чего временно заведывал этим отделением Возманский Я.С. (1940 - УІ. 1941).

отделение ботанических исследований: Михайловская Т.А. (УІІ. 1932г. - ІХ. 1941).

Из названных товарищей продолжают работать в Институте на других должностях: проф. Н.Н. Бокариус консультантом, тов. Т.А. Михайловская ст. научным сотрудником **отдела** биологических исследований и тов. І.М. Леви - ст. научным сотрудником **отдела** идентификации. Надо назвать еще одного старейшего работника Института начавшего работу ассистентом в марте 1924 года, работавшего **тогда** призван в Советскую Армию в июне 1941 года и возвратившегося к работе в Институте после демобилизации из Армии в апреле 1946 года, это ст. научный сотрудник **отдела** биологических исследований С.Д. Каплан.

В заключение надо сказать, что начав работу в виде Кабинета на базе другого учреждения (Кафедры Судебной медицины), Харьковский Институт в 1922 году получил свое собственное помещение, по размерам площади вполне удовлетворявшее все его потребности. Оснащаясь всем необходимым на протяжении ряда лет, Институт в 1941

году достиг такого положения, когда у него имелась вся необходимая аппаратура, нужные приборы и надлежащее оборудование при вполне соответствующем штате работников. Все это создавало определенные предпосылки для дальнейшей плодотворной работы, которая была прервана вероломным нападением фашистов на наш Советский Союз. Многие сотрудники Института ушли в Армию на защиту Родины, из них можно назвать С.Д. Каплана, В.И. Постоева, А.А. Стратегопуло, Я.С. Познанского и Г.К. Карцева, которые и сейчас (время первого) продолжают службу в Советской Армии. Основное ядро научных работников эвакуировалось на восток. Работа Института была прервана. В августе 1943 года Харьков был освобожден, а в ноябре уже было принято постановление Правительства о возобновлении работы Института, однако осуществить это немедленно являлось затруднительным. Немецко-фашистские грабители полностью уничтожили все имущество Института, остались только стены здания с частью окон и дверей. Убытки, понесенные Институтом трудно определить какой-либо денежной суммой. В этих условиях было приступлено к восстановлению Института и также как и на других участках работы в нашем Союзе, в самое короткое время Институт возобновил свою работу. Многие еще нет из того, что было в Институте до войны, многое еще нужно, но мы знаем, что при том внимании, которым пользуется наука в нашей Стране все нужное Институту со временем будет у него. Без сомнения в том, что с помощью партийных и советских организаций Институт в самое короткое время крепко станет на ноги и обстремленными шагами пойдет вперед по широкой дороге советской науки, хорошо помня слова товарища Сталина, сказанные им на предвыборном собрании избирателей Сталинского избирательного округа г. Москвы 9 февраля 1946 года — "не только догнать, но и превзойти в ближайшее время достижения науки за пределами нашей страны".

В. Томашевский

14. VI. 1947.

С П И С О К научних работ оотрудников

Харьковского научно-исследовательского Института Судебной
экспертизы им. засл. проф. Н. С. Сокаруус, с которых упоминает-
ся в настоящей работе, с указанием, где они напечатаны.

1. Сокаруус Н. С. - Первоначальный наружный осмотр трупа при милицей-
ском и розыскном дознании. Харьков. 1925. 54 стр.
2. Сокаруус Н. С. - Наружный осмотр трупа на месте происшествия или
обнаружения его. Харьков. 1929. 188 стр.
3. Сокаруус Н. С. - Судебная медицина для медиков и юристов (в 2 ча-
стях) Харьков. 1930. ^{1-я ч.} 690 стр., 2-я ч. - 176 стр.
4. Сокаруус Н. С. - Справочный подручный альбом для работников уг.
розиска и милиции при составлении словесного
портрета. Харьков. 1924. 87 стр.
5. Сокаруус Н. С. - Дупа для работ над дактилоскопическими. Архив Крим.
и суд. мед. 1927. т. I, кн. 2-3, стр. 368-368.
6. Сокаруус Н. С. - Ше підляга сліз до спроби Teichmann'a на кров у пля-
мах. Читання крим. та наук. суд. експертизи 1931.
кн. 3-4, стор. 24-29
7. Сокаруус Н. С. - Роль случайных вещественных доказательств в практи-
ке следствия и дознания. Архив Крим. и суд. мед.
1927, т. I, кн. 2-3, стр. 305-304.
8. Сокаруус Н. С. - К макродиагностике у входного военного пулевого
проекта при судебно-медицинском исследовании тру-
па Харьков 1928 (Монография - рукопись) 103 стр.
9. Сокаруус Н. С. - Нове в методиці судово-медичних і криміналістич-
них досліджень. Збірник "Читання крим. процесу та
техніки розсліл. злочинів". Київ. 1930, стор. 7-29.
10. Сокаруус-Иваницкая Н. Г. - До питання про визначення статі по во-
лосся за пропозицією Косякова. Читання Крим. та
наук. суд. експертизи 1931, кн. 2-4, стор. 34-37.
11. Сокаруус-Иваницкая Н. Г. - Застосування кварцової лампи при дослід-

- женні плям крові. Збірник "Крим. і наук.-суд. експертиза" Київ, 1937, зб. I, стор. 147-154.
12. Сокариус-Ваницкая П.Г. - Люминисцентний и спектрографический анализ пятен спермы на вещественных доказательствах. Харьков, 1941 (рукопись) 40 стр.
 13. Валяшко Н.А. и Розвадовский В.А. - К вопросу об извлечении стрижина при судебно-химическом исследовании. Фармацевт. журнал 1928, № 10, стр. 582.
 14. Валяшко Н.А. и Розвадовский В.А. - Про білу чембрицу (*Vergilum alb*) в судово-хімічній практиці. Фармацевтичний журнал 1931, № 1-2.
 15. Вроблевский П.М. - О болезненных явлениях, наблюдаемых у оживленных после повешения. Архив Крим. и суд. мед. 1926, т. I, кн. I, стр. 61-86.
 16. Вроблевский П.М. - Отравление клоачным газом, как профессиональная вредность. Архив Крим. и суд. мед. 1926, т. I, стр. 123-136.
 17. Вроблевский П.М. - К вопросу о плодотворности в судебно-медицинском отношении. Архив крим. и суд. мед. 1927, т. I, кн. 2-3, стр. 751-770.
 18. Вроблевский П.М. - К вопросу об определении возраста. Суд. мед. экспертиза. 1928, № 9, стр. 69-74.
 19. Елисеев А.А. - Про судово-графічну експертизу. Револьц. Право 1939, № 17-18, стор. 46-49.
 20. Елисеев А.А. - Закрепление следов гипсом. Вестник сов. юстиции 1928, № 15/16.
 21. Елисеев А.А. - Огляд місць злочинів (подій). Зб. "Читання кримінальному процесу та техн. розслідування злочинів" Київ 1936, стор. 99-142.
 22. Елисеев А.А. - Дил и грязь, как улики. Соц. законность 1937, № 42.

23. Едусеев А.А. - Собираніе и закрепленіе различного рода следов и других вещественных доказательств. Сов. юстиция. 1929.
24. Едусеев А.А. - Преступление и экспертиза почерка. Вестник сов. юстиции 1928. № 3.
25. Едусеев А.А. - Осмотр места происшествия. Харьков 1946 (монография - рукопись), 220 стр.
26. Каплан С.Д. - Новая модификация заобування кристалів подгліматину з кров'яних плям. Питання крим. та наук. суд. експер. 1981 № 3-4, стор. 22-34.
27. Каплан С.Д. - Мікроспектральна метода дослідження плям крові без порушення цілості об'єкта. Револьц. право 1933. № 6, стор. 256.
28. Каплан С.Д. - Как исследовать оследи на дереве. Сов. юстиция 1930. № 28.
29. Каплан С.Д. - Значіння розщеплення волокон тканини за вогнепальних пошкоджень. Револьц. право. 1902. № 7-8.
30. Кирбаса А.С. - Опалення документів, збирання їх і відновлення. Револьц. право 1940. № 22, стор. 25
31. Колмаков В.П. - Криминалистическая экспертиза по делам о подделке печатей, штампов и их оттисков (К вопросу о судебной сфрагистике). Харьков. 1946 (монография-рукопись), 180 стр.
32. Колмаков В.П. - Методы идентификации неизвестного трупа. 1946. Дослана в журнал "Следственная практика".
33. Ларина С.А. - Выявление зачищенных штампованных изображений на металле. 1946. (рукопись).
34. Левы Е.С. - Про надсилання документів для дослідження. Револьц. право. 1936. № 9, стор. 6-11.
35. Левы И.М. - О расследовании дел, связанных с подделкой документов и методика исследования таких документов. 1939 (рукопись). Доложено на научной конф.

- 4 -

- українських інстит.науч.суд.експертизи НК УССР в Києві в 1939г. Револьц.право 1940. № 6, стор.28.
36. Цавленко В.Я. - Установлення послідовності нанесення чернилних текстів в випадках наявності пересікаючихся штрихів. Мінск. 1930. 15 стр.
37. Цавленко В.Я. - Прилад для досліджування куль. Дитання крим. та наук.суд.експертизи. 1934. № 2-4, стор.47-49.
38. Цавленко В.Я. - Методична фотографія і її застосування при огляді місця заповнення злочину. Зб. «Дитання крим.процесу та тех.розсл.злочину». Київ 1930, стор. 154-182.
39. Цавленко В.Я. - Фото на службі радянської юстиції. Фото будівництву. 1932. № 9-10, сто.47-52.
40. Розвадовський В.А. и Брагинская Р. - До методів кількісного визначення стрихніну екстрагованого з частини трупа. Зб. «Крим.і наук.суд.експертизи». Київ. 1937. № 1, стор. 225-229.
41. Розвадовський В.А. - Сравнительное изучение реакции анабазина, никотина и конина. Фармация. 1930. № 42.
42. Розвадовский В.Ф. - Исследование документов, исполненных симпатическими чернилами. 1938 (рукопись). Доложено на научной конф. украинский Институтот науч.суд.експертизи НК УССР в Києві в 1939г. Револьц.право. 1940. № 6, стр.28.
43. Розенберг Р.М. - Сравнительные результаты получения преципитируемых антител по методам Fudjiwara и Uhlenhuth'a. Архив Крим.и суд.мед. 1927 г. I, кн.2-3, стр.349-350.
44. Розенберг Р.М. - Результаты применения комбинированного метода димнизации по Uhlenhuth'y и Fudjiwara для получения преципитирующих антител. Архив крим.и суд.мед. 1927 г. I, кн.4-5, стр:1177-1197.
45. Розенберг Р.М. - Відтравлення оприділених видів крові за допо-

- 5 -

- могою реакції преципітації. Питання крим. та наук. суд. експертизи, 1981, № 2-4, стор. 38-48.
46. Розенберг Р. М. - Визначення групи крові в плямах з невеликим вмістом крові. Зб. "Питання крим. процесу та техн. розсліду злочинів". Київ, 1986, стор. 143-153.
47. Розенберг Р. М. - Визначення груп крові, додаткових у ній факторів M і N і їх роль в справах спірного батьківства. Зб. "Крим. і наук. суд. експертиза". Київ, 1987, № 1, стор. 101-109.
48. Розенберг Р. М., Яценко Ф. М. и Тищенко О. Д. - Визначування об'єктів нападу *Anopheles maculipennis* Meig. за допомогою реакції преципітації. Саніт. ентомолог. бюлетень, 1929 т. I, в. I, стор. 3-6.
49. Ципковський В. П. - До диференціальної діагностики волосся лобкової ділянки. Зб. "Крим. і наук. суд. експертиза". Київ, 1937, № 1, стор. 155-166.

Н. Розенберг

ВОЛОДИМИР АНДРІЙОВИЧ ЖУРАВЕЛЬ

Виповнилося 60 років від дня народження відомого вітчизняного вченого-криміналіста, головного ученого секретаря Національної академії правових наук України, доктора юридичних наук, професора кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, члена-кореспондента НАПрН України *Володимира Андрійовича Журавля*, який народився 7 березня 1956 р. в Дніпропетровську.

Після служби в Збройних Силах поступив до Харківського юридичного інституту імені Ф. Е. Дзержинського (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого), який закінчив у 1980 р. і залишився працювати в ньому та пройшов шлях від асистента до професора (з 2001 р. й до сьогодні) кафедри криміналістики.

У 1984 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Допит потерпілого та використання його показань для побудови методики розслідування окремих видів злочинів», а в 1999 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за темою «Теорія та методологія криміналістичного прогнозування» (спеціальність 12.00.09). Учене звання професора присвоєно у 2003 р. Обраний членом-кореспондентом Академії правових наук України (тепер – Національна академія правових наук України) у 2009 р.

За роки наукової діяльності В. А. Журавель опублікував одноособово та в співавторстві 190 наукових і навчально-методичних праць, серед яких 5 монографій, 8 науково-практичних посібників, 8 підручників, 3 енциклопедичних видання. До сфери його наукових інтересів входять проблеми загальної теорії криміналістики, криміналістичне прогнозування, тактико-психологічні основи досудового розслідування та провадження окремих слідчих (розшукових) дій, криміналістичні методики, юридична психологія.

До числа наукових праць В. А. Журавля належать, зокрема, такі: «Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування: монографія» (1999), «Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: підручник» (у співавт., 1998), «Криміналістика. Криміналістическая тактика и методика расследования преступлений: учебник» (у співавт., 2001), «Криміналістика: підручник» (у співавт., 2001, 2004, 2005, 2008, 2016),

«Настільна книга слідчого: Науково-практичне видання для слідчих і дізнавачів» (у співавт., 2003, 2007, 2011), «Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: науково-практичний посібник» (2005), «Криміналістична профілактика економічних злочинів: науково-практичний посібник» (у співавт., 2006), «Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: монографія» (у співавт., 2006), «Міжнародна поліцейська енциклопедія»: у 10 т.: Т. 5. Кримінально-процесуальна та криміналістична діяльність поліцейських організацій» (у співавт., 2009), «Керівництво з розслідування злочинів: науково-практичний посібник» (у співавт., 2009), «Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні: монографія» (у співавт., 2010), «Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія» (2012), «Правова доктрина України: монографія: у 5 т. Т. 5» (у співавт., 2013), «Розслідування злочинів корупційної спрямованості: науково-практичний посібник» (у співавт., 2013), «Енциклопедія криміналістики в лицах» (у співавт., 2014), «Проблеми періодизації досудового розслідування» (2014), «Окремі методики в системі криміналістичних знань» (2015).

Член редакційних колегій наукових збірників «Питання боротьби зі злочинністю» і «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики», Вісника Національної академії правових наук України, Наукового вісника Львівської комерційної академії, Міжнародного науково-практичного юридичного журналу «Криміналіст першодрукований».

Заслужений працівник освіти України (2004), лауреат Премії імені Ярослава Мудрого (2003, 2006). Переможець XIII обласного конкурсу «Вища школа Харківщини – кращі імена» в номінації «Викладач професійно орієнтованих дисциплін» (2011). Нагороджений медаллю «За служення закону и справедливості» (Медаль Державина) (2010) і почесною грамотою Харківської обласної державної адміністрації за вагомий особистий внесок у розвиток освіти і науки, підготовку висококваліфікованих спеціалістів, багаторічну сумлінну працю та активну науково-педагогічну діяльність (2013).

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» вітає шановного **Володимира Андрійовича** з ювілеєм і бажає йому міцного здоров'я на довгі роки, благополуччя, невичерпної енергії, сил та оптимізму, подальших творчих успіхів.

ІГОР МИКОЛАЙОВИЧ КОЗАЧЕНКО

2015 р. виповнилося 75 років від дня народження та 50 років лікарської діяльності голові Харківського товариства судових медиків і криміналістів імені проф. М. М. Бокаріуса, доценту кафедри судово-медичної експертизи Харківської медичної академії післядипломної освіти **Ігорю Миколайовичу Козаченку**, який народився 21 грудня 1940 р. в Харкові.

1958 р. після закінчення із золотою медаллю середньої школи він поступив на лікувальний факультет Харківського медичного інституту. Під час навчання в інституті захопився судовою медициною, був активним членом студентського наукового гуртка. Першими вчителями майбутнього судово-медичного експерта були відомий судовий медик проф.

М. М. Бокаріус, який у ті часи був проректором із навчальної роботи ХМІ, консультантом кафедри судової медицини й головою Харківського товариства судових медиків і криміналістів, а також завідувач кафедри судової медицини проф. М. П. Марченко та доцент Л. М. Наместнікова.

Після закінчення 1965 р. інституту І. М. Козаченко був призваний на дійсну військову службу, яка розпочалась в Арктиці, у селищі Тіксі на посаді начальника лазарету полку. Одночасно він виконував обов'язки позаштатного судово-медичного експерта як військового гарнізону, так і Булунського району Якутської АРСР. 1968 р. пройшов первинну спеціалізацію із судової медицини на кафедрі судової медицини Санкт-Петербурзької Військово-медичної академії. У подальшому І. М. Козаченку довелося в цьому всесвітньо відомому навчальному закладі опанувати другу спеціальність – експерта-криміналіста й неодноразово підвищувати кваліфікацію. Йому поталанило навчатися та працювати під керівництвом провідних вітчизняних науковців – судових медиків М. І. Авдєєва, В. В. Томіліна, В. І. Молчанова, В. Л. Попова, С. Д. Кустановича, О. Р. Деньковського, О. О. Матишева та ін.

1969 р. починається діяльність І. М. Козаченка як штатного військово-судово-медичного експерта. Він послідовно обіймає такі посади: 1969–1979 рр. – старший лікар-спеціаліст – судово-медичний експерт 124-ї судово-медичної лабораторії Південно-Кавказького військового округу (м. Ростов-на-Дону); 1979–1989 рр. – начальник 90-ї судово-медичної лабораторії – головний судово-медичний експерт Туркестанського військового округу (м. Ташкент); 1989–1993 рр. – начальник 63-ї судово-медичної лабораторії – головний судово-медичний експерт Західної групи військ у Німеччині. 1985 р. І. М. Козаченку присвоєно військове звання «полковник медичної служби». Він був учасником бойових дій в Афганістані, має бойове поранення. У 1979–1980 рр. взяв активну участь у формуванні судово-медичної служби обмеженого контингенту військ у Демократичній Республіці Афганістан і протягом 9 років, як головний спеціаліст округу, з успіхом

керував цією службою. Став одним із організаторів підготовки до відправлення з Афганістану на Батьківщину тіл загиблих воїнів, що, до речі, здійснювалось уперше за всю історію колишнього СРСР. Особисто в бойових умовах виконував найбільш складні судово-медичні та криміналістичні експертизи для органів дізнання, військової прокуратури й контррозвідки. Багаторазово виступав у судах вищих інстанцій. Зарекомендував себе як ерудований, досвідчений, принциповий судовий експерт, талановитий організатор і керівник.

І. М. Козаченко після звільнення із лав Збройних Сил з 1994 р. працює на кафедрі судово-медичної експертизи ХМАПО. 2002 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: «Судово-медичні критерії визначення взаємного розташування постраждалого та зброї при пораненні з автомата АК-74». 2004 р. йому присвоєно вчене звання «доцент». Він – автор понад 140 наукових праць, серед яких 8 винаходів, навчальний посібник, 2 методичні рекомендації. Крім того, ним подано 13 раціоналізаторських пропозицій. Підготував магістра медицини. Член редколегії 8 збірок наукових праць і довідникових видань. Завершує роботу над докторською дисертацією з проблеми пневмострільних ушкоджень, опрацював їх нову термінологію, понятійний апарат та класифікацію, а також оригінальні класифікації пневматичної зброї й снарядів до неї. 2004 р. І. М. Козаченка обрано головою Харківського товариства судових медиків і криміналістів ім. проф. М. М. Бокаріуса. За його ініціативою 2006 р. започатковано «Бокаріусовські читання» як міжнародні науково-практичні конференції судових медиків і криміналістів із виданням збірок наукових праць, у двох з яких (2006 та 2008 рр.) він був відповідальним редактором.

Свою педагогічну, наукову й громадську діяльність Ігор Миколайович Козаченко поєднує з практичною експертною роботою. Він є судово-медичним експертом вищої кваліфікаційної категорії, бере участь у складних комісійних судово-медичних експертизах за дорученням органів досудового слідства та судів.

І. М. Козаченко нагороджений 16 медалями, а також відзнаками Президента України та «Отличнику здравоохранения».

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» вітає **Ігоря Миколайовича** й бажає йому доброго здоров'я, благополуччя, творчої наснаги, плідної наукової діяльності та подальших успіхів у праці.

ТЕТЯНА ЄВГЕНІВНА БАЛИНЯН

Провідний науковий співробітник лабораторії фізичних, хімічних та біологічних досліджень Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидат біологічних наук, судовий експерт вищого класифікаційного класу **Тетяна Євгенівна Балинян** народилася 17 квітня 1946 р. в Іркутську.

У 1969 р. закінчила Харківський державний педагогічний інститут ім. Г. С. Сковороди.

У Харківському НДІ судових експертиз Т. Є. Балинян працює з 29 грудня 1969 р., спочатку на посаді молодшого наукового співробітника, з 1976 р. – на посаді старшого наукового співробітника, понад 20-ти років (1977–1998 рр.) – на посаді завідувача лабораторії судово-біологічних досліджень. З лютого 1998 р. – на посаді провідного наукового співробітника лабораторії фізичних, хімічних та біологічних досліджень.

Т. Є. Балинян разом з експертною успішно виконує науково-дослідну роботу. Вона є автором багатьох наукових розробок у галузі судово-біологічної експертизи, за її участі та під її керівництвом у Харківському НДІ судових експертиз вирішувалися важливі теоретичні проблеми судово-біологічної експертизи, розроблялися методики експертного дослідження різноманітних об'єктів рослинного походження. На основі практичного досвіду з роботи як спеціаліста на місцях подій нею розроблена комплексна методика роботи безпосередньо на місці події. Протягом кількох років за її безпосередньої участі проводилося формування інформаційного фонду об'єктів рослинного та тваринного походження. Багато років Т. Є. Балинян присвятила науковому розробленню методики епідермального аналізу часток листя. У 1989 р. вона захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата біологічних наук за темою: «Діагностичне значення ознак епідерми листя деревних рослин середньої смуги Європейської частини СРСР». Має понад 45 опублікованих наукових праць, серед яких «Судово-експертні біологічні дослідження епідерми листя дерев та кущів. Методичний посібник» (2005), «Судово-біологічна експертиза мікрочасток квіток покритонасінних рослин» (2008) та ін.

Т. Є. Балинян – співробітник із великим досвідом наукової та експертної роботи, надає допомогу молодим науковим працівникам щодо обрання актуальних напрямів наукової діяльності, тем дисертаційних робіт у різних галузях за профілем роботи лабораторії, формування завдань, планів, підготовці статей.

За ретельне ставлення до виконання обов'язків, за значний особистий внесок у розвиток судової експертизи Т. Є. Балинян нагороджена медаллю

«За трудові відзнаки», неодноразово нагороджувалася почесними грамотами, їй оголошувалися подяки.

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» вітає **Тетяну Євгенівну Балиню** з ювілеєм і бажає міцного здоров'я, сімейного щастя, благополуччя, усяляких гараздів, творчої наснаги, невичерпної енергії.

ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ ПРОКОПЕНКО

Провідний науковий співробітник лабораторії фізичних, хімічних та біологічних досліджень Харківського науково-дослідного інституту судової експертизи ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидат біологічних наук, судовий експерт вищого класифікаційного класу **Олександр Олександрович Прокопенко** народився 21 березня 1956 р. в Харкові.

У 1978 р. закінчив біологічний факультет Харківського державного університету ім. О. М. Горького.

У Харківському НДІ судових експертиз О. О. Прокопенко працює з 1977 р. спочатку на посаді лаборанта, з 1978 р. – на посаді молодшого наукового співробітника, з 1985 р. – на посаді старшого наукового співробітника, з 1989 р. – на посаді провідного наукового співробітника. У березні 1998 р. він стає завідувачем лабораторії судово-біологічних досліджень, а з жовтня 2000 р. – завідувачем лабораторії судових фізичних, хімічних та біологічних досліджень. З 1 серпня 2016 р. працює на посаді провідного наукового співробітника цієї самої лабораторії.

За час роботи в Харківському НДІ судових експертиз О. О. Прокопенко опанував майже всі методики дослідження за спеціальностями, якими володіють експерти лабораторії, і виконав понад 2700 експертиз, питома вага котрих носить творчий характер. За результатами його напрацювань опубліковано 37 наукових робіт, серед яких «К біології поверхностно-обитаючих видів ногохвосток української Лесостепи. Екологія мікроартропод лесних почв» (1988), «Энтомологический метод установления давности наступления смерти» (2003), «Дослідження комплексів комах-шкідників у судово-біологічній експертизі зерна та зернопродуктів» (2007) та ін.

Поряд з експертною роботою О. О. Прокопенко успішно виконує великий обсяг науково-дослідної роботи. З 1979 р. він розроблює новий напрям судово-біологічної експертизи – судово-ентомологічні дослідження (у судово-грунтознавчій експертизі, зерна та зернопродуктів, комах-руйнівників деревини, зі встановлення часу настання смерті). У 1988 р., після закінчення аспірантури, О. О. Прокопенко успішно захистив дисертацію на здобуття

наукового ступеня кандидата біологічних наук за темою: «Коллемболи Лівобережної України». Нині він є єдиним фахівцем у системі судово-експертних установ Міністерства юстиції України, який проводить дослідження комах-некробіонтів із метою встановлення часу настання смерті та навчає молодих експертів.

За ретельне ставлення до своїх обов'язків О. О. Прокопенко неодноразово нагороджувався почесними грамотами, йому були оголошені подяки. У 2008 р. він був нагороджений відзнакою експертної служби МВС України «За бездоганну службу», а у 2009 р. – відомчою заохочувальною відзнакою Міністерства юстиції України – нагрудним знаком «За заслуги у розвитку судової експертизи».

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» вітає **Олександра Олександровича Прокопенка** з ювілеєм і бажає йому міцного здоров'я, сімейного щастя, благополуччя, усіляких гараздів, творчого натхнення.

ВОЛОДИМИР ТИМОФІЙОВИЧ ЧУПРУН

У світлі сьогоднішніх подій запотребуванім спеціалістом, який об'єднав майже 30-ти річний досвід військовослужбовця із посадою експерта з досліджень у галузі охорони праці й безпеки життєдіяльності та військових досліджень, став полковник запасу **Володимир Тимофійович Чупрун**.

В. Т. Чупрун народився 7 червня 1956 р. в м. Ананів Одеської області.

Після закінчення Київського суворівського військового училища поступив до Ульяновського гвардійського вищого танкового командного училища, яке з відзнакою закінчив у 1977 р.

З вересня 1977 р. по серпень 1988 р. проходив службу в Збройних Силах на території Німеччини та на далекому Сході на різних командно-штабних посадах. За час служби отримав великий практичний досвід щодо управління підрозділами та організації бойової підготовки. У 1988 р. поступив на командний факультет Воєнної академії бронетанкових військ. Під час навчання в стінах Академії брав участь у дослідженнях, пов'язаних з удосконаленням системи бойової підготовки офіцерів-танкістів. У 1991 р. після закінчення з відзнакою Академії був переведений до Харківського гвардійського вищого танкового командного училища, де будучи ад'юнктом кафедри тактики працював над питаннями формування тактичного мислення офіцерів-танкістів. З березня 1997 р. зарахований на службу до Військового інституту Національної Гвардії України, де займав посади старшого викладача, доцента, заступника начальника, начальника кафедри тактики. Є автором посібника з бойового застосування артилерійських підрозділів у бою.

Після звільнення у 2004 р. в запас В. Т. Чупрун працював у системі охорони праці та безпеки дорожнього руху на підприємствах і установах м. Харкова.

У Харківському НДІ судових експертиз В. Т. Чупрун працював з листопада 2010 р. на посаді інженера з охорони праці, а з червня 2016 р. працює на посаді старшого наукового співробітника. З урахуванням великого практичного досвіду у сфері охорони праці та безпеки життєдіяльності В. Т. Чупрун проводить експертні дослідження, з яких більше 80 % належать до складної категорії, на високому професійному рівні з глибоким науковим обґрунтуванням і проробленням завдання дослідження.

Нині В. Т. Чупрун працює над проблемами створення методики судово-експертного дослідження роботи командирів (штабів) і військових формувань при підготовці та виконанні бойових (службово-бойових) завдань. Він є автором 4 наукових публікацій з питань моделювання інформаційного протистояння та судово-експертних досліджень у воєнній сфері.

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» вітає **Володимира Тимофійовича Чупруна** із 60-тиріччям і бажає щастя й сімейного тепла, щоб завжди, як і на службі, для нього були цінними гордість, доблесть і честь!

ВІКТОР ВЕНІАМІНОВИЧ СОМОВ

Вихованець одного із провідних військово-навчальних закладів і наукових центрів з підготовки висококваліфікованих інженерних кадрів різних спеціальностей для військово-повітряних сил – Київського вищого військового авіаційного інженерного училища **Віктор Веніамінович Сомов** народився в 1956 р.

Після закінчення загальноосвітньої школи в 1973 р. поступив у Київське вище військово-авіаційне інженерне училище, яке закінчив у 1978 р. Після чого проходив військову службу на різних посадах, пов'язаних з експлуатацією авіаційного озброєння. Ураховуючи досягнення молодого спеціаліста, керівництво приймає рішення про направлення В. В. Сомова на навчання до Військово-повітряної інженерної академії ім. проф. М. Є. Жуковського, яку він закінчив у 1985 р. Свою потребу в передачі людям того, що найкраще, що накопичено й напрацьовано, він реалізував через роботу на посаді старшого викладача Харківського вищого військового авіаційного інженерного училища, де він працював до 1996 р.

Після закінчення військової служби В. В. Сомов вирішив пов'язати свою діяльність із роботою в Харківському НДІ судових експертиз, де він почав працювати з березня 1996 р. на посаді молодшого наукового співробітника. Вдале поєднання життєвого досвіду із новообраною спеціальністю експер-

та позначилось на його кар'єрному рості – уже через два роки роботи в інституті його переведено на посаду старшого наукового співробітника.

В. В. Сомов опанував такі експертні спеціальності: 2.1 «Дослідження реквізитів документів», 2.3 «Дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів», 3.1 «Балістичне дослідження вогнепальної зброї та бойових припасів до неї», 3.2 «Балістичне дослідження слідів зброї, слідів пострілу та ситуаційних обставин пострілу», 3.3 «Дослідження холодної зброї», 4.2 «Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів і залишених ними слідів, ідентифікація цілого за частинами», 5.2 «Дослідження вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху».

Дослідження, які проводить В. В. Сомов, відзначаються глибиною проробки, послідовністю викладення та обґрунтованістю висновків. За час роботи в інституті він виконав понад 2600 експертних досліджень, при цьому він не має повторних непідтверджених висновків експертиз. У своїй роботі В. В. Сомов широко використовує досвід експертної практики, нові методики та наукові розробки. Він постійно підвищує свій професійний рівень, самостійно поповнюючи спеціальні знання, бере активну участь у методичній, науково-дослідній роботі. Має 18 опублікованих наукових праць. Є одним із розробників «Словника термінів судової вибухотехнічної експертизи», «Методики комплексного дослідження вибухових пристроїв, вибухових речовин і слідів вибухів», посібника для експертів «Патрони для стрілецької зброї». Бере активну участь у роботі секції НКМР з питань трасологічних, балістичних, вибухотехнічних досліджень.

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» вітає **Віктора Веніаміновича Сомова** з ювілеєм і бажає йому щастя, творчого натхнення та успіхів.

ГАЛИНА ВАСИЛІВНА ЛОШМАНОВА

Випускниця одного з найстаріших педагогічних вищих навчальних закладів України – Харківського національного університету ім. Г. С. Сковороди **Галина Василівна Лошманова** була прийнята на роботу до лабораторії судових фізичних і хімічних досліджень Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса на посаду молодшого наукового співробітника в 1989 р.

У 1990 р. їй було присвоєно кваліфікацію судового експерта за спеціальністю 8.3 «Дослідження волокнистих матеріалів і виробів з них». З 1994 р. працювала на посаді наукового співробітника, а з 1998 р., опанувавши новий напрям досліджень, виконує експертизи з технічного дослідження документів. У 2011 р. вона отримує кваліфікацію з проведення досліджень за спеціаль-

ністю 6.2 «Ідентифікація особи за ознаками зовнішності за матеріальними зображеннями» (портретна експертиза).

Поряд з великим обсягом експертних досліджень Г. В. Лошманова бере активну участь у науково-дослідній роботі інституту. У період 2007–2012 рр. вона була керівником трьох науково-дослідних робіт. Нині Г. В. Лошманова приймає участь у виконанні двох наукових тем: «Методика дослідження відтисків печаток та штампів, виготовлених за новими технологіями, з метою встановлення періоду їх нанесення» та «Методика встановлення послідовності виконання штрихів, утворених електрофотографічним способом та пастами для кулькових ручок, за відсутністю ділянок їх взаємного перетину». За результатами наукової діяльності опубліковано 8 наукових праць.

За час роботи в інституті виконала понад 1700 експертиз за цими спеціальностями, якість яких відповідає високому рівню сучасних вимог.

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» вітає **Галину Василівну Лошманову** із 50-тирічним ювілеєм і бажає душевного тепла рідних та колег по роботі, усіляких гараздів і творчих успіхів.

ГЕННАДІЙ БОРИСОВИЧ БАШКІРОВ

Судовий експерт у галузі будівельно-технічної експертизи, який усе своє плідне життя присвятив роботі в Харківському НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, **Геннадій Борисович Башкіров** народився 1 листопада 1966 р. в Харкові.

Свій трудовий шлях в інституті він розпочав у грудні 1988 р. у секторі судово-товарознавчих і судових будівельно-технічних експертиз, ще навчаючись на 4 курсі Харківського інженерно-будівельного інституту, якій він закінчив у 1990 р. У 1992 р. він призначається на посаду молодшого наукового співробітника, виконує судові експертизи за профільними на той час спеціальностями.

Не зупиняючись на досягнутому, Г. Б. Башкіров вирішує поповнити свої знання в правознавстві та отримує другу вищу освіту, навчаючись у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого, яку закінчує у 1998 р., і його переводять на посаду старшого наукового співробітника. Г. Б. Башкірову присвоєно кваліфікацію судового експерта за спеціальностями 10.6. «Дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій та відповідних документів», 10.7 «Визначення порядку користування земельними ділянками» 10.10 «Визначення оціночної вартості будівельних об'єктів та споруд», 10.14 «Оцінка земельних ділянок». У вересні 2016 р. він стає судовим експертом першого кваліфікаційного класу.

Г. Б. Башкіров також має сертифікати Фонду державного майна України на право самостійного проведення експертної оцінки майна, майнових прав і бізнесу на території України, сертифікат Державного комітету України по земельних ресурсах на право самостійного проведення грошової оцінки земель на території України.

Під час роботи в інституті Г. Б. Башкіров зарекомендував себе як грамотний фахівець, добросовісний і дисциплінований співробітник. Він систематично підвищує свій професійний рівень, бере активну участь у науково-дослідній роботі, має друковані наукові праці. Дослідження, які проводяться ним, відрізняються глибиною, послідовністю, якісним оформленням. У своїй діяльності Г. Б. Башкіров широко використовує спеціальну літературу, а також передовий досвід фахівців Харківського НДІ судових експертиз, інших науково-дослідних установ.

За період роботи в лабораторії Г. Б. Башкіров виконав понад 1000 судових будівельно-технічних досліджень, які характеризуються високим професійним рівнем і використанням сучасних експертних методик. Він неодноразово приймав участь у розробленні науково-дослідних тем, у тому числі як керівник.

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» вітає **Геннадія Борисовича Башкірова** з 50-тирічним ювілеєм і бажає щастя, творчих успіхів, завоювань вершин і яскравих вражень та благополуччя.

СВІТЛАНА АНАТОЛІЇВНА КИРИЛЕНКО

Усе своє професійне життя присвятила Харківському НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса випускниця Харківського інженерно-будівельного інституту, кваліфікований інженер-будівельник **Світлана Анатоліївна Кириленко**.

Свою роботу в інституті вона розпочала 5 лютого 1990 р. на посаді молодшого наукового співробітника. У листопаді цього року їй присвоєно кваліфікацію судового експерта за спеціальністю 10.6 «Дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій та відповідних документів». Як обов'язковий, наполегливий і виконавчий молодий працівник у 1994 р. вона стає науковим співробітником.

У 2000 р. їй було надано право проводити експертні дослідження за спеціальністю 10.7 «Розподіл земель та визначення порядку користування земельними ділянками», а з 2002 р. – за спеціальністю 10.10 «Визначення оціночної вартості будівельних об'єктів і споруд». У 2008 р. вона опанувала експертну спеціальність 10.14 «Оцінка земельних ділянок».

Увесь час роботи в інституті вона поряд із проведенням експертиз активно займається науковою діяльністю, бере участь у виконанні науково-дослідних тем, спрямованих на розроблення методик і методичних рекомендацій стосовно проблемних питань судових будівельно-технічної, земельно-технічної, оціночно-будівельної й оціночно-земельної експертизи.

У 2011 р. С. А. Кириленко переведено на посаду старшого судового експерта лабораторії будівельно-технічних досліджень, на якій вона працює й сьогодні. У 2015 р. їй присвоєно перший кваліфікаційний клас судового експерта.

С. А. Кириленко навчає й консультує спеціалістів із зазначених спеціальностей – працівників Харківського НДІ судових експертиз та фахівців, що не є працівниками державних спеціалізованих установ. Під час роботи в лабораторії С. А. Кириленко проявила себе як грамотний, вимогливий спеціаліст, який постійно поширює свої знання у сфері судової будівельно-технічної експертизи.

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» вітає **Світлану Анатоліївну Кириленко** із ювілеєм і бажає щастя й добра, наснаги в роботі, нескінченного душевного тепла, усього самого найкращого!

ВІКТОР ОЛЕКСІЙОВИЧ ЛАБІНЦЕВ

Судовий експерт Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса **Віктор Олексійович Лабінцев** народився 25 жовтня 1946 р. в м. Балаклія Харківської області.

Значну частину свого життя В. О. Лабінцев присвятив роботі в інституті, до якого він був прийнятий у вересні 1976 р. як кваліфікований спеціаліст-електромеханік міського електричного транспорту.

Завдяки високому професійному рівню та наполегливій праці вже в грудні 1976 р. йому присвоєна кваліфікація судового експерта з правом проведення судово-автотехнічних експертиз за спеціальністю 10.1 «Дослідження обставин дорожньо-транспортної пригоди». В. О. Лабінцев підвищує свою професійну майстерність тим, що в 1986 р. набуває права виконувати експертизи за спеціальністю 10.4 «Транспортно-трасологічні дослідження». У жовтні 1995 р. йому присвоєно перший кваліфікаційний клас судового експерта. У 1997 р. В. О. Лабінцев розширює свої можливості експерта-автотехніка – опановує спеціальність 10.2 «Дослідження технічного стану транспортних засобів».

З 2012 р. він працює на посаді старшого наукового співробітника лабораторії інженерно-транспортних досліджень, старанно займається творчою

науковою працею та передає свій досвід новому поколінню судових експертів-автотехніків.

За час роботи в Харківському НДІ судових експертиз В. О. Лабінцев виконав значну кількість судових інженерно-транспортних експертиз. Він бере активну участь у науково-дослідній роботі, надає практичну та методичну допомогу співробітникам лабораторії, відділень інституту. В. О. Лабінцев – один із тих, хто проводить в Україні дослідження за справами стосовно дорожньо-транспортних подій за участю міського транспорту (трамваїв і тролейбусів).

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» вітає **Віктора Олексійовича Лабінцева** із 70-тирічним ювілеєм і бажає йому незгасного оптимізму та міцного здоров'я, сімейного щастя та благополуччя.

ЗМІСТ

Вступне слово А. Русецького.....	3
Від редакційної колегії.....	4

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ

Шепітько В. Ю., Шевчук В. М., Білоус В. В., Керик Л. І. Система заходів протидії незаконному збагаченню в сучасних умовах.....	5
Журавель В. А. Природа криміналістики: сучасні наукові концепції.....	16
Шевчук В. М. Наукові підходи до розуміння тактико-криміналістичних комплексів та проблеми їх практичного застосування.....	22
Терехович В. Н., Ниманде Э. В. Особенности понятия оружия в криминалистическом оружиеведении.....	33
Малярова В. О. Актуальні питання алгоритмізації розслідування окремих видів злочинів.....	39
Білоус В. В. Класифікація безпілотних літальних апаратів та її значення для криміналістичної практики.....	47
Книженко С. О. Особливості розслідування злочинів, що вчиняються службовими або іншими особами шляхом невиконання рішень органів правосуддя.....	57
Веліканов С. В. Часова ознака причинно-наслідкового зв'язку в криміналістиці.....	64
Фастовець В. А. Проблемні питання щодо отримання показань від обізнаних осіб.....	76
Колесніков В. В. Обставини, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні під час розслідування злочинів, пов'язаних із пожежами.....	84
Марушев А. Д. Особливості проведення слідчого огляду в процесі розслідування кримінального банкрутства.....	91
Керик Л. І. Розслідування доведення до самогубства: питання організації та планування.....	98
Колеснікова І. А. Моделювання події злочину під час допиту свідків.....	108
Гетьман Г. М. Інноваційні напрями моделювання особи невідомого злочинця в діяльності органів кримінальної юстиції.....	117

<i>Спасенко К. О.</i> Залучення експертів і призначення судових експертиз при розслідуванні порушень правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою.....	124
<i>Сабадаш І. В.</i> Проблеми розроблення криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із невивплатою заробітної плати	133

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

<i>Клюєв О. М.</i> Правове регулювання судової експертизи в справах про адміністративні правопорушення: сучасний стан та перспективи розвитку	142
<i>Щербаковський М. Г.</i> Обов'язкове призначення судових експертиз у кримінальному провадженні.....	148
<i>Клименко Н. І., Неня О. В.</i> Наукова парадигма оптичних методів експертного дослідження мікрооб'єктів.....	158
<i>Ткаченко Н. М.</i> Сутність експертного забезпечення кримінального провадження	165
<i>Сімакова-Єфремян Е. Б.</i> Інтеграційні процеси в судовій експертизі: сутність та проблемні питання комплексних досліджень.....	172
<i>Космина Н. Н.</i> Значение системы качества для совершенствования судебно-экспертной деятельности	183
<i>Кудряшова С. В.</i> Модели управления в системе учреждений судебных экспертиз с позиции научного менеджмента	190

СУДОВІ ПОЧЕРКОЗНАВЧА, ЛІНГВІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗИ ТА ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ДОКУМЕНТІВ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

<i>Сохранич Т. В., Сиротенко-Кацман Н. В., Дідушок Н. Я.</i> Деякі особливості методичних підходів щодо дослідження підписів, виконаних особами зі зміною ознак власного підписного почерку.....	197
<i>Ковкіна Є. В.</i> Елементи кримінального аргю як складники тезаурусу криміналістики	203
<i>Наранович О. В.</i> Установлення послідовності виконання штрихів за відсутності ділянок їх взаємного перетину.....	209

СУДОВА БАЛІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

- Коломійцев О. В., Сапелкін В. В.* Особливості криміналістичного дослідження балістичних характеристик та уражаючих властивостей еластичної картечі патронів травматичної дії «Терен-12К» 215
- Адеєв Д. В., Донець А. Б., Коноплянко В. В., Гоменюк Д. С.* Системи обозначений и стандартизация коммерческих патронов к ручному огнестрельному оружию 228

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ВІДЕО-, ЗВУКОЗАПИСУ

- Брендель О. І.* Засоби прихованого відеоспостереження та особливості їх використання в процесі розслідування злочинів і експертного дослідження 239

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА МАТЕРІАЛІВ, РЕЧОВИН ТА ВИРОБІВ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

- Руднев В. А., Климчук А. Ф., Нардид Л. В., Данышина К. М., Карноژیцкий П. В.* Роль хемометрических методов в криминалистической экспертизе нефтепродуктов и горюче-смазочных материалов 249
- Васюков О. Є., Лобойченко В. М., Сабадаш В. В.* Методичні питання дослідження бутильованих мінеральних вод 258
- Зарубіна М. В., Сич І. А., Сич І. В.* Експертне дослідження трициклічних антидепресантів 265

СУДОВА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

- Клец Д. М., Болдовский В. Н., Варлахов В. А.* Экспертная оценка распределения реакций дороги между колесами автомобиля 274
- Лубенцов А. В., Свідерський О. О.* Технічна оцінка дій водіїв на регульованому перехресті при зміні сигналу світлофора з дозволяючого рух на забороняючий 281
- Ольхов В. С., Степко В. О., Панасенко О. М.* Експертне дослідження дорожньо-транспортних подій, пов'язаних із наїздом на пішоходів при неналежному технічному облаштуванні пішохідного переходу 291

<i>Маліновська Т. М., Дмитрієв В. О.</i> Особливості експертного дослідження в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності неповнолітніх	297
<i>Таранець Т. А.</i> Проблемні питання земельно-технічної експертизи з визначення меж суміжних земельних ділянок	305
<i>Васильченко А. В., Рябинин І. Н., Сырых В. Н.</i> Модель распространения ударной волны в коммуникационных помещениях	310
<i>Сырых В. Н., Васильченко А. В.</i> Анализ опасности при взрыве метанового баллона	315
<i>Сабадаш В. В.</i> Особливості судово-експертного дослідження перевищень нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин	321

СУДОВІ ЕКОНОМІЧНА ТА ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗИ

<i>Хомутенко О. В.</i> Проблемні питання щодо якості судової економічної експертизи.....	329
<i>Експертна практика: методичні підходи до вирішення завдань економічних досліджень</i>	
<i>Панченко Н. І., Гордієнко І. М.</i> Особливості дослідження розрахунку тарифу на послуги з утримання будинків і прибудинкових територій.....	335
<i>Козуб С. О.</i> Оподаткування податком на додану вартість транспортно-експедиторської діяльності з міжнародного перевезення вантажів	342
<i>Аніщенко О. В., Мамонтова Л. В.</i> Особливості призначення та розрахунків пенсій по інвалідності	348
<i>Буколова В. В.</i> Проблемні аспекти вирішення питань щодо документального підтвердження розміру матеріальної шкоди (збитків).....	357
<i>Донцова О. С.</i> Особливості призначення та проведення товарознавчих досліджень із визначення вартості зелених насаджень	362

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

<i>Калініченко М. М.</i> Доктрина «добросовісного використання» творів образотворчого мистецтва в аналітичній практиці північноамериканських судових експертів.....	369
---	-----

<i>Заніна Т. А., Копитько А. П.</i> Персонаж як самостійний об'єкт авторського права.....	376
<i>Кісіль Н. В.</i> Загальні методичні підходи до проведення експертних досліджень, об'єктами яких є різні засоби індивідуалізації.....	382

СУДОВІ ПСИХОЛОГІЧНА ТА МИСТЕЦТВОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗИ

<i>Алікіна Н. В., Єгорова Т. М., Савкіна Т. В.</i> Вплив на судово-психологічну експертизу інтеграційних і диференційних процесів у сучасній психології.....	391
<i>Долуда А. О., Пукліч О. С.</i> Класифікація об'єктів судової мистецтвознавчої експертизи.....	399

СУДОВО-МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

<i>Дереча Л. М., М'ясоєдов В. В., Бондаренко В. В.</i> Об'єктивізація лабораторної діагностики гострої та хронічної алкогольної інтоксикації з використанням сучасних біохімічних маркерів.....	406
<i>Козаченко І. М.</i> Визначення виду та марки снарядів методом рентгенофлуоресцентного спектрального аналізу при дослідженні пневмострільних пошкоджень деяких матеріалів одягу.....	412

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

(до 85-ї річниці з дня смерті Заслуженого професора М. С. Бокаріуса
та 50-ї річниці з дня смерті професора М. М. Бокаріуса)

<i>Лесовой В. Н., Клюев А. Н., Ольховский В. А., Губин Н. В.</i> Личность Заслуженного профессора Н. С. Бокариуса в отзывах его зарубежных современников.....	421
<i>Козаченко І. М.</i> Батько й син Бокаріуса – видатні фундатори вітчизняної судової експертизи.....	427

НАУКОВА ХРОНІКА

<i>Шепитько М. В.</i> IX съезд кафедр криминалистики.....	436
<i>Малевски Г., Юодкайте-Гранскене Г., Шепитько М.</i> 12-я Международная научная конференция «Криминалистика и судебная экспертология: наука, обучение, практика».....	438

АНТОЛОГІЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

<i>Бокариус Н. Н.</i> «К истории Харьковского научно-исследовательского института судебной экспертизы имени Засл. проф. Н. С. Бокариус» (репринтное воспроизведение).....	442
---	-----

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Журавель В. А.	469
Козаченко І. М.	471
Балинян Т. Є.	473
Прокопенко О. О.	474
Чупрун В. Т.	475
Сомов В. В.	476
Лошманова Г. В.	477
Башкіров Г. Б.	478
Кириленко С. А.	479
Лабінцев В. О.	480

ВИМОГИ
щодо оформлення матеріалів,
які надсилаються для публікації в збірнику
«Теорія та практика судової експертизи і криміналістики»

При підготовці матеріалів для публікації в збірнику редакційна колегія просить авторів дотримуватися наступних вимог.

1. Тексти статей українською або російською мовою з анотацією українською чи російською, а коротке резюме російською (чи українською) та розширене резюме англійською (обсягом 250–300 слів) мовами оформляються в текстовому редакторі Microsoft Word. Необхідно також надати текст розширеного резюме (російською мовою), з якого виконувався переклад, для професійного його редагування, і переклад на англійську мову назви статті, прізвища, імені та по батькові автора (співавторів).

2. Статті, обсягом від 8 до 12 сторінок, мають бути надруковані на папері формату А4 шрифтом Times New Roman (Symbol, Wingdings) кеглем № 14 через 1,5 міжрядкових інтервали, залишаючи поля: зліва – 3 см, справа – 1,5 см, зверху – 2 см, знизу – 2 см. Анотація – до 5 рядків, кегль № 12 через 1 міжрядковий інтервал, курсив. Такі ж кегль та інтервал слід застосовувати при оформленні таблиць, підписів під рисунками. Використання інших шрифтів не допускається.

3. На окремому аркуші подаються відомості про автора (співавторів): прізвище, ім'я, по батькові, посада за місцем роботи, науковий ступінь, учене звання, службова й домашня адреси, контактні телефони, E-mail.

4. Матеріали надсилаються надрукованими у 2-х примірниках і записаними на диску (назва файлу – латинськими літерами – за прізвищем першого автора; увесь матеріал статті повинен міститися в одному файлі, ілюстративний – дублюється окремим файлом на кожну ілюстрацію відповідного формату (див. п. 9–11).

5. Матеріали розташовуються таким чином: ліворуч – УДК, праворуч – ініціали та прізвище автора (співавторів), посада за місцем роботи, науковий ступінь, учене звання; далі посередині – назва статті великими літерами; потім по ширині тексту статті – анотація й ключові слова; текст статті з рисунками, діаграмами, схемами, таблицями тощо та після тексту – два резюме (назва статті, автор (и), текст резюме, ключові слова), дата, підпис(и) автора (співавторів).

6. Виноски по тексту повинні мати наскрізну нумерацію й оформлятися за допомогою засобів Microsoft Word меню «Вставка» => («Ссылка» =>) «Сноска».

7. Математичні формули в тексті виконуються за допомогою вбудовано-го в Microsoft Word редактора математичних формул (Microsoft Equation). Літери грецького алфавіту за текстом повинні бути тільки стандартними

символами вбудованого шрифту Symbol. Використання для цієї мети об'єктів Microsoft Equation не допускається.

8. Блок-схеми виконуються за допомогою вбудованого в Microsoft Word редактора діаграм Microsoft Graph.

9. Хімічні формули за текстом виконуються за допомогою редактора хімічних формул ChemDraw, що входить до комплекту Cambridge ChemOffice.

10. Діаграми та графіки виконуються за допомогою Microsoft Excel. При цьому крім файлу з текстом статті, де є відповідна діаграма (графік), обов'язково надається файл Microsoft Excel.

11. Растрові ілюстрації (відскановані рисунки, фотографії тощо), що є в тексті статті, також треба надавати окремо у форматі TIFF або BMP (не використовувати для цього формат JPEG). При цьому не допускається вставляти зазначені ілюстрації в окремий файл Microsoft Word. У разі ненадання ілюстрацій у вигляді окремих файлів відповідного формату або незадовільної їх якості редакційна колегія залишає за собою право не включати їх до тексту статті. В ілюстративному матеріалі (схемах, діаграмах, графіках) допускається використання лише зазначених у п. 2 шрифтів.

12. Об'єкти, зазначені в п. 7–11, повинні розміщуватися в статтях без обтікання текстом. Не використовувати вставки об'єктів в окрему рамку або поверх тексту.

13. При оформленні ілюстративних матеріалів авторам слід враховувати, що збірник публікується в чорно-білому варіанті форматом А5. Тому згадувань у текстах статей про кольорові позначення на рисунках або діаграмах слід уникати.

14. Підкреслення в текстах статей небажані, слід користуватися курсивом або відокремлювати частини тексту за допомогою довгих тире (—), цифр. Вірно використовувати короткі тире (–) і дефіс (-), тільки типографські лапки («...»), закриваючий апостроф (').

15. Надіслані матеріали не повертаються. Усі матеріали, що істотно не відповідають наведеним вимогам, не розглядаються.

16. Допускається внесення редакційних поправок без участі авторів, якщо вони дають на це згоду при надсиланні матеріалів.

17. Посилання на бібліографічні джерела оформляються відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання».

*Деякі приклади оформлення посилань
на літературні джерела:*

1. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232 (із змінами: станом на 2 липня 2015 р.).

2. *Салтєвський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2005. С. 496.

3. Криміналістика (криміналістична техніка): курс лекцій/П. Д. Біленчук та ін. Київ: МАУП, 2001. 216 с.

4. Методичні рекомендації з криміналістичного дослідження легких фракцій газових конденсатів: звіт про НДР (закл.)/ХНДІСЕ; кер. А. Ф. Клімчук; викон. В. І. Кривошеєв [та ін.]. № ДР 0109U001197. Харків, 2010. 54 с.

5. Бунова И. И. Участие переводчика в уголовном судопроизводстве [Електронний ресурс]: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. М., 2013. URL: <http://www.dissercat.com/content/> (дата звернення: 21.08.2015).

6. Журавель В. А. Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методик расследования отдельных видов преступлений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судостроительство; прокурорский надзор; криминалистика». Харьков, 1983. 17 с.

ТРЕБОВАНИЯ
по оформлению материалов,
которые направляются для публикации в сборнике
«Теория и практика судебной экспертизы и криминалистики»

При подготовке материалов для публикации в сборнике редакционная коллегия просит авторов придерживаться следующих требований.

1. Тексты статей на украинском или русском языке с аннотацией на украинском или русском, а короткое резюме на русском (или украинском) и расширенное резюме на английском (объемом 250–300 слов) языках оформляются в текстовом редакторе Microsoft Word. Необходимо также предоставить текст расширенного резюме (на русском языке), с которого выполнялся перевод, для профессионального его редактирования, и перевод на английский язык названия статьи, фамилии, имени и отчества автора (соавторов).

2. Статьи, объемом от 8 до 12 страниц, должны быть напечатаны на бумаге формата А4 шрифтом Times New Roman (Symbol, Wingdings) кеглем № 14 через 1,5 междустрочных интервала, оставляя поля: слева – 2,5 см, справа – 1,5 см, сверху – 2 см, снизу – 2 см. Аннотация – до 5 строк, кегль № 12 через 1 междустрочный интервал, курсив. Такие же кегль и интервал нужно применять при оформлении таблиц, подписей под рисунками. Использование других шрифтов не допускается.

3. На отдельном листе даются сведения об авторе (соавторах): фамилия, имя, отчество, должность по месту работы, ученая степень, ученое звание, служебный и домашний адреса, контактные телефоны, E-mail.

4. Материалы присылаются напечатанными в 2-х экземплярах и записанными на диске (название файла – латинскими буквами – по фамилии первого автора; весь материал статьи должен помещаться в одном файле, иллюстративный – дублируется отдельным файлом на каждую иллюстрацию соответствующего формата (см. п. 9–11).

5. Материалы располагаются таким образом: слева – УДК, справа – инициалы и фамилия автора (соавторов), должность по месту работы, ученая степень, ученое звание; далее посередине – название статьи прописными буквами; затем по ширине текста статьи – аннотация и ключевые слова; текст статьи с рисунками, диаграммами, схемами, таблицами и т. п., после текста – два резюме (с ключевыми словами), дата, подпись (и) автора (соавторов).

6. Примечания по тексту должны иметь сквозную нумерацию и оформляться с помощью средств Microsoft Word меню «Вставка» => («Ссылка» =>) «Сноска».

7. Математические формулы в тексте выполняются с помощью встроенного в Microsoft Word редактора математических формул (Microsoft Equation).

Буквы греческого алфавита по тексту должны быть только стандартными символами встроенного шрифта Symbol. Использование для этой цели объектов Microsoft Equation не допускается.

8. Блок-схемы выполняются с помощью встроенного в Microsoft Word редактора диаграмм Microsoft Graph.

9. Химические формулы по тексту выполняются с помощью редактора химических формул ChemDraw, что входит в комплект Cambridge ChemOffice.

10. Диаграммы и графики выполняются с помощью Microsoft Excel. При этом кроме файла с текстом статьи, где есть соответствующая диаграмма (график), обязательно предоставляется файл Microsoft Excel.

11. Растровые иллюстрации (отсканированные рисунки, фотографии и т. д.), имеющиеся в тексте статьи, также надо предоставлять отдельно в формате TIFF или BMP (не использовать для этого формат JPEG). При этом не допускается вставлять указанные иллюстрации в отдельный файл Microsoft Word. В случае непредоставления иллюстраций в виде отдельных файлов соответствующего формата или неудовлетворительного их качества редакционная коллегия оставляет за собой право не включать их в текст статьи. В иллюстративном материале (схемах, диаграммах, графиках) допускается использование только указанных в п. 2 шрифтов.

12. Объекты, указанные в п. 7–11, должны размещаться в статьях без обтекания текстом. Не использовать вставки объектов в отдельную рамку или поверх текста.

13. При оформлении иллюстративных материалов авторам следует учитывать, что сборник публикуется в черно-белом варианте формата А5. Поэтому упоминаний в текстах статей о цветных обозначениях на рисунках или диаграммах следует избегать.

14. Подчеркивание в текстах статей нежелательно, следует пользоваться курсивом или отделять части текста с помощью длинных тире (—), цифр. Правильно использовать короткие тире (–) и дефис (-), только типографские кавычки («...»), закрывающий апостроф (').

15. Присланные материалы не возвращаются. Все материалы, которые существенно не соответствуют этим требованиям, не рассматриваются.

16. Допускается внесение редакционных поправок без участия авторов, если они дают на это согласие при передаче материалов.

17. Ссылки на библиографические источники оформляются в соответствии с ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання».

*Некоторые примеры оформления ссылок
на литературные источники:*

1. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ. Відом. Верхов. Ради України. 1994. № 28. Ст. 232 (із змінами: станом на 2 липня 2015 р.).

2. *Салтєвський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2005. С. 496.

3. Криміналістика (криміналістична техніка): курс лекцій/П. Д. Біленчук та ін. Київ: МАУП, 2001. 216 с.

4. Методичні рекомендації з криміналістичного дослідження легких фракцій газових конденсатів: звіт про НДР (закл.)/ХНДІСЕ; кер. А. Ф. Клімчук; викон. В. І. Кривошеєв [та ін.]. № ДР 0109U001197. Харків, 2010. 54 с.

5. *Бунова И. И.* Участие переводчика в уголовном судопроизводстве [Электронный ресурс]: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. М., 2013. URL: <http://www.dissercat.com/content/> (дата обращения: 21.08.2015).

6. *Журавель В. А.* Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методик расследования отдельных видов преступлений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судостроительство; прокурорский надзор; криминалистика». Харьков, 1983. 17 с.

Збірник наукових праць

Теорія та практика судової експертизи і криміналістики

Випуск 16

Видання містить матеріали чергового, шістнадцятого випуску збірника «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики». Висвітлено сучасні проблеми криміналістики та найактуальніші питання проведення різних видів судових експертиз і застосування спеціальних знань у судочинстві. Значну увагу приділено вдосконаленню експертних методик. Надано наукові рекомендації щодо проведення певних експертних досліджень.

Для працівників правоохоронних органів, суддів, судових експертів, науковців, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів.

Відповідальність за достовірність інформації, що міститься в надрукованих матеріалах, несуть автори. Деякі матеріали оприлюднені в порядку обговорення, оскільки мають дискусійний характер. У таких матеріалах точка зору членів редакційної колегії може не збігатися з науковими поглядами авторів.

Редактор *О. М. Нещеретна*
Комп'ютерна верстка *О. А. Федосєєва*

Підписано до друку з оригінал-макета 25.11.2016.
Формат 60×90 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 31,25. Обл.-вид. арк. 31,2. Вид. № 1549.
Тираж 200 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено в друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток